

Inštitut za novejšo zgodovino
Ljubljana 2005

Jurij Perovšek

NA POTI V MODERNO

Poglavja iz zgodovine
evropskega in slovenskega
liberalizma 19. in 20. stoletja

ZBIRKA

RAZPOZNAVANJA/RECOGNITIONES 1

Jurij Perovšek

NA POTI V MODERNO

Urednik:

dr. Žarko Lazarevič

Izdal in založil:

Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika:

prof. dr. Jerca Vodusek Starič

Recenzenta:

prof. dr. Janez Cvirn, prof. dr. Janez Juhant

Oblikovalec:

Andrej Verbič

Prevod povzetka:

Nataša Zajec-Herceg

Računalniški prelom:

Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Grafika-M s.p.

Izid knjige so podprli: Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

329.12(497.4)''18/19''

PEROVŠEK, Jurij

Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja / Jurij Perovšek ; [prevod povzetka Nataša Zajec-Herceg]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 1)

ISBN 961-6386-06-9

223543808

Ženi Mateji

Pregled vsebine

PREDGOVOR	9
LIBERALIZEM IN SOCIALNO VPRAŠANJE	15
<i>Schulze–Delitzscheva združnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju</i>	17
<i>Prilagoditev Schulze–Delitzschevih združnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872–1895</i>	35
<i>Pogled na pojav socialnega liberalizma v evropski in slovenski politični misli in praksi</i>	43
<i>Socialni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918</i>	49
LIBERALIZEM, KATOLICIZEM IN KOMUNIZEM	61
<i>Duhovni in idejnopolitični oris Ivana Hribarja</i>	63
<i>Pogledi slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča</i>	84
<i>Janez Evangelist Krek in slovenski liberalizem</i>	110
<i>Idejni, družbeni in narodnopolitični nazori Ivana Tavčarja po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918</i>	124

MED NARODOM, POLITIKO IN DRŽAVO	145
<i>Polemika Ušeničnik–Rostochar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912–1913</i>	147
<i>Slovenski liberalci in Jugoslavija. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929</i>	159
<i>Nemški liberalizem in vprašanje naroda ter državne ureditve. Primerjava z Jugoslovansko demokratsko stranko/Samostojno demokratsko stranko v dvajsetih letih</i>	171
<i>Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939–1941</i>	180
OB PRELOMNICAH V STRANKARSKEM IN MEDNARODNOPOLITIČNEM RAZVOJU	191
<i>Ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918</i>	193
<i>Jugoslovanska nacionalna stranka in vojna 1939–1941</i>	223
POVZETEK	243
SUMMARY	249
VIRI IN LITERATURA	257
OSEBNO KAZALO	275

Predgovor

Med idejnopolitičnimi in socialnogospodarskimi tokovi, ki so sooblikovali podobo evropskega in slovenskega političnega človeka ima liberalizem gotovo eno od osrednjih mest. Kot zgodovinski ustvarjalec *moderne* je v času po francoski revoluciji leta 1789 in gospodarsko industrijski revoluciji v Angliji v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja utemeljil pospešen razvoj gospodarstva, širitev trgovine in obrti, dvig mest in meščanstva, porast izobraženosti ter napredek znanosti in kulture. Odločilno je prispeval tudi k oblikovanju ustavne države, predstavniškega političnega sistema, vzpostavitvi volilne pravice utemeljeni na premoženju in izobrazbi posameznika, k uveljavitvi načela delitve oblasti ter uveljavitvi zakonodaje in proračunskih dohodkov prek izvoljenega parlamenta. Pomembno je vplival tudi na misel o avtonomiji umetnosti in znanosti, na metafiziko subjektivnosti v filozofiji, sekularizacijo družbenega življenja in širitev fenomena "javnega mnenja", to je oblikovanja take javnosti, v kateri poteka razprava o vseh področjih javnega življenja. Z omenjenimi spremembami je liberalizem vtisnil pečat 19. stoletju, v 20. pa je – poleg katoliške in marksistične – predstavljal tretjo obstoječo tradicionalno evropsko idejno in politično usmeritev. Liberalizem se je na poti v *moderno* in v njej opredelil do vseh najpomembnejših idejnih, političnih in družbenih vprašanj tedanjega časa. Razčlenjevanje njegovega vpliva na novejši evropski in slovenski zgodovinski razvoj zato pomeni resničen raziskovalni izziv. Zgodovinsko izkustvo, ki sta ga na tej osnovi dobila evropski in slovenski človek namreč v marsičem določa tudi njegovo današnje dojemanje sveta. Zgodovina liberalizma je tako vedno znova zanimiva in vzpodbuja k nadaljnjemu raziskovanju njegovega pojava in delovanja v mednarodnem in ožjem nacionalnem okolju.

O liberalizmu je bilo doslej v tujem in deloma tudi domačem zgodovinopisju že veliko napisanega. Obravnavani so bili njegov odnos do temeljnih filozofskih, svetovnonazorskih in idejnih vprašanj,

vloge vere in Cerkve v družbenem in političnem življenju, do kulture, politične, družbene, gospodarske in socialne problematike, drugih političnih gibanj, in do naroda ter države. Spoznanja, ki izhajajo iz teh obravnav dobro ali dovolj zgovorno osvetljujejo vlogo liberalne misli in v njej utemeljene javne dejavnosti v različnih sredinah in v slovenskem prostoru. Seveda pa je raziskovalno polje, ki se veže na omenjene obravnave še vedno dovolj široko za uresničevanje prizadevanja po čimbolj celovitem poznavanju zgodovinskega razvoja, pogojenega z liberalizmom. To je bil tudi vzgib, ki je vodil k nastanku pričujoče knjige. Njen namen je ob že uveljavljenem poznavanju liberalizma opozoriti na posamezne vidike v njegovem razvoju, ki zaslužijo, da jih ponovno poudarimo ali pa o njih posebej spregovorimo, če doslej še niso bili podrobneje obdelani.

Pričujoča knjiga posega tako v evropski kot v slovenski kontekst, s tem, da je primerjava liberalizma v Evropi z liberalizmom na Slovenskem izvedena skozi razčlemba pogledov, ki sta jih oblikovala v socialnem in nacionalnem vprašanju. Pogledi slovenskega liberalizma na socialno in nacionalno problematiko so posebej obravnavani tudi v okviru posameznih razdobj slovenske novejšee zgodovine. Posebej so obravnavani še njegovi pogledi na katolicizem in komunizem, predstavljeni pa sta še liberalna politika ob ustanovitvi enotne vseslovenske liberalne stranke – Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918 – in politična misel ob spremljanju druge svetovne vojne v letih 1939–1941. Obravnava omenjenih vprašanj je razdeljena na štiri razdelke. V prvem, *Liberalizem in socialno vprašanje*, so razčlenjeni Schulze–Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina in njena prilagoditev na Slovenskem v letih 1872–1895, evropski socialni liberalizem 19. in 20. stoletja in socialni značaj slovenskega liberalizma do konca avstrijske dobe leta 1918. V drugem razdelku, *Liberalizem, katolicizem in komunizem*, so skozi portreta prvakov slovenskega klasičnega liberalizma, Ivana Hribarja in Ivana Tavčarja, ter odnos liberalnega tabora do ljubljanskega knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča in utemeljitelja slovenskega krščanskosocialnega gibanja in enega od najvidnejših predstavnikov katoliške Slovenske ljudske stranke, Janeza Evangelista Kreka, prikazani idejni, družbeni in politični nazori slovenskega liberalizma konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja. V tretjem razdelku, *Med narodom, politiko in državo*, so predstavljeni liberalni pogledi na narod in državnoopravno problematiko. Predstavljeni so slovenski narodnostno pripadnostni pogledi t. i. narodnega radikalizma pred prvo svetovno vojno, glavni poudarek pa je namenjen razčlembi liberalne unitaristične in centralistične narodnopolitične misli in politike v prvi jugoslovanski državi. V četrtem razdelku, *Ob prelomnicah v strankarskem in mednarodnopolitičnem razvoju*, pa sta predstavljeni že omenjena ustanovitev JDS in liberalna politična razčlenitev značaja druge svetovne vojne v času do napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941.

Zgodovinski razvoj liberalizma na Slovenskem se ni povsem ujemal z razvojem liberalne misli in prakse v Evropi. Slovenski liberalizem v primerjavi z evropskim ni dejavno obravnaval socialnega vprašanja. Podobno je v prvi jugoslovanski državi z zagovarjanjem jugoslovanskega narodnega integralizma in državnega centralizma ter s podporo velikosrbskemu narodnopolitičnemu programu obšel tudi slovenski nacionalni problem. S tem se je občutno razlikoval od liberalizma v Evropi, konkretno nemškega v Weimarski republiki, ki se je dejavno poglobil v tedanje nemško narodno državno vprašanje; slovenski liberalizem je v primerjavi z nemškim socialnim liberalizmom v glavnem odklanjal tudi socialno demokratsko organizirano delavsko gibanje. Do razlik med slovenskim in evropskim liberalizmom je prišlo tudi po izbruhu vojne v Evropi leta 1939, ko so se, v še ne okupirani Sloveniji, liberalci v nasprotju s prevladujočo t. i. politiko prilagajanja evropskih liberalnih strank, postavili na izrazito patriotsko stališče in bili pripravljeni z vsemi močmi braniti domovino. Ujemanje med slovenskimi in evropskimi liberalci pa lahko opazimo v kritičnem obravnavanju vpliva in dejavnosti Cerkve v javnem življenju in nasprotovanju komunizmu. Skupne značilnosti med liberalizmom v Evropi in na Slovenskem so bile vidne še pri politično strankarskem razvoju liberalnih strank po prvi svetovni vojni, ko je prihajalo do cepitev dotlej enotnih (leta 1919 tudi že na Slovenskem) nacionalnih liberalnih političnih organizacij. Pričujoča knjiga opozarja na omenjene značilnosti slovenskega in evropskega liberalizma in jih obenem tudi posebej razčlenjuje.

Omenjeni vsebinski poudarki, zaokroženi *Na poti v moderno*, se pridružujejo dosedanjim zgodovinopisnim in političnofilozofskim pogledom v razvoj liberalizma na Slovenskem od njegovega pojava do današnjega časa. Strokovno literaturo, ki se mu posveča oziroma se ga opazno dotika, sestavlja vrsta obravnjav (najpomembnejše so: D. Lončar, *Politično življenje Slovencev : od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana 1921; F. Erjavec, *Slovinci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled*. Ljubljana 1923; isti, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana 1928; M. Pivec, *Programi političnih strank in statistika volitev*. V: *Slovinci v desetletju 1918–1918 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana 1928; F. Zwitter (Observator), *Bankrot slovenskega liberalizma*. Sodobnost, 1935/7–8; I. Prijatelj, *Kulturna in politična zgodovina Slovencev : 1848–1895*, 1–5. Ljubljana 1938–1940; F. Zwitter, *Narodnost in politika pri Slovencih*. Zgodovinski časopis, 1947/1–4; I. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina : 1848–1895*, 1–6. Ljubljana 1955–1985; M. Mikuš, *Razvoj slovenskih političnih strank /1918 do zač. 1929/ v stari Jugoslaviji*. Zgodovinski časopis, 1955/1–4; isti, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana 1965; V. Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*.

Ljubljana 1965; F. Gestrin – V. Melik, Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966; D. Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895 : političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895. Ljubljana 1966; M. Kacin–Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor – Trst 1972; ista, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, 1–2. Koper – Trst 1977; M. Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977; Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979; F. Bohanec, Ivan Tavčar. Ljubljana 1985; M. Zečević, Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929, 1. Maribor 1986; J. Prunk, Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992. Ljubljana 1992; P. Vodopivec, J. Perovšek, J. Vodušek Starič, D. Nečak, Liberalizem. V: Enciklopedija Slovenije, 6. Ljubljana 1992; J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, 2. Celje 1993; J. Cvirn, Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja. Zgodovinski časopis, 1993/4; Z. Kržišnik, Slovenski politiki izza pomladi narodov. Ljubljana 1994; A. Vidovič–Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno–unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994; J. Vodušek Starič, “Dosje” Mačkovšek. Ljubljana 1994; Slovenska kronika XX. stoletja, 1. Ljubljana 1995; V. Melik, J. Perovšek, M. Stiplovšek, T. Ferenc, D. Nečak, Politična stranka. V: Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995; J. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996; J. Cvirn, Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem /1861–1914/. Maribor 1997; J. Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998; J. Pleterški, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998; Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana 1999; Z. Bergant, Slovenski klasični liberalizem : idejno–politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921. Ljubljana 2000; B. Goropevšek, Slovenci na Štajerskem 1907–14 /magistrska naloga, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani/. Ljubljana 2000; J. Markeš, Točka nacionalnega nesporazuma. Ljubljana 2001; J. Vodušek Starič, Liberalni patriotizem in intranigenca leta 1941. Prispevki za novejšo zgodovino 2001/2; Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Ljubljana 2001; M. Ratej, Slovenska obrtniška/liberalna stranka. Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001/3–4; Slovenska kronika XIX. stoletja, 1–3. Ljubljana 2001–2003; V. Melik, Slovenci 1848–1918 : razprave in članki. Maribor 2002; D. Matič: Nemci v Ljubljani : 1861–1918. Ljubljana 2002; J. Vodušek Starič,

Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana 2002; B. Marušič, Sto slovenskih politikov. Ljubljana 2002; J. Cvirn, Josip Sernek, rodoljub z dežele. Celje 2003; I. Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo : politični mozaik 1860–1918. Ljubljana 2003; Z. Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma : idejno–politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Ljubljana 2004; Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005), na voljo pa so nam tudi spomini nekaterih liberalnih politikov (I. Hribar, Moji spomini, 1–2. Ljubljana 1983–1984; L. Sirc, Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana 1992; V. Ravnihar, Mojega življenja pot. Ljubljana 1997; J. Vošnjak, Spomini. Ljubljana 1982) oziroma politikov, ki so v svojem javnem delovanju nekaj časa pripadali tudi liberalnemu taboru (F. Šuklje, Iz mojih spominov, 1–3. Ljubljana 1926–1929). Opozoriti moramo še na celovito poglavitje v pojav liberalizma, ki jo je na Slovenskem opravil A. Jamnik (Liberalizem in vprašanje etike. Ljubljana 1998). Avtorjeva želja je, da bi spoznanja, zaobjeta v pričujoči knjigi, skupaj z obstoječo literaturo o liberalizmu na Slovenskem prispevala k celostnemu vrednotenju različnih poti slovenske zgodovine in s tem tudi naše sedanje bivanjske izkušnje. Poglobljanje védenja o značaju in pomenu posameznih idejnopolitičnih usmeritev je namreč pomembno zaradi nadaljnjega premisleka narodove in širše zgodovinske perspektive, saj nas le-ta postavlja pred izziv uveljavljanja *postmoderne* paradigme, ki razveljavlja oziroma skuša preseči čas velikih ideologij. Utemeljevanje posameznikove in narodove svobode v razbremenjenem in ponotranjenem soočanju z zgodovino, je namreč mogoče samo ob spoštovanju in upoštevanju drugačnih pogledov na temeljna vprašanja svojega časa.

Pričujoča knjiga je rezultat znanstveno raziskovalnega dela, ki ga – ob drugih raziskovalnih temah – izvajam na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, njegove izsledke pa sem sproti objavljaj na znanstvenih revijah oziroma predstavil na znanstvenih srečanjih. V knjigo so vpeti tudi rezultati raziskovalnega dela, ki sem ga opravil na Institut für europäische Geschichte v Mainz u in v okviru Deutscher Akademischer Austauschdienst iz Bonn a. Omenjenim ustanovam, ki so mi omogočile, da sem pripravil pričujočo knjigo, se iskreno zahvaljujem. Prav tako se za dragoceno pomoč in prijateljske nasvete, ki so mi jih nudili pri njeni pripravi zahvaljujem prof. dr. Janku Prunku iz Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani, doc. dr. Andreasu Schulzu iz Historičnega seminarja Johann Wolfgang Goethe – Universität v Frankfurtu na Maini, dr. Martinu Vogtu iz Instituta für europäische Geschichte v Mainz u, gospe Stefani Dascalescu iz knjižnice omenjenega inštituta in kolegoma Nataši Kandus in Igorju Zemljiču iz knjižnice Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Posebna zahvala gre recenzentoma knjige, prof. dr. Janezu Cvirnu iz Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in prof.

dr. Janezu Juhantu iz Teološke fakultete Univerze v Ljubljani, za njune pripombe in opozorila. Iskreno se zahvaljujem tudi Inštitutu za novejšo zgodovino in uredniku njegove knjižne zbirke *Razpoznavanja/Recognitiones* kolegu dr. Žarku Lazareviću, da sta knjigo sprejela v inštitutov založniški program ter Agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, da je s finančno pomočjo omogočila njen izid. Bralcu predajam to knjigo v roke z željo, da bi v njej na vprašanja, s katerimi se srečujemo v premišljevanju o prehojeni poti v *moderno*, našel čimbolj celovite odgovore.

V Ljubljani, dne 11. oktobra 2005

Jurij Perovšek

Liberalizem in socialno vprašanje

Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju

Gotovo lahko rečemo, da se more 19. stoletje upravičeno imenovati stoletje liberalizma.¹ To je pokazal zgodovinski razvoj tako v Evropi, kakor tudi v Nemčiji, saj v tistem času ustvarjalni moči liberalizma nista mogla "konkurirati nobena druga politična ideologija, nobeno drugo politično gibanje".² V 19. stoletju so se namreč udeležili vsi ključni predpogoji in strukture meščanske družbe, ki se vežejo na liberalno politično misel in ki so jih – na osnovi ostre zavrnitve vrednot in struktur fevdalne družbe ter absolutistične države in njenih predstavnikov – opredelile vélike meščanske revolucije v 17. in 18. stoletju, predvsem pa francoska revolucija.³ Z udejanjenjem gibalnih počel meščanskega sveta, to je osnovnih človekovih pravic, predstavniške ter v ustavi utemeljene vlade, uveljavljenjem načela delitve oblasti, pravne države in svobodne (kapitalistične) gospodarske ureditve, temelječe na pravno zagotovljenem institutu privatne lastnine,⁴ so se namreč liberalne ideje potrdile kot izvirne in vodilne ideje, ki so "spremljale in oblikovale pot evropskih družb v 'moderno' (podčrtal J. P.)".⁵ Kot odločujoči dejavnik *modernega* se je liberali-

¹ Dieter Langewiesche, *Deutscher Liberalismus im europäischen Vergleich : Konzeption und Ergebnisse*. V: *Liberalismus im 19. Jahrhundert : Deutschland im europäischen Vergleich*. Herausgegeben von Dieter Langewiesche. Göttingen 1988, str. 11 (Langewiesche, *Deutscher Liberalismus*).

² Prav tam. Navedena ugotovitev zadeva preostala tedanja temeljna evropska idejna in politična tabora – konservativnega in socialističnega. Kot v znani Pipersovi zbirki *Handbuch der politischen Ideen* opozarja Udo Bermbach, 19. stoletje "nasploh velja za čas, v katerem se konservatizem, liberalizem in socializem prično razvijati in organizirati tako kot teoretični koncepti, kakor tudi kot dejanska politična gibanja". (Udo Bermbach, *Liberalismus*. Pipers *Handbuch der politischen Ideen*. Herausgegeben von Iring Fetscher und Herfried Münkler, 4. München – Zürich 1986, str. 323 (Bermbach, *Liberalismus*).

³ Bermbach, *Liberalismus*, str. 323.

⁴ Tako, zelo natančno opredelitev bistva liberalne politične misli o katerem v znanstveni literaturi obstaja precejšnje soglasje, podaja Bermbach v svoji obravnavi idejnega in političnega razvoja liberalizma v 19. stoletju. – Bermbach, *Liberalismus*, str. 323.

⁵ Langewiesche, *Deutscher Liberalismus*, str. 11.

zem opredelil do vseh temeljnih vprašanj, ki so označevala evropsko zgodovino 19. stoletja in ki so bila hkrati tudi predmet liberalnih političnosocialnih teorij in praktičnega oblikovanja njihovih ciljnih predstav. Opredelil se je do ideje svobode, razumevanja države, odnosa do demokratične misli in družbene ureditve, do naroda kot veznega člana med posameznikom, državo in družbo, do značaja imperializma in tudi do razvoja struktur ter ureditve gospodarskega življenja, torej do pglavitnega predmeta vseh političnih razmišljanj v 19. stoletju – socialnega vprašanja.⁶

Evropski in nemški liberalizem sta torej že v tistem času priznavala, da predstavlja sestavni del družbenega in političnega življenja tudi socialni problem. Pri nemškem liberalizmu se je tako stališče zelo jasno izoblikovalo v 50-ih in 60-ih letih 19. stoletja, in sicer kot odziv na takrat že očitne socialne posledice forsirane industrializacije.⁷ Tedaj so skoraj vse liberalne skupine ugotovile, da je del obrtnikov, delavstva in podeželskega skupivalstva v socialno in gospodarsko ogroženem položaju in so, ker je po liberalni gospodarskodružbeni teoriji socialno vprašanje predstavljalo ideološko eksistenčno vprašanje, poskušale v okviru gospodarskega vzpona liberalne ideologije rešiti socialni problem.⁸ Tako je nasproti trem velikim socialnim vprašanjem 19. stoletja – agrarnemu vprašanju, vprašanju srednjega stanu in delavskemu vprašanju – liberalizem zagovarjal družbeni koncept, katerega osrednji poudarek je bil, da “mora idealno sliko vsega družbenega razvoja predstavljati človek, sposoben gospodarsko, socialno in intelektualno odločati o samem sebi”. S tem bi namreč bila politična eksistenca posameznika utemeljena na gospodarski in socialni varnosti, na lastni in izobrazbi, kar je bila velika vizija liberalizma.⁹ V Nemčiji je tej viziji s svojim socialnim, političnim in publicističnim delom dal trajen pečat ustanovitelj in oblikovalec nemškega zadružništva in tvorec nemške zadružne zakonodaje Franz Hermann Schulze-Delitzsch, liberalni politik, čigar ime ni še danes izgubilo svojega sijaja.¹⁰

⁶ Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert : Texte zur seiner Entwicklung, 1. Lothar Gall, Rainer Koch (Hrsg.). Frankfurt/M – Berlin – Wien 1981, str. VII–VIII.

⁷ Toni Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland 1850–1863. Bonn 1979, str. 189 (Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum).

⁸ Prav tam.

⁹ Rainer Koch, Liberalismus und soziale Frage im 19. Jahrhundert. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 20–22 (Koch, Liberalismus und soziale Frage).

¹⁰ Helmut Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung : Ursprung und Weg der Genossenschaften im deutschen Sprachraum. Frankfurt am Main 1965, str. 173 (Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung).

Franz Hermann Schulze (Delitzsch, Prusija, 29. 8. 1808 – Potsdam, 29. 4. 1883) je bil sin župana in patrimonialnega (dednega) sodnika v Delitzschu. Po šolanju v Leipzigu je v letih 1827–1830 v Leipzigu in Halleju študiral pravo. Leta 1830 je kot prisodnik brez glasovalne pravice stopil v državno službo na deželnem sodišču v Torgau. V letih 1838–1840 je bil porotnik višjega deželnega sodišča v Naumburgu, nato pa je bil od leta 1841 do 1849 patrimonialni sodnik v Delitzschu. V letih 1848–1849 je bil član pruske Narodne skupščine, v kateri je pripadal levemu centru. Ta je zahteval odpravo smrtno

Schulze-Delitzsch se je v zgodovino nemškega liberalizma zapisal kot mož, ki se je z vsem svojim globokim značajem zavedal ogrožene eksistence delovnih razredov in se je zato čutil moralno zavezane-ga,¹¹ da si z vso močjo prizadeva za materialni, duhovni in moralni dvig srednjega stanu.¹² V svojem gledanju na vprašanje emancipacije delavcev¹³ je nenehno poudarjal potrebo po njihovi izobrazbi in organizirani gospodarski samopomoči, vzporedno s tem pa tudi pomen delavskega sindikalnega boja, utemeljenega v rastoči sto-

kazni, fevdalnih obveznosti in uvedbo ustavne monarhije. Schulze je v tem času – novembra 1848 – zagovarjal stališče, da brandenbursko ministrstvo nima pravice pobirati davkov in razpolagati z državnim denarjem toliko časa, dokler ne bo Narodna skupščina v Berlinu nemoteno delovala. Zaradi tega je bil leta 1849 proti njemu sprožen sodni proces, vendar je bil Schulze-Delitzsch, na osnovi svojega briljantnega zagovora, oproščen. Po ukititvi patrimonialnega sodstva mu je bila leta 1850 dodeljena služba okrožnega sodnika v Wreschnu v provinci Posen. Leta 1851 je odšel iz državne službe in v Delitzschu deloval, kot je sam dejal, kot "ubožni advokat", saj mu prusko pravosodno ministrstvo ni izdalo uradnega dovoljenja za opravljanje advokatskega poklica. Schulze-Delitzsch je že v drugi polovici štiridesetih let pričel ustanavljati različne vrste zdru-g, v petdesetih pa je poleg praktičnega organizacijskega dela v več spisih še teoretično pojasnil svoje združne zamisli. Leta 1858 je bil med ustanovitelji Kongresa nemških gospodarstvenikov (Kongreß deutscher Volkswirte). Nato je bil uradni zastopnik Zveze zdru-g in posojilnic (Verband der Genossenschaften und Vorschußvereine), ustanovljene leta 1859, združne Centralne korespondenčne pisarne (Zentralkorrespondenzbüro), ustanovljene leta 1861 in Zastopstva nemških nabavnih in gospodarskih zdru-g (Anwaltschaft der Deutschen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften), ustanovljene leta 1862. Odločilno je tudi prispeval k ustanovitvi Splošne zveze nemških, na samopomoči temelječih nabavnih in gospodarskih zdru-g (Allgemeiner Verband der auf Selbsthilfe beruhenden Deutschen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften), ustanovljene leta 1864. Leta 1871 je postal predsednik Družbe za širjenje ljudske izobrazbe (Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung). V šestdesetih letih je ponovno pričel politično delovati. Že leta 1859 je bil med glavnimi ustanovitelji liberalne Nemške nacionalne zveze (Deutscher Nationalverein), leta 1861 pa eden od ustanoviteljev liberalne Nemške napredne stranke (Deutsche Fortschrittspartei). Istega leta je bil tudi ponovno izvoljen v pruski parlament. Leta 1862 je zapustil Delitzsch in se preselil v Potsdam. Leta 1867 je bil izvoljen v severnonemški parlament, po ustanovitvi nemškega cesarstva leta 1871 pa (1871) v nemški parlament. V znak priznanja njegovemu socialnopolitičnem delu je leta 1873 univerza v Heidelbergu Schulze-Delitzschu podelila častni doktorat.

¹¹ Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 177.

¹² Oskar Klein-Hattingen, Geschichte des deutschen Liberalismus, I. Berlin – Schöneberg 1911, str. 328 (Klein-Hattingen, Geschichte des deutschen Liberalismus).

¹³ Z izrazom *delavec* je označeval Schulze-Delitzsch vse rokodelske "delavce", od obrtnih mojstrov in pomočnikov do tovarniških delavcev. (Werner Conze, Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland : das Beispiel Schultze-Delitzschs. Heidelberg 1965, str. 14; Conze, Liberale Arbeiterbewegung). Kljub takemu Schulze-Delitzschevemu razumevanju pojma *delavec* pa je treba opozoriti, da je bila njegova socialna doktrina praktično prilagojena za obrtnike. (Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 214). Na to dejstvo so opozarjali tudi v nekdanjem vzhodnonemškem marksističnem zgodovino-pisju. Dobri poznavalec Schulze-Delitzschvega življenja in dela Bernhard Schulze je leta 1971 zapisal, da "če je Schulze-Delitzsch v 50-tih letih uporabljal pojem delavec, ga je praviloma uporabljal v širokem smislu, toda njegova teorija in konkretni predlogi (pa) so bili enostransko usmerjeni na interese obrtnikov in so izključevali proletarske interese". Toda pri tem je Bernhard Schulze še vedno ocenjeval, da je Schulze-Delitzsch razumel oziroma "reduciral" nasprotja med podjetniki in obrtniki ter kapitalisti in delavci "na eno samo socialno nasprotstvo med buržoazijo in delovnimi ljudmi". (Bernhard Schulze, Zur linksliberalen Ideologie und Politik : ein Beitrag zur politischen Biographie Schultze-Delitzschs. V: Die großpreußisch-militaristische Reichsgründung 1871 : Voraussetzungen und Folgen, 1. Herausgegeben von Horst Bartel und Ernst Engelberg. Berlin 1971, str. 277 (Schulze, Linksliberale Ideologie).

rilnosti in donosnosti svobodnega gospodarstva, in sicer v državi z zagotovljeno svobodo združevanja in uveljavljeno splošno in enako volilno pravico.¹⁴ Ti humanistični cilji,¹⁵ pa tudi njihova dozdevna uresničljivost, so Schulze–Delitzscha naredili popularnega¹⁶ ne le v Nemčiji, temveč tudi v širšem nemškem in nenemškem prostoru. Predno pa bomo spregovorili o vplivu njegovih socialnogospodarskih zamisli na nemško in evropsko družbeno misel, moramo seveda predstaviti njegov socialni program in praktično socialnopolitično delo.¹⁷ Prav tako je treba odgovoriti tudi na vprašanje, v kolikšni meri se je v nemških družbenopolitičnih razmerah druge polovice 19. stoletja uresničil Schulze–Delitzschev socialni koncept.

Schulze–Delitzsch je bil – kot je poudaril eden od zgodovinskih predstavnikov nemškega liberalizma in nemškega demokratičnega duha, Theodor Heuss – “pravnik, praktični socialni reformator, organizacijski genij, poslanec in po dejavnem čutu dolžnosti ustavni politik”, predvsem pa “*vzgojitelj*”.¹⁸ Zaradi gospodarsko–družbenih razmer, v katerih je, kot je zapisal, zgodovina na svoj dnevni red postavila socialno vprašanje in s tem zahtevo, da se reši ogroženi položaj delovnih razredov,¹⁹ je zasnoval sistem konzumnih, surovinsko–nabavnih, kreditnih in produktivnih združenj,²⁰ v katerih je

¹⁴ Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 26.

¹⁵ Schulze, Linksliberale Ideologie, str. 274.

¹⁶ Ernst Schraepler, Quellen zur Geschichte der sozialen Frage in Deutschland, 1. Göttingen – Berlin – Frankfurt 1955, str. 25 (Schraepler, Quellen).

¹⁷ V slovenski strokovni zadrudni in zgodovinske literaturi Schulze–Delitzscheva socialnogospodarska in zadrudna misel še ni bila celovito prikazana. Dosedanje omembe Schulze–Delitzscheve socialnogospodarske doktrine so se v glavnem (z izjemo dela Milana Vičiča, Zadrudništvo : smeri, zgodovina in sistemi, 1. Beograd 1937, str. 97–99, 129–133, 186–188) omejevale zgolj na kratke predstavitve najbolj znanih načel, na katerih je Schulze–Delitzsch organizacijsko in gospodarsko utemeljil svoj zadrudni sistem. – Glej Ivan Lapajne, Jugoslovanski posojilničar in zadrugar. Krško 1922, str. 10–11; Predhodniki in pionirji zadrudnega gibanja : po prof. Totomianzu. Ljubljana 1925, str. 5–7; Miloš Stibler, Zadrudništvo, 1. Ljubljana 1931, str. 21–22; Fran Trček, Oris zadrudništva. Ljubljana 1936, str. 11–12, 27–31 (Trček, Oris zadrudništva); isti, Razvoj posameznih panog. V: Zadrudni zbornik : izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka očeta slov. zadrudništva. Fran Trček (ur.). Ljubljana 1937, str. 55–59 (Trček, Razvoj posameznih panog); France Kresal, Delavsko zadrudništvo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1970/1–2, str. 68–70 (Kresal, Delavsko zadrudništvo); Janko Orožen, Celje in slovensko hranilništvo. Celje 1977, str. 14–15 (Orožen, Celje in slovensko zadrudništvo). Podobno velja za delo Vahana Totomianza, prevedeno v slovensčino leta 1940 (Vahan Totomianz, Osnove zadrudništva. Ljubljana 1940, str. 13, 20–21, 38–39). V novejšem času je o Schulze–Delitzschevih zadrudnih organizacijsko–gospodarskih načelih prvi natančneje pisal Žarko Lazarevič, Zadrudništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma : sistemi in organizacije. Arhivi, 1994/1–2, str. 13 (Lazarevič, Zadrudništvo v dobi kapitalizma); isti, Kmečki dolgovi na Slovenskem : socialno–ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Ljubljana 1994, str. 28–29 (Lazarevič, Kmečki dolgovi). Na Schulze–Delitzschevo misel in delo opozarja tudi Zvonko Bergant, Slovenski klasični liberalizem : idejno–politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921. Ljubljana 2000, str. 113–118 (Bergant, Slovenski klasični liberalizem).

¹⁸ Theodor Heuss, Schultze–Delitzsch : Leistung und Vermächtnis. Tübingen 1956, str. 24 (Heuss, Schulze–Delitzsch).

¹⁹ Hermann Schulze–Delitzsch's Schriften und Reden. Herausgegeben von F. Thorwart, 1, Berlin 1909, str. 193, 201 (Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1).

²⁰ Schulze–Delitzsch je svoj zadrudni sistem pojasnil v delu Assoziationsbuch für deutsche

videl edino rešilno sredstvo za revne delavce in obrtnike.²¹ Namen teh združenj, kasneje imenovanih zadruge, je bilo povezovanje med siromašnimi, predvsem delovnimi razredi, da bi skupaj povezana gospodarska prizadevanja posameznikov, malih in v gospodarjenju porazgubljenih sil, zagotovila kolikor le mogoče prednosti velepodjetja. Predpostavka takega podjetja je po Schulze–Delitzschevem pojasnilu bila, da se posameznik nasproti velikemu kapitalu počuti v neugodnem položaju, bodisi v prodaji, bodisi v proizvodnji, zaradi česar se prav skozi svojo povezanost zadrugi želijo osvoboditi iz tega položaja.²² Zato je s ciljem, da bi celotno delovno prebivalstvo doseglo blaginjo, posebej pa še, da bi se ohranila gospodarska samostojnost dotedanjih malih mojstrov, svoj zadrugi sistem utemeljil v načelu, da *“več združenih malih moči tvori veliko in naj tisto, kar posameznik ne more uveljaviti sam, uveljavi v povezavi z drugimi”*.²³ V tem smislu je odločno zagovarjal načelo gospodarske samopomoči in v njem utemeljeval bistvo združenja (zadruga).²⁴ Doseči vse iz lastne moči in nič z dobroteljnostjo ali državno pomočjo je bilo, kot opozarja Toni Offermann, glavno Schulze–Delitzschevo socialnogospodarsko vodilo.²⁵ In edini pravi cilj pri tem je in ostane, je poudarjal Schulze–Delitzsch, ljudi vzgajati k samopomoči. To je konkretno pomenilo prizadevanje za “vzdrževanje (njihovih) duhovnih, moralnih in telesnih zmožnosti, podučevanje koristnega znanja in spretnosti ter navajanje na varčnost, marljivost in pošteno preživljanje”.²⁶ Tako bi vzgajanje k samopomoči vodilo “k blaginji delovnih razredov, njihovi notranji moralni in gospodarski krepitvi ter prebujni in dvigu njihove lastne moči”.²⁷ Tak pomen vzgoje k samopomoči je posebej poudaril tudi eden od Schulze–Delitzschevih sodelavcev na zadrugi področju, Viktor Böhmert, ki je njegovo vzgojno so-

Handwerker und Arbeiter (Zadrugi knjiga za nemške obrtnike in delavce), ki je izšlo leta 1853 v Leipzigu. Delo je ponatisnjeno v prvem zvezku Schulzejevih Spisov in govorov. (Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 19–102). – O različnih vrstah zadrug, ki so tvorile Schulze–Delitzschevo zadrugi sistem glej tudi Franz Hitze, Die sociale Frage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung. Paderborn 1877, str. 94–96 (Hitze, Die soziale Frage); Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 209; Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 234–235, 276, 279–280; Hermann Schulze–Delitzsch's Schriften und Reden. Herausgegeben von F. Thorwart, 2. Berlin 1910, str. 135–137 (Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 2).

²¹ Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 231–232.

²² Prav tam, str. 272.

²³ Prav tam, str. 230. – O tem glej tudi Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 2, str. 130.

²⁴ Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 273.

²⁵ Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 207. – Schulze–Delitzsch je svojo socialnogospodarsko doktrino podrobno predstavil v svojih dveh najpomembnejših delih: Die arbeitenden Klassen und das Assoziationswesen in Deutschland als Programm zu einem deutschen Kongress (Delovni razredi in zadrugi bistvo v Nemčiji kot program za nemški kongres) in Kapitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus (Poglavje k nemškemu delavskemu katekizmu). Deli sta leta izšli leta 1858 oziroma 1863 v Leipzigu in sta ponatisnjeni v njegovih Spisih in govorih (Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 191–266; isti, Schriften und Reden, 2, str. 26–173).

²⁶ Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 2, str. 123.

²⁷ Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 230.

cialnogospodarsko dejavnost, s katero je Schulze–Delitzsch začel v drugi polovici štiridesetih let v svojem rojstnem mestu Delitzsch, leta 1855 ocenil takole: “Schulze je znal prebuditi mojstre in samozavest malih ljudi”. Vsi “prvi zadružniki v Delitzschu in okolici so se pod Schulzejevim vodstvom učili spoznati, da so odgovorni nosilci nove obetavne institucije, ki pa lahko napreduje samo skozi njihovo lastno marljivost, varčnost in solidarno povezanost. Tega duhá in moralno moč, ki izvira iz samospoznanja, je Schulze vcepljal vsem svojim zadružnikom in temu novemu duhu, njegovi moralni moči, ki jo je znal prebuditi v nemškem obrtniškem stanu, dolgujejo zahvalo njegovi glavni uspehi. Zanj je moralna stanovitnost veljala za predpogoj gospodarskega napredka in javnega delovanja.”²⁸

* * *

Svoj zadružni sistem je Schulze–Delitzsch organiziral na dveh ravneh. Prva raven je zajemala konzumne, surovinsko–nabavne in kreditne zadruge. Te zadruge naj bi zagotovile, da bi se ohranil srednji stan in bi obrtniki ter mala obrt ostali konkurenčni veliki industriji, kapitalsko šibki obrtnik pa bi se skozi solidarno jamstvo svoje zadruge izognil pritisku velikega kapitala. S tem bi zopet postal kreditno sposoben in bi torej lahko povečal svojo tržno zmogljivost.²⁹ Konzumne zadruge so svojim članom omogočale nakup živil in gospodinjskih potrebščin po grosistični ceni,³⁰ surovinsko–nabavne pa so obrtnikom v posameznih obrtnih panogah zagotavljale cenejši in kvalitetnejši skupni nakup surovin na veliko ter skupni nakup strojev in dragih delovnih naprav. V okviru teh zadrug je bila v skupnih skladiščih organizirana tudi hramba blaga.³¹ Finančnim potrebam obrtnikov in male obrti so služile kreditne zadruge. Te zadruge (posojilnice in ljudske banke) so bile ustanovljene nasproti bančnemu gibanju veletrgovine in tovarniške industrije,³² njihova naloga pa je bila, da so ustvarjale denarna sredstva ter svojim članom posredo-

²⁸ Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 193.

²⁹ Eckart Pankoke, Sociale Bewegung – Sociale Frage – Sociale Politik : Grundfragen der deutschen “Socialwissenschaft” im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1970, str. 180 (Pankoke, Sociale Bewegung). – Prim. tudi Gerhard Eisfeld, Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland : Studien zu den Organisationen und Programmen der Liberalen und Demokraten. Hannover 1969, str. 81–82 (Eisfeld, Die Entstehung der liberalen Parteien); Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 209.

³⁰ Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 276; isti, Schriften und Reden, 2, str. 135; Hitze, Die soziale Frage, str. 95.

³¹ Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 234, 276, 279–280; isti, Schriften und Reden, 2, str. 135; Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 187; Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 209; Rita Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell als liberale Antwort auf die soziale Frage im 19. Jahrhundert. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 61 (Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell).

³² Schulze–Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 113.

vale gotovino in dajale kredit.³³ Vse navedene vrste zadrug so delovale po enakih načelih. Člani konzumnih in surovinsko-nabavnih zadrug so potrebni obratni kapital ustvarili s pristopnimi vložki in tudi z najemom kredita, v združni poslovni sklad pa so vplačevali redne mesečne prispevke. S tem so ustvarili deleže, ki so jih imeli pri zadruzi. Da bi lahko konkurirali velepodjetjem, se jim je tudi delil delež na letnem dobičku. Pri tem so združniki po načelu vsi za enega, eden za vse, solidarno odgovarjali za vse morebitne dolge.³⁴

Po načelu solidarne odgovornosti in samopomoči so delovale tudi kreditne zadruge.³⁵ Člani teh zadrug so bili hkrati nosilci in edini odjemalci bančnega posla (kreditojemalci), s čimer sta bila skupna tudi njihovo poslovno tveganje in dobiček. Vsi člani so tudi solidarno jamčili za obveznosti zadruge. Zadruge so ustanovile svoj kapital s članskimi prispevki, pa tudi prek posojila tretje osebe, pri čemer je slednje izključevalo kakršno koli državno pomoč ali javne garancije, enako pa tudi posredovanje kapitalistov. Člani zadruge so bili obvezani plačevati redne mesečne prispevke toliko časa, dokler niso dosegli vsote, predpisane za plačilo poslovnega deleža. Vsak član je na svoje vplačano dobroimetje prejel dividendo, ki je bila, dokler ni bil vplačan ves poslovni delež, priračunana k posameznikovemu dobroimetju. Poslovni deleži članov, ki so tvorili glavnico, so tudi bili merilo za izplačilo dividend.³⁶ Kot opozarja Helmut Faust, je bilo tako samofinanciranje društva (zadruge) velika vzpodbuda k varčevanju članov in ustvarjanju njihovega lastnega kapitala.³⁷ Prav zato je Schulze-Delitzsch namenil posebno pozornost vprašanju, komu naj se dopusti članstvo v kreditni zadruzi. Poudarjal je, da lahko taki zadruzi, utemeljeni na samopomoči, to je na "lastni moči članov", pripada le tisti, ki "je v položaju, da si lahko pomaga sam". Tistemu, ki je tako obubožal, da si s posojilom po proporcionalno določeni obrestni meri in vračilu ne more pomagati sam, pa je potrebno članstvo odbiti. Kajti, če se želi, da kreditne zadruge obstanejo, potem se jih vsekakor ne sme mešati z dobrodelnimi društvi, saj "niso namenjene podpiranju revnih, ampak – kar je veliko pomembnejše – preprečevanju obubožanja. Tako dolgo, dokler nekdo, četudi je reven, še lahko vzdržuje sebe in svojce in je sposoben

³³ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 135, 137; isti, *Schriften und Reden*, 1, str. 114–115, 125.

³⁴ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 186, 187; Oscar Stillich, *Die politischen Parteien in Deutschland*, 2. Leipzig 1911, str. 112 (Stillich, *Der Liberalismus*).

³⁵ Temeljna gospodarska načela in navodila za ustanavljanje kreditnih zadrug je Schulze-Delitzsch predstavil v delu *Vorschußvereine als Volksbanken* (Posojilna društva kot ljudske banke), ki je izšlo leta 1855 v Leipzigu. Delo je ponatisnjeno v Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 112–170.

³⁶ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 193; Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 114–115, 125; Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 207.

³⁷ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 193.

delati," je nadaljeval Schulze-Delitzsch, se ga vzame, brž ko pa tega ne zmore, "je taka oseba v gospodarskem pogledu za družbo mrtva in pripade javni ali privatni dobrotljivosti, katere organizacija ne sodi k našemu področju".³⁸

Ob konzumnih, surovinsko-nabavnih in kreditnih zadrugah je Schulze-Delitzsch organiziral tudi t. i. produktivne zadruge. Te so predstavljale drugo, kot je zapisal, "najvišjo raven združništva, končni kamen sistema".³⁹ Produktivne zadruge so bila združenja obrtnikov in delavcev za skupno poslovanje na veliko,⁴⁰ to je za skupno proizvodnjo in prodajo njihovih izdelkov.⁴¹ Zadrugniki so pri tem proizvodnjo in prodajo svojih izdelkov izvajali na račun in tveganje skupnosti.⁴² Tako so produktivne zadruge predstavljale medsebojno prepleten sistem, popolnoma izgrajeno velepodjetje,⁴³ v katero naj bi bili po možnosti vključeni vsi odnosi gospodarskega življenja obrtnikov in delavcev.⁴⁴ Tak, popoln zadrugi tip,⁴⁵ bi po Schulzeju zajel monopolistične težnje kapitalističnih velepodjetij, ohranil oziroma vzpostavil gospodarsko samostojnost obrtnikov, obrtnih pomočnikov in mezdnih delavcev in rešil problem siromaštva najširših plasti.⁴⁶ Šele produktivne zadruge "z vsemi prednostmi novega proizvodnega načina", je pisal Schulze-Delitzsch, bodo premostile "brezmejni prepad, ki je doslej ločeval delavce in male mojstre od razreda velikih podjetnikov".⁴⁷ Kajti v produktivnih zadrugah se vsakogar upošteva kot "podjetnika in delavca, kot gospodarja in služabnika obenem", v njih sta uvedeni "resnična sprava med delom in kapitalom (in) pravična razdelitev rezultatov proizvodnje".⁴⁸ Nastale naj bi "stvaritve (...), ki jih sedaj komaj slutimo".⁴⁹

Schulze-Delitzsch si je torej v socialnopolitičnem pogledu prizadeval za družbeno reformo, ki naj bi prek zadrugičnega povezovanja ne le obrtnikov, temveč tudi mezdnih delavcev, preprečila izstopajočo razrednodružbeno polarizacijo in razširila srednji sloj.⁵⁰ Ta je bil

³⁸ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 126.

³⁹ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 136, 209; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191; Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 209, 212.

⁴⁰ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 208-209.

⁴¹ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 136; *Schriften und Reden*, 1, str. 279-280.

⁴² Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 136.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 209, 212-213; Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 61.

⁴⁷ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 235.

⁴⁸ Prav tam, str. 237-238.

⁴⁹ Schulze-Delitzsch, *Mitteilungen über gewerbliche und Arbeiter-Assoziationen*. Leipzig 1850, str. 91 (Schulze-Delitzsch, *Mitteilungen*).

⁵⁰ Rita Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch : ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung*. Baden-Baden 1984, str. 239 (Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*).

zanj nepogrešljiv nosilec vsakega zdravega političnega, socialnega, duhovnega in gmotnega razvoja,⁵¹ zato v njegovem socialnogospodarskem konceptu, po katerem bi morala biti "tako mamonizmu kot pavperizmu potegnjena meja",⁵² mezдно delavstvo še ni bilo obravnavano kot osrednji problem.⁵³ Schulze-Delitzsch je dejansko zastopal eksplicitno teorijo srednjega sloja, kar je pomenilo, da je delavsko vprašanje razumel izključno le kot del vprašanja srednjega stanu.⁵⁴ Njegovi pglavilni cilji so tako bili ohranitev in krepitev obrti ter rešitev, utrditev in obnovitev široke srednjestanovske samozavesti nasproti razvijajoči se industriji.⁵⁵ Kot opozarja vodilna poznavalka Schulze-Delitzscheve idejne in socialnopolitične misli, Rita Aldenhoff, pa je "pri tem vendarle šlo (...) za poskus tudi nižjim razredom omogočiti pot v srednji sloj".⁵⁶ Meščanski srednji sloj (obrtni, trgovina, inteligenca) naj bi se torej odprl tudi za mezдно delavstvo. To naj bi se vanj integriralo ali na osnovi gospodarske samostojnosti, ki bi jo doseglo s povezovanjem v produktivnih zadrugah ali pa na osnovi rastoče blaginje (udeležbe na dobičku).⁵⁷

Po Schulze-Delitzschevi socialnopolitični doktrini je torej popolno rešitev delavskega vprašanja zagotavljala delavcu olajšana možnost, da sam postane podjetnik.⁵⁸ To je pomenilo, da je Schulze načelno podpiral meščansko-kapitalistično družbo, saj naj zadruge ne bi odpravile, temveč popravile kapitalistični gospodarski sistem.⁵⁹ Za kapitalistično tržno družbo značilna konkurenca med neenakimi, naj bi tako bila modificirana v prid šibkejših na trgu. Tu se je tudi pokazala njegova usmeritev k predindustrijski, pretežno še obrtniško strukturirani enostavni tržni družbi, katere bistveni kriterij je bila konkurenca med enakimi.⁶⁰ Schulze-Delitzsch je zato industrializacijo podpiral v toliko, v kolikor je le-ta še dovoljeva-

⁵¹ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 239.

⁵² Prav tam.

⁵³ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 96. – Zaradi takega družbenopolitičnega koncepta so vzhodnonemški marksistični avtorji Schulze-Delitzscha označevali za "socialnega demagoga" in "malomeščanskega ekonomista", njegovo socialnogospodarsko prizadevanje pa za "socialno demagogijo" in "nepomembno dejavnost". (Gerd Fesser, *Linksliberalismus und Arbeiterbewegung: die Stellung der Deutschen Fortschrittspartei zur Arbeiterbewegung 1861-1866*. Berlin 1976, str. 55, 67; Dieter Fricke, *Verband Deutscher Arbeitervereine (VDVA)*. V: Dieter Fricke (Hrsg.), *Lexikon zur Parteiengeschichte: die bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland*, 4. Köln 1986, str. 256, 257, 262).

⁵⁴ Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 219. – O Schulze-Delitzschvih pogledih na delavsko vprašanje glej podrobneje str. 214-220. O tem pišejo tudi Pankoke, *Sociale Bewegung*, str. 181; James J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century*. Chicago - London 1978, str. 93-94; Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 60.

⁵⁵ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 239; Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 96; Heuss, Schulze-Delitzsch, str. 17.

⁵⁶ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 96.

⁵⁷ Prav tam. – O Schulze-Delitzschvem konceptu družbenega, gospodarskega in kulturnega vključevanja delavstva v meščanski srednji sloj glej tudi Conze, *Liberale Arbeiterbewegung*, str. 19 in Offermann, *Arbeiterbewegung und liberale Bürgertum*, str. 219.

⁵⁸ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 159.

⁵⁹ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 94.

⁶⁰ Prav tam, str. 94-95.

la konkurenco med podjetniki na eni in samostojnimi ali združno organiziranimi obrtnimi mojstri in meznimi delavci na drugi strani.⁶¹ Pripadal je tistim liberalcem, ki sicer niso stremeli k vrnitvi v predindustrijske razmere, hoteli pa so preprečiti razrednodružbeno polarizacijo.⁶² Pri tem njihov in njegov ideal ni bila dinamična, industrijska družba, temveč prej pregledna, malo industrializirana družba majhnih in srednjih podjetnikov in zadrug vseh vrst.⁶³

Schulze-Delitzsch je svoj gospodarsko-družbeni ideal utemeljil v vodilnih idejnih in političnih načelih liberalizma – v svobodi posameznika, svobodi gospodarstva in politični demokraciji. Iz teh načel so izhajale tudi neposredne gospodarske svoboščine, ki jih je zagovarjal v svoji socialnogospodarski doktrini, to je svoboda obrti, trgovanja, gibanja in gospodarskega združevanja.⁶⁴ V zvezi s slednjim je kot prepričan predstavnik individualističnega gospodarskega nazora⁶⁵ nenehno poudarjal, naj se zadruge ne ravnaajo po “zunanjih” oziroma širših interesih družbe,⁶⁶ zlasti pa, naj se “brezpogojno odbija prisilo in vmešavanje državnih oblasti”.⁶⁷ V tem pogledu je bil tipični predstavnik tedanjega liberalizma, ki je družbeno in gospodarsko življenje utemeljeval na posameznikovi osebnosti in njeni neodvisnosti od države.⁶⁸ Schulze-Delitzsch je ostro odklanjal državne posege v gospodarsko in socialno politiko⁶⁹ in je namesto državne pomoči zagovarjal samopomoč, to je opiranje posameznikov, združenih v zadrugah, na lastne sile.⁷⁰ Samopomoč je bila zanj bistvo združenja (zadruge) in osnovno počelo posameznikove svo-

⁶¹ Prav tam, str. 240.

⁶² Prav tam, str. 240–241. V smislu gornjega navedka lahko razumemo tudi temeljno Schulze-Delitzschevo političnogospodarsko vodilo, ki ga je 8. 10. 1859 izrazil takole: “*Nobene revolucije, ampak blagajno!*” (Eisfeld, Die Entstehung der liberalen Parteien, str. 25). To je, kot opozarja Bernhard Schulze, seveda pomenilo, da so Schulze-Delitzschevi socialnogospodarski koncepti “izključevali revolucionarno preoblikovanje proizvodnih odnosov”. (Schulze, Linksliberale Ideologie, str. 274).

⁶³ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 241. – Na tem mestu pripominjam, da se je Schulze-Delitzsch zavedal, da zadruge ne bodo “edina vladajoča oblika industrijske proizvodnje (...). Vedno je najti dovolj delavcev,” je pisal, ki bodo “namesto, da bi prevzeli tveganje v združenju (zadrugi – op. J. P.),” raje ostali v meznem razmerju, posebej še, če se to razmerje “primerno uredi”. (Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 240). Kot opozarja Rita Aldenhoff je torej Schulze-Delitzsch vlogo zadrug pri organiziranju gospodarstva videl v tem, da “bi odpravile očitne pomanjkljivosti meščansko-kapitalistične družbe”. Zato je tudi povsem nedvoumno zagovarjal stališče, naj bi seveda “tudi v prihodnje obstajala posamična podjetja”. (Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 61).

⁶⁴ Hitze, Die soziale Frage, str. 90; Stillich, Der Liberalismus, str. 107–108; Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 18.

⁶⁵ Albert Müssigang, Die soziale Frage in der historischen Schule der deutschen Nationalökonomie. Tübingen 1968, str. 128.

⁶⁶ Pankoke, Sociale Bewegung, str. 179.

⁶⁷ Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 273.

⁶⁸ Stillich, Der Liberalismus, str. 111.

⁶⁹ Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 18; Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 60.

⁷⁰ Stillich, Der Liberalismus, str. 111; Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, 1, str. 273; Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 186; Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 18.

bode.⁷¹ Pri tem je tako dosledno zagovarjal načelo samopomoči, da je zanj le-ta postala dogma, tako da je skorajda brez razlike vsak poseg v gospodarstvo in družbo z državne strani, obravnaval kot socializem.⁷² Tega je odklanjal, zakaj razumel ga je kot idejo, ki rešitev socialnega vprašanja pričakuje od države in je zato nasprotna na samopomoči utemeljenim in iz svobodne odločitve svojih članov ustanovljenim zadrugam.⁷³ Enako je zavračal tudi “*surovi, materialni komunizem*”, ker zagovarja “od države na zunaj izvršeno uravnilovko življenjskih potrebščin (in) ... sistem državne industrije ter državnega kredita, (potrebne) za vzpostavitev gospodarskih podjetij”.⁷⁴ Socialna država in državni intervencionizem sta po njegovem globokem prepričanju vodila “k nevzdržnemu despotizmu”⁷⁵ in nepoštenemu poseganju v žepce drugih.⁷⁶ Vzpostavljala naj bi “paradiž za šibke in pridaniče”, medtem ko bi bili “sposobni in spretni, ljudje s podjetniškim duhom in energijo, zadrževani in ovirani v svojem vzponu”. Socialna država naj bi torej zagotavljala posebne ugodnosti slabemu “na račun dobrega, vzdrževanje propadlih, bolnih elementov družbe na račun zdravih in prizadevnih, da, na račun vseh človeških sposobnosti in vsakega gospodarskega in humanega napredka sploh!”⁷⁷ Schulze–Delitzsch je kot rojeni nasprotnik tistih, ki so zagovarjali državni socializem in vpliv na poklicno življenje skozi državno pomoč in varuštvo,⁷⁸ v družbenih in političnih prizadevanjih socialne demokracije videl le temelje za miniranje meščanske družbe.⁷⁹ Družbenopolitični koncept socialne demokracije je izenačeval s težnjo po diktaturi enega razreda oziroma delavskega stanu nad vsemi ostalimi družbenimi skupinami.⁸⁰ Po njem je bila “država v rokah delavcev” ravno tako “sprevrnjena in usodna” vizija kot bi jo predstavljali “*delavci v rokah države*”.⁸¹

Schulze–Delitzscha je njegovo brezpogojno zavračanje državne socialne politike razumljivo privedlo v nasprotovanje nemškimi socialistom, konkretno Ferdinandu Lassallu, ki je glavno sredstvo v reševanju protislovij kapitalistične družbe videl v ustanavljanju državno podpiranih delavskih proizvodnih zadrug in oblikovanju socialne oziroma socialistične delavske države.⁸² Enako so liberalna

⁷¹ Schulze–Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 273.

⁷² Aldenhoff, *Schulze–Delitzsch*, str. 234.

⁷³ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191.

⁷⁴ Schulze–Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 286.

⁷⁵ Schulze–Delitzsch, *Mitteilungen*, str. 4.

⁷⁶ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191.

⁷⁷ Schulze–Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 103.

⁷⁸ Klein–Hattungen, *Geschichte des deutschen Liberalismus*, str. 330.

⁷⁹ Aldenhoff, *Schulze–Delitzsch*, str. 236.

⁸⁰ Prav tam, str. 237.

⁸¹ Schulze–Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 511, 522.

⁸² Pankoke, *Soziale Bewegung*, str. 182–183. – O polemiki med Schulze–Delitzschem in Lassallom glede združne ideje in načina delovanja zadrug pišejo tudi Guido de Ruggiero, *Geschichte des Liberalismus in Europa*. Aalen 1964, str. 254; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 207–229; Aldenhoff, *Schulze–Delitzsch*, str. 181–187. O

svetovnonazorska stališča Schulze–Delitzscha privedla v razhajanje z utemeljiteljem kmečkih kreditnih zadrug v Nemčiji, Friedrichom Wilhelmom Raiffeisnom,⁸³ med katerima so sprva obstajali prav dobri odnosi.⁸⁴ Oba zgodovinska voditelja nemškega združenstva so k njuni socialnogospodarski akciji vodili karitativni nagibi, le da jih je Schulze–Delitzsch že zelo zgodaj opustil in jih je povsem nadomestil z načelom samopomoči.⁸⁵ Njegove posojilnice so bile čiste kreditne in bančne ustanove,⁸⁶ ki so bile glede na liberalno gospodarsko doktrino usmerjene k ustvarjanju dobička, medtem ko so bile Raiffeisnove zadruge združenja s posebnimi etičnimi (krščanskimi) in socialnimi smotri.⁸⁷ Poleg posredovanja kredita so za zadruženike opravljale tudi nakup potrebščin in prodajo poljedelskih izdelkov. Pri tem so zadruženiki, skladno s krščansko karitativno idejo plačali vstopni in članski prispevek le, če so ga bili zmožni. Raiffeisen je ob tem še opozarjal, naj se vložki članov ne določajo previsoko, da ne bi odvrnili tistih, ki niso bili vajeni varčevanja. Dobiček se pri Raiffeisnovih zadrugah ni delil, pač pa je bil namenjen za povečanje zadružnega sklada in medsebojno pomoč, to je za posojilo gotovine tam, kjer jo je tudi najbolj primanjkovalo – na podeželju.⁸⁸

Schulze–Delitzschevo zagovarjanje načela samopomoči, na osnovi katerega je ostro nasprotoval Lassallovemu in Raiffeisnovemu zadružnemu konceptu pa ni bilo omejeno le na golo socialnogospodarsko vsebino, pač pa je imelo tudi širši družbeni in politični značaj. V nemškem zgodovinopisju so že leta 1911 opozorili, da je Schulze v svojih zadrugah videl tudi najboljšo šolo samouprave za občino in državo⁸⁹ oziroma v občini in državi.⁹⁰ Kot je nato v osemde-

tem je pisal tudi Schulze–Delitzsch v brošuri *Die Abschaffung des geschäftlichen Risikos durch Herrn Lassalle* (Odprava poslovnega tveganja po gospodu Lassallu). Brošura je izšla leta 1866 v Berlinu in je ponatisnjena v Schulzejevih Spisih in govorih. (Schulze–Delitzsch, *Schriften und Reden*, 2, str. 173–210).

⁸³ O sporu z Raiffeisnom je Schulze–Delitzsch pisal v knjigi *Die Raiffeisenschen Darlehnskassen in der Rheinprovinz und die Grundkreditfrage für den ländlichen Kleinbesitz* (Raiffeisnove posojilnice v Renski provinci in vprašanje zemljiškoposestnega kredita za malo kmečko posest). Knjiga je izšla leta 1875 v Leipzigu in je ponatisnjena v Schulzejevih Spisih in govorih. (Schulze–Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 671–747).

⁸⁴ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 291.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*. Herausgegeben vom Centralbüro der Nationalliberalen Partei Deutschlands. Berlin 1907, str. 1138 (*Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*).

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 291, 292 (o Raiffeisnovem življenju in načinu zadružnega delovanja glej podrobneje str. 268–307); Ralph Bambach, *Gesellschaftskritiker, Sozialreformer und "Kathedersozialisten"*. V: *Pipers Handbuch der politischen Ideen*. Herausgegeben von Iring Fetscher und Herfried Münkler, 4. München – Zürich 1986, str. 406 (Bambach, *Gesellschaftskritiker*). O tem obširneje pišeta tudi Erich Lothar Seelmann–Eggebert v delu *Friedrich Wilhelm Raiffeisen : sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk*. Stuttgart 1928 in Hans Lukas v delu *Der Deutsche Raiffeisenband : Entwicklung, Struktur und Funktion*. Berlin 1972.

⁸⁹ Stillich, *Der Liberalismus*, str. 113.

⁹⁰ Klein–Hattingen, *Geschichte des deutschen Liberalismus*, str. 331.

setih letih 20. stoletja ponovno opozorila Rita Aldenhoff, je torej bila v Schulzejevo zamisel kolektivne solidarne samopomoči vključena tudi težnja, naj bi zadruga predstavljale predpripravo k splošni politični samoupravi na višji ravni.⁹¹ V pismu, ki ga je 12. oktobra 1858 pisal zdravniku dr. Richterju iz Radeberga pri Dresdenu, je Schulze-Delitzsch to težnjo izrazil takole: "Tudi iz gospodarstva in vseh drugih področij javnega življenja (je treba) zajemati in vsepovsod nezadržno uveljaviti duha samopomoči in samouprave."⁹² Schulze je s pomočjo zadružništva hotel doseči prehod v družbo posedujočih in politično participirajočih občanov.⁹³ Pri tem je imela njegova zadruga akcija še en neposreden politični povod in namen. Schulze-Delitzsch je namreč to akcijo v širšem obsegu sprožil po neuspehu meščansko-demokratske revolucije leta 1848 v Prusiji in si je nato, tako kot mnogi drugi demokrati, prek organiziranega zadružništva prizadeval uveljaviti revolucijske težnje meščansko-liberalnega gibanja. To je hotelo uveljaviti individualno samoodločbo nasproti politični reakcionarnosti in represivnemu državnemu aparatu in ustanoviti meščansko pravno in ustavno državo.⁹⁴ Namen Schulzejevega zadružnega gibanja tako ni bil le dvig materialnega položaja obrtniškega srednjega stanu, pomočnikov in delavcev, ampak tudi organiziranje neke vrste ljudskega gibanja za uveljavitev odločilnih demokratičnih in liberalnih ciljev.⁹⁵ Njegovo socialnogospodarsko prizadevanje je imelo dvojen značaj. Po eni strani je zagotavljalo gospodarsko osnovo pomembnega dela srednjega stanu in ga je kot samoimenovanega nosilca kulturnega in političnega napredka varovalo pred morebitno odvisnostjo od konservativno-fevdalne države, po drugi strani pa je, utemeljevano v načelu solidarne samopomoči, omejevalo "nevarna" združevalna prizadevanja delavstva.⁹⁶

Kot ugotavlja Rita Aldenhoff, ni bil Schulze-Delitzschev socialnogospodarski in politični cilj nič drugega kot tretja pot med meščansko-kapitalistično in socialistično družbeno ureditvijo.⁹⁷ To novo družbeno ureditev naj bi dosegli samo po poti zadružnega združevanja, zlasti v produktivnih zadrugah.⁹⁸ Toda tako zamišljena "tretja

⁹¹ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 97.

⁹² Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin. Sammlung Darmstädter 2g 1849 (4). Schulze an Richter, Delitzsch, den 12. 10. 1858. (Navajam po Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 98).

⁹³ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 131.

⁹⁴ Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 207, 208, 215; Schulze, Linksliberale Ideologie, str. 296.

⁹⁵ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 103. – Na liberalno idejno in politično vsebino Schulze-Delitzschevega zadružnega gibanja je na odklonilen način že leta 1877 posebej opozarjal katoliško usmerjeni Franz Hitze. Po njem je namreč bila v Schulzejevih zadrugah "ponujena 'izobrazba' seveda liberalna, povsem nekrščanska", v njih združeni zadrugniki pa naj bi Schulzeju, ki se "pusti voditi samo po političnih motivih," služili "kot čete v kulturnem boju". (Hitze, Die soziale Frage, str. 92, 100).

⁹⁶ Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 208, 209.

⁹⁷ Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 62.

⁹⁸ Prav tam.

pot” med kapitalistično in socialistično organiziranim gospodarskim načinom⁹⁹ ni bila uspešna. Vzrokov za neuspeh Schulze-Delitzschevega ambicioznega splošnodružbenega reformnega koncepta¹⁰⁰ je bilo več, najprej pa velja poudariti, da dejanski razvoj združništva nikakor ni izpolnil izvornih Schulze-Delitzschevih pričakovanj.¹⁰¹ Proizvodne zadruge se skorajda niso razvijale¹⁰² in tudi surovinsko-nabavne niso imele kakega prepričljivega uspeha.¹⁰³ Zadržno gibanje se je nasprotno pričakovanjem liberalcev usmerilo prej socialno konservativno kot progresivno.¹⁰⁴ Obrtniške zadruge so v svojem razvoju celo izključevale posamezne panoge, ki tako, tudi glede na število samostojnih obrtnikov znotraj njih, niso imele ustreznega družbenega pomena.¹⁰⁵ Značaj Schulze-Delitzschevih zadrug, v katerih so gospodarsko močnejši člani vedno znova poskušali izključevati šibkejše,¹⁰⁶ je postajal vse bolj kapitalističen.¹⁰⁷ Večje zadruge so se spremenile v delniške družbe in postale sestavni del kapitalističnega sistema.¹⁰⁸ Kot opozarja Toni Offermann je bilo Schulzejevo liberalno načelo samopomoči že v začetku šestdesetih let skrceno na čisto tehnični princip pridobivanja kredita, pri čemer je v veliki meri izgubilo svoj protietatični emancipacijski značaj.¹⁰⁹

Medtem ko je pri konservativnih združna ideja postala bojno sredstvo proti kapitalizmu, pa liberalizma ni vodila v nasprotje, temveč v združitev z njim.¹¹⁰ To je bil ob slabih gospodarskih učinkih posameznih vrst zadrug prvi temeljni vzrok za neuspeh Schulzejevega družbenogospodarskega prizadevanja. Opazen je bil zlasti pri posojilnicah, ki so se, kot sicer najuspešnejša vrsta zadrug, razvijale mimo izvornih Schulze-Delitzschevih namer.¹¹¹ V posojilnice se namreč niso včlanjevali le mali obrtniki in mezdni delavci, pač pa tudi rastoča množica premožnih meščanov (pravnikov, trgovcev, podjetnikov, zdravnikov, višjih uradnikov), ki so po vodilnih funkcijah, gospodarski moči in številu predstavljali prevladujoči del

⁹⁹ Prav tam, str. 65.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 58.

¹⁰¹ Prav tam, str. 65.

¹⁰² Prav tam, str. 63; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191–192; Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 213; Bambach, *Gesellschaftskritiker*, str. 406.

¹⁰³ Bambach, *Gesellschaftskritiker*, str. 406.

¹⁰⁴ Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 240.

¹⁰⁵ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 203–204. – Podrobneje glej o organizacijsko-gospodarskem razvoju Schulzejevega združnega gibanja Hitze, *Die sociale Frage*, str. 99–100; Klein-Hattungen, *Geschichte des deutschen Liberalismus*, str. 328; Conze, *Liberales Arbeiterbewegung*, str. 17; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 196; Eisfeld, *Die Entstehung der liberalen Parteien*, str. 82; Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 103–106, 162–170; ista, *Das Selbsthilfemodell*, str. 63.

¹⁰⁶ Bambach, *Gesellschaftskritiker*, str. 406.

¹⁰⁷ Stillich, *Der Liberalismus*, str. 112, 168.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 112.

¹⁰⁹ Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 215.

¹¹⁰ Stillich, *Der Liberalismus*, str. 113.

¹¹¹ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 63, 65.

članstva.¹¹² Ta socialna skupina je od posojilnic, ki so bile zgrajene na strogo gospodarsko–bančni osnovi in so se ravnale po pogojih denarnega trga,¹¹³ hotela imeti večinski dobiček, zato je zavestno ovirala gospodarski in družbeni dvig socialno šibkejših članov. Finančno močnejši člani ne le, da s svojim premoženjem niso bili pripravljeni jamčiti za gospodarsko šibkejše, pač pa so jih iz posojilnic skušali celo izključevati ali pa jim vsaj odvzeti pravico glasovanja. Prednosti zadružne organizacije so hoteli izkoristiti zase, zaradi česar se Schulze–Delitzscheva teorija samopomoči in samouprave v praksi ni uveljavila.¹¹⁴ Premožnejši člani posojilnic so se zaprli “navzdol” in namesto, da bi, kot si je zamislil Schulze, prišlo do družbene odprtosti srednjega stanu, je le–ta na zadružno gibanje deloval defenzivno.¹¹⁵ To je dokazoval položaj, v katerem so bili mali obrtniki in zlasti delavci, ki so bili odvisni od mezde. Ti v Schulzejevih posojilnicah niso mogli zbrati denarja, ker zaradi socialnogospodarskih interesov premožnejših članov niso imeli na razpolago materialnih predpostavk za samopomoč.¹¹⁶ To je bila za delavstvo odločilna izkušnja, ki ga je vodila k lastni organizacijski osamosvojitvi in odvrtitvi od liberalnega zadružnega modela.¹¹⁷

Drugi temeljni vzrok za splošnodružbeni neuspeh Schulze–Delitzschevega gospodarskosocialnega reformnega koncepta pa predstavlja dejstvo, da je Schulze do izoblikovane industrijske družbe na določen način zavzel naiven odnos.¹¹⁸ Svoj socialnogospodarski koncept je oblikoval v petdesetih letih, torej še v času, ko je bila industrializacija na začetku.¹¹⁹ Zato je menil, da se lahko obrt ohrani kot enakopraven proizvodni dejavnik poleg industrije,¹²⁰ in je že zgolj v zadrugah videl gibalno silo splošnodružbenih prerazporeditvenih procesov in bistvenih sprememb v proizvodni sferi.¹²¹ Tak koncept, ki ni upošteval socialnogospodarske modernizacije in tudi ne z modernizacijo pogojenega razslojevanja znotraj socialne strukture delavstva h kateremu je Schulze prišteval tudi obrtnike in

¹¹² Prav tam, str. 64; Aldenhoff, Schulze–Delitzsch, str. 240. – Po prvi statistiki članstva, izdelani leta 1870, je le polovica članov Schulze–Delitzschjevih posojilnic pripadala šibkejšim socialnim skupinam. Statistika je bila izdelana na osnovi podatkov 507 posojilnic od približno 1300, ki so bile leta 1870 v seznamu nemške zadružne zveze. Po podatkih omenjenih 507 posojilnic, je od njihovih približno 200.000 članov bilo okoli 98.000 samostojnih obrtnikov, tovarniških delavcev, rudarjev, obrtniških pomočnikov, pomočnikov in delavcev v kmetijstvu, nižjih uradnikov, slug in trgovskih pomočnikov, medtem ko je bilo 102.000 članov teh posojilnic kmetov, trgovcev, zdravnikov, apotekarjev, učiteljev, cerkvenih, državnih in občinskih uradnikov, rentnikov, upokojencev, tovarnarjev, lastnikov rudnikov in gradbenih podjetnikov. (Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 64–65).

¹¹³ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 194.

¹¹⁴ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 64–65.

¹¹⁵ Aldenhoff, Schulze–Delitzsch, str. 240.

¹¹⁶ Bambach, *Gesellschaftskritiker*, str. 406.

¹¹⁷ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 65.

¹¹⁸ Aldenhoff, Schulze–Delitzsch, str. 95.

¹¹⁹ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 62.

¹²⁰ Schulze, *Linksliberale Ideologie*, str. 274.

¹²¹ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 62.

male mojstre, je nato prehitel nadaljnji gospodarski razvoj.¹²² Schulzejev koncept je bil neuspešen tudi zato, ker je bila njegova zamisel reševanja socialnega vprašanja z razširitvijo obrtniškega srednjega sloja skozi vključevanje delavstva, v praksi prilagojena srednjeslojni politiki, katere cilj sta bili ohranitev in krepitev posestnega stanja obstoječega srednjega stanu.¹²³ Ko pa se je v šestdesetih letih pokazalo, da združno gibanje svojih političnih in družbenih integracijskih ciljev ni uresničilo, je Schulze–Delitzsch deloma pod vplivom nastajajočega delavskega gibanja spoznal, da zadruga, vključno s proizvodnimi zadrugami, ne morejo reševati problemov modernega industrijskega delavstva. Svoj koncept je dopolnil in odtlej zagovarjal neomejeno svobodo združevanja in večjo pravno veljavo sindikalnih združenj in njihovih blagajn za pomoč. S tem, ko je take zahteve delavstva priznal kot upravičene in neobhodno potrebne, se je tudi odpovedal zgodneliberalnemu načinu reševanja družbeno–gospodarskih konfliktov izključno s pomočjo združne organizacije. Od srede šestdesetih let je iskal rešitev novega socialnega vprašanja, to je delavskega vprašanja po izvenzadružni poti, vendar pri tem v svoji oceni delavskega in obrtniškega vprašanja ni izražal interesnega stališča posedujočih slojev. Zato je tudi vplival na wilhelmski socialni liberalizem in na skupino okrog Friedricha Naumanna.¹²⁴ Z Naumannom, ki v zgodovini nemškega liberalizma velja za idejnopolitičnega eksponenta napredne socialne politike,¹²⁵ pa se je pričela lomiti liberalna spoznavna pregrada, da je delavec le oseba, ki je potrebna miloščine in se je, temu nasproti, začela uveljavljati misel, da ima delavec pravico do velike mere deleža na dobrinah te zemlje.¹²⁶ Tako nam razčlenitev konkretnih gospodarskodružbenih posledic Schulze–Delitzschevega reformnega koncepta pokaže, da je imel ta koncept v nemški politiki in družbeni misli tudi povsem viden, pozitiven socialnopolitični pomen.

Schulze–Delitzschev večdesetletni združni in socialnopolitični napor je torej treba razumeti večplastno. Najprej kot dejavno humanistično opredelitev liberalnega meščanskega politika, ki je priznaval in v resnici želel rešiti socialni problem. Nato kot ustvarjalno prizadevanje privrženca evropskega meščansko–revolucionarnega programa iz leta 1848, ki si je z neposredno gospodarskosocialno akcijo prizadeval ustvariti temelje za demokratični družbeni in

¹²² James J. Sheehan, *Liberalismus und Gesellschaft in Deutschland 1815–1848*. V: *Liberalismus*. Herausgegeben von Lothar Gall. Köln 1976, str. 218; Theodor Schieder, *Die Krise des bürgerlichen Liberalismus : ein Beitrag zum Verhältnis von politischer und gesellschaftlicher Verfassung*. V: *Liberalismus*. Herausgegeben von Lothar Gall. Köln 1976, str. 201; Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66.

¹²³ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66.

¹²⁴ Aldenhoff, Schulze–Delitzsch, str. 239, 241–242; ista, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66.

¹²⁵ Peter Theiner, *Friedrich Naumann und der soziale Liberalismus im Kaiserreich*. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 72 (Theiner, Naumann und der soziale Liberalismus).

¹²⁶ Aldenhoff, Schulze–Delitzsch, str. 242.

politični preustroj. Upoštevati pa je treba tudi njegov neposredni organizacijski, vzgojni in, v kolikor je bil uspešen, gospodarsosocialni prispevek k splošnodružbeni uveljavljavitvi "delovnih razredov". Glede tega je treba posebej opozoriti na njegov politični boj za sprejem združnega zakona, kajti z uveljavitvijo le-tega leta 1867 je Schulze dosegel, da so bile vse vrste zadrug, ki jih je zasnoval, formalnopravno izenačene s trgovskimi, delniškimi in komanditnimi družbami.¹²⁷ To pa je, kot je sam dejal, pomenilo, da so "združenja malih ljudi" dobila enake pravice kot "združenja premožnih".¹²⁸ Pri tem so izstopale prav posojilnice, ki so bile, kljub socialnim napestostim med premožnimi in gospodarsko šibkejšimi člani, velikega pomena za prilagoditev obrtniškega srednjega sloja na industrijski razvoj.¹²⁹

Schulzejev neposredni socialnogospodarski prispevek "delovnim razredom" in njegov idejni vpliv na politiko nemškega socialnega liberalizma sta tako kljub njegovi objektivno neuspešni gospodarsko-združni akciji dokazala, da sta tedanja evropska in nemška družbena misel imeli širok ustvarjalni obseg. Na različnih svetovnonazorskih in idejnopolitičnih straneh sta vzpodbudili vrsto izvirnih družbenogospodarskih zamisli, ki jih je nato, bolj ali manj uspešno, preizkusil nadaljnji zgodovinski razvoj. Nekatero od teh zamisli, ki jih je zagovarjal tudi Schulze-Delitzsch – npr. jasno izražena ideja o samoupravi v državi in družbi – so, sicer na osnovi drugačne spoznavnoteoretske izkušnje, politično označevale celo slovenski (in jugoslovanski) pretečeni zgodovinski čas. V tem smislu je Schulze-Delitzschev socialnoreformni program še danes historiografsko zanimiv. Kar zadeva njegovo združno delo in poskus najti "tretjo pot" med kapitalistično in socialistično organiziranim gospodarskim načinom pa lahko ugotovimo, da je bil Schulze z enostransko poudarjenim načelom samopomoči in odklanjanjem državne pomoči marsikdaj preveč doktrinaren. Zato je njegov reformni program ostal vezan na prehodni gospodarski stadij na poti v polno industrializacijo.¹³⁰ To je bil dejanski doseg tega programa in

¹²⁷ Prav tam, str. 196–197. – Združni zakon, ki ga je 27. 3. 1867 sprejela pruska poslanska zbornica (ta zakon je bil 4. 7. 1868 uveljavljen tudi kot združni zakon Severno-nemške zveze, 1. 1. 1871 pa je bil razglašen za nemški rajhovski združni zakon, nato noveliran 1. 5. 1889), je določal, da zadruge podpirajo "kredit, nabavo ali gospodarjenje svojih članov s pomočjo skupnega poslovanja", to je na osnovi neomejenega (od leta 1889 pa tudi omejenega) solidarnostnega jamstva. (Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66; ista, Schulze-Delitzsch, str. 197; *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*, str. 1137). – O Schulze-Delitzschem boju za sprejem združnega zakona in na osnovi liberalnih političnih prizadevanj oblikovani nemški združni zakonodaji glej podrobneje Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, 1, str. 346–513; isti, *Schriften und Reden*, 2, str. 433–482, 549–554; Heuss, Schulze-Delitzsch, str. 23; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 200–201; Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 189–197, 229; *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*, str. 1137.)

¹²⁸ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 196.

¹²⁹ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 65.

¹³⁰ Prav tam, str. 62.

v gospodarskosocialni in politični stvarnosti druge polovice 19. stoletja tudi temeljna ovira za njegovo uresničitev. Toda kljub očitnim pomanjkljivostim, ki so spremljale njegov program, je Schulze-De-litzsch vse življenje z jekleno energijo in dostikrat enostransko odločnostjo sledil njegovim osnovnim vodilom in na ta način, globoko prežet z idealizmom, uveljavljal svoje visoke cilje na področju gospodarske in socialne politike.¹³¹

¹³¹ Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 206.

Prilagoditev Schulze–Delitzschevih zadružnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872–1895

Tako kot v Nemčiji, je imelo na Schulze–Delitzschevih gospodarskih zamislih utemeljeno zadružno prizadevanje viden, celo zelo pomemben vpliv tudi na Slovenskem. Zadružništvo kot način, ki naj bi drobnogospodarskemu sektorju (obrtnikom, malim trgovcem, kmetom) omogočil znatno olajšano prilagoditev kapitalistični ekonomiji in izognitev velikim spremljajočim socialnim pretresom,¹³² se je namreč, med drugim tudi po Schulze–Delitzschevem vzoru, prav tako razvijalo v Avstro–Ogrski monarhiji.¹³³ Zadružništvo Schulze–Delitzschevega tipa in zadružništvo nasploh, sta na Slovenskem vpeljala štajerski mladoslovenski politik Josip Vošnjak in njegov brat ing. Mihael Vošnjak. Z zadružno idejo se je prvi seznanil Josip Vošnjak, ki se je 16. maja 1868 kot zastopnik Slovencev udeležil velike vseslovenske proslave ob položitvi temeljnega kamna za novo zgradbo Narodnega gledališča v Pragi. Ob tem obisku na Češkem se je seznanil z delovanjem čeških hranilnic in posojilnic in spoznal njihov pomen za narodnogospodarsko in politično delo.¹³⁴ Po vrnitvi iz Češke je v Slovenskem narodu junija in julija 1868 objavil vrsto člankov,¹³⁵ v katerih je bralce seznanjal s principi delovanja in organizacijo češkega zadružništva ter obenem sonarodnjake navduševal in pozival k ustanavljanju zadrug.¹³⁶ Njegova vodilna misel je

¹³² Lazarevič, *Zadružništvo v dobi kapitalizma*, str. 12.

¹³³ O razvoju zadružništva v Avstro–Ogrski monarhiji, ki se je zgledovalo po Schulze–Delitzschevih organizacijsko–gospodarskih načelih v obdobju do prve svetovne vojne glej podrobneje Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 439–440, 443–444.

¹³⁴ Nova doba, 4. 10. 1923, J.(anko) Lešničar, Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju; Dolfé Schauer, Miha Vošnjak. V: *Zadružni zbornik : izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka očeta slov. zadružništva*. Fran Trček (ur.). Ljubljana 1937, str. 16 (Schauer, M. Vošnjak); Stane Granda, *Zadružništvo v slovenskih deželah*. V: *Dokumenti slovenstva*. Jože Zontar (ur.). Ljubljana 1994, str. 226 (Granda, *Zadružništvo*).

¹³⁵ Slovenski narod, 11. 6., 13. 6., 18. 6., 20. 6., 23. 6., 25. 6., 2. 7., 4. 7., 7. 7. 1868, (Josip Vošnjak), *Učimo se od Čeho–Slovanov!*

¹³⁶ Zarko Lazarevič, *Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva : od Zveze slovenskih*

pri tem bila, da so češki narodni voditelji ob gojenju narodne ideje “nastopili (...) praktično pot, ter pred vsem se lotili gmotnih (materijalnih) vprašanj. Vso svojo pozornost so obračali na kmetijstvo in obrtnijstvo” in kmetom “po ustanovljenih *kmetijskih založnah* (posojilnicah – op. J. P.) ... pokazali pot vzajemne pomoči in jih tako rešili iz lakomnih rok židovskih in nemških kapitalistov”.¹³⁷ Zato je terjal, da “moramo tudi mi Slovenci vso svojo pozornost obračati do teh zavodov (posojilnic – op. J. P.), da jih povsod, kar najhitreje, skličemo v življenje”.¹³⁸ Sam je to poskusil že leta 1869 in nato 1871, ko je nameraval osnovati posojilnico v Mariboru oziroma v Šmarju pri Jelšah. Vendar vlada ni hotela potrditi predloženih pravil, da bi tako preprečila ustanovitev slovenskega narodnega denarnega zavoda.¹³⁹ Toda ti ponesrečeni poskusi pobudnikom zadrugištva niso jemali poguma, nasprotno, bili so vzpodbuda za tehtnejše organizacijske priprave.¹⁴⁰ Tako je Josip Vošnjak že leta 1871 v koledarju Družbe sv. Mohorja objavil pravila za posojilnice,¹⁴¹ februarja 1872 pa je v Slovenskem narodu ponovno objavil več člankov,¹⁴² v katerih je opozarjal na pomen na samopomoči utemeljenih gospodarskih zadrug in zlasti narodnih denarnih zavodov – posojilnic, da bi mogli Slovenci “po zgledu drugih narodov, posebno Čehov – doseči zaželjeno gospodarsko izboljšanje in narodno osamosvojitvev”.¹⁴³ To stališče je Josip Vošnjak izrazil z besedami, da “narod, kateri hoče do samostalnosti priti, mora za svojo materijalno neodvisnost od drugega naroda skrbeti”. In ker “narodnost vodi naše politično delovanje”, se zato morajo “na ti podlagi (...), kolikor mogoče, vsa podvzetja, posebno denarni zavodi zidati. (...) Nasprotna stranka (Nemci – op. J. P.) namreč dobro vé,” je opozarjal, “da je konec njenega nenaravnega nadvladovanja, kadar naš zbužen in politično večjidel že popolnoma

posojilnic do Zadrugne zveze v Celju 1883–1905. V: Celjski zbornik 1994. Celje 1994, str. 112 (Lazarevič, Celje – prvotno središče slovenskega zadrugištva).

¹³⁷ Slovenski narod, 11. 6. 1868, (Josip Vošnjak), Učimo se od Čeho–Slovanov!, 1. – Kar zadeva v gornjem navedku vidno Vošnjakovo protisemitsko razpoloženje, opozarjam, da, kot piše Vasilij Melik, Vošnjakov protisemitizem ni bila “nobena posebnost med Slovenci tistega časa”, čeprav ga je Vošnjak “verjetno precej bolj in vztrajneje poudarjal kot drugi”. Vendar, nadaljuje Melik, “za Vošnjaka in za druge naše antisemite pa velja, da so jih bile v glavnem samo besede”. – Vasilij Melik, Slovenci 1848–1918 : razprave in članki. Maribor 2002, str. 438 (Melik, Slovenci 1848–1918).

¹³⁸ Slovenski narod, 18. 6. 1868, (Josip Vošnjak), Učimo se od Čeho–Slovanov!, 3.

¹³⁹ Anton Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadrugištva. V: Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Josip Mal (ur.). Ljubljana 1928, str. 537 (Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadrugištva). – Podrobneje o tem glej Lazarevič, Celje – Prvotno središče slovenskega zadrugištva, str. 112–113.

¹⁴⁰ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 26.

¹⁴¹ Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadrugištva, str. 537. – O tem glej tudi Dolfe Schauer, Prva doba našega zadrugištva : od nastanka do leta 1895. Ljubljana 1945, str. 42–43 (Schauer, Prva doba zadrugištva); Aleksander Videčnik, Denarništvo v Celju : od hranilnice do banke. Celje 1989, str. 25–27 (Videčnik, Denarništvo v Celju).

¹⁴² Slovenski narod, 6. 2., 10. 2., 24. 2. 1872, (Josip Vošnjak), Založnice in posojilnice.

¹⁴³ Schauer, Prva doba zadrugištva, str. 46. – O Vošnjakovih člankih, objavljenih februarja 1872 v Slovenskem narodu, glej podrobneje str. 43–46; Schauer, M. Vošnjak, str. 18–19; Orožen, Celje in slovensko hranilništvo, str. 19–20; Videčnik, Denarništvo v Celju, str. 8–9.

zaveden slovenski narod tudi materijalno neodvisen postane in ravn tako krepko na svojih lastnih nogah stoji, kakor češki".¹⁴⁴ Zato je poudarjal, da je "potrebno tako hitro kakor mogoče vsaj za vsak okraj, za vsako faro *založnico* (posojilnico – op. J. P.) ustanoviti; nalog teh založnic (pa) je: raztreseni kapital zbirati, združiti in prosti narod, kateremu se prilika da vsak teden tudi naj manjše vloge *shraniti*, od nje dobre *obresti* dobivati" in tako ustvarjati "*narodni kapital*".¹⁴⁵ Obenem je še svetoval, naj se vzporedno "z ustanovljenjem založnic in posojilnic" oblikuje vsaj ena, glavna, "na narodni podlagi ustanovljena denarna banka" – "v Ljubljani kot središči Slovenije, in ako potrebno in koristno tudi v Mariboru za Štajersko in Koroško, in v Trstu ali Gorici za Primorsko".¹⁴⁶

Svoje zamisli o ustvarjanju gmotnih temeljev za slovensko narodnopolitično emancipacijo je Josip Vošnjak še isto leto pričel ureničevati. Septembra 1872 se mu je posrečilo ustanoviti slovensko posojilnico v Ljutomeru na Štajerskem, naslednje leto pa je bila ustanovljena tudi prva slovenska zadruga na Koroškem, Posojilnica pri Sv. Jakobu v Rožni dolini.¹⁴⁷ Potem, ko je bil 9. aprila 1873 sprejet avstrijski zakon o pridobitnih in gospodarskih zadrukah,¹⁴⁸ je bilo ustanavljanje zadrug bistveno olajšano, saj za ustanovitev zadruge ni bilo treba nobene oblastvene odobritve kot dotlej za denarne zavode, ki so jih ustanovili v obliki društev.¹⁴⁹ Tedanje slovenske posojilnice so bile ustanovljene popolnoma po načelih Schulze–Delitzscha, kar "velja bolj ali manj za vse posojilnice, ustanovljene, preden je stopil na našo zadružno pozornico Mihael Vošnjak".¹⁵⁰ V letih 1874–1876 so bile na Slovenskem, predvsem na Štajerskem, ustanovljene še štiri posojilnice, nato pa je, kljub formalno ugodnim zakonskim pogojem za ustanavljanje zadrug, slovenska zadružna akcija zastala.¹⁵¹ Vzrok za zastoj je bil predvsem organizacijski, saj se Josip Vošnjak kot glavni pobudnik zadružnega gibanja, ob drugih obveznostih ni mogel v celoti posvetiti zadru-

¹⁴⁴ Slovenski narod, 6. 2. 1872, (Josip Vošnjak), Založnice in posojilnice.

¹⁴⁵ Slovenski narod, 10. 2. 1872, (Josip Vošnjak), Založnice in posojilnice, 2.

¹⁴⁶ Slovenski narod, 24. 2. 1872, (Josip Vošnjak), Založnice in posojilnice, 3.

¹⁴⁷ Kralj, Iz zgodovine slovenskega združništva, str. 537; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 26; isti, Celje – prvotno središče slovenskega združništva, str. 113; isti, Zadržništvo v dobi kapitalizma, str. 15.

¹⁴⁸ Avstrijski zadružni zakon je zadrugo opredelil kot osebno združbo nedoločenege števila članov, katere namen je, da pospešuje pridobivanje ali gospodarstvo svojih članov, bodisi z nujenjem kreditov ali s skupnim poslovanjem. – Emil Čeferin, Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrukah, v sto letih na slovenskem ozemlju. V: Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24. Ljubljana 1975, str. 39–40 (več o avstrijski zadružni zakonodaji glej na str. 39–44); Ivan Lapajne, I. Letopis slovenskih posojilnic 1890. Celje 1891, str. 36–43.

¹⁴⁹ Schauer, M. Vošnjak, str. 19; Lazarevič, Zadržništvo v dobi kapitalizma, str. 15.

¹⁵⁰ Schauer, Prva doba našega združništva, str. 86.

¹⁵¹ Kralj, Iz zgodovine slovenskega združništva, str. 538; Schauer, M. Vošnjak, str. 19–20; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 26–27; isti, Celje – prvotno središče slovenskega združništva, str. 113–114; Nova doba, 6. 10. 1923, J.(anko) Lešničar, Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju.

žnemu delu.¹⁵² Do širšega razmaha zadružništva na Slovenskem je nato prišlo leta 1880, ko se je z zadružništvom tako v praktično-organizacijskem kot tudi teoretičnem smislu pričel ukvarjati Mihael Vošnjak, ki se je po upokojitvi stalno naselil v Celju in takoj pričel snovati ustanovitev Celjske posojilnice.¹⁵³

Z nastopom Mihaela Vošnjaka je na zadružnem področju nastopil čas sistematičnega gospodarsko-organizacijskega dela. Mihael Vošnjak se je povsem posvetil zadružništvu in kot požrtvovalen in idealen organizator vodil celotno slovensko zadružno gibanje.¹⁵⁴ Prvotno središče tega gibanja je bilo v Celju, kjer je bila na Vošnjakovo pobudo 21. januarja 1883 ustanovljena Zveza slovenskih posojilnic. Zveza je takoj po svoji ustanovitvi prevzela vodstvo slovenskega posojilništva in ga pod Vošnjakovim predsedstvom privedla do lepega napredka.¹⁵⁵ Namen Zveze je bil medsebojno povezati, uskladiti in poenotiti notranje poslovanje obstoječih posojilnic, hkrati pa naj bi ta mreža posojilnic predstavljala tudi močno finančno oporo slovenskemu narodnemu gibanju.¹⁵⁶ Za prvo obdobje v razvoju slovenskega zadružništva, ki se je končalo sredi devetdesetih let, je bilo namreč značilno, da so se zadrug oziroma posojilnice ustanovljale pod liberalnim vplivom in iz izrazito narodne pobude.¹⁵⁷ Že delujoči denarni zavodi so bili le redko v slovenskih rokah, zato je želel Mihael Vošnjak z ustanavljanjem kreditnih zadrug doseči gospodarsko samostojnost in neodvisnost slovenskega naroda nasproti nemškemu kapitalu.¹⁵⁸ Pri tem je izbral Schulze-Delitzschev princip in ga prilagodil lokalnim razmeram.¹⁵⁹ Schultzejev zadružni sistem, ki je bil namenjen predvsem obrtnikom, delavcem in majhnim trgovcem, namreč za slovenske, skoraj izključno kmečke razmere ni bil najbolj primeren. Zato je Mihael Vošnjak marsikaj prevzel tudi iz Raiffeisnovega zadružnega ustroja. Ta se je od Schulze-Delitzschevega poleg

¹⁵² Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 27; isti, Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva, str. 114.

¹⁵³ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 27; Schauer, M. Vošnjak, str. 20–21.

¹⁵⁴ Schauer, M. Vošnjak, str. 20; Nova doba, 6., 9., 11. 10. 1923, J.(anko) Lešničar, Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju. – Na prispevek Janka Lešničarja me je prijateljsko opozoril kolega prof. dr. Janez Cvirn, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

¹⁵⁵ Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadružništva, str. 539. – Podrobneje glej o ustanovitvi in delovanju Zveze slovenskih posojilnic Nova doba, 4., 6., 9., 11., 13. 10. 1923, J.(anko) Lešničar, Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju; Schauer, M. Vošnjak, str. 24–32; Orožen, Celje in slovensko hranilništvo, str. 45–47; Videčnik, Denarništvo v Celju, str. 11, 13; Lazarevič, Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva, str. 110, 114; isti, Zadružništvo v dobi kapitalizma, str. 15.

¹⁵⁶ Lazarevič, Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva, str. 114.

¹⁵⁷ Schauer, Prva doba našega zadružništva, str. 130. – O prvem obdobju slovenskega zadružnega gibanja glej tudi Zarko Lazarevič, Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega zadružništva. V: Stiplovskov zbornik. Dušan Nečak (ur.). Ljubljana 2005, str. 160–162 (Lazarevič, Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega zadružništva).

¹⁵⁸ Lazarevič, Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva, str. 112; isti, Zadružništvo v dobi kapitalizma, str. 14, 15; Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadružništva, str. 540; Schauer, M. Vošnjak, str. 21, 23; Videčnik, Denarništvo v Celju, str. 10; Granda, Zadružništvo, str. 227; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 28.

¹⁵⁹ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 28.

drugih organizacijskogospodarskih značilnosti razlikoval v zagotavljanju gotovinskih posojil tam, kjer jih je tudi najbolj primanjkovalo – na podeželju.¹⁶⁰ Vendar pa je v Vošnjakovemu sistemu prevladoval Schulzejev vpliv.¹⁶¹ Vošnjak–Schulzejev sistem je z visokimi deleži omogočal ustanovitev finančno močnih denarnih zavodov, ki so bili sposobni kosati se z nemško konkurenco. To je bilo zelo pomembno, kajti vedeti moramo, da je v letih 1872–1892, ko so na Kranjskem in Štajerskem ustanovili 36 slovenskih posojilnic, istočasno na tem prostoru delovalo 34 nemških kreditnih zadrug.¹⁶²

V prvem obdobju razvoja zadružnega gibanja na Slovenskem so torej zadruge ustanovljali večidel po Schulze–Delitzschevem vzoru. “Postale prave trdnjave Slovenstva. V prvi vrsti so financirale slovensko trgovino, obrt, industrijo in tudi kmetijstvo, v drugi pa so gradile narodne domove, ki so služili za zatočišča slovenskih kulturnih, socialnih in politično–nacionalnih organizacij.” Posebne zasluge so si pridobile tudi “s podpiranjem slovenskih dijakov, ker so s svojimi podporami prav najzaslužnejšim poznejšim narodnim borcem omogočile šolanje”.¹⁶³ Bile so “zavetišča in ognjišča vsega našega narodnopolitičnega in kulturnega življenja”, saj je bila “naša narodna gospodarska in politična osamosvoja (...) glavni motiv Mihaela Vošnjaka”.¹⁶⁴ Te zadruge, ki jih je Mihael Vošnjak ustanovljal po mestih in trgih, zlasti po nemškutarskih in italijanskih,¹⁶⁵ pa so poleg narodnoobrambnega in kulturnopolitičnega, imele tudi zelo konkreten gospodarski pomen. Pospesevale so razvoj modernih gospodarskih panog in zbirale denar za razvoj slovenskega podjetništva.¹⁶⁶ Toda v boju s prodirajočim nemštvom so kot nacionalna opora za gospodarsko osamosvojitvev slovenskega meščanstva,¹⁶⁷

¹⁶⁰ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 292. Podrobneje glej o Raiffeisnovem načinu zadružnega delovanja prav tam, str. 268–307.

¹⁶¹ Kralj, *Iz zgodovine slovenskega zadružništva*, str. 540. – O t. i. vošnjakovkah oziroma Vošnjakovemu zadružnem sistemu glej podrobneje Nova doba, 9. 10. 1923, J.(anko) Lešničar, Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju; Schauer, M. Vošnjak, str. 22–23; isti, Prva doba našega zadružništva, str. 86–96; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog, 1. Pavle Blaznik (ur.), Bogo Grafenauer (ur.), Sergij Vilfan (ur.). Ljubljana 1970, str. 637 (Zgodovina agrarnih panog); Kresal, *Delavsko zadružništvo*, str. 68–69; France Adamič, *Razvojna obdobja slovenskega zadružništva*. V: Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, Ljubljana 1975, str. 9; Orožen, *Celje in slovensko hranilništvo*, str. 32–33, 50–51; Lazarevič, *Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva*, str. 117–118; isti, *Kmečki dolgovi*, str. 27–28; isti, *Zadružništvo v dobi kapitalizma*, str. 15.

¹⁶² Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 28.

¹⁶³ Trček, *Oris zadružništva*, str. 115.

¹⁶⁴ Nova doba, 13. 10. 1923, J.(anko) Lešničar, Črtice iz zgodovine Zadružne zveze v Celju.

¹⁶⁵ Trček, *Oris zadružništva*, str. 114. – Opozarjam, da so bili na Slovenskem – v Mariboru, na Ptuj, v Radgoni, Celju, Slovenski Bistrici, Slovenj Gradcu in v Brežicah – že v šestdesetih letih osnovani kreditni zavodi v smislu Schulze–Delitzschevih načel, a so bili v nemških rokah. Posojila so zato lažje dobivali Nemci kot Slovenci, če pa je bilo kako posojilo priznano Slovincu, je imelo podkupovalen značaj oziroma raznarodovalni namen. (Orožen, *Celje in slovensko hranilništvo*, str. 18).

¹⁶⁶ Trček, *Razvoj posameznih panog*, str. 60; Kresal, *Delavsko zadružništvo*, str. 69; Granda, *Zadružništvo*, str. 227.

¹⁶⁷ *Zgodovina agrarnih panog*, str. 637; Schauer, *Prva doba našega zadružništva*, str. 132.

morale biti kolikor toliko kapitalističnega značaja.¹⁶⁸ Izrazito socialnega značaja te združne tvorbe niso imele. Njihov osnovni cilj namreč ni bil zadostiti kreditnim potrebam gospodarsko šibkih slojev, zlasti kmečkega stanu, in vplivati vzgojno na ljudstvo. Glavne naloge posojilnic so bile zbirati prihranke in ustvarjati močne rezerve. S tem kapitalom naj bi podpirali domačo industrijo in trgovino.¹⁶⁹ Zato je razumljivo, da Schulze–Delitzscheva združnogospodarska načela med slovenskim obrtništvom niso imela večjega vpliva,¹⁷⁰ in da so jih leta 1871 v prid Lassallovega državno–socialističnega združnega koncepta opustili tudi v ljubljanskem Delavskem izobraževalnem društvu, ki je bilo do začetka devetdesetih let jedro politično organiziranega delavskega gibanja na Slovenskem.¹⁷¹

Podobno kot med obrtništvom in delavstvom se Schulze–Delitzscheva načela niso uveljavila tudi med kmečkim prebivalstvom. Po "ločitvi duhov" konec osemdesetih let 19. stoletja in ustanovitvi Katoliškega političnega društva v Ljubljani leta 1890, je namreč 1. slovenski katoliški shod (zbral se je med 29. in 31. avgustom 1892 v Ljubljani) v resoluciji o socialnih zadevah poudaril, da "smatra kot najnujnejšo nalogo našega postavodajstva, da se sklenejo take postave, po katerih bo mogoče zabraniti vedno hujše se razširjajoči propad kmetskega stanu in to že iz vzroka, ker je uprav ta stan najzanesljivejša zaslomba toliko našega državnega, kolikor osobito našega narodnega obstanka". Shod je v ta namen priporočal, naj se "uvedejo (...) okrajne kmetske zadruge, katere imajo pravno moč sodelovati pri razbremenjevanju kmetskih posestev. V to svrhu izdajejo naj se zadolžnice, za katere prevzame vrhovno poroštvo država".¹⁷² Uresničitev tako daljnosežne reforme, ki bi temeljito preobrazila vse gospodarsko življenje in bi tudi drugače imela velike posledice, pa je bila odvisna od zakonske ureditve, torej od dejavnikov, na kate-

¹⁶⁸ Kralj, Iz zgodovine slovenskega združništva, str. 540.

¹⁶⁹ Prav tam, str. 540–541.

¹⁷⁰ Na obrtniško društvo, ki je delovalo na osnovi Schulze–Delitzschevih združnogospodarskih načel opozarjata Janko Lešničar in Janko Orožen. To društvo – Obrtno pomožno društvo v Ljubljani – je leta 1856 ustanovil rokavičar Jan (Ivan) Nepomuk Horák (bil je tudi državni in deželnozbornski poslanec in večletni ljubljanski občinski svetnik). Društvo je leta 1874 sprejelo Schulze–Delitzscheva pravila in začelo poslovati v smislu združnega zakona iz leta 1873. Razšlo se je leta 1920, ko je bila ustanovljena Obrtna banka. Poleg tega društva je bilo na osnovi Schulzejevih načel leta 1863 v Mariboru ustanovljeno tudi podporno društvo. Društvo je bilo nemško in se je imenovalo Aushilfsskassenverein (Pomožno blagajniško društvo). – Nova doba, 4. 10. 1923, J. (anko) Lešničar, Črtice iz zgodovine Združne zveze v Celju; Orožen, Celje in slovensko hranilništvo, str. 18–19.

¹⁷¹ Jasna Fischer, Čas vesolniga socialnega punta se bliža : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889. Ljubljana 1984, str. 112, 185. Podrobneje glej o Delavskem izobraževalnem društvu v Ljubljani str. 104–119, 124–128, 153–182 (Fischer, Čas vesolniga socialnega punta).

¹⁷² Poročilo pripravljalnega odbora o I. Slov. katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana 1893, str. 106–107. – Shod je omenjeni predlog z "odobravanjem" in "jednoglasno" sprejel. (Slovenec, 1. 9. 1892, I. slovenski katoliški shod v Ljubljani, 7. 9. 1892, Posvetovanja v odsekih).

re shod ni imel odločilnega vpliva.¹⁷³ Zato so pobudniki te zamisli ocenili, da je najboljša rešitev za prehodno dobo dokler se dokončno zaželeno ne uredi, če se oprimejo načel prostovoljnega združništva ter ustanavljajo na tej osnovi kmetijske zadruge najrazličnejših vrst.¹⁷⁴ Pri tem so seveda iz gospodarskopoličnih razlogov hoteli liberalcem odvzeti primat na združnem področju, pa "tudi z načeli že delujočih slovenskih posojilnic se niso strinjali, saj so bila po njihovem mnenju preveč prikrojena meščanskim prilikam in da zato ne ustrezajo kmetijskim potrebam".¹⁷⁵ Nova združna akcija, začeta sredi devetdesetih let, se zato ni vključila v obstoječe, v glavnem po Schulze-Delitzschevem vplivu zasnovano slovensko združno gibanje. Raje in brez pridržka se je oprijela poslovnih načel Raiffeisnovih kreditnih zdruag, ker je menila, da je ta sistem najbolj prikladen za slovenske razmere, v katerih prevladuje kmečki element.¹⁷⁶

Z omenjenimi spremembami se je začelo drugo obdobje slovenskega združništva, ki je bilo povezano z razvojem krščanskosocialnega gibanja, katerega nosilec in ideolog je bil socialni reformator Janez Evangelist Krek.¹⁷⁷ Prvo obdobje, v katerem se je slovensko združno gibanje razvijalo pod vplivom Schulze-Delitzschevih zamisli, sta torej zaključila politična diferenciacija¹⁷⁸ in nov socialnogospodarski program krščanskosocialne združne organizacije. Medtem, ko so se prej snovale posojilnice iz nacionalnih nagibov, so se začele odslej ustanavljati zadruge zaradi njihovega pomena za socialni preporod in za gospodarsko osamosvojitvev izkoriščanih slojev.¹⁷⁹ To drugo obdobje, ki ga označuje z letom 1895 začeto prehajanje težišča združne pobude iz Štajerske na Kranjsko,¹⁸⁰ je bilo bolj pestro in plodno kot prvo, in je trajalo do konca prve svetovne vojne.¹⁸¹ Kljub temu pa lahko rečemo, da ima prvo obdobje združnega gibanja na Slovenskem v slovenski narodnopolitični in gospodarski zgodovini pomembno mesto. Čeprav v nasprotju s Schulze-Delitzschevim združnim prizadevanjem ni imelo socialnoreformne

¹⁷³ Schauer, Prva doba našega združništva, str. 135.

¹⁷⁴ Prav tam.

¹⁷⁵ Prav tam, str. 135–136.

¹⁷⁶ Prav tam, str. 136.

¹⁷⁷ Anka Vidovič-Miklavčič, Krekovo združništvo : teorija in praksa. V: Krekov simpozij v Rimu. Edo Škulj (ur.). Celje 1992, str. 174. – O drugem obdobju slovenskega združnega gibanja glej tudi Lazarevič, Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega združništva, str. 162–165.

¹⁷⁸ Schauer, Prva doba našega združništva, str. 136; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 29; isti, Združništvo v dobi kapitalizma, str. 16.

¹⁷⁹ Kralj, Iz zgodovine slovenskega združništva, str. 541; Lazarevič, Združništvo v dobi kapitalizma, str. 15.

¹⁸⁰ O tem Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 29; isti, Združništvo v dobi kapitalizma, str. 16; isti, Celje – prvotno središče slovenskega združništva, str. 110. – Kranjska je postala osrednje slovensko združno središče potem, ko sta bili leta 1895 v Ljubljani ustanovljeni Zveza kranjskih posojilnic in Gospodarska zveza. (Kralj, Iz zgodovine slovenskega združništva, str. 541; Schauer, Prva doba našega združništva, str. 136; Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 30; isti, Celje – prvotno središče slovenskega združništva, str. 110).

¹⁸¹ Lazarevič, Kmečki dolgovi, str. 26; Schauer, Prva doba našega združništva, str. 13.

vsebine, so namreč bili pod vplivom njegovih gospodarskih načel in zamisli v tem času ustvarjeni gmotni pogoji za slovensko kulturnopolitično emancipacijo in postavljeni temelji za rast slovenskega narodnega gospodarstva in kapitala. Če upoštevamo, da je prilagoditev Schulze–Delitzschevih združnogospodarskih zamisli na Slovenskem pomenila tudi enega od redkih sočasnih vplivov evropskega liberalizma na slovenski liberalni tabor, pa moramo prvo dobo slovenskega združništva upoštevati tudi kot čas, ki je, tako kot drugje v Evropi, v specifičnih slovenskih razmerah utemeljil 19. stoletje kot stoletje liberalizma. Narodnopolitični in gospodarski pomen začetnega obdobja slovenskega združništva namreč dokazuje, da so bile liberalne ideje v 19. stoletju tudi na Slovenskem dejavne v okviru tistih razvojnih sil, ki so spremljale in oblikovale pot evropskih družb v *moderno*.

Pogled na pojav socialnega liberalizma v evropski in slovenski politični misli in praksi

Evropski liberalizem je že v 19. stoletju nedvoumno priznaval, da predstavlja sestavni del družbenega in političnega življenja tudi socialni problem. Zato ga je skušal rešiti v okviru gospodarskega vzpona liberalne ideologije. Liberalna socialnopolitična misel 19. stoletja je nasproti vsem tedanjim velikim socialnim vprašanjem – agrarnemu vprašanju, vprašanju srednjega stanu in delavskemu vprašanju –, zagovarjala družbeni koncept, katerega osrednji poudarek je bil, da mora idealno sliko vsega družbenega razvoja predstavljati človek, sposoben gospodarsko, socialno in intelektualno odločati o samem sebi. Ta vizija liberalizma naj bi bila uresničena skozi koncept socialne in politične graditve srednjestojne meščanske družbe, v predstavniki parlamentarni ustavni državi.¹⁸²

Nosilec tako zamišljenega družbenega programa, ki je posodobil klasični liberalizem in prvotno liberalno gospodarsko doktrino, je bil socialni liberalizem. V razliko z izključno tržno gospodarskim gledanjem in vztrajanjem pri neomejenem načelu *laissez-faire*, si je socialni liberalizem prizadeval omejiti tak razvoj.¹⁸³ Vendar pri tem ni, tako kot socialistični koncept, pristajal na odpravo lastnine in tržnih mehanizmov kot osnovnih družbenih strukturnih načel. Zavzemal se je, da so le-ta na nekonflikten način enakopravno in pravično vključena v družbeni razvoj.¹⁸⁴ Socialni liberalizem torej ni podpiral odprave kapitalizma, pač pa njegovo družbenoreformno korekcijo. Med državami, v katerih se je gradila industrijska Evropa, je imel ta koncept najbolj neposreden vpliv v Angliji, kjer je t. i. New

¹⁸² Koch, *Liberalismus und soziale Frage*, str. 20–22.

¹⁸³ Günter Trautmann, Einleitung: *Der soziale Liberalismus – Eine parteibildende Kraft?* V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 11 (Trautmann, *Der soziale Liberalismus*); Theo Schiller, "Sozialliberalismus": *Thesen zu einem Transatlantischen Vergleich*, prav tam, str. 175 (Schiller, "Sozialliberalismus").

¹⁸⁴ Schiller, "Sozialliberalismus", str. 175.

Liberalism pred prvo svetovno vojno tudi prišel na oblast.¹⁸⁵ Liberalne vlade Campbell-Bannerman in Asquith so v letih 1906–1914 izvedle vrsto socialnih reform, za katere sta dala odločilno politično pobudo Lloyd George in Winston Churchill (v letih 1904–1924 je pripadal liberalcem). S temi reformami je tudi bila dana bistvena osnova moderne britanske države blaginje. Takratni liberalni socialnoreformni ukrepi so obsegali uvedbo preventivnih zdravniških pregledov šolskih otrok, iz javnih sredstev zagotovljeno financiranje toplih obrokov v šolah, uvedbo starostne pokojnine ter brezposelno, bolniško in invalidsko zavarovanje. Te reforme so bile gmotno podprte iz obveznih prispevkov (bolniško in brezposelno zavarovanje), deloma pa iz davkov (starostne pokojnine). V tem času je bil v okviru liberalnih socialnih reform uveden tudi progresivni davek na dohodek.¹⁸⁶

Tako kot v Angliji je bil v obdobju pred prvo svetovno vojno tudi v Italiji socialni liberalizem družbeno razviden skozi državno socialno politiko. Na ta način izvajana liberalna socialna politika je poleg drugih oblik socialnega prizadevanja italijanskih liberalcev (individualnih socialnih akcij, ustanavljanja zadrug in posojilnic, delovanja znotraj občinskih in pokrajinskih dobrodelnih ustanov) pomenila priložnost za politični in socialni razvoj liberalne države. Omogočila ga je po liberalni pobudi zasnovana socialna zakonodaja, sprejeta v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja. Tedaj so bili uvedeni bolniško zavarovanje (1886), nezgodno, starostno in invalidsko zavarovanje in blagajne za starostne pokojnine (1898). Danes taka zakonodaja velja kot zgodovinsko izhodišče razvoja k državi blaginje. Tak razvoj so v začetku 20. stoletja (1901–1914) v Italiji podpirale tudi vlade Giovannija Giolittija, ko je socialni liberalizem predstavljal bistveno komponento takratnega italijanskega demokratizma.¹⁸⁷

Nasprotno kot v Angliji in Italiji pa se je v Franciji in Nemčiji liberalna socialnoreformna misel omejevala na koncept družbene samopomoči in je v glavnem odklanjala državni intervencionizem.¹⁸⁸ V Franciji, kjer socialni liberalizem znotraj liberalnega tabora ni posebej izstopal, so t. i. levi liberalci (njihovo socialno bazo je tvoril znaten del pripadnikov samostojnega srednjega stanu) sprva meni-

¹⁸⁵ Trautmann, *Der soziale Liberalismus*, str. 11; Karl Rohe, *Sozialer Liberalismus in Großbritannien in komparativer Perspektive : zur Gesellschaftstheorie des New Liberalism 1880–1914*. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 110 (Rohe, *Sozialer Liberalismus in Großbritannien*).

¹⁸⁶ Rohe, *Sozialer Liberalismus in Großbritannien*, str. 111–112.

¹⁸⁷ Hartmut Ullrich, *Sozialer Liberalismus in Italien*. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 127–128, 135–137 (Ullrich, *Sozialer Liberalismus in Italien*).

¹⁸⁸ Günter Trautmann, *Die industriegesellschaftliche Herausforderung des Liberalismus : Staatsintervention und Sozialreform in der Politikökonomie des 18./19. Jahrhunderts*. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 37 (Trautmann, *Die industriegesellschaftliche Herausforderung des Liberalismus*).

li, da se že samo z uveljavitvijo parlamentarne demokracije in splošne volilne pravice, torej že s politično in pravno enakopravnostjo lahko uresniči tudi socialna enakopravnost. Konec 19. stoletja pa so spoznali svojo zmoto in pod vplivom Proudhonovih stališč zagovarjali socialno enakopravnost, utemeljeno v preseganju mezdnega dela. Na mesto mezdnega delavca naj bi stopil samostojni proizvajalec, bodisi mali podjetnik bodisi član na osnovi privatne pobude ustanovljene zadruga. Pri tem je zanje mala lastnina predstavljala idealno zagotovilo socialne eksistence. Po prelomu stoletja ter razširitvi industrijskega sistema in velepodjetij pa je ta liberalna usmeritev podpirala zamisel o preseganju socialne neenakopravnosti skozi socialnopolitično intervencijo države. Teoretično se je opirala na koncept solidarnosti in je zagovarjala načelo socialne pogodbe med pripadniki določene družbene skupnosti. Bogati naj bi bili obvezani podpirati revne, demokratična država pa naj bi bila porok nacionalne solidarnosti in bi skrbela za socialni kompromis. Socialnoliberalna usmeritev v Franciji (njeni vodilni predstavniki so bili Célestin Bouglé, Ferdinand Buisson in Charles Gide) je le deloma uresničila svoje družbene in politične cilje. Leta 1904 je uspela v prizadevanjih za zmanjšanje delavnika na 10 ur (leta 1905 v rudnikih na 8 ur) in leta 1906 dosegla ponovno uvedbo prostih nedelj. Istege leta je bilo ustanovljeno tudi ministrstvo za delo, ki naj bi skrbelo za delavske interese in varstvo pri delu. Neposredno pred prvo svetovno vojno je bil uveden tudi progresivni davek na dohodek.¹⁸⁹

Gotovo najbolj usklajeno s temeljno liberalno doktrino – zlasti glede utemeljevanja družbenega in gospodarskega življenja na posameznikovi osebnosti in njegovi neodvisnosti od države – se je razvijal socialni liberalizem na Nemškem. Najvidnejši predstavnik nemškega liberalnega socialnoreformnega programa od srede 19. stoletja naprej je bil Franz Hermann Schulze–Delitzsch, ustanovitelj in oblikovalec nemškega združništva in nemške zadružne zakonodaje. Njegove socialnogospodarske zamisli so vzpodbudile tudi razvoj slovenskega združništva. Schulze–Delitzsch je vplival tudi na nemški socialni liberalizem s konca 19. in začetka 20. stoletja. To je bil t. i. wilhelminski socialni liberalizem (njegovi najvidnejši predstavniki so bili Friedrich Naumann, Max Weber in Theodor Barth),¹⁹⁰ ki je nasproti socialnopolitičnim izzivom industrijske družbe zagovarjal načelo umirjenega državnega intervencionizma, sodelovanje liberalnega meščanstva s socialnodemokratsko organiziranim delavstvom in ustavnopolitično integracijo sindikatov v nemško družbo.¹⁹¹ Ven-

¹⁸⁹ Roland Höhne/Ingo Kolboom, Sozialliberalismus in Frankreich : Ambivalenzen und Grenzen des französischen Liberalismus in Geschichte und Gegenwart. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 153–155 (Höhne–Kolboom, Sozialliberalismus in Frankreich).

¹⁹⁰ Trautmann, Der soziale Liberalismus, str. 10.

¹⁹¹ Prav tam; Trautmann, Die industriegesellschaftliche Herausforderung des Liberalismus, str. 34.

dar pa ta levo liberalni koncept v pozno wilhelmskem obdobju nemškega cesarstva ni mogel tekmovati s politično krepitvijo nemškega nacionalizma in nemške imperialistične volje in je ostal brez posebnega političnega in družbenega vpliva.¹⁹²

Prva svetovna vojna je pomenila veliko zarezo v zgodovini evropskega liberalizma. Po njej liberalizem ni več imel tako pomembne vloge kakor pred tem, ko je bil graditelj nacionalnih držav (Nemčija, Italija) in družbenoreformni utemeljitelj moderne države blaginje (Anglija). Po prvi svetovni vojni v večini evropskih držav ni več predstavljal odločujoče politične sile, zaradi česar – pa tudi zaradi drugačnih liberalnih gospodarskosocialnih konceptov – socialni liberalizem v letih 1918–1941 idejno in družbeno ni bil ustvarjalen. V Italiji ne, ker je po odhodu opozicije iz parlamenta leta 1924 (v opoziciji so bili tudi desni liberalci) Benito Mussolini leta 1926 postavil fašistično diktatorsko oblast. Podobno je bilo v Nemčiji, kjer je liberalizem v času Weimarske republike, to je v dvajsetih letih, izrazito poudarjal načelo lastnine, čistega tržnega gospodarstva in protisocialistične ter protiintervencionistične gospodarske nazore. Obenem je še zagovarjal elitarni družbeni koncept in soglašal z avtoritarnim načinom preseganja gospodarske, socialne in politične krize nemške države.¹⁹³ Ta je leta 1933 tudi postala država samo ene, avtoritarne nacionalsocialistične stranke. Tako kot v Nemčiji liberalizem tudi v Franciji ni nadalje razvijal socialnopolitičnega programa. Zadovoljil se je z zahtevo po krepitvi avtoritete države in je podpiral korporativistični družbenogospodarski koncept.¹⁹⁴ Med obema svetovnima vojnama se je socialni liberalizem kot družbenogospodarska ideja ohranil le v Angliji. Vendar pri tem o njem v strankarsko političnem smislu nikakor ni bilo mogoče govoriti, saj so se “socialni liberalci” razpršili po drugih strankah (laburistični, konservativni).¹⁹⁵

Prav tako kot v vodilnih zgodovinskih državah evropskega liberalizma tudi v Sloveniji ideja socialnega liberalizma ni bila aktualna v času med svetovnima vojnama. Dejansko se na Slovenskem ni niti razvila, kajti slovenski liberalizem skoraj vse do razpada Avstro-Ogrske monarhije ni imel posebnega posluha za socialno težak položaj siromašnejših slojev, delavcev in malih podjetnikov.¹⁹⁶ To se je pokazalo že ob prenašanju Schulze–Delitzsčevih združnih idej v Slovenijo v letih 1872–1895. Liberalci so tudi kasneje, od začetka organiziranega politično strankarskega delovanja leta 1894 (takrat je bila ustanovljena liberalna Narodna stranka na Kranjskem,

¹⁹² Theiner, Naumann und der soziale Liberalismus, str. 81.

¹⁹³ Trautmann, Der soziale Liberalismus, str. 12.

¹⁹⁴ Höhne–Kolboom, Sozialliberalismus in Frankreich, str. 156.

¹⁹⁵ Rohe, Sozialer Liberalismus in Großbritannien, str. 113.

¹⁹⁶ Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996, str. 14–23 (Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva).

kasnejša Narodno napredna stranka), pa skoraj do konca obstoja habsburške monarhije zagovarjali stališče, da je v gospodarskem pogledu najpomembnejši razvoj velike industrije in trgovine, medtem ko je vsa druga socialnogospodarska problematika, povezana s tem razvojem, drugotnega pomena. Ob oblikovanju enotne vse-slovenske liberalne stranke, Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), konec junija 1918, so sicer podprli marsikatere programske usmeritve evropskega socialnega liberalizma, saj je program JDS zagovarjal enakomeren socialni dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih.¹⁹⁷ Toda socialnopolitični pogledi, izraženi ob ustanovitvi JDS, so se v času med svetovnjima vojnoma umaknili novim konceptom v miselnosti liberalne socialne in gospodarske politike. Slovenski liberalizem je namreč svoj, leta 1918 oblikovan socialnogospodarski program spremenil, in v dvajsetih letih že zagovarjal tudi zamisel o snovanju posebnih stanovskih strokovnih organizacij,¹⁹⁸ v njih je videl najuspešnejše sredstvo za okrepitev gospodarsko šibkega delavstva, obrtništva in kmetijstva.¹⁹⁹ To usmeritev je v tridesetih letih vsebinsko razširil, ko se je zaradi posledic svetovne gospodarske krize (1929–1934) težišče sodobnega političnega delovanja preneslo na gospodarska in socialna vprašanja.²⁰⁰ To je bil čas utrjevanja misli o korporacijskem sistemu države in “novem človeku”, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi “novega” sveta, to je novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja.²⁰¹ V tej zvezi je slovenski liberalizem nasproti revolucionarnemu načelu razrednega boja poudarjal t. i. socialno solidarnost, to je potrebo intervencije države proti kapitalističnemu načelu s ciljem zaščititi socialne interese večine.²⁰² Hkrati se je v okviru t. i. nacionalnega solidarizma zavzel za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, ki bo zmožna rešiti socialnogospodarske probleme v interesu celote.²⁰³ Načelo skladnosti in solidarnosti vseh slojev, poudarjanje dirigiranega gospodarstva in priznavanje zasebne lastnine kot temeljnega pogoja za uspešen nadaljnji gospodarski razvoj, so tako v tridesetih letih v slovensko liberalno socialnogospodarsko doktrino (podobno kot pri liberalcih v Franciji) vpeli tudi koncept stanovske oziroma korporativne države. “Liberalna demokracija je v političnem, gospo-

¹⁹⁷ Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998, str. 25–27 (Perovšek, Programi političnih strank).

¹⁹⁸ Prav tam, str. 58.

¹⁹⁹ Prav tam.

²⁰⁰ Anka Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, str. XI (Vidovič-Miklavčič, Mladina med katolicizmom in liberalizmom).

²⁰¹ Prav tam, str. XVI, 243.

²⁰² Prav tam, str. 244; Anka Vidovič-Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provincije 1929–1940. Zgodovinski časopis, 1990/2, str. 224 (Vidovič-Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo).

²⁰³ Vidovič-Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo, str. 224–225.

darskem in socialnem pogledu pokopana,” je leta 1935 opozarjal pisec v reviji slovenskih liberalnih kulturnih in političnih delavcev Misel in delo. “Če pa je temu tako,” je nadaljeval, “bi s te strani ne smelo biti (tudi) nobenega ugovora proti korporativizmu.” Zakaj danes, “ko grozijo vidni in neugotovljeni činitelji pretvoriti gospodarsko krizo v stalno stanje, *nima demokratski državni red več moči, da bi obvladal položaj*. Reforma v avtoritativnem smislu je potrebna, ali pa je treba na mesto demokracije postaviti docela drugačen sistem, in to v skladu z narodovo individualnostjo.”²⁰⁴ Taki pogledi so seveda potrjevali takratno opredelitev slovenskega liberalnega tabora zoper nevezano liberalno gospodarstvo in za gospodarstvo po načrtu, državni intervencionizem, stanovsko–korporativni sistem in pa tudi za načelo po državi disciplinirane demokracije. S tem konceptom so liberalci dočakali tudi leta druge svetovne vojne na Slovenskem.²⁰⁵

Vojni čas in nato vzpostavitev socialistične družbene, gospodarske in politične ureditve v Sloveniji sta prekinila nadaljnji preudarek in razvoj liberalne in drugih, iz povojnega družbenega življenja izključenih socialnogospodarskih doktrin. Po drugi svetovni vojni je socialno vprašanje kot vprašanje politično strankarske samograditve in tvornosti za daljši čas odmisllil celo politično dejavni liberalizem v Zahodni Evropi. Socialnoliberalni usmeritvi ni pripisoval političnega pomena, saj so v prvih desetletjih povojne Evrope liberalne stranke menile, da je najboljša socialna politika – dobra gospodarska politika. V sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja pa so v liberalnih strankah gospodarsko vodilnih evropskih držav uvideli potrebo po aktivni socialni politiki (to je bilo najbolj očitno v Zvezni republiki Nemčiji, Franciji in Italiji). Takrat so temeljna liberalno–demokratska načela povezali tudi z načelom socialne svobode. Njihovo vodilno prepričanje pri tem je bilo, da je občanu, ob zagotovitvi temeljnih svoboščin in pravic nasproti državi, potrebno zagotoviti tudi polne socialne možnosti v vsakodnevnem družbenem in gospodarskem življenju. To pa je že pomenilo obuditev ideje socialnega liberalizma.²⁰⁶ Danes, desetletje in pol po obnovitvi večstrankarskega političnega življenja in oživitvi liberalne idejnopolične opcije, ta ideja tudi na Slovenskem predstavlja stvaren politično programski izživ.

²⁰⁴ M. G. V., Korporacijska država v Italiji. Misel in delo, 1936/6, str. 123.

²⁰⁵ Vidovič–Miklavčič, Mladina med katolicizmom in liberalizmom, str. 218–233.

²⁰⁶ Trautmann, Der soziale Liberalismus, str. 13–14; Ullrich, Sozialer Liberalismus in Italien, str. 140–146; Höhne–Kolboom, Sozialliberalismus in Frankreich, str. 159–164; Hans Vorländer, Der Soziale Liberalismus der F.D.P. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 190–192.

Socialni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918

Pri celostnem razčlenjevanju slovenske politične zgodovine v zadnjih dveh desetletjih in pol pred razpadom habsburške monarhije, je nedvomno potrebno pojasniti, katere dele slovenske družbe in skozi kakšno idejnopolitično naravnost so združevali posamezni nosilci slovenske politične akcije. Razjasnitev tega vprašanja je namreč potrebna, če želimo imeti jasno predstavo o določenem političnem subjektu, njegovem socialnem, gospodarskem in idejnem prerezu ter vlogi in položaju, ki ju je imel v novejši slovenski politični zgodovini.

Na tem mestu se bomo osredotočili na liberalni del slovenske politike in se ustavili pri vseh bistvenih odgovorih na vprašanje, kateri del slovenske družbene skupnosti je v socialnem pogledu predstavljal politično oporo slovenskemu liberalizmu. Obenem bo naša pozornost namenjena še enemu temeljnemu vprašanju – pojasnilu, kakšna so bila osnovna gospodarskosocialna, idejna in politična vodila, ki so v letih 1894–1918 opredeljevala značaj liberalnega tabora na Slovenskem. Obdobje, ki se mu bomo posvetili, zaznamuje dvoje pomembnih historičnih ločnic v razvoju liberalne politike: politično organiziranje slovenskega liberalizma, ko je bila 29. novembra 1894 v Ljubljani ustanovljena liberalna Narodna stranka za Kranjsko, ter oblikovanje enotne vseslovenske liberalne stranke, 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani, ko so se tedanje slovenske liberalne stranke – Narodno napredna stranka za Kranjsko, Narodna stranka za Štajersko in Narodno napredna stranka za Goriško združile v novo vseslovensko Jugoslovansko demokratsko stranko. Obravnava se zaključuje z ustanovitvijo JDS, kajti nastanek te stranke se vsebinsko veže na enega od zgodovinskih vrhov slovenskega liberalizma – vzpostavitev liberalnega tabora v organizacijsko sklenjen vsenarodni politični subjekt. Časovno pa se navezuje na konec obdobja habsburške monarhije, ko so v slovenski politiki nastopile nove razmere, ki so spremenile pogoje delovanja in strategijo slovenskih političnih strank.

Če se sedaj lotimo vprašanja socialne strukture ter osnovnih načel, ki so v letih 1894–1918 opredeljevala značaj liberalizma na Slovenskem, moramo najprej ugotoviti, da se je po svojem idejnem in političnem poreklu slovenski liberalizem navezoval na politično doktrino, ki jo je razvilo in zastopalo evropsko meščanstvo v času razkroja fevdalne absolutistične monarhije in vzpostavljanja kapitalizma; po eni strani je uveljavljalo načelo povsem svobodnega gospodarstva, trgovine in proizvodnje, po drugi pa svobodo posameznika, njegovo enakopravnost in politično demokracijo. V tem smislu je slovenski liberalizem sledil evropski liberalni politični misli 19. stoletja. Vendar pa po načelni ločitvi duhov znotraj slovenskega narodnega gibanja na koncu osemdesetih let 19. stoletja in kasneje – leta 1894 ob nastanku samostojne liberalne stranke – ni uspel izoblikovati lastne idejne in politične identitete, ki bi v programskem pogledu zagotavljala rast izvirne liberalne politične filozofije, utemeljene v misli evropskega razsvetljenstva, racionalizma in individualizma. Slovenski liberalizem je sicer poznal in tudi znal zelo povedno osmisliti temeljne liberalne filozofske maksime – svobodo misli, svobodo posameznika in njegovo pravico, da sam odloča o smislu svojega življenja, ter strpnost kot načelo, ki utemeljuje enakost ljudi. O tem se je namreč Slovenski narod, v drugi polovici 19. in v prvih dveh desetletjih 20. stoletja vodilno slovensko liberalno glasilo, že leta 1873 zelo jasno opredelil. Takrat je v posebnem članku z naslovom Liberalizem in mi pojasnjeval, kaj je liberalizem in predvsem, kaj pomeni biti liberalen. Opozarjal je, da že latinska beseda, ki označuje liberalno naravnost, izhaja iz besedne oblike liberalis, “in znači: radodelen, podutljiv” ter je “v rodu z besedo: libertas – svoboda”. To pa je po Slovenskem narodu pomenilo, da “dakle, kdor daje ‘vsake-mu svoje’, on je liberalen. Kdor torej terja polno svobodo za sebe, pa jo daje in privošči i drugemu, on je liberalen.”²⁰⁷ Toda takšno idejno in politično osnovo je slovenski liberalni tabor kasneje zanemarjal ter se je leta 1894 konstituiral kot politični subjekt, ki je brez predhodnega in pretehtanega idejnopolitičnega preudarka samodejno pristajal na to, da je njegov družbeni in politični značaj opredeljeval izključno in zgolj način gospodarskodružbenih odnosov, ki so se z napredovanjem kapitalizma uveljavili na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja; vzporedno s tem se je v pomanjkanju domišljenega programskega koncepta tudi usodno prepustil vplivu in danosti obstoječih razmer, ki so tedaj obvladovale slovensko politiko.

Ko govorimo o političnem organiziranju slovenskega liberalizma, je zato potrebno posebej poudariti, da se le-to ni odrazilo kot kvalitativno nova razvojna stopnja, v katero naj bi prešel proces samolastnega, notranjega idejnega razvoja v enem delu slovenskega naroda; po eni strani je predstavljalo zgolj neposreden odziv na poli-

²⁰⁷ Slovenski narod, 14. 12. 1873, Liberalizem in mi.

tično organiziranje slovenskega katoliškega gibanja,²⁰⁸ po drugi pa je imelo svojo osnovo predvsem v gospodarskem in družbenem razvoju, ki je zajel slovenske dežele v času po marčni revoluciji. Druga polovica 19. stoletja in leta do razpada Avstro-Ogrske monarhije sodijo namreč v obdobje, ki je slovenskim deželam prineslo nov gospodarski preobrat s težiščem na neagrarni proizvodnji.²⁰⁹ Preobrat se je kazal skozi stopnjevano industrializacijo, ki je na Slovenskem nastopila v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja. V teh letih se je na Slovenskem pojavilo meščanstvo, ki je v okviru prizadevanj za čim hitrejši razvoj kapitalizma predstavljalo odločilni dejavnik okrepljene koncentracije domačega kapitala ter je na tej osnovi in vzporedno s svojim gospodarskim vzponom iskalo prostor za svoj vpliv v slovenski družbi.²¹⁰ Nastanek liberalne stranke so tako pogojevali zelo ozko opredeljeni politični in gospodarski razlogi, kar je tudi zmanjševalo možnosti za širši prodor liberalnih idej in liberalne politike v slovenskem prostoru. Poleg tega so liberalno politično akcijo močno omejevali še splošna gospodarska in socialna zaostalost slovenskih dežel, nadvlada nemškega in italijanskega kapitala, pa tudi ekonomska in politična krepitev katoliškega tabora tako, da je slovenski liberalizem ostal zamejen v ozek okvir meščanskega sloja v mestih in pomeščanjenih krogov na podeželju. Slovenski liberalizem se je v socialnem pogledu znotraj mest večinoma opiral na posvetno inteligenco (uradnike, advokate, zdravnike), mestne bogataše ter na večji del drobne buržoazije, v podeželskih središčih in na vasi pa na vaše magnate, to je na tiste kapitalistične elemente (večje posestnike, trgovce, gostilničarje in vaše oderuhe), ki so tod bili glavni predstavniki liberalizma.²¹¹ Iz idejnih razlogov je liberalizem – tako v mestih kot na vasi – podpiralo tudi učiteljstvo. Poleg tega je liberalna usmeritev prevladovala še med dijaško in akademsko mladino ter med srednješolskimi profesorji, močno zaslombo pa je liberalizem imel tudi v nekaterih društvih in družbah – v sokolski organizaciji, katere društva so predstavljala oporišča liberalnega izobraženstva in polizobraženstva na deželi, v gasilskih društvih, v narodnoobrambno usmerjeni družbi sv. Cirila in Metoda in v Slovenski Matici.²¹²

²⁰⁸ Ferdo Gestrin – Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana 1966, str. 271–273 (Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*).

²⁰⁹ Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta*, str. 17.

²¹⁰ Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929*, 1. Maribor 1986, str. 26 (Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*).

²¹¹ Kar zadeva socialno razčlenjenost pripadnikov liberalnega tabora na podeželju, moramo opozoriti še na maloštevilen in sorazmerno ozek krog manjših kmetov in obrtnikov, ki so se opredeljevali za liberalno politiko predvsem zaradi odpora proti političnemu katolicizmu. Poleg tega, da je volil liberalno stranko, je ta krog svojo pripadnost liberalizmu večinoma izražal tako, da je bil naročen na liberalni tisk in da se je udeleževal liberalnih kulturnih in političnih prireditiv. Privrženost liberalni stranki se je v tem delu vaškega prebivalstva praviloma prenašala iz roda v rod, bila pa je tako močna, da so se celo zakonske zveze sklepale zgolj med temi političnimi somišljeniki.

²¹² O socialni strukturi slovenskega liberalnega tabora glej tudi Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 273, 281, 288; Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana

Kljub temu, da v liberalnem taboru oziroma v njegovi politični predstavnici, Narodno napredni stranki (NNS), slovenska posvetna inteligenca ni predstavljalala zanemarljivega dela članstva, pa so v njej prišli do izraza predvsem interesi mladega industrijskega in trgovskega meščanstva, to je gospodarsko trdno stoječih slojev v mestih in na podeželju, ki so bili večinoma vodilna in odločujoča plast stranke.²¹³ To je med drugim zelo nazorno ponazarjalo pisanje glasila NNS, Slovenskega naroda, ki je leta 1910 v samozavestnem tonu poudarjal, da liberalna četrtnina volivcev predstavlja tri četrtnine davkov.²¹⁴ Taka izjava je v resnici dobro razkrivala družbeno bit liberalnega tabora na Slovenskem, saj je ta tabor dejansko bil in tudi ostal tabor slovenskega meščanstva in kapitala, tabor, v katerem se – kot je leta 1904 zapisal eden najvidnejših liberalnih prvakov, Ivan Tavčar – “nahajajo po večini elementi, ki imajo v roki nekaj (...) tistega (...) kapitala, kar ga je še med nami”.²¹⁵ Te ugotovitve ni izpodbijalo niti dejstvo, da so bili poleg premožnejših ljudi v liberalni stranki tudi idejni pristaši, ljudje, ki so bili pripravljeni za liberalne in narodne ideje tudi trpeti, ne da bi imeli od svojih nazorov materialne ali kake druge koristi.²¹⁶ Toda takim pristašem znotraj liberalnega tabora ni veljala posebna pozornost. Osnovna, v socialnem položaju utemeljena opredelitev pripadnika liberalnega tabora, je bila namreč trdno postavljena že ob ustanovitvi liberalne Narodne stranke 29. novembra 1894 v Ljubljani. Slovenski narod je tedaj opozarjal, da so se na strankinem ustanovnem shodu zbrali “sami (...) socialno ugledni in vplivni možje”²¹⁷ – “odlični po svojem stanu, izobraženosti in imetji”.²¹⁸

Liberalni družbeni elitizem, ki je poudarjal predvsem posameznikov socialni in gmotni položaj, je neposredno izhajal iz socialnih nazorov, ki so v obdobju od začetka ustavnega življenja in volitev v deželne zборе in državni zbor, pa do devetdesetih let prevladovali znotraj slovenskega narodnega gibanja in njegovega vodstva. Zanju je bila pomembna le višja in še srednja plast družbe, človek je bil vrednoten po hierarhični lestvici, ki je veljala tako v mestnem kot v kmečkem okolju in se ravnala po ugledu in premoženju, kar je seveda bilo povsem v skladu s splošnimi pogledi liberalizma.²¹⁹ V

1965, str. 260–261, 267 (Melik, Volitve); Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, str. 51, 73, 77, 100, 109, 123, 165–166, 191, 217 (Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja); Zečevič, Na zgodovinski prelomnici, str. 55.

²¹³ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 638.

²¹⁴ Prav tam. Glej tudi Melik, Volitve, str. 269.

²¹⁵ Slovenski narod, 4. 5. 1904, (Ivan Tavčar), Jasna beseda, 1.

²¹⁶ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 639. – Melik dodaja, da med take pristaše liberalizma gotovo lahko za dolgo dobo štejemo velik del inteligence, zlasti pa večino slovenskih učiteljev in učiteljic ter da tudi med kmečkim prebivalstvom delež takih ljudi ni bil zanemarljiv, zlasti v času med obema vojnama.

²¹⁷ Slovenski narod, 29. 11. 1894, Shod zaupnih mož.

²¹⁸ Slovenski narod, 1. 12. 1894, “Narodna stranka” na Kranjskem.

²¹⁹ Melik, Volitve, str. 266.

času političnega organiziranja slovenskega liberalizma, ko so bile socialne ideje odločno politične ideje,²²⁰ se je to tudi zelo jasno pokazalo pri oblikovanju socialnopolitične programske in akcijske usmeritve Narodne stranke. Slovenski liberalizem se je namreč sprva v svojem političnem, društvenem in kulturnem delu omejeval na meščanstvo, medtem ko na maso kmetškega prebivalstva, na delavce in deloma celo na malomeščanstvo ni mislil, kasneje pa ga je tu prehitela Katoliška narodna stranka (KNS), ki je po Kreku sistematično izrabila možnosti, ki jih je nudil tedanjim strankam prevrat v kreditnem sistemu ter si tako ustvarila mrežo gospodarskih in vzporedno tudi kulturnih organizacij.²²¹ Liberalna Narodna stranka (oziroma kasneje NNS) je namreč bila vse preveč vezana na interese svojega, iz gmotno dobrih razmer izhajajočega vodilnega sloja, ki ji je narekoval boj proti modernim socialnim in gospodarskim idejam.²²² Tako je vedno bolj izgubljala stik s slovenskim ljudstvom, kajti liberalno meščanstvo ni videlo njegovih potreb, temveč vedno in povsod samo svoje razredne koristi.²²³ Poleg tega pa ni bilo – po oceni nekaterih analitikov, ki so bili blizu liberalni politiki – podrobno in neposredno politično delo Narodne stranke med ljudstvom niti umestno, kajti sodili so, da je v tem vprašanju potrebno upoštevati tudi povsem določen kulturno socialni premislek. Tako je izdajatelj in urednik revije Slovanski svet ter eden od udeležencev ustanovnega shoda Narodne stranke novembra 1894, Fran Podgornik, leta 1897 pisal, da se “Narodni stranki na Kranjskem očitajo tudi nekako stanovsko separatističko ali celo aristokratsko vedenje” in da so se “taka očitavanja (...) slišala včasih glede na posvetno inteligenco po raznih mestih slovenskih”. Toda, je opozarjal Podgornik, tisti, “kdor deluje za množice, ni še dolžan ponižati se do robotosti posamičnikov v množicah” zato “pomenja delovanje za množice vse kaj drugega, nego posnemanje teh množic v tem, kar morajo sami iztrebiti od sebe”.²²⁴

Taki pogledi, ki med vodilnimi liberalnimi krogi niso predstavljali nobene posebne izjeme, hkrati pa izrazito meščanski družbeni koncept, ki se mu je prepustila NNS, so imeli za posledico, da so bile široke ljudske plasti povsem prepuščene idejnemu in političnemu vplivu Katoliške narodne stranke (leta 1905 preimenovane v Slovensko ljudsko stranko); le-ta je svojo pozornost posvetila predvsem podrobnemu socialnemu programu delavnih stanov slovenskega

²²⁰ Ruda Jurčec, *Krek*, Ljubljana 1935, str. 150 (Jurčec, *Krek*).

²²¹ Fran Zwitter, *Narodnost in politika pri Slovencih*. *Zgodovinski časopis*, 1947/1–4, str. 49.

²²² Fran Erjavec, *Slovenci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled*. Ljubljana 1923, str. 86 (Erjavec, *Slovenci*).

²²³ Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 289; *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1979, str. 569 (Zgodovina Slovencev).

²²⁴ Fran Podgornik, *Narodna stranka na Kranjskem*. *Slovanski svet*, 1897/4, str. 54.

naroda. KNS (SLS) je s krščanskosocialno propagando vzbudila in organizirala delavstvo in z zadržno gospodarsko organizacijo ekonomsko osamosvojila kmetško ljudstvo, kar ji je dalo demokratično in moderno socialno vsebino. Obenem s tem je na vsem slovenskem ozemlju vzpostavila še močno in vplivno ljudsko-prosvetno organizacijo ter si tako z vztrajnim političnim delom priborila odločilen vpliv na vse javno življenje.²²⁵ Tako je katoliški tabor v začetku 20. stoletja skoraj v celoti politično obvladal slovensko podeželje, liberalna Narodno napredna stranka, katere razmah je vseskozi ovirala še njena očitna nesposobnost za organizacijsko politično delo, pa je bila po svoji politični organizaciji vedno bolj omejena na mestne naselbine.²²⁶ Program, ki ga je – z vidika slovenske narodne celote – na tako ozki politični podlagi zastopala NNS, sta tako v svojih najbolj tipičnih potezah pogojevala družbeni položaj in politični vpliv slovenskega liberalnega meščanstva v času pred prvo svetovno vojno, njegovo težišče pa se je ob strankini ustanovitvi nanašalo predvsem na slovenski nacionalni problem. Narodna stranka je dajala velik poudarek narodnemu delu in zahtevi za nacionalno avtonomijo, medtem ko je v drugih pomembnih političnih, socialnih in gospodarskih vprašanjih zavzela precej konservativno stališče. Tako je nasprotovala splošni in enaki volilni pravici, ker zaradi strahu pred SLS ni bila pripravljena privoliti v politično aktivnost širokih narodovih mas. Kar zadeva gospodarsko in socialno problematiko, pa si posebnega programa ni niti postavila, čeprav je priznavala, da so kreditne in gospodarske zadruge kmetom potrebne, in je pozdravljala krščanskosocialno gibanje iz gospodarskih razlogov,²²⁷ pa tudi zato, ker je videla v njem protiutež socialnodemokratskemu gibanju.²²⁸ Proti slednjemu oziroma proti svojemu temeljnemu socialnemu nasprotniku – proletariatu, je nastopala z vso močjo in je z vsemi sredstvi, ki jih je imela na razpolago, ovirala razvoj socialne demokracije.²²⁹ Tako naravnost Narodno napredne stranke je zelo odločno poudarjal Ivan Tavčar, ko je pred volitvami v državni zbor leta 1907 opozarjal, da tako preteklost kot tudi sam značaj NNS, liberalni stranki “prepoveduje, tudi iz dalje koketirati s tistimi, za človeško družbo nevarnimi načeli”, katere zastopa Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), ter opominjal, da morajo liberalci “varovati decorum svoje stranke!” V tej zvezi je še pripominjal, da “nikdar ne smemo pozabiti, da smo v svojem jedru meščanska,

²²⁵ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 158, 322; isti, *Slovenci*, str. 87–88. – O tem glej tudi Zvonko Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Ljubljana 2004, str. 417–427, 454–471 (Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*).

²²⁶ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 96, 158; isti, *Slovenci*, str. 87; Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 289; Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 287–335.

²²⁷ Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 273.

²²⁸ *Zgodovina Slovencev*, str. 561.

²²⁹ Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 288; *Zgodovina Slovencev*, str. 569.

ali da govorimo brez ovinkov – buržoazijska stranka. In kot taki”, je pribijal, “nam je absolutno nemogoče, da bi se kdaj metali za socialno–demokratsko stranko (in) ... za internacionalno socialno demokracijo!”²³⁰

Podobno kot socialne demokracije ni NNS v resnici nikoli sprejemala tudi krščanskega socializma, še manj pa katoliškega socialnogospodarskega dela,²³¹ saj je liberalcem, ki so zlasti v konzumnih društvi videli ogrožanje svojih podeželskih trgovcev, v posojilnicah pa ogrožanje svojih bogatašev–oderuhov, široka koncepcija katoliškega gospodarskega programa omejevala dejavnost njihovega privatnega kapitala.²³² Katoliška socialnogospodarska organizacija, ki je v sebi imela vsekakor mnogo pozitivnega in je v marsičem ustrezala potrebam prebivalstva,²³³ je temeljila v sistemu posojilnic in hranilnic, t. i. rajfajznovk, ter kmetijskih, strojnih, živinorejskih, mlekarjskih in nabavnoprodajnih zadrug, ki jih je od leta 1894 dalje na podeželju ustanovljal Janez Evangelist Krek, da bi kmeta kot proizvajalca in potrošnika osvobodil izkoriščanja ter ga rešil iz objema kapitalizma, ki ga je uničeval. S temi zadrugami se je množica srednjih in malih kmetov otresala in v precejšnji meri tudi otresla vaških oderuhov, kar je imelo za posledico, da je bila liberalna stranka gospodarsko in politično izrinjena s podeželja, mali in srednji kmet pa je pod vplivom Krekovega delovanja postajal temelj politične moči KNS.²³⁴ Tako stanje in delež, ki ga je k njemu prispeval tudi slovenski liberalizem sam s svojim gospodarskim in socialnim konservativizmom,²³⁵ so sčasoma pričeli kritično ocenjevati tudi

²³⁰ Slovenski narod, 26. 3. 1907, –r. (Ivan Tavčar), Kristanova kandidatura.

²³¹ V svojem znanem delu, Politično življenje Slovencev, je Dragotin Lončar opozoril, da je Slovenski narod že leta 1891 v polemiki s Slovincem označil “svoje stališče glede socialnega gibanja v tem smislu, da se hoče boriti za delavske zahteve, a Slovenci so premajhen narod, da bi mogli vplivati na rešitev socialnega vprašanja; izrekel se je i proti marxističnemu i proti krščanskemu socializmu, o katerem je sodil, da se zanj ne navdušujejo niti praktični državniki, niti resni sociologi”. Lončar opozarja, da je med KNS in NNS vladalo ostro nasprotovanje tudi glede gospodarske organizacije, zlasti konzumnih društev, pri čemer se je pokazalo, da se je NNS borila proti sami zadrugi ideji. – Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev : od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta. Ljubljana 1921, str. 64, 68 (Lončar, Politično življenje Slovencev). O pogledih NNS na katoliško socialnogospodarsko delo glej tudi Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 394–416, 428–454.

²³² Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 110; Zgodovina Slovencev, str. 582.

²³³ Zgodovina Slovencev, str. 582.

²³⁴ Gestrin–Melik, Slovenska zgodovina, str. 280–281; Zgodovina Slovencev, str. 564–565. – O Krekovih pogledih, smernicah in vlogi združništva v krščanskosocialnem gibanju od srede devetdesetih let 19. stoletja do njegove smrti glej podrobneje Vidovič–Miklavčič, Krekovo združništvo, str. 174–181.

²³⁵ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 158. – Kar zadeva gospodarskosocialni in politični značaj NNS, lahko opozorimo na zelo zanimivo oceno, ki jo je v tej zvezi podal Ivan Cankar. Cankar, ki je podpiral JSDS, je marca 1900 v pismu svojemu bratu Karlu slovensko liberalno stranko označil takole: “Svobodomiselnne stranke, ki bi slonela na resničnih potrebah naroda, na Slovenskem ni. Zato je danes zastoj ves boj s klerikalizmom; liberalna stranka je sojena in obsojena; taka, kakoršna je, bo izginila jutri ali pojutrišnjem. Da bi izginila čim prej! Nevarna je pravi svobodi bolj kot armada kaplanov–agitatorjev. Meni se gabi vselej, kadar govori ‘Narod’ o svobodi. V tej stranki, katere jedini program obstoji v rakrinskavanju farovških kuharic, je izključena vsaka svoboda, vsaka individualnost, pač pa

znotraj vodstva NNS. Na to je začel opozarjati član izvršnega odbora NNS, Karel Triller, ko je pred 2. shodom strankinih zaupnikov (shod je bil 25. marca 1906 v Narodnem domu v Ljubljani) v vrsti člankov, objavljenih v Slovenskem narodu,²³⁶ razmišljal o novih programskih usmeritvah NNS. Ugotavljal je, da tvorijo jedro stranke premožnejši posestniki in meščani, ki "imajo mnogo prednosti, a imajo tudi mnogo napak. Glavna je pač ta," da nimajo pravega smisla za krivice, ki se gode siromašnejšim slojem, delavcem in malim posestnikom, in za težave, s katerimi se ti bore. Nihče ni doslej poskusil te sloje poučiti in jih politično izobraziti, jih seznaniti z idejami napredka in svobode", kar je tudi vzrok, "da so klerikalci zamogli maso našega naroda, propadajočega kmetovalca in deloma tudi delavca, ujeti v svoje zanjke in si pridobiti precejšnjo politično moč".²³⁷ Toda kljub takim kritičnim mislim je Triller nato še v teh člankih, enako pa tudi na strankinem shodu, predvsem zagovarjal že uveljavljeno liberalno gledanje na tedanjo socialno in politično problematiko. Opozarjal je, da morata inteligenca in srednji stan ohraniti svojo politično veljavo, ki bi sicer bila omajana z uvedbo splošne volilne pravice,²³⁸ in poudarjal, da v danih razmerah predstavlja bistveno družbeno in narodnogospodarsko vprašanje zlasti razvoj velike industrije ter trgovine, kajti "kmetijstvo ne stvarja bogastva".²³⁹ Poleg tega je tudi zahteval, da mora NNS "posvetiti uradniškemu stanu in njegovim željam in stremljenjem največjo pozornost"²⁴⁰ ter obsoditi predvsem trgovskemu stanu "sovražno in neplodno združevanje kmeta-konzumenta".²⁴¹ Enako je tudi stranka sama, ki je sicer že leta 1901 poudarila načelo enakopravnosti in enakoveljavnosti vseh stanov in je zato načelno odklanjala politično ali socialno nadvlado katerega koli med njimi,²⁴² na slovensko ljudstvo še vedno gledala z nezaupanjem in zviška. Slovenski narod je namreč tudi po strankinem shodu odločno opozarjal na okostenelo konservativnost, ki "si-

grasira (se razvija – op. J. P.) v nji surova nevednost po prosti volji. Ta stranka je zapravila polovico narodovega duševnega kapitala; ona je potisnila duševni nivo naše inteligence pod ničlo; živi se od zlagano-idealnih fraz in podlih dejanj, a njeno čislo je temâ, kakor bi rekel Levstik". (Ivan Cankar, Zbrano delo, 26, 1. Ljubljana 1970, str. 77).

²³⁶ Slovenski narod, 6.–10. in 13.–23. 3. 1906, (Karel Triller), Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke, 1–14. – Članki so ponatisnjeni v Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 163–191.

²³⁷ Slovenski narod, 6. 3. 1906, (Karel Triller), Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke, 1. – Glej tudi Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 164–165.

²³⁸ Slovenski narod, 7. 3. 1906, (Karel Triller), Pred shodom narodnonapredne stranke, 2. – Glej tudi Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 165.

²³⁹ Slovenski narod, 16. 3. 1906, (Karel Triller), Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke, 9. – Glej tudi Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 178.

²⁴⁰ Slovenski narod, 23. 3. 1906, (Karel Triller), Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke, 14. – Glej tudi Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 189.

²⁴¹ Slovenski narod, 26. 3. 1906, Shod zaupnikov narodnonapredne stranke.

²⁴² Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 161. – To načelo je v afirmativnem smislu poudaril tudi Triller, ko je na 2. shodu zaupnikov NNS poročal o strankinem programu. (Slovenski narod, 26. 3. 1906, Shod zaupnikov narodnonapredne stranke).

cer odlikuje široke ljudske mase in jih zavira, da ne morejo korakati s splošnim napredkom”.²⁴³

Narodna napredna stranka je tako tudi po tem shodu ostala stranka, v kateri je upoštevanje socialnega razlikovanja ostalo živo,²⁴⁴ in za katero je predstavljalo meščanstvo najpomembnejši in vodilni narodni sloj. To je zelo jasno potrdil Ivan Tavčar, ki je nekaj mesecev po shodu dejal, da “naj se dela na naše meščanstvo opazke, jaz konstatiram, da poleg kmeta, ki ga krvavo potrebujemo, potrebujemo ravno tako meščana, ker od tega je odvisna v prvi vrsti narodna bodočnost”.²⁴⁵ Taka stališča in pogledi se nato ves čas do ustanovitve JDS niso spreminjali in slovenski liberalni tabor je leta 1918, ko je bila oblikovana enotna, vseslovenska liberalna stranka, predstavljal politični blok, ki razen v mestih, množične opore ni imel. Na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) je štel 16 % volilnih upravičencev,²⁴⁶ in je bil skupaj s socialnodemokratsko stranko v podrejenem položaju nasproti dobro organiziranemu katoliškemu gibanju in njegovi politični predstavnici – Slovenski ljudski stranki, ki je trdno obvladovala slovensko javno življenje. Slovenski liberalizem je bil močnejši le na gospodarskem področju, pri čemer mu je materialno zaslombo zagotavljal tudi liberalni bančni kapital.²⁴⁷ Vodilno vlogo je imel še v kulturi, toda tu ga je liberalno vzgojena posvetna inteligenca privedla v nepomirljiv kulturnobojni odnos do Katoliške cerkve in katoliškega političnega gibanja, čeprav je tudi liberalna Narodna stranka ob svoji ustanovitvi poudarila, da se “priznavajo (...) načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda”.²⁴⁸ Toda liberalnemu taboru, katerega načelno programsko stališče je bilo, da ne posega v verska in cerkvena vpra-

²⁴³ Slovenski narod, 28. 3. 1906, Epilog k zaupnemu shodu narodno-napredne stranke.

²⁴⁴ Tako naravnost Narodno napredne stranke je lepo razkrivalo poročilo Slovenskega naroda o shodu zaupnikov NNS. V tem poročilu je namreč Slovenski narod posebej opozoril, da so “delavec, kmet, uradnik, obrtnik, trgovec, učitelj, profesor, odvetnik itd. (...) brez ozira na različni posej svojega stanu občevali med seboj prijateljsko”. – Slovenski narod, 26. 3. 1906, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

²⁴⁵ Slovenski narod, 17. 11. 1906, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

²⁴⁶ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 640.

²⁴⁷ Najpomembnejše denarne zavode, ki jih je nadzoroval liberalni tabor in v katerih se je združeval in povezoval slovenski liberalni kapital, so v letih do 1918 predstavljali Ljubljanska kreditna banka in tržaška Jadranska banka s svojima bančnima mrežama, Zveza slovenskih posojilnic v Celju, Zadružna zveza v Celju, Celjska posojilnica, Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani, Glavna posojilnica in mladoliberalna blagovna centrala Agro-Merkur. O nastanku, razvoju, finančni moči in poslovanju teh denarnih zavodov glej Toussaint Hočvar, Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik 1900–1930. V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Peter Kos ... (et al.) (ur.). Ljubljana 1987, str. 65–70; Videčnik, Denarništvo v Celju, str. 13–16, 18, 24–27; Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 135, 166, 186, 189, 252, 253, 283; Orožen, Celje in slovensko hranilništvo, str. 33–35, 40–42, 74–79, 81–84. – Prim. tudi Franček Bohanec, Ivan Tavčar. Ljubljana 1985, str. 132 (Bohanec, Tavčar).

²⁴⁸ Slovenski narod, 1. 12. 1894, “Narodna stranka” na Kranjskem. – Glej tudi Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 158.

šanja, pač pa si prizadeva za vzpostavitev takih zakonodajnih meril, ki naj preprečijo zlorabo vere in Cerkve v politične namene (zlasti v šolstvu ter v zvezi z uvedbo splošne, neposredne in tajne volilne pravice),²⁴⁹ sta po eni strani pritisk političnega katolicizma, po drugi pa lastni, neizgrajeni idejni koncept ter ekskluzivna svobodomiselnost naravnost, onemogočila, da bi prevzel vlogo suverena demokratičnega korektiva v slovenski politiki. Liberalni tabor se je obsodil na nerazsodno in slepo pobijanje vsega, kar je imelo katoliški znak in je nosilo katoliško ime, in v vihri političnih bojev, ki so zavladaile v slovenskem javnem življenju po oblikovanju političnih strank, je to trajno označevalo in politično izčrpavalo slovenski liberalizem, katerega značaj in ravnanje so hkrati odločujoče opredeljevali še ozki ideološki, razredni in socialni interesi mladega slovenskega meščanstva ter zavest o njegovem sekundarnem političnem položaju v slovenski družbi.

Vsi ti kulturni, idejni, socialni in politični označevalci liberalizma na Slovenskem, so bili v programskem pogledu polno izraženi tudi neposredno pred zlomom Avstro-Ogrske monarhije, to je ob ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke, 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani. Tako je že pripravljalni odbor, ki je pod vodstvom Ivana Tavčarja prevzel delo povezano z organizacijo ustanovnega zbora JDS, v predlogu programa Jugoslovanske demokratske stranke, objavljenem maja 1918, napovedal, da slovensko liberalno meščanstvo vsekakor namerava ohraniti svojo socialno in gospodarsko moč in si jo hoče pridržati predvsem nasproti tistim, ki je nimajo. Novoustanovljena stranka je v svojem programu sicer prisluhnila perečim socialnim in političnim vprašanjem tistega časa in se zavzela za uvedbo urejenega socialnega skrbstva in obveznega socialnega zavarovanja, za socialno zakonodajo, delavsko, starostno in invalidsko pokojninsko zavarovanje, za ureditev kolektivne delovne pogodbe in 8-urni delavnik. Poleg tega je zagotavljala, da podpira gospodarske interese obrtniškega in trgovskega stanu in poudarila, da je treba zagotoviti gospodarski vzpon kmetijstva.²⁵⁰ Toda vsa ta načelna stališča niso v ničemer spreminjala osnovnih idejnih, socialnih in političnih premis, v katerih je slovenski liberalizem do tedaj utemeljeval svoj družbeni in politični koncept ter svojo družbeno vlogo in politični vpliv. To je zelo neposredno potrdil načelnik JDS Ivan Tavčar, ko je nekaj dni po strankini ustanovitvi in svoji izvolitvi za njenega prvega moža, v članku Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS zagovarjal stališča, ki so se v svojem programskem jedru še vedno opirala na vsa tista načela, ki so že pred tem opredeljevala družbeno vlogo in politični značaj

²⁴⁹ Lončar, *Politično življenje Slovencev*, str. 71; Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 71–84, 99–110, 124–171, 195–205.

²⁵⁰ Slovenski narod, 2. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS, 8. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS. (Socialno-politični program JDS).

slovenskega liberalizma.²⁵¹ Ob oblikovanju vseslovenske JDS je slovenski liberalni tabor torej predstavljal politični subjekt, ki je izražal predvsem interese večjega dela meščanstva, katerega osnovno stališče je bila ohranitev ter progresivna učvrstitev lastnega vpliva in položaja v slovenski družbi. Skozi ta temeljni koncept je slovenski liberalizem v tistem trenutku presojal tudi vprašanje družbene in politične emancipacije drugih družbenih slojev (zlasti kmeta in delavca), ki naj ne bi ogrožala že uveljavljenega medsebojnega gospodarsosocialnega razmerja moči. To naj bi ostalo nespremenjeno in bilo porok za usklajeno družbeno stanje in trden demokratičen politični razvoj. V tem smislu gre razumeti tudi tedanje liberalno zavzemanje za gospodarsko napredovanje in izboljšanje splošnega položaja posameznih družbenih slojev in skupin. Zato je takratno poudarjanje izvirnih liberalnih zahtev po enakopravnosti in svobodi dejansko imelo le politično deklarativen pomen, na katerega se ni navezoval nikakršen kompleksen socialni program. Poudarjanje načela enakopravnosti in svobode je tako v resnici služilo predvsem eni od temeljnih gibalnih sil slovenskega liberalizma, to je njegovemu tradicionalnemu političnemu naporu omejiti ali celo odpraviti vpliv Katoliške cerkve in t. i. politikujoče duhovščine na družbeno in politično življenje v Sloveniji. Tak politični, idejni in socialni značaj slovenskega liberalizma je glavnina liberalnega tabora ohranjala tudi po razpadu Avstro-Ogrske monarhije. V novi jugoslovanski državi pa je liberalna politika doživela svoj zgodovinski zaton. To je leta 1935 zelo dobro opazil mladi in prodorni liberalni intelektualec Fran Zwitter, ki je o tedanji resnici liberalizma zapisal: "Slovenski liberalizem ne končuje v viharjih in prevratih, kot nositelj nekih miselnih in etičnih vrednot, pač pa se nacionalno in socialno izkoreninjen razkraja v praznoti duha in v cinični borbi za grobo korist."²⁵²

²⁵¹ Slovenski narod, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

²⁵² Observator (Fran Zwitter), Bankrot slovenskega liberalizma. Sodobnost, 1935/7–8, str. 304 (Observator/Zwitter, Bankrot slovenskega liberalizma).

Liberalizem, katolicizem in komunizem

Duhovni in idejnopolični oris Ivana Hribarja

“Janezek, ti boš enkrat še velik gospod, ki se tako *pametno* držiš”, je po pripovedovanju znanega slovenskega liberalnega politika Danila Majarona Ivanu Hribarju v njegovih otroških letih prerokovala Micika, “blaga grajska hči”, v gradu barona Lichtenberga–Janežiča Jablje v Loki pri Mengšu. Tedaj se je pogovarjala z Janezkom – Ivanom Hribarjem, “plavolasim in modrookim, razoglavim in bosopetim, ko je pred gradom stal in stal, da bi pričakal svojega očeta, ki je med tem v hiši modroval, navadno dolgo, z gospodarjem”.²⁵³ In res je usoda z Ivanom Hribarjem imela posebne načrte, kajti namenila mu je mesto ene “najmarkantnejših, močnih in velikopoteznih političnih individualnosti pretekle dobe za slovenski narod, ki je zasekal vodilne brazde politiki slovenskega naroda doma, in ki je dvigal politični in nacionalni ugled slovenskega naroda s svojo osebnostjo tudi na zunaj”.²⁵⁴ Ivan Hribar, znani liberalni politik in gospodarstvenik, pa tudi pesnik, pisatelj in prevajalec ter glavni utemeljitelj novoslovanske ideje med Slovenci,²⁵⁵ je tako po pravici in v resnici mož, ki ga, kot je zapisal Slovenski narod ob njegovi osemdesetletnici, “v zgodovini našega naroda (...) ne bo mogel prezreti noben objektivni zgodovinar”.²⁵⁶ Da bi bila njegova podoba v novejši slovenski zgodovini čimbolj nazorna, se bomo osredotočili na njegovo presojo bistvenih idejnih in političnih vprašanj, v katerih se je opredeljeval tudi še neposredno pred iztekom svojega življenja – v častitljivi starosti skorajda devetdesetih let –, ki jih je živel do zadnjega svež in

²⁵³ Slovenski narod, 18. 9. 1921, Danilo Majaron, K sedemdesetletnici Ivana Hribarja.

²⁵⁴ Učiteljski tovariš, 22. 9. 1921, Iv. D. (Ivan Dimnik), Jubilantu Ivanu Hribarju.

²⁵⁵ Podrobneje glej o ideji neoslavizma oziroma novoslovanstva pri Slovencih ter Hribarjevi dejavnosti v novoslovanskem gibanju Melik, Slovenci 1848–1918, str. 556–560, 566–567; Irena Gantar Godina, Neoslavizem in Slovenci. Ljubljana 1994, str. 9–12, 15, 40–42, 45–46, 48, 50, 73, 87–98, 173–176 (Gantar Godina, Neoslavizem).

²⁵⁶ Slovenski narod, 18. 9. 1931, Ivan Hribar 80 letnik.

bister.²⁵⁷ K zanimanju posebej za ta vidik Hribarjeve misli in dela nas predvsem navaja dejstvo, da je bilo njegovo siceršnje javno delovanje, seveda najvidnejše na političnem in gospodarsko-upravnem področju, že predmet drugih historičnih obravnjav.²⁵⁸

Hribar je trdneje vstopil v politično življenje, ko je bila na oblasti Taaffejeva vlada (1879–1893), ki se je v parlamentu opirala na slovanske narode in nemške konservativce, na Kranjskem pa jo je zastopal prvi in zadnji slovenski deželni predsednik baron Andrej Winkler. Kakor pravi Vasilij Melik, so to bila “čudna leta. Od svojih velikih zahtev po enakopravnosti so dobivali Slovenci zdaj eno, zdaj drugo drobtinico. Vseh skupaj, zlasti na Kranjskem, ni bilo malo, vendar pa je bil občutek večine tedanjih Slovencev, da ne dosežejo skoraj nič in da je slovenska politika slaba.”²⁵⁹ V tej zvezi sta se zato med slovenskimi liberalci oblikovali dve struji, t. i. elastična, ki je zagovarjala popuščanje do Nemcev in prilagoditev danim razmeram, ter radikalna, ki je obsojala zmernost elastikov in je zahtevala odločno narodno politiko. Poglede narodnega radikalizma je sredi osemdesetih let najbolje predstavil Ivan Tavčar, ki je leta 1885 zahteval naslednje: “Kdor je Slovenec in Slovan, sme v politiki počenjati to in ono, nikdar pa ne sme paktirati z Nemci, ki morajo izginiti iz slovenskega političnega življenja ne samo kot faktor, ampak tudi kot pojem.”²⁶⁰ Po oceni Ivana Prijatelja je bila radikalna struja, ki sta jo vodila Tavčar in vnet liberalni narodnjak Ivan Hribar, gotovo “potrebna kot budna narodna straža, da se narod ob drobtinicah Dunaja ne zaziblje v spanje in ne izgubi izpred oči daljnih vidikov”.²⁶¹ Za Hribarja, ki si je v prvem obdobju svoje politične dejavnosti pridobil ime radikalca,²⁶² lahko seveda trdimo, da je pri tem vnašal v slovensko narodnostno zavest tudi eno od zelo pomembnih prvin svoje politične misli, to je spoznanje, da “narod v političnih svojih bojih, katerim se absolutno ni moči izogibati danes, posebno v mnogojezični Avstriji ne, ne bode mogel vstrajati in se uspešno boriti, ako bode materijalno stanje njegovo obupno”.²⁶³ To je bilo pomembno stališče, zlasti če upoštevamo, da je “slovensko politično gibanje

²⁵⁷ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 567.

²⁵⁸ Marjan Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: Zgodovina Ljubljane : prispevki za monografijo : gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ferdo Gestrin (ur.). Ljubljana 1984, str. 212–237; Gantar Godina, Neoslavizem, str. 9–12, 15, 40–42, 45–46, 48, 50, 73, 87–98, 173–176; “Homo sum...–” : Ivan Hribar in njegova Ljubljana : zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana. Taja Čepič (ur.), Janja Rebolj (ur.). Ljubljana 1997; Melik, Slovenci 1848–1918, str. 542–567.

²⁵⁹ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 545–546.

²⁶⁰ Lončar, Politično življenje Slovencev, str. 57. Podrobneje glej o oblikovanju t. i. elastične in radikalne liberalne struje str. 56–57 in Gestrin–Melik, Slovenska zgodovina, str. 208–209.

²⁶¹ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, V/1. Ljubljana 1966, str. 190.

²⁶² Melik, Slovenci 1848–1918, str. 552.

²⁶³ Slovan, 4. 9. 1884, –p –p. (Ivan Hribar), Deželna hipotekarna banka.

v drugi polovici 19. stoletja (...) ves čas kronično bolehalo zaradi neustreznega ekonomskega zaledja”.²⁶⁴ Tega dejstva se je Hribar dobro zavedal, zato je tudi poudarjal, da se je “najprej (...) treba rešiti denarne odvisnosti od narodnih naših nasprotnikov”.²⁶⁵

Kot smo že dejali, je naša pozornost namenjena vprašanjem, ki so oblikovala Hribarjevo idejnopolitično misel, pri tem pa nas zanimajo tista, ki so neposredno izhajala iz konkretnih slovenskih narodnopolitičnih razmer. Vprašanje slovenske gmotne moči, kot ga je razumel Hribar, gotovo sodi v ta vsebinski okvir, zato bomo najprej do kraja očrtali njegove poglede, ki so zadevali slovenski narodnogospodarski problem. O njem je pisal že v začetku osemdesetih let, ko je v Slovenskem narodu objavil dvoje daljših razmišljanj, *Gospodarji, snujte si založnice! ter Ganimo se!*²⁶⁶ Hribar je pozival k ustanavljanju kmečkih denarnih združenj (posojilnic),²⁶⁷ kajti “le premnogokrat se primeri, da pride kak posestnik vsled materijalne tudi v duševno odvisnost kacega pripadnika nenaravnej nemškutarske stranki”. V kmečkih posojilnicah je videl tako sredstvo za izboljšanje slabih gospodarskih razmer, kot tudi jez “proti demoralizaciji dobrega in poštenega slovenskega kmeta”.²⁶⁸ Opozarjal je še na potrebo po razvijanju domače, slovenske trgovine²⁶⁹ in poudaril, da “trgovina je in bode ostala pri vsakem narodu vir vsega blagostanja”. To bi morali vedeti tudi Slovenci, saj si “vsi narodi zdanjosti na vse mogoče načine prizadevajo domačo trgovino utrditi proti tujemu vplivu (jo) zavarovati ter jo kolikor mogoče povzdigniti!”²⁷⁰ Ker si ni mogel “misliti krepke narodne zavesti, ako prehudo peša materialno stanje”,²⁷¹ se je sredi osemdesetih let zavzel tudi za ustanovitev večjega denarnega zavoda, ki bi povezoval in dopolnjeval delovanje manjših posojilnic. Ta zavod – deželna hipotekarna banka – bi bil “močna trdnjava, za katero bi se v narodnostnem našem boju lahko trdno držali”.²⁷² Hribar, ki po Aškerčevih besedah ni bil “tiste lirične sorte, da bi z mokrimi zdravicami pospeševal gmotni napredek (...)

²⁶⁴ Stane Granda, Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja. V: *Zgodovina Ljubljane : prispevki za monografijo : gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane*, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ferdo Gestrin (ur.). Ljubljana 1984, str. 242.

²⁶⁵ *Slovan*, 4. 9. 1884, –p –p. (Ivan Hribar), Deželna hipotekarna banka.

²⁶⁶ *Slovenski narod*, 11., 13. in 14. 8. 1880, H-r. (Ivan Hribar), *Gospodarji, snujte si založnice!*, 13., 16., 18. –20., 22. –27. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), *Ganimo se!*

²⁶⁷ *Slovenski narod*, 13. 8. 1880, H-r. (Ivan Hribar), *Gospodarji, snujte si založnice!*, 13. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), *Ganimo se!*, 1, 27. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), *Ganimo se!*, 11.

²⁶⁸ *Slovenski narod*, 14. 8. 1880, H-r. (Ivan Hribar), *Gospodarji, snujte si založnice!*, 3.

²⁶⁹ *Slovenski narod*, 27. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), *Ganimo se!*, 11.

²⁷⁰ *Slovenski narod*, 22. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), *Ganimo se!*, 6.

²⁷¹ *Slovenski narod*, 17. 9. 1883, (Ivan Hribar), *Kranjski deželni zbor*. – Na Hribarjevo avtorstvo navedenega članka opozarja Dušan Kermavner v delu *Slovenska politika v letih 1879 do 1895 : političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895*. Ljubljana 1966, str. 257 (Kermavner, *Slovenska politika 1879–1895*).

²⁷² *Slovan*, 4. 9. 1884, –p –p. (Ivan Hribar), Deželna hipotekarna banka.

slovenskega naroda”,²⁷³ pač pa mož dejanj, je tako ustanovil najpomembnejša središča slovenskega kapitala, s katerimi se je slovensko prebivalstvo znatno osvobodilo vezanosti na nemške denarne zavode. Bil je ustanovitelj Mestne hranilnice ljubljanske in Ljubljanske kreditne banke, katere predsednik je bil v letih 1900–1916, že v prvem letu svoje izvolitve v kranjski deželni zbor (1889) pa je “v pospeševanje in povzdigo realnega kredita v vojvodini Kranjskej” predlagal ustanovitev že omenjene deželne hipotekarne banke,²⁷⁴ ki jo je nato kar naprej predlagal v kranjskem deželnem zboru.²⁷⁵ Hribar ni nikoli opustil poudarjanja pomena gospodarskega vprašanja za dosego narodne in politične neodvisnosti. Na to je opozoril tudi ob obeh, v razvoju slovenskega političnega liberalizma prelomnih trenutkih: na ustanovnem shodu liberalne Narodne stranke za Kranjsko 29. novembra 1894 v Ljubljani²⁷⁶ in ob ustanovitvi vseslovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani.²⁷⁷

Zanimivo je, da je sicer idejno precej umirjeni Hribar v svojih razmišljanjih o slovenskem narodnogospodarskem vprašanju zagovarjal tudi jasno protisemitsko stališče. Kot smo že opozorili to stališče, ni bila nobena posebnost med Slovenci tistega časa. Slovenski protisemitizem je izviral iz podedovanih predsodkov, precej pa je nanj najbrž vplivalo tudi to, da so se na Dunaju, v Gradcu in drugod Židje večinoma opredeljevali za nemški liberalni tabor, imeli precejšnjo vlogo v njegovem tisku in nastopali proti slovenskim nacionalnim in političnim zahtevam.²⁷⁸ Tako je večinoma na Žide gledal tudi Hribar, ki je opozarjal, da “kamor koli pogledamo, povsod vidimo hude posledice židovsko-liberalnega gospodarstva, katere odstraniti bode tem težavneje, ker je vsa postavodaja skozi toliko let vršila se po znanih pogubonosnih načelih”, ki se zoperstavljajo “dobrim vladinim namenom, še huje pa željam in sklepom ljudskih zastopov, ako niso sestavljeni po njihovih nemško-birokratičnih nazorih”.²⁷⁹ Hribar je obsojal “brezvestno, le svojo korist iskajoče židovstvo”²⁸⁰ in različne neresnice “iz najhujših židovskih listov”,²⁸¹ še posebej ostro pa je nastopal proti uničevanju moralne in fizične moči slovenskega naroda v žganjarijah, “od katerih našemu narodu posebno od onega

²⁷³ Narodni dnevnik, 31. 5. 1910, Ljubljančan (Anton Aškerc), Ivan Hribar. (Oris njegove delavnosti).

²⁷⁴ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 30. Ljubljana 1889, str. 82.

²⁷⁵ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 543. – O tem glej tudi Ivan Hribar, Moji spomini, 1. Ljubljana 1983, str. 127–128 (Hribar, Moji spomini, 1); isti, Moji spomini, 2. Ljubljana 1984, str. 587–588 (Hribar, Moji spomini, 2).

²⁷⁶ Slovenski narod, 30. 11. 1894, Shod zaupnih mož.

²⁷⁷ Slovenski narod, 1. 7. in 2. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

²⁷⁸ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 438.

²⁷⁹ Slovenski narod, 17. 9. 1883, (Ivan Hribar), Kranjski deželni zbor.

²⁸⁰ Slovenski narod, 20. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), Ganimo se!, 5.

²⁸¹ Slovenski narod, 9. 9. 1887, (Ivan Hribar) “Pabrkom” odgovor. – Na Hribarjevo avtorstvo navedenega članka oziroma njegovo sodelovanje pri njegovem oblikovanju opozarja Dušan Kermavner (Kermavner, Slovenska politika 1879–1895, str. 392).

časa, odkar ima židovski element pravico naseljevati se mej njim, ter se te pravice po Dolenjem Štajerskem tudi v polnej meri poslužuje, proti velika nevarnost”.²⁸² Odločno je zavračal tudi prodiranje židovskega trgovskega kapitala na Spodnjo Štajersko in na Koroško, ki grozi “ta krasni del naše domovine (...) v kratkem tako okupirati, kakor je uže sosednjo Hrvatsko”. Zato se je zavzemal, da trgovanje v tem delu Slovenije prevzamejo Slovenci in odvrnejo “preteči židovski poplav”.²⁸³ Čeprav za slovenske protisemite upravičeno velja, da so jih bile v glavnem samo besede,²⁸⁴ pa je treba opozoriti, da se jih Hribar ni nikoli odrekel.²⁸⁵ Tudi v pozni starosti ne, saj je še leta 1940 opozarjal na vlogo “židovskih pijavk” v poljski zgodovini²⁸⁶ in se odklonilno izrazil o “navlaki židovskega marksizma, ki je zavojeval sovjetsko državno upravo”.²⁸⁷

Preden preidemo k obravnavi izrazito idejnega vidika Hribarjeve politične misli in dela, je prav, da na kratko opozorimo tudi na nekatera njegova načelna politična stališča, ki omogočajo širši vpogled v razumevanje Hribarja kot slovenskega liberalnega politika. V liberalnih vrstah je predstavljal demokratično strujo, ki je v primerjavi s starimi liberalci ostreje postavljala nacionalne zahteve, se bolj zanimala za širše množice in bila za splošno volilno pravico.²⁸⁸ Stališče, da se uvede splošna in neposredna volilna pravica, je Hribar v kranjskem deželnem zboru zagovarjal že leta 1895,²⁸⁹ ponovno pa se je zavzel za volilno reformo leta 1905, ko je deželnemu zboru predlagal, naj c. kr. vlado pozove, da “kar najpreje mogoče predloži državnemu zboru načrt zakona o takej premembi državnozbornskega volilnega reda, ki bode slonela na načelih splošne, neposredne, tajne in jednake volilne pravice”.²⁹⁰ Uvedba splošne in enake volilne pravice za volitve v državni zbor 26. januarja 1907 je potrdila njegovo prepričanje, da je bil boj zanjo upravičen.²⁹¹ Hribar se je istega

²⁸² Slovenski narod, 20. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), Ganimó sel, 5.

²⁸³ Slovenski narod, 24. 11. 1881, –r. (Ivan Hribar), Ganimó sel, 8.

²⁸⁴ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 438.

²⁸⁵ Tako je npr. Hribar v pismu z dne 1. 2. 1895, ki ga je pisal župniku pri Sv. Gregorju nad Sodražico Ivanu Brenčetu, poudarjal, da so liberalci odločni “protivniki semitstva, od katerega edinega v našej domovini more priti nevarnost za katoliško stvar”. – Hribar, Moji spomini, 1, str. 376. O Hribarjevem negativnem odnosu do Židov glej tudi str. 442.

²⁸⁶ Ivan Hribar, Velika neznanka, 1. Misel in delo, 1940/8–9, str. 184 (Hribar, Velika neznanka, 1).

²⁸⁷ Ivan Hribar, K sovražnostim med Sovjetsko Rusijo in Finsko. Misel in delo, 1940/1, str. 9 (Hribar, K sovražnostim med Rusijo in Finsko).

²⁸⁸ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 553.

²⁸⁹ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 35. Ljubljana 1895, str. 475.

²⁹⁰ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 46. Ljubljana 1908, str. 18 (Obravnave deželnega zbora, 46). Hribarjevo obširnejšo utemeljitev tega predloga glej na str. 31–38. Opozarjam, da je kmalu potem, 17. 11. 1905, kranjski deželni zbor sprejel predlog ustavnega odseka (podal ga je Ivan Šušteršič), po katerem se je deželni zbor izrekel “za načelo splošne, enake, neposredne in tajne volilne pravice pri volitvah v deželni zbor in v poslansko zbornico državnega zbora”. Za ta predlog so glasovali tudi Hribar in njegovi poslanski tovariši iz narodno-naprednega kluba. (Prav tam, str. 143, 151, 154–155).

²⁹¹ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 33.

leta, 7. julija 1907, v državnem zboru zavzel še za uvedbo splošne in enake volilne pravice tudi za volitve v deželne zборе.²⁹²

Tako kot je Hribar zagovarjal uveljavljenje temeljnih demokratičnih načel v družbenem in političnem življenju habsburške monarhije, si je tudi enako vztrajno prizadeval, da bi bilo ustvarjeno ustrezno politično in kulturno-duhovno zaledje, ki bi v tedanjih razmerah omogočalo in spodbujalo širšo emancipacijo slovenskega naroda. Že leta 1884 se je zavzel za ustanovitev Narodnega doma v Ljubljani, ki bi moral "pod svojo streho sprejemati vsa prosveti in omiki služeča narodna društva ljubljanska". Hkrati bi bil "velika narodna ustanova", v kateri bi imeli Slovenci zaslonbo "za pospeševanje svojega razvoja in za varstvo individualnega svojega narodnega življenja".²⁹³ Hribar je bil tudi eden od ustanoviteljev družbe sv. Cirila in Metoda (leta 1885), katere temeljno poslanstvo je po njegovih besedah bilo, da se bori "za pravice in veljavo slovenskega jezika ter (se) razdirajočemu in raznarajajočemu početju nemških pohlepnikov postavijo meje".²⁹⁴ Podpiral je tudi zamisel o uvedbi slovenske liturgije v slovenski cerkvi.²⁹⁵ V skladu s takimi zamislimi je obravnaval tudi vprašanje šolstva na Slovenskem. Zavzemal se je za ustanovitev in predvsem slovenski značaj različnih strokovnih in srednjih šol, njegovo najbolj izrazito dejanje na tem področju pa je bilo večkratno postavljanje zahteve za ustanovitev univerze v Ljubljani.²⁹⁶ Boj za slovensko univezo je Hribar imel za "nalogo svojega življenja". Že 4. februarja 1898 je v kranjskem deželnem zboru poudaril, da moramo skrbeti, "da se uresničijo želje vsega slovenskega naroda, da dobi bela Ljubljana že jedenkrat svoje vseučilišče".²⁹⁷ Na podlagi sklepa deželnega zbora, ki je 28. februarja 1898 sklenil pozvati c. kr. vlado, "da čim prej pri državnemu zboru izposluje ustanovitev vseučilišča z bogoslovno, pravoslovno in modroslovno fakulteto v Ljubljani",²⁹⁸ je nato v letih 1901 in 1903–1905 predlagal deželnemu zboru, naj od vlade zahteva, "da pospeši vse predpriprave za ustanovitev vseučilišča z bogoslovno, pravoslovno in modroslovno fakulteto v Ljubljani, in da kar najpreje mogoče pri državnem zboru izposluje ustanovitev tacega vseučilišča".²⁹⁹ Njegov predlog je

²⁹² Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 164.

²⁹³ Slovan, 6. 11. 1884, (Ivan Hribar), Narodni dom.

²⁹⁴ Slovan, 1. 1. 1885, –p–p. (Ivan Hribar), Družba sv. Cirila in Metoda. – O Družbi sv. Cirila in Metoda glej podrobneje Andrej Vovko, Mal položi dar ... domu na altar : portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918. Ljubljana 1994.

²⁹⁵ Slovan, 15. 11. 1885, (Ivan Hribar), Misija dr. Misije; Slovenski narod, 9. 9. 1887, (Ivan Hribar), "Pabrkom" odgovor.

²⁹⁶ O Hribarjevem prizadevanju za ustanovitev univerze v Ljubljani glej podrobneje Janko Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko Univerzo. V: Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929. Ljubljana 1929, str. 108–114, 116–117, 120–122, 124–127, 129, 131–132, 134, 137; Hribar, Moji spomini, 1, str. 288–295.

²⁹⁷ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 39. Ljubljana 1898, str. 173.

²⁹⁸ Prav tam, str. 452, 459.

²⁹⁹ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 43. Ljubljana 1903, str. 18 (Obrav-

deželni zbor po soglasnem sklepu z dne 21. novembra 1905 posredoval svojemu upravnemu odseku v posvetovanje in poročanje.³⁰⁰ 24. novembra 1905 je na priporočilo upravnega odseka Hribarjev predlog sprejel in se odločil c. kr. osrednjo vlado "nujno" pozvati, naj čimprej ukrene vse potrebno in "pri državnem zboru izposluje" ustanovitev univerze v Ljubljani.³⁰¹ Že omenjenega 21. novembra 1905 pa je deželni zbor – brez predložitve v posebno posvetovanje in poročanje – sprejel tudi drug, zelo pomemben Hribarjev predlog, in sicer, da se deželnemu odboru "naroča, da odslej zanaprej c. kr. uradom v vojvodini Kranjski in vsem avtonomnim oblastvom v deželah, koder stanujejo Slovenci, dopisuje le v slovenskem jeziku. Istotako naj v občevanju z ministrstvi in višjimi državnimi uradi dopisuje izključno le v slovenskem jeziku."³⁰² V Hribarjevih narodno-emancipacijskih prizadevanjih so se torej izražale vse temeljne prvine slovenskih nacionalnih zahtev. To najboljše ponazarja dejstvo, da je leta 1890 spomnil tudi na tradicionalni postulat slovenske politike – Zedinjeno Slovenijo. V deželnem zboru je 24. novembra 1890 nastopil za združitev vseh slovenskih pokrajin in izrazil prepričanje, "da se bodo nazori v merodajnih krogih končno venderle spremenili in da bode torej mogoče nam Slovincem združiti se v jedno upravno celoto".³⁰³ Na to zahtevo je ponovno spomnil neposredno pred razpadom Avstro-Ogrske – v okviru znane polemike, ki je o vprašanju notranje ureditve prihodnje jugoslovanske države potekala med katoliškim in liberalnim taborom v oktobru 1918³⁰⁴ –, načelu upravno zedinjene Slovenije pa je ostal zvest tudi v pozneje oblikovani Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.³⁰⁵

Če se sedaj osredotočimo posebej na Hribarjev svetovnonazorski in idejnopolitični profil, je predvsem treba poudariti, da je na njegovo oblikovanje v mnogočem vplivala doba, v kateri je Hribar začel svoje najbolj intenzivno javno in politično delo. To je bilo obdobje po njegovi izvolitvi v kranjski deželni zbor, ko se je v začetku devetdesetih let na Slovenskem začela uveljavljati načelna bojovita katoliška smer, iz katere se je porodila doba idejnega ločevanja in novega strankarskega združevanja.³⁰⁶ Tak razvoj je sprožil "neizprosni Mahničev ideološki diktat", ki je privedel v proces idejne, načel-

nave deželnega zbora, 43); Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 44. Ljubljana 1903, str. 19; Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 45. Ljubljana 1905, str. 48; Obravnave deželnega zbora, 46, str. 309.

³⁰⁰ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 192. – Hribarjevo utemeljitev predloga za ustanovitev univerze v Ljubljani glej prav tam, str. 189–192.

³⁰¹ Prav tam, str. 278, 281–282, 413.

³⁰² Prav tam, str. 202, 207.

³⁰³ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 31. Ljubljana 1890, str. 323.

³⁰⁴ Slovenec, 15. 10. 1918, Ivan Hribar, Uprava Jugoslavije. – O omenjeni polemiki glej podrobneje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 45–65.

³⁰⁵ Zečevič, Na zgodovinski prelomnici, str. 197–198.

³⁰⁶ Jožko Pirc, Rimski katolik in ločitev duhov. V: Mahničev simpozij v Rimu. Edo Škulj (ur.). Celje 1990, str. 122, 119 (Pirc, Rimski katolik in ločitev duhov).

ne svetovnonazorske diferenciacije, ki se je že približno dvajset let pripravljala in bolj ali manj prikrito tlela med Slovenci.³⁰⁷ To diferenciacijo, ki je dobila splošno sprejeto ime "ločitev duhov", je začel že omenjeni profesor bogoslovja v Gorici in poznejši škof na Krku Anton Mahnič, ko je s svojim obsežnim spisom Dvanajst večerov in tremi Dodatki, objavljenimi konec leta 1884 in spomladi 1885 v Slovincu,³⁰⁸ povzročil pravi vihar in začetek dokončne duhovne in politične ločitve v slovenskem narodnopolitičnem gibanju.³⁰⁹ Bistvo Mahničevega tedanjega in poznejšega idejnega nastopa je bila njegova zahteva po radikalnem izpovedovanju katoliških načel v vsem življenju, kar je pomenilo, da morajo biti katoličani v nenehnem boju z drugače mislečimi. Mahnič je v tem videl svojo življenjsko nalogo – da namreč "visoko povzdigne zastavo katoliških načel in ob njej zakliče v slovenski svet *aut – aut*, ali – ali, načelna ločitev, jasna opredelitev po svojem prepričanju, iz česar naj sledi dosledno ravnanje v zasebnem, družinskem in javnem življenju".³¹⁰ S tem je na Slovenskem vzpostavil temeljno idejnopolitično razločevanje med zvestobo katoliškemu dogmatizmu in med svobodoumnim liberalizmom.³¹¹ To je v devetdesetih letih privedlo v nepomirljiv spor med političnim katolicizmom in liberalizmom, ki je postal bistvo vsemu slovenskemu političnemu življenju in dogajanju.³¹² Boj se je bil glede vprašanja, katera načela (katoliška ali svobodomiseln, liberalna) naj bodo temelj narodovega življenja.³¹³ Hribar je, kot je leta 1911 zapisalo liberalno glasilo Jutro, "stal v ospredju tega boja od svojega prvega nastopanja v javnosti in ga je vodil do zadnje dobe". A v tem boju ga ni vodilo protiversko čustvo, saj je bila, kot je poudaril, "krščanska etika od zgodnje mladosti krepko zasidrana v mojem srcu". Kljub temu pa ni svojega verskega življenja "nikdar uravnaval po političnem koledarju".³¹⁴

Gornje Hribarjeve besede dobro razkrivajo njegov odnos do vere in vprašanja njenega vključevanja v politično življenje. "Tudi mi, katere nazivljete Vi liberalce," je 1. februarja 1895 pisal župniku pri

³⁰⁷ Prav tam, str. 118, 110.

³⁰⁸ Slovenec, 7., 8., 11.–15., 17.–22., 24.–29. 11. in 1.–6., 9., 10., 12. 12. 1884, (Anton Mahnič), Dvanajst večerov. (Pogovori doktorja Junija z mladim prijateljem), 18.–20., 22.–24., 27., 29.–31. 12. 1884, Anton Mahnič, "Dvanajsterim večerom" dodatek, 11., 13.–18., 20.–25., 27.–29. 4. in 4. 5. 1885, dr. Mahnič, "Dvanajsterim večerom" drugi dodatek, 18.–20., 22., 23. 6. 1885, dr. Mahnič, "Dvanajsterim večerom" zadnji dodatek.

³⁰⁹ Pirc, Rimski katolik in ločitev duhov, str. 111–112. – Podrobneje glej o dokončni politični diferenciaciji v slovenskem narodnopolitičnem gibanju v začetku devetdesetih let 19. stoletja str. 109–126; Lončar, Politično življenje Slovencev, str. 58–61; Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 30–34, 37–38, 40–47; Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 211–213; Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992. Ljubljana 1992, str. 105–111.

³¹⁰ Pirc, Rimski katolik in ločitev duhov, str. 117.

³¹¹ Jurčec, Krek, str. 24.

³¹² Melik, Slovenci 1848–1918, str. 553.

³¹³ Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 79.

³¹⁴ Hribar, Moji spomini, 1, str. 636.

Sv. Gregorju nad Sodražico Ivanu Brencetu, "nismo nič slabši katoliški, ko so Vaši pristaši".³¹⁵ Navedenemu zagotovilu je moč pritrrditi, saj je že prva številka Slovana, političnega tednika, ki ga je pričel Hribar izdajati leta 1884 z namenom "vzbujati narodno zavest z resnim, pozitivnim delovanjem", poudarila, da bodo njegovi pobudniki zavračali "sleparstvo judovskega lažiliberalizma ter čuvali krščanski značaj našega naroda".³¹⁶ V tem smislu je Hribar opozarjal, "da moramo vedno pripravljene biti, braniti dvoje dragih nam svetinj: vero krščansko in narodnost slovensko", ki je sicer "v sto in tisočkrat večji nevarnosti, ko naša vera". Toda ob tem je pristavljaj, da "posvetna inteligenca slovenska stoji na starem, sicer strogo narodnem programu, v kateri pa je kot prva točka sprejeta tudi vera. In zares," je poudarjal, "ako pregledate vse naše narodno življenje od takrat, ko mu je omogočen bil početek razvoja, pa do danes (leta 1892 – op. J. P.), našli bode, da se posvetna slovenska inteligencija nikdar ni pregrešila proti kardinalni tej točki narodnega programa."³¹⁷ Podobno stališče je zagovarjal tudi na ustanovnem zboru liberalne Narodne stranke za Kranjsko 29. novembra 1894, ko je ugotavljal, "da je naš narod tako versk in dinastičen, da o tem še ni govoriti (ni za razpravljati – op. J. P.)".³¹⁸ Vendar pa to ni pomenilo, da zaradi tega ni kritično vrednotil političnega katolicizma. Kar zadeva to vprašanje, je novembra 1895 celo poslal posebno spomenico papežu Leonu XIII. V njej je zapisal, da slovenski liberalci "z dna duše obsojamo zlorabo Najsvetejšega in cerkve za politično agitacijo". Poudaril je še, da se "slovenska narodna stranka (...) ni nikdar drznila najmanjšo škodo učiniti katoliški cerkvi niti v Ljubljani v deželnem zboru niti na Dunaju v zboru vse države".³¹⁹ Zato je leta 1898 izjavil, "da bi se on ne bil protivil, ako bi se poudarjala krščanska ideja, ker tej nihče ne nasprotuje, krščanska ideja se v nas morda premalo poudarja, dočim se poudarja katoliška že preveč".³²⁰ V tem smislu lahko ra-

³¹⁵ Prav tam, str. 376. – Kot opozarja Zvonko Bergant, so bili "t. i. liberalci (...) – kljub napadom na Katoliško cerkev, duhovščino in katoliško vero – lojalni katoličani. Udeleževali so se namreč bogoslužja in verskih obredov, prejemali zakramente idr., in pri tem ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. V slovenskem primeru zato liberalcev oziroma, širše gledano, svobodomislecev – razen redkih posameznikov – ne moremo enačiti z ateisti, kar jim je rad pripisoval katoliški tisk oziroma katoliški politiki sploh. Kranjsko (in slovensko) naprednjaštvo oziroma njegovi temeljni predstavniki so bili torej katoličani. To pa pomeni, da je treba na nek način preseči tradicionalno gledanje, da je katolištvo v političnem življenju dobilo svoj javni odraz le v Katoliški narodni stranki (KNS) oziroma v Slovenski ljudski stranki (SLS). Nasprotno, katoličani so bili namreč tudi pristaši liberalne Narodno-napredne stranke (NNS); različno pa je bilo (...) njihovo razumevanje določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije." V tem pogledu je bilo značilno liberalno odklanjanje "politične razsežnosti posameznikovega verskega prepričanja". (Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 18, 99).

³¹⁶ Slovan, 3. 1. 1884, Naš program.

³¹⁷ Slovenski narod, 10. 10. 1892, Svetčev banket.

³¹⁸ Slovenski narod, 30. 11. 1894, Shod zaupnih mož.

³¹⁹ Hribar, Moji spomini, 1, str. 240. – Celotno besedilo omenjene spomenice (v latinskem jeziku in slovenskem prevodu) glej na str. 234–240.

³²⁰ Slovenski narod, 22. 8. 1898, Vsedijaški shod.

zumemo tudi njegovo oceno delovanja Narodno napredne stranke, izrečeno slabo desetletje pozneje. Na shodu strankinih volilcev 10. novembra 1907 v Ljubljani je opozoril, da "naša stranka ni nikdar nasprotovala pravemu krščanstvu, marveč se je borila proti bolnim izrastkom tistega političnega gibanja, ki zlorablja vero in krščansko naziranje v svoje samopašne, umazane strankarske svrhe".³²¹

Hribar je večkrat obravnaval vprašanje izkoriščanja vere v strankarsko-politične namene. Tako je v zvezi z uvedbo splošne volilne pravice spraševal, "ali to ni sto- in stokrat več (preveč - op. J. P.), ako duhovščina s prižnice in v spovednici naše ljudstvo haranguira (hujška - op. J. P.)", in opozarjal, "če ima kaka stranka taka sredstva na razpolaganje, kakor so peklo in nebesa, potem (...) je to sto in stokrat hujše, kakor pa kupovanje glasov. Kedar (pa) bode," je pripominjal, "kakor danes pri nas ni - res prilika za ljudstvo, da bo prosto volilo in se moglo samo odločevati za svoje kandidate, in da duhovniki ne bodo več mogli uplivati nanje, tedaj bodem jaz brez-pogojno za prosto in enako volilno pravico."³²² Zato je leta 1905, ko se je odločno zavzel za uvedbo splošne, neposredne, tajne in enake volilne pravice, zahteval, naj novi volilni red obsega "tudi najboljše garancije za resnično svobodo volitev in zlasti tudi zoper zlorabo vere in cerkve v volilne namene".³²³ Opozarjal je namreč, da se je "ravno v naši deželi (na Kranjskem - op. J. P.) ... malokdaj in malokje v tem oziru toliko grešilo". Zlorabo vere in cerkve pri volitvah je imenoval "divji ples na cerkveno-političnem kleku", v katerem je videl težnjo duhovščine, da si v deželi ohrani svojo oblast. "Zgodovina pripoveduje več slučajev," je poudaril v deželnem zboru, "kako se je vera zlorabljala zlasti od onega časa sem, odkar so oni, kateri pravijo, da so namestniki božji, začeli hrepeti po bogastvu in gospodarstvu posvetnem; zgodovina nam polno primerov nava-ja o brutalnostih, ki so se vsled tega godile."³²⁴ Zahteval je, da se prepreči duhovniškemu stanu, "da dotično sveto inštitucijo (Cerkev - op. J. P.) zlorablja v politične in posvetne namene" - "saj vendar katoliška cerkev kot celota ni juridična oseba z volilno pravico; ona ne voli", je poudarjal, "in naj se kot taka, kot sveta inštitucija, ne vtika v volitve."³²⁵

Hribar je seveda priznaval, da imajo duhovniki - tako kot vsi drugi - pravico do politične agitacije, a je zahteval, da jo uporabljajo "v onih mejah, kakor drugi državljani".³²⁶ Duhovnikova agitacija za volitve bi torej morala biti taka, da ne bi prihajala "v opreko z nje-

³²¹ Slovenija, 14. 11. 1907, Shod narodnonapredne stranke.

³²² Obravnave deželnega zbora, 43, str. 51, 52.

³²³ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 18, 81. - O tem glej tudi Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998, str. 129 (Pleterski, Šušteršič); Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 344-345.

³²⁴ Obravnave deželnega zbora 46, str. 35, 36.

³²⁵ Prav tam, str. 79, 75.

³²⁶ Prav tam.

govim svetim zvanjem (...). Ako pride duhovnik k volilcu, kateri ne more sam presoditi, kako daleč sega njegova (duhovnikova – op. J. P.) od cerkve podeljena mu oblast in kje si jo sam svojiti začne in ako ta vpliva,” je opozarjal Hribar, “da naj voli njegovega kandidata, je to čisto druga stvar. Potem tak volilec ni več objektivni, potem ne more več vrlin posameznih kandidatov presojati tako, kakor bi jih sicer presojati zamogel. In vzemimo, da pride duhovnik do volilca ter mu zagrozi, da ne pride k njemu s poslednjo popotnico, ali da mu pri spovedi ne da odveze, če ne voli kandidata, ki ga on priporoča, ali bo mogel volilec, kateremu je večno izveličanje več kakor vsaka materijalna škoda, več kakor vsaka svota, ki bi se mu mogla plačati, da se kupi od njega glas, ali bo mogel še prosto po svojem prepričanju voliti? In, gospoda moja,” je še spraševal Hribar, “recimo, da je duhovnik na prižnici govoril o peklenskih mukah, da je z živimi barvami naslikal, kako se cvro izgubljeni, in da je potem prišel agitovat sklicuje (sklicujoč – op. J. P.) se na svojo propoved, tedaj vprašam Vas, ali bode mogel tak človek voliti nasprotnega kandidata, četudi je prepričan, da je desetkrat bolj sposoben kakor pa kandidat, katerega mu je duhovnik priporočal?” Zato se je zavzemal za tako volilno svobodo, ki bi zakonsko onemogočala zlorabljanje vere in Cerkve v volilne namene.³²⁷ Menil je tudi, da bi katoliška Slovenska ljudska stranka in predvsem njen načelnik Ivan Šuštersič dokazala svoj demokratični značaj – in “manjka mi vere v to”, je pribijal –, če bi bila povsem neodvisna od cerkvene avtoritete. Vključevanje Cerkve v vrtnec političnega boja je bilo zanj povsem nesprejemljivo, zato je zelo kritično gledal na tisto “duhovščino, ki v cerkvah rada govori o političnih stvareh”. Pri tem je izrekel tudi naslednjo zelo zanimivo misel: “Cerkev se nikdar ne napada v cerkvi, ampak zunaj cerkve in torej naj se tudi brani zunaj cerkve. Saj imate zadosti sredstev zunaj cerkve,” je v deželnem zboru odgovarjal katoliškimi predstavnikom, “da jo branite. Čisto kaj drugega pa je, če se politične zadeve vlačijo v cerkev, kajti na prižnicah bi se ne smelo nič drugega oznanjevati, kakor beseda Božja.”³²⁸

Ceprav je Hribar dosledno nasprotoval pritegovanju Cerkve in vere v politično življenje, pa tega stališča nikakor ni povezoval s trdim kulturnobojnim liberalizmom, ki se je proti koncu 19. stoletja izoblikoval v odnosu do Katoliške cerkve in katoliškega gibanja na Slovenskem.³²⁹ Kot homo politicus in po nazoru, vzgoji in izkustvu svobodnjaški demokrat, ki se ni mogel obrniti drugam kakor v liberalno stranko,³³⁰ je seveda poudarjal svobodomiselnost in je tudi videl “bodočnost (...) na strani svobodomiselnih strank”.³³¹ Zavze-

³²⁷ Prav tam, str. 35.

³²⁸ Prav tam, str. 78, 75.

³²⁹ Kermavner, Slovenska politika 1879–1895, str. 495.

³³⁰ Zvone Kržišnik, Slovenski politiki izza pomladi narodov. Ljubljana 1994, str. 148.

³³¹ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 33.

mal se je, da se mora NNS "boriti za osamosvojenje napredne misli", posebno še, ker so "pri nas Slovencih, zlasti na Kranjskem (...) v tem oziru še mrki časi". Prepričan pa je bil, da "pride s časoma tudi pri nas do popolnega razširjenja svobodomislenosti. Kakor so se Čehi emancipirali izpod klerikalnega jarma," je poudaril na 2. shodu zaupnikov NNS 25. marca 1906 v Ljubljani, "tako se bomo tekom let tudi mi".³³² Toda zaradi takih poudarkov ga še ne moremo imeti za enega od glavnih nosilcev protikatoliške gonje na Slovenskem, kot je zapisal Fran Erjavec.³³³ Opozoriti velja, da je tudi Hribar sam javno izjavil, da je "eden tistih, ki niso prijatelji te gonje, eden tistih, ki obsojajo to gonjo".³³⁴ O t. i. farški gonji je imel odklonilno stališče in je menil, da so z njo "nekateri le prevročekrwni mladoslovenski politiki v svoji naivnosti mislili, da ne oslabe le veljave duhovščine, temveč da celo odvrnejo ljudstvo od nje".³³⁵ Kot je opozarjal v svojih spominih, ga je ta, "posebne vrste šport", ki ga je vodilno liberalno glasilo "*Slovenski Narod* gojil v *farški gonji*" in se je ujemal z "dr. Tavčarjevo politično smerjo" – zelo motil, zato je Tavčarja pred takim načinom boja večkrat svaril. Prosil ga je tudi, naj vpliva na urednika Slovenskega naroda Miroslava Malovrha, da "ublaži pisanje *Slovenskega Naroda*' in opusti *neokusno farško gonjo*'. Vse je bilo zastonj", piše Hribar. Tavčar se je izgovarjal "na Malovrha, češ, da ne more nič proti njemu; imel sem pa mnogokrat vtis, da mu Malovrh služi za kozla, na katerega zvrča krivdo." Vse to je po Hribarjevih ugotovitvah imelo za NNS zelo kvarne posledice. "Duhovniki, ki so z njo simpatizovali" – "in bilo jih je precejšnje število – so ji obrnili hrbet. In nikdo jim tega ni mogel šteti v zlo."³³⁶

Seveda pa je bil Hribar glede t. i. farške gonje kritičen tudi do nasprotne strani. Spraševal je namreč, "kako pa je farška gonja nastala? Kje pa so tisti duhovniki, ki so se svoje dni odlikovali s toleranco? Kje so oni duhovniki, ki so na vzvišeni način oznanjevali božjo besedo; kje oni, ki so učili mir in ljubezen? Tistih, gospoda moja, ni več, ali vsaj redki so!", je odgovarjal in pristavljaj, "naj se duhovščina povrne k tradicijam starejših duhovnikov in videli bode te, da bode ta *farška gonja*' sama prenehala, sama od sebe zaspala in da se ne bode treba več glede nje pritoževati."³³⁷ Katoliški strani je svetoval, naj tako uravna "svoje delovanje, da farške gonje treba ne bode", obenem pa jo je spraševal, zakaj "*Slovenski narod*' tako preganjate in celo pastirske liste proti njemu izdajate? Če je res, da nimate ničesar proti temu, da bi se smelo tako berilo ljudstvu dajati v roke, potem", je duhovito pripomnil, "imam nado, da bode te začeli

³³² Slovenski narod, 26. 3. 1906, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

³³³ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 72.

³³⁴ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 36.

³³⁵ Hribar, Moji spomini, 1, str. 394.

³³⁶ Prav tam, str. 425, 379, 415, 395.

³³⁷ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 33.

pri spovedi za pokoro namestu 5 očenašev nalagati čitanje 5 številk 'Slovenskega naroda'.³³⁸

Hribarja spopad med političnim katolicizmom in liberalizmom ni privlačil. V njem je videl "nepotrební boj", v katerem mu je bil "surovi ton našega novinarstva (...) najpriskutnejša prikazen v našem javnem življenju".³³⁹ Toda "pri časnikih, kjer sta si stala nasproti Miroslav Malovrh in (Slovenčev poročevalec – op. J. P.) Ivan Štefe ni bilo mogoče misliti na opustitev vsake disharmonije (razdora – op. J. P.). Zlasti še zato, ker sta taktirki imela v rokah dr. Ivan Tavčar in dr. Ivan Šušteršič".³⁴⁰ Hribarjev glavni poudarek v tem sporu je bil, da je "katoliškonarodna stranka nasproti pripadnikom narodno–napredne stranke popolnoma pozabila velikega nauka krščanstva o bratovski ljubezni in je nasprotovala vsemu, kar je od druge narodne politične stranke prihajalo".³⁴¹ Taka ocena ga je verjetno tudi navedla k opozorilu, ki ga je izrekel na že omenjenem shodu NNS 10. novembra 1907 v Ljubljani. Tedaj je poudaril, da NNS "trdno stoji in bo tako stala ter še marsikako bridko uro prinesla klerikalcem". Načelniku SLS Šušteršiču pa je svetoval, "naj zavaruje vsaj pri (katoliški – op. J. P.) 'Vzajemni zavarovalnici' klerikalno stranko proti požaru ljudske nevolje, kajti ni več daleč čas, ko se bo slovensko ljudstvo maščevalo nad svojimi krivimi preroki in jih pognalo od sebe, da bo klerikalna stranka sramotno izginila s površja".³⁴²

Kolikor je znano, je bila to Hribarjeva najostrejša izjava, ki jo je kot liberalni politik namenil katoliški strani. Med pripadniki katoliškega tabora je imel vrsto dobrih osebnih prijateljev, medtem ko je bil politično ali osebno gorak le malokateremu iz njegovih vrst. Naj spomnimo, da so ga s slovenskima pesnikoma in duhovnikoma, Simonom Gregorčičem in Antonom Aškercem, vezale pristne prijateljske vezi.³⁴³ Iskren prijatelj je bil tudi šentgotardskemu in pozneje trnovskemu župniku Ivanu Vrhovniku.³⁴⁴ Prav tako je cenil prvega načelnika Katoliške narodne stranke kanonika Karla Kluna, o katerem je dejal, da je bil "jako koncilijanten in miroljuben duhovnik", s katerim se je "dalo jako prijetno prijateljsko občevati".³⁴⁵ Podobno je ocenjeval tudi vodilnega slovenskega politika v času med obema vojnama in načelnika SLS po letu 1917 Antona Korošca. Ocenil ga je za politika "bistre glave" in zelo "zaslužnega voditelja in državnika".³⁴⁶ Kljub posameznim pikrim opazkam na račun Janeza

³³⁸ Prav tam, str. 79, 77.

³³⁹ Hribar, Moji spomini, 1, str. 111, 432.

³⁴⁰ Prav tam, str. 494.

³⁴¹ Prav tam, str. 592.

³⁴² Slovenija, 14. 11. 1907, Shod narodnonapredne stranke.

³⁴³ Hribar, Moji spomini, 1, str. 147–172.

³⁴⁴ Prav tam, str. 228–231.

³⁴⁵ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 37.

³⁴⁶ Hribar, Moji spomini, 1, str. 635.

Evangelista Kreka,³⁴⁷ je prav tako cenil tudi tega krščanskosocialno usmerjenega ideologa in politika. Zanj je bil idealen rodoljub in genialen politik. Ob njegovi smrti je v priložnostni dnevnik zapisal, da so "naše podivjane politične razmere, katerih je največ krivo slovensko dnevno novinarstvo, bile (...) vzrok, da me je dr. Krek često napačno sodil. To krivico delal sem tudi jaz njemu."³⁴⁸ Opozoriti pa je treba, da se je že ob znani aferi Theimer, s katero je Slovenski narod pod Malovrhovim uredništvom leta 1913 skušal Kreka moralno in politično izničiti,³⁴⁹ Hribar odločno postavil na Krekovo stran in v njegov bran.³⁵⁰ Kot opozarja Ivan Dolenc je bil tudi prvi, ki je po Krekovi smrti poslal prispevek za njegov spomenik in s tem šele sprožil misel, da je treba takoj organizirati akcijo za postavitve spomenika. Hribar "je dal v ta namen 500 kron", piše Dolenc, "kar je bilo za takratne čase tako velika vsota, da ne vem, ali je kdo od darovalcev za Krekov spomenik dosegel Hribarja".³⁵¹

Poleg omenjenih katoliških duhovnikov in politikov lahko omenimo še nekaj visokih cerkvenih dostojanstvenikov, ki jim je Hribar izkazoval spoštljiv odnos, pa tudi iskrena prijateljska čustva. Tako je že v papežu Leonu XIII., vrhovnemu cerkvenemu poglavarju v letih 1878–1903, videl blagega in učenega moža, ki je "takrat s stolice sv. Petra v Rimu tako večše vodil usodo katoliške cerkve".³⁵² Med vidnimi cerkvenimi dostojanstveniki, s katerimi je prihajal tudi v osebni stik, pa je bil drag prijatelj đakovskemu škofu Josipu Juraju Strossmayerju.³⁵³ Tudi z ljubljanskim škofom Antonom Bonaventuro Jegličem, ki je stoloval v Ljubljani v letih 1898–1930, ni prišel nikoli v resnejši spor.³⁵⁴ Jegliču je ob njegovem prihodu v Ljubljano 20. maja 1898 pripravil veličasten sprejem in je nato v prvih mesecih njegovega bivanja v Ljubljani z njim večkrat skupaj zahajal na liberalne prireditve v Narodni dom. Hribar je bil tudi tisti, ki znotraj liberalnega tabora ni nasprotoval Jegličevi nameri, da v Ljubljani zgradi katoliški konvikt z lastno, slovensko gimnazijo; kot

³⁴⁷ V tej zvezi lahko opozorimo, da je po dolgi razpravi, ki jo je Krek imel na seji kranjskega deželnega zbora 4. 11. 1905 (Obravnave deželnega zbora, 46, str. 41–49), Hribar na naslednji seji deželnega zbora, 7. 11. 1905, med drugim dejal tudi tole: "Gospodje poslanci te zbornice, ki so tovariša gospoda dr. Kreka (4. 11. 1905 – op. J. P.) poslušali z veliko krščansko potrpežljivostjo (...) so imeli, vsaj meni se zdi, ta utis, da ne bi škodovalo, če bi gospod tovariš dr. Krek tudi v zgovornosti bil abstinent." (Prav tam, str. 75).

³⁴⁸ Hribar, Moji spomini, 2, str. 243.

³⁴⁹ O t. i. aferi Theimer glej Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 210–211; Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 215–216; Damir Globočnik, Afera Theimer. Radovljica 2001.

³⁵⁰ Hribar, Moji spomini, 1, str. 396.

³⁵¹ Slovenec, 8. 10. 1942, (Ivan Dolenc), Ob petindvajsetletnici Krekove smrti.

³⁵² Hribar, Moji spomini, 1, str. 234. – O Hribarjevih pogledih na papeža Leona XIII. glej tudi str. 89.

³⁵³ Hribar, Moji spomini, 1, str. 107–120.

³⁵⁴ V tej zvezi lahko opozorimo, da je bil – po Jegličevih dnevniških zapisih – tudi Hribar med tistimi, ki so ga (v letih 1905–1906) tožili bodisi pri vladi na Dunaju bodisi v višjih cerkvenih krogih. (Jože Jagodic, Nadškof Jeglič : majhen oris velikega človeka. Celovec 1952, str. 179; Jagodic, Nadškof Jeglič). Očitno pa to ni rodilo neke izrazite napetosti med njima.

Ljubljanski župan je Jegličev načrt brez pridržkov podpiral.³⁵⁵ Čeprav je zaradi Hribarjeve izjave avgusta 1898, da se "krščanska ideja (...) v nas morda premalo poudarja, dočim se poudarja katoliška že preveč",³⁵⁶ Jeglič v Ljubljanskem škofijskem listu tako stališče zelo očitno zavrnil,³⁵⁷ Hribar svojega odnosa do njega ni spremenil. Kot piše, je Jegličev "afront (vzel) torej enostavno na znanje, ne da se mi je potrebno zdelo svoje zvanično občevanje s knezoškofom kakorkoli spremeniti. Ono je torej ostalo tudi poslej še uljudno, dasi le konvencionalno".³⁵⁸ Kot glavni govornik na veliki narodni manifestaciji 29. oktobra 1918 v Ljubljani, s katero sta bili na Slovenskem izvršena državna odcepitev od Avstrije³⁵⁹ in utemeljena nova Država Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS),³⁶⁰ je Jegliča tudi upravičeno imenoval za moža, ki je ob Antonu Korošcu, Janezu Evangelistu Kreku in samem slovenskem ljudstvu položil enega od štirih temeljnih kamnov tedanje slovenske narodne osvoboditve in politične osvoboditve. S tem je postal "sam od sebe – *primas Jugoslavije*", je poudaril Hribar, in je "našo belo Ljubljano povzdignil (...) za stolico primata".³⁶¹

Formalno korekten, vendar zelo kritičen odnos pa je imel Hribar do Jakoba Missie, ljubljanskega škofa v letih 1884–1898, načelnika KNS (SLS) v letih 1899–1917 Ivana Šuštersiča in vidnega političnega predstavnika SLS, sprva liberalca, Frana Šukljeta. Missii, ki je bil po Hribarjevem opisu sicer "človek temeljite vsestranske izobrazbe, koncilijanten in prijazen v svojem občevanju, pri tem pa imponujoče postave in aristokratskega nastopanja",³⁶² je globoko zameril njegovo odločno stališče, "da slovenskega jezika tako rekoč ni (...) in da ljudstvo njegovih (Missijinih – op. J. P.) pridigarjev, ko z leci v slovenskem jeziku govore, niti ne nme (razume – op. J. P.)"³⁶³ O tem, da "imenovani vladika ni prijatelj našega jezika", je v že omenjeni spomenici obvestil tudi papeža Leona XIII.³⁶⁴ V spomenici je zapisal, da "priznavamo tudi ljubljanskega škofa kot voditelja v veri in nramnosti, nikdar pa v zgolj političnih zadevah, vedoč, da je na-

³⁵⁵ Hribar, Moji spomini, 1, str. 346–349.

³⁵⁶ Slovenski narod, 22. 8. 1898, Vsedijaški shod.

³⁵⁷ Anton Bonaventura, knez in škof, Poziv častiti duhovščini. Ljubljanski škofijski list, 1898/6, str. 101–102. – Glej tudi Hribar, Moji spomini, 1, str. 345–346.

³⁵⁸ Hribar, Moji spomini, 1, str. 346.

³⁵⁹ O tem glej podrobneje Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana 1971, str. 261–267. (Pletherski, Prva odločitev).

³⁶⁰ O pomenu Države SHS v slovenskem narodnopolitičnem razvoju glej Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998 (Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918).

³⁶¹ Slovenski narod, 30. 10. 1918, Manifestacijski spredov po Ljubljani. – V zvezi s Hribarjevo oznako škofa Jegliča za primasa Jugoslavije njegov biograf Jože Jagodic pravi, da to Jegliču ni bilo všeč in je bil zaradi tega na Hribarja nejevoljen. (Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 221).

³⁶² Hribar, Moji spomini, 1, str. 232.

³⁶³ Slovenski narod, 15. 7. 1889, Kje je nevarnost?

³⁶⁴ Hribar, Moji spomini, 1, str. 238.

sproten našemu naporu za prosep slovenske narodnosti”.³⁶⁵ Zaradi načelnih političnih razhajanj in taktike “podirati vse, kar smo naprednjaki (liberalci – op. J. P.) zasnovali, pa če je to bilo v narodnem oziru še tako koristno”,³⁶⁶ ni bil naklonjen tudi Šušteršiču. V spominih je zapisal, da je imel v njem “hudega in brezobzirnega političnega in – ker smo Slovenci v načelnih borbah bili vedno neznanski pritlikavci – zato tudi osebnega sovražnika”.³⁶⁷ Šušteršiču je sicer priznaval veliko inteligenco in visoko izobrazbo pa tudi dejstvo, da je bil “trezen, izkušen in praktičen politik” in “velik lisjak v taktiki”.³⁶⁸ Toda po njegovi oceni sta bila pobuda vsemu Šušteršičevemu delovanju “zgolj neizmerno častihlepje in brezmejna oblastnost”. Zato je poudarjal, da je Šušteršičeva politična modrost “temeljila vedno le na brezvestnih, z lažmi in denuncijacijami podprtih intrigah”, v katerih ga, če je šlo za to, da “podere kako od drugih zasnovano, četudi narodu in splošnosti koristno stvar (...) ni bilo človeka *‘večega formata’*”.³⁶⁹ Zanj je bil “rimskokatoliško in avstrijsko navdahnjena (...) duša”,³⁷⁰ pa tudi človek, ki govori v tonu, “kakor je običajen v beznicah”, hkrati pa je še avtokrat, ki s svojim nastopom dokazuje, “kako so ponižni in pohlevni njegovi tovariši in kako morajo slepo slediti njegovim sklepom in naklepom”.³⁷¹ Podobno, čeprav manj ostro, je ocenjeval tudi Frana Šukljeta. “Ta bivši najhujši radikalec in svobodomislec”, je zapisal v svojih spominih, “znal se je, kadar se mu je to zdelo primerno, nagniti celo na nasprotno stran” in je “vsako priliko porabil, da si pripravi pot za svojo politično karijero.”³⁷²

Hribar je idejno in politično nenaklonjenost do predstavnikov katoliškega tabora ohranil do obeh omenjenih predstavnikov SLS, ki sta mu bila “bila oba sovražna”.³⁷³ Drugače pa je bil do vere in sebi nasprotnega idejnopoličnega tabora strpen, včasih sicer tudi oster in boleče duhovit, a v okviru svoje načelne politične kritike vedno korekten. Zato ga lahko prištevamo k tistim slovenskim liberalnim prvakom in svobodomislecem, ki v zgodovini slovenskega spopadanja med političnim katolicizmom in liberalizmom – upošteva obe strani – zaslužijo dostojanstveno mesto, ki ga med tistimi, ki so se v njegovem času pa tudi pozneje odločili vstopiti v slovenski politični

³⁶⁵ Prav tam, str. 240.

³⁶⁶ Prav tam, str. 300.

³⁶⁷ Prav tam, str. 635.

³⁶⁸ Prav tam, str. 300, 506, 494.

³⁶⁹ Hribar, Moji spomini, 2, str. 244, 94; isti, Moji spomini, 1, str. 632.

³⁷⁰ Hribar, Moji spomini, 1, str. 633.

³⁷¹ Obravnave deželnega zbora, 43, str. 29, 51. – Hribar je o Šušteršiču tudi dejal: “Če pojde po intencijah dr. Šušteršiča, se nemara lahko prigodi, da bodo duhovniki po božjih hramih učili, da ni bog, ampak da je vsemogočen dr. Šušteršič, brez čigar dovoljenja nikomur niti las ne pade raz glavo.” (Slovenija, 14. 11. 1907, Shod narodnonapredne stranke).

³⁷² Hribar, Moji spomini, 1, str. 147, 140. – O Šukljetovem gledanju na Hribarja glej podrobneje Franjo Šuklje, Iz mojih spominov, 1. Ljubljana 1926, str. 113–114, 117; isti, Iz mojih spominov, 2. Ljubljana 1929, str. 14, 15; isti, Iz mojih spominov, 3. Ljubljana 1929, str. 91, 120.

³⁷³ Hribar, Moji spomini, 1, str. 364.

metež, dosega le malokateri mož. Verjetno je k temu pripomoglo tudi dejstvo, da mu je že njegova življenjska pot prihranila usodno osebnostno zaznamovanost s političnimi prepiri na Kranjskem. Že kot devetnajstletnik je nastopil službo v centrali banke Slavija v Pragi, kjer je ostal do leta 1873. Nato je kot njen zastopnik delal v Ljubljani, Brnu, na Dunaju in v Trstu, maja 1876 pa je postal generalni zastopnik banke Slavija v Ljubljani.³⁷⁴ Tudi kasneje je ostal v stiku z življenjem na tujem, predvsem v okviru različnih kulturno-političnih in znanstvenih manifestacij novoslovanskega gibanja.³⁷⁵ Njegovo svetovljansko držo mu je priznal tudi predsednik francoske republike, ki mu je, kot je leta 1926 opozoril Hribar, "podelil komanderstvo častne legije – prvemu in doslej še edinemu Slovencu, ki je deležen postal tako visokega francoskega odlikovanja".³⁷⁶

* * *

Ivan Hribar je v svojem dolgem in plodnem življenju doživel in spremljal nastanek in razvoj različnih idejnih ter družbenopolitičnih fenomenov, ki so odločilno označili 19. in 20. stoletje. Tako se je razen v okviru boja med političnim katolicizmom in liberalizmom jasno opredelil tudi o politični predstavnici slovenskega delavskega razreda, Jugoslovanski socialnodemokratski stranki, nato pa tudi o vprašanju boljševidične revolucije, komunizma in fašizma. O slednjem je menil, "da bo njegov konec silno žalosten". Zato je obsojal "po vzoru laških fašistov" ustanovljeno Orjuno, ki si je med svoja pravila zapisala tudi "pravico doseganja društvene svrhe tudi z uporabo fizične sile". Po njegovem prepričanju "torej društva s tako nevarno privilegovanim delokrogom ni bilo prav nič potreba".³⁷⁷ Drugače pa je gledal na pripadnike socialne demokracije, pri katerih mu sicer ni ugajal "njihov internacionalizem", kljub temu pa je JSDS prišteval med svobodomiselnih stranke in je že leta 1905 izjavil, da "socijalno–demokratska stranka dandanes ni več tista stranka, ki bi hotela *a tout prix* (po vsej sili – op. J. P.) razdreti ves državni red; ona je temveč postala stranka, katera hoče zdravo preosnovo tega državnega reda in katera utegne postati celo državo ohranjujoča

³⁷⁴ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 544.

³⁷⁵ Gantar Godina, Neoslavizem, str. 73, 111–114, 116, 122–124, 133–135, 157–158; Melik, Slovenci 1848–1918, str. 558.

³⁷⁶ Ivan Hribar, Franju Šukljetu v spominsko knjigo. Ljubljana 1926, str. 6.

³⁷⁷ Hribar, Moji spomini, 2, str. 456. – Podrobneje glej o nastanku, razvoju in značaju Orjune v Kraljevini SHS in na Slovenskem Branislav Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). Istorija XX. veka, 1963/5, str. 315–396; isti, Profašistička organizacija "Orjuna" i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije. V: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924. Tone Ferenc ... (et al.) (ur.). Ljubljana 1975, str. 123–134; Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 116–118; Jurij Perovšek, Orjuna. Enciklopedija Slovenije, 8. Marjan Javornik (ur.), Dušan Voglar (ur.), Alenka Dermastia (ur.). Ljubljana 1994, str. 157–158.

stranka”.³⁷⁸ Zanimivo je, da je Hribar, eden od zgodovinskih voditeljev mladega slovenskega meščanstva, v pozni življenjski dobi kot “slovanski rodoljub”³⁷⁹ v več člankih sicer kritično, vendar ideološko umirjeno pisal tudi o Zvezi sovjetskih socialističnih republik (ZSSR) in njeni notranji ureditvi ter zunanji politiki. Na tak način pisanja je gotovo vplivalo dejstvo, da se je “za Rusijo in ruski narod (...) od svoje mladosti – nekako nagonsko – vedno zanimal” in “vzljubil (...) ta preprosti blagodušni, odkritosrčni, velenadarjeni in dobri narod”.³⁸⁰ Po sklenitvi znanega nenapadalnega sporazuma med Nemčijo in ZSSR avgusta 1939 in poznejši sovjetsko–finski vojni je sicer opozarjal, da je Rdeča armada – “čisto po japonskem in nemškem zgledu – brez vsakršne vojne napovedi ali kakega predhodnega obvestila prekoračila na več krajih obenem finsko mejo in (...) takoj tudi začela sovražnosti”.³⁸¹ Kljub tej in nekaterim drugim kritičnim ocenam pa je v tem dejanju videl predvsem oživitve politične oporke Petra Velikega.³⁸² Predvsem pa je sodil, da je vse tisto ozemlje, na katerem so se po prvi svetovni vojni oblikovale Finska ter v letu 1940 k ZSSR priključene Litva, Latvija in Estonija, “bilo Rusiji (...) odvzeto”.³⁸³ Po njegovi oceni tako iz bojazni pred komunizmom, kot tudi zato, da se ruskemu narodu oteži “svobodno dihanje” in zastre “neutesnjen pogled proti evropskemu zapadu”. Hribar oblikovanju teh novih držav ni bil naklonjen in je menil, da “od teh (...) prve tri (Litva, Latvija in Estonija – op. J. P.) absolutno niso bile sposobne za samostojno življenje, dočim bi se bila poslednja (Finska – op. J. P.) mogla za silo že še vzdržati”.³⁸⁴ A zanj, ki je bil predvsem Slovan,³⁸⁵ je bilo pomembno le dejstvo, da so za ruski narod predstavljale “novonastale štiri obrobne države silno nadležen *steznik* na njegovem državnem životu in da mu bo že samo po sebi umljivi čut varnosti narekoval ostreti se ga za vsako ceno”.³⁸⁶ Posebej je poudaril, da bi to bilo dejanje ruskega naroda in opozoril, da ruska država le predstavlja ruski narod “in je irelevantno, kakšna je notranja uredba te države”. Na ZSSR oziroma Sovjetsko Rusijo je zato gledal kot na predstavnicu ruskega naroda – pa “naj bo njena vladavina še tako nesimpatična”.³⁸⁷

Dejstvo, da je “*dandanes SSSR ali Sovjetska Rusija kot največja in mogočna slovanska država katexochen* (v prvi vrsti – op. J. P.) *zastopnica Slovanstva*,” je bilo za Hribarja zelo velikega pomena,

³⁷⁸ Obravnave deželnega zbora, 46, str. 33–34.

³⁷⁹ Hribar, K sovražnostim med Rusijo in Finsko, str. 9.

³⁸⁰ Ivan Hribar, Velika neznanka, 3. Misel in delo, 1940/12, str. 284 (Hribar, Velika neznanka, 3).

³⁸¹ Hribar, K sovražnostim med Rusijo in Finsko, str. 6.

³⁸² Prav tam, str. 11, 12.

³⁸³ Hribar, Velika neznanka, 1, str. 190.

³⁸⁴ Hribar, K sovražnostim med Rusijo in Finsko, str. 8, 9.

³⁸⁵ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 565.

³⁸⁶ Hribar, K sovražnostim med Rusijo in Finsko, str. 9.

³⁸⁷ Prav tam.

zlasti še, ker je bil prepričan, "da je ravno *Slovanstvo* poklicano preporoditi svet v etičnem smislu".³⁸⁸ Opozarjal je, da bi bilo "napačno (...) nad SSSR ošabno vihati nos, češ: država manjše vrednosti, ki jo vladajo nepočesani uporniki!"³⁸⁹ Te sta pač privedla "na vlado upor proti carizmu" in "krvava revolucija, ki je razmere v Rusiji tako temeljito izpremenila, da je ves njen zamejski svet bil ostrvenenja (od zaprepadenosti – op. J. P.) iz sebe. Toda, ako je propadla carska vladavina, katere gniloba je postajala široko znana", je nadaljeval Hribar, si je ruski narod, "čim se je izmotal iz uporniških homatij (...) ustvaril zopetno državno življenje. (...) Uravnovalec je narod sam in ravno *ruski narod*", je bil prepričan Hribar, "ima toliko umstvene sile in moči za zmožnost, da si izbere novo boljšo pot, ako spozna, da ga sedanja vodi na brezcestje." Vendar pa je menil, da je "vkljub svoji neprikupni vnanjosti" pričela Sovjetska Rusija "po usodnih revolucionijskih homatijah (...) redno poslovati", in da so "njeni vlastodržci, ki so se dobro zavedali, da jih bo ves svet kot nasilne prilastnike oblasti čez ramena gledal", "postali po vzpostavitvi reda bolj prisebni, spoznali so za svojo dolžnost nadaljevati vse tisto delo prejšnjih vlad, ki je bilo v korist ruskega naroda in njegove države, katere voditelji so postali".³⁹⁰ Ocenjeval je, da je v ZSSR ob močni vojaški organizaciji dobro urejeno tudi vprašanje industrijskega razvoja, znanstveno–raziskovalnega dela, prosvete, socialnega in zdravstvenega varstva, celinskih plovnih komunikacij in elektrogospodarstva. Glede "velikih in težkih del v Sovjetski Rusiji" pa je dopuščal možnost, "da utegne med delavci (...) biti tudi takih ljudi, ki so za kazen k temu prisiljeni, morebiti celo političnih kaznjencev", medtem ko je v stahanovcih videl novo plemstvo, "*plemstvo dela in uma*".³⁹¹

Seveda se je ob obravnavi gornjih vprašanj, ko je opozarjal na "ogromen napredek Rusije po revoluciji,"³⁹² Hribar osredotočil tudi na vprašanje komunizma in komunističnega značaja ZSSR. Ugotavljal je, da ustava ZSSR, sprejeta leta 1936, sploh "ne pozna besede '*komunizem*'". Pri razčlenitvi tistih ustavnih členov, ki so zadevali vprašanje lastnine, pa je prišel do zanimivega sklepa, da dopuščanje malega zasebnega gospodarstva posameznih kmetov in obrtnikov, ki temelji na osebnem delu in izključuje izkoriščanje tujega dela, pomeni, "da o kaki komunistični Sovjetski Rusiji ne moremo govoriti".³⁹³ Toda obenem je poudaril, da zaradi določil, po katerih "ne more biti nikdo izvoljen, kdor ni bil postavljen za kandidata po združitvah (komunističnih strankinih in mladinskih organizacijah,

³⁸⁸ Hribar, Velika neznanka, 3, str. 285.

³⁸⁹ Hribar, Velika neznanka, str. 194.

³⁹⁰ Prav tam, str. 187, 189, 190.

³⁹¹ Prav tam, str. 189–190, 193; Ivan Hribar, Sojuz sovjetskih socialističeskikh respublik (SSSR) : s ptičjega razgleda. Misel in delo, 1941/1, str. 10 (Hribar, SSSR); isti, Sojuz sovjetskih socialističeskikh respublik (SSSR), 2. Misel in delo, 1941/2–3, str. 43–46.

³⁹² Melik, Slovenci 1848–1918, str. 566.

³⁹³ Hribar, SSSR, str. 6, 7.

strokovnih zvezah, zadrugah in kulturnih društvih – op. J. P.), ki obsegajo le neznaten del volilnih upravičencev in so v najpopolnejši odvisnosti od vrhov državne uprave” – ta ustava nikakor ni demokratična, ker postavlja ves “*demokratizem na glavo*” in “izpreminja volilni red (...) *v golo burko*”. Zato ZSSR ni prišteval med demokratične države, o sovjetski ustavi pa je menil, da je ZSSR z njo pač “dobila trden temelj, ki ji je šele omogočil redno državno poslovanje. Na mesto revolucije stopila je evolucija, ali lahko umljivo po slovensko izraženo: na mesto prevrata in razboja, razbor in razvoj.”³⁹⁴

Glede na povedano Vasilij Melik zelo dobro ugotavlja, da je Hribar nadaljnji napredek ZSSR videl v odmiku od komunističnih idej,³⁹⁵ ki jih je imel za fato morgano in sovjetsko državno vero. Opozarjal je, da so to “vero” boljševiki na podlagi Marxovih in Engelsovih naukov o komunizmu “jako spretno porabili kar v dvoje namenov. Prvič za bič k marljivejšemu delu, da bo prinašalo državni skupnosti čim več koristi, drugič pa za vabo, da si s tem prislužijo raj.” In to raj “že na tem svetu in to v tako popolni obliki”, da bi se lahko “po zatrjevanju vnetih zatrjevalcev nove državne vere” uresničilo načelo “*vsakemu enako po njegovi potrebi*”. Načelo torej, ki je bilo po Hribarju “*nekaj naravnost neizpolnjivega*. Ni ga čudotvorca,” je opozarjal, “ki bi bil v stanu zbrati kdaj tako državno imovino, da bi zadoščevala za kritje vseh potreb že kar po zahtevi vsakega državljana. Še manj pa državnika, ki bi zmožel vse državljanke tako poistosmeriti, da bi imeli čisto enake potrebe. *Saj je to proti prirodi*, ki v vsem svojem stvarstvu ne pozna ničesar bolj, ko raznolikost. In vsakdanje opazovanje nas uči, da ta raznolikost ravno pri ljudeh prihaja do prav posebnega izraza. Komunizem je torej piščal na vrbi”, je bila Hribarjeva sodba. “Ko bi ga pa kdo vendarle hotel uvesti, delal bi nehote za vojno, ki bi vzpričo ljudske sebičnosti prej ali slej neizogibno nastala”. Ob tem je še opozoril, da “so misli na vsesplošno svetovno prekucuštvo (komunistično revolucijo – op. J. P.) ravno zato prazne sanje, ker je čisto protiprirodno in zato nemogoče, ljudi raznih narodnosti z različnimi potrebami in raznolikim načinom življenja, ločene po verstvih, prosveti, izobrazbi in svetovnih nazorih, vrhu tega pa še vezane po posebnih, često celo nasprotujočih si pojmi in o človeškem dostojanstvu, spraviti v sklenjeno bojno vrsto”.³⁹⁶

S temi daljnovidnimi in v življenjskem izkustvu utemeljenimi mislimi je leta 1941 Ivan Hribar sklenil vrednotenje svojega časa in bistvenih zgodovinskih vprašanj, ki so spodbujala bodisi njegovo besedo bodisi njegovo pero. In vendar pravkar navedene misli niso bile zadnje, ki jih je zapisal. K poslednjim ga je namreč navedla pretresljiva odločitev, da zaradi italijanske okupacije sam konča svojo življenjsko pot. Iztekla se je 18. aprila 1941, ko se je od svoje žene

³⁹⁴ Prav tam, str. 8, 9.

³⁹⁵ Melik, *Slovinci 1848–1918*, str. 566.

³⁹⁶ Hribar, *SSSR*, str. 6, 5.

in hčerke poslovil s pismom, v katerem jima je zaupal naslednje: “Ljuba žena in Ti, nad vse draga mi Zlatica, Odpustita mi. Udarec je prehud, omagal sem pod njim. (...) Zato se strnem z Vesoljstvom, če-gar neizrekljivo mal delec sem. Draga moja Micika, vsa hvala Ti. (...) Ti, nad vse draga mi Zlatica, pa se me spominjaj v svojem mladem življenju kot bitja, katero ni imelo popolnejše ljubezni in zanosa, kot to, da je imelo tako, vse ljubezni vredno hčerko. Če Te kedaj o vro-čih poletnih dneh lahen vetriček jame hladiti in božati po mehkih, nedolžnih licih, misli si, da je morebiti ravno v tej sapici lagodno božanje moje z vesoljno svetovno dinamiko splinole duše. Vsa sreča in ves moj blagoslov bodi za vedno z Vama in vsem mojim, iskreno ljubljanim narodom! Živelo Slovanstvo!”³⁹⁷ S tem svojevrstnim do-kumentom narodne zvestobe zaokrožamo Ivana Hribarja duhovni in idejnopolični oris.

³⁹⁷ Melik, Slovenci 1848–1918, str. 567.

Pogledi slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča

Za vsak narod in zlasti za majhne narode, med katerimi je tudi slovenski, je velikega pomena, da v njihovem zgodovinskem spominu živi delo mož, ki so imeli odločujočo vlogo v posameznih obdobjih njihovega razvoja ter so se na osnovi take vloge svojemu narodu posvetili in v mnogočem prispevali k boju za njegovo narodnostno ohranitev in njegovo nadaljnjo uveljavitev. To je posebej važno zato, ker med drugim temelji nacionalna zavest v narodovi zgodovini in v dejanjih, ki so posameznemu narodu pomagala pri učvrščanju njegove samobitnosti ali pa so imela posebno težo v prizadevanjih za njegov svoboden nacionalni razvoj. Tako se pri vpraševanju o zaslužnih in velikih slovenskih možeh opira naš zgodovinski spomin tudi na življenje in delo knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča, ki je stoloval v ljubljanski škofiji v letih 1898–1930 in je dobrih trideset let ne le opravljal škofovsko službo, marveč je svoje ustvarjalne moči in pozornost namenjal tudi drugim področjem tedanjega slovenskega narodnega življenja – šolskemu, vzgojnemu, kulturnemu, gospodarskemu in političnemu. V prispevku bomo osvetlili vprašanje, kako je narodno delo škofa Jegliča spremljal in ocenjeval slovenski liberalni tabor, to je tisti del slovenskega političnega telesa, ki je v idejnem, kulturnem in političnem pogledu tradicionalno zastopal nasprotna stališča, ki jih je sicer v svojem delovanju zagovarjal in poudarjal Anton Bonaventura Jeglič. Prispevek ne obravnava pogledov ostalega, to je socialističnega in nato tudi komunističnega dela slovenske politike na Jegličevo delovanje, saj ta del v primerjavi s slovenskim liberalnim taborom ni tako poudarjeno, predvsem pa trajno spremljal in vrednotil Jegličevega nastopanja in njegove podobe.

O škofu Jegliču, njegovem življenju, pastirskem, narodnem in vzgojnem delu sicer že imamo nekaj obravnav,³⁹⁸ med katerimi velja

³⁹⁸ Prve obravnave Jegličevega življenja in dela sta napisala Alojzij Stroj, Govor za dvajsetletnico škofovskega posvečenja knezoškofa dr. Antona B. Jegliča na praznik Marijinega

predvsem omeniti že navedeno biografijo njegovega tajnika Jožeta Jagodica Nadškof Jeglič, in zbornik z Jegličevega simpozija leta 1991 v Rimu;³⁹⁹ v njiju sta podrobno predstavljena Jegličeva življenjska, duhovniška in škofovska pot ter njegov človeški, glasniški, narodno prosvetni in narodno voditeljski lik. Škof Jeglič nam tako ni nikakor neznan, vendar pa moramo opozoriti, da sta njegova vloga in pomen v slovenskem zgodovinskem razvoju historiografsko le delno obdelana. Doslej je zgodovinopisje Jegliča v glavnem najpogosteje omenjalo predvsem v zvezi z njegovo podporo Majniški deklaraciji leta 1917, s katero je odločilno prispeval, da je v vodstvu Vseslovenske ljudske stranke prevladala Krekova in Koroščeva narodnostna usmeritev, na osnovi katere se je nato oblikovala skupna slovenska politična volja za osvoboditev in osamosvojitve slovenskega naroda izpod nemške politične oblasti. Edino izjemo predstavlja le razprava Janka Prunka Škof Jeglič – politik,⁴⁰⁰ ki je prva zaočrojena in zgodovinopisno poglobljena obravnava Jegličevega političnega dela in njegove politične vloge. Razprava je bila objavljena pred dobrimi tridesetimi leti, danes pa lahko ugotovimo, da ji ni čas v nobenem pogledu ničesar odvzel in da velja za eno od osnovnih znanstvenih obravnav Jegličevega življenja, njegovega snovanja in njegovega dela.

* * *

V osvetljevanju in celostnem spoznavanju Jegličevega delovanja in njegove življenjske poti se je treba seznaniti tudi s pogledi, ki so jih o njem imeli njegovi politični in idejni nasprotniki, saj se le na ta način lahko dovršeno ocenjuje, predstavi in razume njegov položaj, ki ga ima v slovenski zgodovini. Naš prispevek ima torej tako nalogo in se veže na vse obdobje Jegličevega škofovanja, kajti slovenski liberalni tabor se je v tem času včasih bolj in včasih manj stopnjevalo, vendar pa venomer odzival na njegovo ravnanje ter je bil neprestano pripravljen tolmačiti Jegličeve posamezne odločitve ali dogodke, ki jih je bodisi posredno bodisi neposredno povezoval z njim.

Škof Jeglič je zasedel ljubljansko škofijsko stolico v času, ko je že prišlo do povsem jasnega in nepomirljivega razcepa v slovenskem političnem telesu na njegov politično katoliški in liberalni del. V začetku devetdesetih let 19. stoletja se je namreč dokončno zaključila doba slogaštva, to je doba politike sloge v narodnih zahtevah, v kateri je slovenski politični tabor nastopal na zunaj – zlasti v dunaj-

imena, 12. septembra 1917, oziroma v nedeljo Marijinega imena 1917. Ljubljana 1917 in Narte Velikonja, Oporoka nadškofa Jegliča. Ljubljana 1938.

³⁹⁹ Jegličev simpozij v Rimu. Edo Škulj (ur.). Celje 1991. – O Jegličevem antropološkem profilu glej prav tam, Janez Juhant, Škof Jeglič (1850–1937), str. 25–33.

⁴⁰⁰ Janko Prunk, Škof Jeglič – politik. Kronika, 1971/1, 3, str. 30–42, 169–177 (Prunk, Škof Jeglič – politik).

skem parlamentu in v deželnih zborih – enotno in v kateri v javnem in političnem življenju še ni nastopila ločitev duhov po načelih. Z začetkom devetdesetih let pa je idejna in politična razdeljenost, ki je sledila slogaštvu, vodila k oblikovanju dveh medsebojno izključujočih si strank, Katoliške narodne stranke in liberalno usmerjene Narodne stranke, ki sta odtlej druga proti drugi vodili vedno ostrejši in vedno bolj zagrizen boj na kulturnem, idejnem in zlasti še na političnem področju. Ta boj je nato predstavljal eno od temeljnih stalnic slovenskega političnega življenja ter se je bil že v polnem obsegu, ko je Anton Bonaventura Jeglič začel v Ljubljani opravljati svoj škofovski poklic.

Kljub ostrim medsebojnimi nasprotovanjem med obema tedanjima slovenskima političnima taboroma, pa se takšne politične razmere na Slovenskem niso v ničemer odrazile ob Jegličevem prihodu v Ljubljano. Njegovo imenovanje za ljubljanskega škofa so z veseljem in naklonjenostjo sprejeli vsi, ki so oblikovali tedanjo slovensko politiko,⁴⁰¹ v liberalnem taboru pa se je tega imenovanja, kot je zapisal, “jako razveselil”⁴⁰² ljubljanski liberalni župan in eden od prvakov Narodne stranke, Ivan Hribar. Hribar je vedel za Jegličevo zavedno narodno stališče,⁴⁰³ poleg tega pa ga je nanj – najverjetneje po naročilu škofa Josipa Juraja Strossmayerja⁴⁰⁴ – posebej opozoril tudi Strossmayerjev favorit, đakovski župnik Milko Cepelič, ki je v pismu z dne 11. marca 1898 Hribarju čestital za novega poglavarja ljubljanske cerkve. Poudarjal je, da Slovenci “boljšega škofa bi ne bili mogli dobiti. On je ponosen, da je sin slovenske matere, njemu je slovenska beseda najmilejša.”⁴⁰⁵ Ob tem, ko je Hribar v škofu Je-

⁴⁰¹ Kot pravi Hribar v svojih spominih, je npr. liberalni klub v ljubljanskem občinskem svetu z veseljem pričakoval Jegličev prihod v Ljubljano, saj je Jeglič veljal za izrazito narodnega in zavednega Slovenca. Klub je podprl Hribarjevo pobudo, naj bo sprejem Jegliča v Ljubljani nadvse slovesen, le Ivan Tavčar je ob tem pripomnil, “da je morebiti prenačljeno, ako se s preveliko slovesnostjo že naprej izkazujemo sporazumne z delovanjem škofovim, ko še ne vemo kakšno bo in če ne bo obrnjeno proti nam”. Vendar je, ko mu je Hribar pojasnil, da utegne na škofovo ravnanje v precejšnji meri vplivati prav “naše obnašanje do njega”, od tega stališča odstopil. Ko je po prihodu v Ljubljano Jeglič po predhodnem Hribarjevem navsetu Tavčarja obiskal na njegovem domu, je ta, kasneje tako trdi Jegličev nasprotnik, po Jegličevem obisku zelo zadovoljen prišel k Hribarju in mu zaupal, da je navdušen zaradi škofovega obiska. – Hribar, Moji spomini, 1, str. 342–343.

⁴⁰² Hribar, Moji spomini, 1, str. 340.

⁴⁰³ Hribar v spominih pravi, da se je Jegliča spominjal še iz gimnazijskih let, saj sta oba obiskovala isto gimnazijo. Jegliča je na gimnaziji večkrat srečeval, pa tudi součenci so mu ga “po imenu označili”. Jeglič je tedaj obiskoval oddelek A, Hribar pa oddelek B istega razreda. Hribar pravi, da je za Jegliča že takrat vedel, “da je naroden”, kar je bilo tudi “samo po sebi umevno, ker je bil doma iz onega divnega kota naše domovine, ki nam je dala dr. Prešerna in škofa Ivana Zlatousta Pogačarja”. – Hribar, Moji spomini, 1, str. 340.

⁴⁰⁴ Hribar v spominih piše, da je Strossmayer kazal veliko ljubezen in zanimanje za slovenski narod in da se je še posebej razveselil, ko je bil Jeglič leta 1898 imenovan za ljubljanskega škofa. Hribar pojasnjuje, da je Strossmayer poznal Jegličevo “goreče narodno srce in je bil prepričan, da bo slovensko stvar vedno zagovarjal če treba tudi proti državnim oblastnikom, čegar njegov predhodnik (Jakob Missia – op. J. P.) ni znal ali pa iz višjih ozirov ni hotel”. – Hribar, Moji spomini, 1, str. 114.

⁴⁰⁵ Hribar, Moji spomini, 1, str. 114, 116. – V tem pismu je Cepelič Hribarja tudi obvestil o srečanju, ki ga je Jeglič imel 7. 3. 1898 v Đakovu s Strossmayerjem. Cepelič, ki je bil skupaj

gliču lahko videl prepričanega narodnega moža, pa je tudi sodil, da od njegovega ravnanja lahko pričakuje, "da novi knezoškof omogoči složno sodelovanje duhovske inteligence s posvetno".⁴⁰⁶ Svoja pričakovanja in svoj vtis o škofu Jegliču je imel Hribar priložnost oblikovati še pred njegovim prihodom v Ljubljano, ko se je spomladi leta 1898 z njim sestal na otoku Lokrum pri Dubrovniku. Tam je Jegliča skušal prepričati, "kako potrebno bi bilo vzpostaviti enotno fronto narodnih bojevnikov za skupno borbo, mesto dosedanjih dveh, ki se borita ločeno in vsaka po svojih posebnih načrtih". Razgovor z Jegličem je Hribar očitno dobro ocenil, saj je v spominih zapisal, da je mogel spoznati, "da novemu knezoškofu ne bije srce za narodne pravice in njegov blagor nič manje kot meni", zato mu je ob slovesu tudi obljubil, "da mu v Ljubljani priredim tak sprejem, kakršnega še ni bil deležen doslej noben škof".⁴⁰⁷

Hribar je svojo obljubo držal. Ljubljana je škofu Jegliču privedila veličasten sprejem,⁴⁰⁸ Hribar pa je škofa posebej pozdravil "med rojaki istega rodu in jezika". Poudaril je, da je bela Ljubljana, ki je glava in srce slovenskega rodu, prepričana, da bo škof Jeglič vedno in proti vsakomur neustrašljivo branil "pravice svojega naroda in svojega maternega jezika".⁴⁰⁹ Podobno je tudi liberalno glasilo Slovenski narod naklonjeno ocenjeval Jegličev prihod v Ljubljano in ugotovil, da je "oseba knezoškofa dr. Jegliča (...) napravila na vse strani prav blagodejne vtiske". Slovenski narod je poudaril, da se je škof Jeglič ob svojem prihodu pokazal kot mož, ki ima "najboljšo voljo *svoji diecezi postati v pravem pomenu knez miru in ljubezni, in da hoče vse svoje vernike po vzvišenem gestu vladarjevem: viribus unitis združiti in zjediniti okrog sebe v korist cerkvi, državi in narodu*. Proti takemu programu", je pisal Narod, "nimamo od svoje strani niti najmanjšega ugovora, in visokemu gospodarju smo hvaležni,

z velikim proštom in naslovnim škofom Đurom Streitom navzoč pri tem srečanju, je Hribarja seznanil z vsebino zdravice, s katero je Strossmayer nagovoril Jegliča ob slovesnem kosilu. Strossmayer je dejal, "da mora, kakor je Jezus Kristus v eni božanski osebi nerazdružljivo zvezel božjo in človeško nrav, tudi vsak škof, ki želi svoj uzvišeni poklic vršiti, kakor treba, z ljubeznijo do cerkve nerazdružljivo zvezati tudi ljubezen do svojega naroda". Jeglič je odvrnil, "da se je ravno zato ustavil v Džakovu, da se ogreje na srcu velikega Strossmayerja, in da njegovega ognja ponese med svoj narod, ki ga je rodil". Cepelič je nadalje Hribarja seznanil z vsebino svojega razgovora z Jegličem. Jegliču je svetoval, naj se vsekakor skuša približati Hribarju in njegovim prijateljem, "in naj izgledi one brazgotine, katere so Missia (...) in drugi s svojo neprevidnostjo telesu slovenskega naroda vsekali". Jeglič je Cepeliču odvrnil, da bo vse njegovo življenje posvečeno blagoru slovenskega naroda, da ga je Hribarjeva čestitka ob škofovskem imenovanju od vseh najbolj razveselila in da mu bo zelo ljubo, če se mu bo Hribar v Ljubljani približal, "ker da bo (Jeglič – op. J. P.) samo svojega naroda in Jezusov in nikogar drugega". Poleg tega je izrazil željo, da bi liberalno glasilo Slovenski narod sprejelo usmeritev hrvaškega Obzorja in da bi se vseskozi postavilo na krščansko-katoliško stališče ter ne bi več zagovarjalo Zolaja in drugih kot vzorne pisatelje in rodoljube. (Prav tam, str. 116–117).

⁴⁰⁶ Hribar, Moji spomini, 1, str. 340.

⁴⁰⁷ Prav tam, str. 342.

⁴⁰⁸ Prihod in sprejem škofa Jegliča v Ljubljani, 20. 5. 1898, podrobno opisuje Jože Jagodic. (Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 111–116).

⁴⁰⁹ Slovenski narod, 20. 5. 1898, Sprejem knezoškofa dr. Jegliča.

da se je takoj pri prvem koraku v svojo škofijo obdal s svitom miru in spravljivosti⁴¹⁰. Pri tem se je Narod sicer zavedal, da je "naš novi višji pastir (...) v vsem in v vsakem oziru katoliški škof", a je menil, da to "vzlic subtilnim razlikam v nazorih nikakor ne izključuje skupnega delovanja zunaj cerkve v prid naroda in domovine"⁴¹¹. Bal se je le, da bi "ne prišel v pest slabim svetovalcem, ki bi ga spravili z omenjenega pota"⁴¹².

Tako skrb slovenskih liberalcev, ki so škofa Jegliča poleg načelne želje po skupnem in spravljivem narodnem sodelovanju skušali pridobiti tudi zase in ga odtegniti vplivu vodstva Katoliške narodne stranke, je bilo moč čutiti zlasti v prvih mesecih po njegovem prihodu v Ljubljano. Jeglič je skupaj s Hribarjem zahajal na liberalne prireditve v Narodni dom⁴¹³ in je sprva res simpatiziral z liberalci, ker je bil o njih slabo poučen zaradi svoje dolgoletne odsotnosti.⁴¹⁴ Pri tem je Jegliča vodila zlasti misel poudariti narodno stran svojega poslanstva in vse združiti v en tabor, a se je njegov nastop tolmačil za slabost na tej in na oni strani.⁴¹⁵ Zaradi tega in drugih vzrokov je zlagoma prišlo do spremembe v njegovem odnosu do liberalnega tabora. Sprememba je nastopila v drugi polovici leta 1898, potem, ko je Jegličeva naklonjenost do liberalnih predstavnikov najprej v duhovščini vzbudila nezaupanje do knezoškofa.⁴¹⁶ Hkrati je tudi Jeglič

⁴¹⁰ Slovenski narod, 24. 5. 1898, Po intronizaciji knezoškofovi.

⁴¹¹ Slovenski narod, 28. 5. 1898, Novega knezoškofa prvi pastirski list.

⁴¹² Slovenski narod, 24. 5. 1898, Po intronizaciji knezoškofovi.

⁴¹³ Jagodic opozarja, da je bil prav Hribar tisti, ki se je na vso moč trudil, da bi škofa Jegliča pridobil zase in da glede tega "tudi njemu (Hribarju – op. J. P.) ne smemo odrekati iskrenih namenov". Pristavlja pa, da se je kaj kmalu pokazalo, "da je tako sodelovanje popolnoma nemogoče". (Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 121).

⁴¹⁴ Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 32. – Prunk opozarja, da je Jegliča v času njegove odsotnosti v Sloveniji o slovenskih razmerah seznanjal Strossmayer, ki je bil v zvezi s Hribarjem. (Prav tam). V zvezi z Jegličevim zahajanjem v liberalne kroge neposredno po prihodu v Ljubljano Jagodic opozarja, da je bilo verjetno porojeno iz Jegličeve izkušnje, ko je, v času, ko med Slovenci še ni bilo vidnejših sporov, v ljubljanski Čitalnici deloval skupaj z vsemi narodnimi delavci. Zato je mogoče, da je sam v sebi obsojal razprtje med katoliško in svobodomiselnostjo. Jagodic tudi meni, da se je Jegliču zdel nastop katoličanov oziroma katoliške stranke na političnem področju manj upravičen, mogoče v načinu ravnanja tudi napačen. Ocenjuje, da je Jeglič zaradi izredne ljubezni do naroda morda tudi sodil, da to (katoliško) gibanje slabi narodovo silo s tem, ko ustvarja dve bojni črti. Po Jagodičevi oceni se je zaradi tega Jeglič po prihodu v Ljubljano svobodomislecem kazal zelo naklonjenega. Nekaj mesecev je bil celo naročnik Slovenskega naroda. (Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 120).

⁴¹⁵ Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 123.

⁴¹⁶ Prav tam, str. 122. – Jagodic pravi, da je v avgustu 1898, ko so bile duhovne vaje v Alojzijevišču, takratni župnik v Radoviti, Franc Schweiger, v imenu duhovščine Jegliču razkril njene pomisleke v zvezi z naklonjenim odnosom, ki ga je kazal do liberalnih predstavnikov. Dejal mu je: "Presvetil! (...) mi z vami, vi z nami!" Jeglič je na to opozorilo odgovoril, "da je bil med apostoli poleg strogega Pavla tudi mehki Janez in da se hoče ravnati po zgledu apostola Janeza, da bi tudi liberalce za Boga pridobil". (Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 122–123. Glej tudi Pavel Svetlin /Matija Rode/, Škof proti župniku. Glas svobode, Chicago 1911–1912, str. 5–6; Svetlin–Rode, Škof proti župniku). Jeglič je kasneje, 26. 3. 1901, o tem dogodku v svoj dnevnik zapisal, da ga ni takrat nihče "razumel, najmanj pa duhovniki, ki so pri duhovnih vajah v avgustu l. 1898 čudno interpelirali in me nekako obsodili in deloma z nasprotovanjem mi pretili". Kot je sodil že dve leti pred tem – 19. 3. 1899 – je bil tedaj njegov položaj težak, "ker oseb ne smem odbijati, še manj pa smem načela zatajevati, ampak sem dolžan braniti jih". Zapisal je še, da pa se "ne sme (...) reči, da podpiram stranko, v kateri je mero-

pričel spoznavati, da z liberalci ni možen sporazum, seveda na osnovi katoliških načel,⁴¹⁷ pa tudi liberalno časopisje je začelo napadati Katoliško cerkev. Boj proti njej so začeli voditi tudi v posameznih društvih in družbah – npr. v Sokolu in v Ciril–Metodovi družbi.⁴¹⁸ Do odločilnega preobrata pa je prišlo v drugi polovici avgusta 1898, ko so v Ljubljani zborovali slovenski visokošolci.⁴¹⁹ Tedaj je liberalno usmerjena večina odklonila predlog katoliško mislečih predstavnikov, naj bi bilo osnova za oblikovanje skupne slovenske visokošolske organizacije katoliško krščanstvo.⁴²⁰ V to vprašanje je posegel tudi Hribar, ki je v pozdravni napitnici na banketu, prirejenem zborujočim visokošolcem, dejal, “da bi se on ne bil protivil, ako bi se poudarjala krščanska ideja, ker tej nihče ne nasprotuje, krščanska ideja se v nas morda premalo poudarja, dočim se poudarja katoliška že preveč”.⁴²¹ Taka ocena enega od liberalnih prvakov, seveda pa zlasti usmeritev, ki je prevladala na zborovanju v Ljubljani, je nato navedla škofa Jegliča k odločitvi zgraditi katoliški zavod z lastno gimnazijo za vzgojo katoliškega inteligenčnega naraščaja, laičnega in duhovniškega, da bi si slovenski narod lahko sam vzgojil svojo versko inteligenco.⁴²² Njegova odločitev je torej neposredno temeljila v dogajanju na ljubljanskem visokošolskem zboru,⁴²³ bila pa je tudi plod kritičnega mnenja, ki je v Jegliču začelo zoreti o liberalcih; le-ti so že ob tej Jegličevi odločitvi začeli boj proti njemu.

Svojo namero, da zgradi katoliški zavod z lastno, slovensko gimnazijo, ki je nato bila do zloma habsburške monarhije edina popolna samostojna slovenska gimnazija, res privatna, toda s pravico javnosti,⁴²⁴ je Jeglič javno oznanil v svojem božičnem pastirskem pismu konec leta 1898. V njem se je zavzel, naj se sezidata *seminarium puerorum*, kjer se bodo vzgajali vsi tisti, ki jih kliče duhovniški stan, in konvikt “za one gimnazijske učence, da se bodo po dovršeni

dajen doktor Tavčar”. (Arhiv Republike Slovenije, AS 1871, Jeglič dr. Anton Bonaventura, Dnevnik; Jegličev dnevnik). O tem glej tudi Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 123.

⁴¹⁷ Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 34.

⁴¹⁸ Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 123.

⁴¹⁹ Zborovanje slovenskih visokošolcev je bilo od 19. do 21. 8. 1898 v Ljubljani.

⁴²⁰ Slovenec, 24. 8. 1898, Shod slovenskih visokošolcev. – Glej tudi Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 33; Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 130–131; Hribar, Moji spomini, 1, str. 344–345.

⁴²¹ Slovenski narod, 22. 8. 1898, Vsedijaški shod. – Glej tudi Hribar, Moji spomini, 1, str. 345.

⁴²² Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 33; Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 132.

⁴²³ O tem je Jeglič v Pozivu častiti duhovščini, objavljenim v Ljubljanskem škofijskem listu konec avgusta 1898 med drugim zapisal, da tako pogubnih in za slovenski narod neresničnih načel, ki so se uveljavila na zborovanju slovenskih visokošolcev v Ljubljani, “naši dijaki niso vsrkali in hišah svojih vernih staršev, ampak v šoli, v gimnaziji in na vneučilišču”. Ugotavljal je, da mora biti “torej v naših avstrijskih srednjih in visokih šolah mnogo pravi vzgoji, pravi znanosti pogubnega, mnogo krščanstvu sovražnega”, in opozoril, da moramo “na to (...) obrniti svojo pozornost in pozornost milega nam naroda, če mu hočemo koristiti in sinove njegove, katere daje šolat z zaslužkom krvavih svojih žuljev, obvarovati časnega in večnega pogina”. Obenem je še spraševal, “kako bi mogli priti do katoliške gimnazije? Od kod potrebna sredstva?” – Anton Bonaventura, knez in škof, Poziv častiti duhovščini. Ljubljanski škofijski list, 1898/6, str. 101, 102. Glej tudi Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 132.

⁴²⁴ Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 33.

maturi posvetili kateremukoli svetovnemu stanu”.⁴²⁵ Obenem je zaprosil duhovništvo, naj v ta namen daruje od svojega premoženja, kar si more odtrgati, naj se spomni zavodov v svojih oporokah, ter naj opomni ljudstvo, da pri oporokah na te zavode ne pozabi. Poleg tega je priporočal, naj se duhovščina odloči “malo svotico darovati na leto”, gospodje dekani pa naj takoj uredijo, “da morebiti po svojih župnijah pošljete polo, na katero naj vsakdo zapiše, koliko je pripravljeno vsako leto žrtvovati”.⁴²⁶

Slovenski liberalni tabor je proti Jegličevi nameri zelo ostro nastopil. Tako je v januarju 1899 Slovenski narod objavil obsežen članek, ki je pod naslovom Proti katoliškemu konviktu izšel v štirih nadaljevanjih,⁴²⁷ v njem pa je bil proti katoliški gimnaziji in zlasti proti katoliškemu konviktu izražen brezpogojni in najstrožji odpor. Avtor članka je bil Ivan Tavčar.⁴²⁸ Tavčar je opozarjal, da hoče škof Anton Bonaventura “spraviti srednješolstvo na Kranjskem v katoliške, ali prav za prav v duhovniške roke” in da to predstavlja veliko nevarnost “ne samo napredni slovenski stranki, temveč še veliko bolj slovenskemu narodu v celoti”.⁴²⁹ Tavčar je nadalje poudaril, da liberalci sicer katoliški vzgoji ne nasprotujejo, temveč trdijo le, da je enostranska in neprimerna za tedanji čas,⁴³⁰ ker “*katolicizem, kakor je danes, ni princip napredka, ampak princip rakove poti nazadnjaštva*”.⁴³¹ Ob tem je še opozoril, naj slovensko razumništvo, če bo misel o katoliški gimnaziji in konviktu uresničena tako, kot jo je predstavil knezoškof v svojem božičnem pismu, raje “*kar abdicira, potem nastanejo v naši kronovini razmere, hujše od onih, ki so vladale v*

⁴²⁵ Anton Bonaventura, po božji in apostolskega sedeža milosti knez in škof, Vsem duhovnom ljubljanske škofije prisrčen pozdrav v imenu Gospoda našega Jezusa Kristusa. Ljubljanski škofijski list, 1898/10, str. 146. – Glej tudi Slovensec, 24. 12. 1898, Cerkevni letopis. *Pastirski list ljubljanskega kneza in škofa duhovščini*.

⁴²⁶ Jegličevo namero sezidati katoliški konvikt in gimnazijo je že nekaj mesecev kasneje v celoti podprl 1. shod dekanov, ki se je zbral v Ljubljani 11. 4. 1899. (Slovenec, 12. 4. 1899, Shod dekanov). Shodi dekanov so bili novost v ljubljanski škofiji, saj takega organa pred Jegličevim prihodom na Ljubljano ni bilo. Za vsakoletni sklic dekanskih shodov se je Jeglič odločil zato, da so na njih obravnavali vsa vprašanja, pomembna za utrditev krščanskega življenja v škofiji. Jeglič je na shode vabil vse dekane in strokovnjake za vprašanja, ki so bila trenutno pomembna. Shodi dekanov so postali eden od pomembnih forumov, na katerih je Jeglič oblikoval svojo politiko v škofiji. (Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 32).

⁴²⁷ Slovenski narod, 4., 7., 10., 12. in 14. 1. 1899, Proti katoliškemu konviktu.

⁴²⁸ Na Tavčarjevo avtorstvo omenjenega članka v svojih spominih opozarja Ivan Hribar. Piše, da je naenkrat “dr. Tavčar, ne da bi prej o tem komu kaj povedal, priobčil v Slovenskem narodu oster članek proti škofovi nakani ter je s tem otvoril strupeno kampanjo proti škofovi nameri”. Kot pravi Hribar, sta urednik Slovenskega naroda Miroslav Malovrh in Tavčar kampanjo “dan za dnem nadaljevala”. Hribar je Tavčarja “nujno prosil, naj to proti interesom mesta naperjeno gonjo opusti”, vendar mu je Tavčar odgovoril, “da gre škofu za popolno duševno zasužnjevanje naroda”. V razpravah s Tavčarjem ni Hribarju pomagalo niti sklicevanje na dejstvo, da je bil Tavčar “v Alojzijevišču pod duhovno odgojo, da pa ta odgoja ni mogla zabraniti razvoja miselnosti, katero sedaj (Tavčar – op. J. P.) izpoveduje in po kateri deluje”. (Hribar, Moji spomini, 1, str. 346–347). O Tavčarjevem nastopu proti Jegličevi nameri glej tudi Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 199–205.

⁴²⁹ Slovenski narod, 4. 1. 1899, Proti katoliškemu konviktu, 1.

⁴³⁰ Slovenski narod, 12. 1. 1899, Proti katoliškemu konviktu, 4.

⁴³¹ Slovenski narod, 7. 1. 1899, Proti katoliškemu konviktu, 2.

Aleksandriji tedaj, ko se je bojeval škof Atanazij s Konstancijem.⁴³²

Tavčar je ob strogem idejnem in političnem odklanjanju Jegličevega načrta načel tudi vprašanje o obliki in načinu njegove izvedbe na finančnem področju. Opozarjal je, da bodo stroški za zavod že sami po sebi veliko breme in pribijal, da pa ni misliti, da bi "razsodno, imovito in neodvisno meščanstvo kaj prispevalo k tem stroškom".⁴³³ Zato bo prispevke za ustanovitev in vzdrževanje knezoškofovih zavodov med prvimi morala plačevati zlasti duhovščina, kar pa ne more biti koristno, "ker večina kranjske duhovščine ni predobro situirana" in bi to utegnilo povzročiti, da bi "revnejši duhovniki bili primorani, da poskusijo dobiti od ljudstva, kar so bili primorani žrtvovati za knezoškofov zavod". Tavčar je še dodal, da bodo – ker od meščanstva ne bo moč ničesar dobiti – poleg duhovščine za zavode ogromne stroške plačevali "samo še najrevnejši sloji, posli in stare ženice, ki so dovezete za najfantastičnejše projekte, ki si rade pritrjavajo od ust, da podpirajo misijone v Afriki in v Aziji in katere so pripravljene, za prijazno besedo svojega duhovnika žrtvovati tudi poslednji krajcar".⁴³⁴ Ob koncu se je ustavil še ob najnevarnejšem od "vsega, kar je obseženega v knezoškofijskem pastirskem pismu". Opozarjal je, da se je knezoškof "slovesno izrekel, da naj se tudi testamenti pritegnejo h gradbi katoliške gimnazije v Ljubljani" in dodal, da si predstavljamo, "kako bodo mladi duhovniki tekmovali mej sabo, da bi katoliškemu konviktu kolikor največ volil pridobili". V tem duhu je članek končal s svarilom: "*Ker se (...) daje škofov predpis v roke mladi, malo izkušeni, pri tem pa fanatični duhovščini, bati se je vsega*".⁴³⁵

Tavčar je napadel Jegličevo namero, da zgradi katoliški konvikt z lastno, slovensko gimnazijo,⁴³⁶ še na volilnem shodu Narodno napredne stranke 4. februarja 1899 v Krškem. Škofovo namero je označil "kot pravi vdarec v lice naši stranki" in dokaz, "da hoče duhovščina v naši deželi prav vse v svojo pohlepno roko dobiti, da si hoče duševno podjarmiti ne samo kmeta, nego tudi razumnika". Opozarjal je, "da bi bila za Kranjsko deželo, za slovenski narod in za vsacega Slovenca posebej največja nesreča, če bi naša duhovščina nas vse v roko dobila", in izjavil, da se hoče "do zadnjega diha brniti proti tako imenovanim škofovskim zavodom". Pristavil je še, da bo tisti, ki bi mu "v deželnem zboru na misel prišlo tisto beračenje, ki se sedaj po deželi med starimi ženicami sistematično vzdržuje,

⁴³² Slovenski narod, 4. 1. 1899, Proti katoliškemu konviktu, 1.

⁴³³ Slovenski narod, 12. 1. 1899, Proti katoliškemu konviktu, 4.

⁴³⁴ Prav tam. – Opozarjam, da je škof Jeglič del stroškov, povezanih z zidavo katoliškega konvikta z gimnazijo nameraval kriti sam, in sicer iz velikega škofijskega posestva v Gornjem Gradu. (Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 33).

⁴³⁵ Slovenski narod, 14. 1. 1899, Proti katoliškemu konviktu, 5. – O tem, kako je škof Jeglič zbiral prispevke za svoje zavode in iz katerih virov jih je dobival glej podrobneje Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 135–138.

⁴³⁶ Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 138.

prenesti tudi v našo deželno zbornico, dobil (...) v meni najkrutejšega odpornika".⁴³⁷

Nepopustljiv liberalni odpor proti konviktu in škofovskem gimnazijskem zavodu je celo ogrozil njuno zidavo, saj je Tavčar v ljubljanskem občinskem svetu dosegel, da je le-ta sprejel sklep, naj župan Ivan Hribar posreduje pri knezoškofu, da opusti svojo namero.⁴³⁸ Obstajala je torej možnost, da bi liberalna mestna občina škofu odrekla stavbno dovoljenje v Ljubljani, vendar je to Jeglič preprečil tako, da se je odločil svoje zavode zgraditi izven območja mesta Ljubljane, v Šentvidu.⁴³⁹ O tem je nato ob nekem pomenku posebej seznanil tudi Hribarja, ki je sicer Jegličev načrt osebno brez pridržkov podpisal.⁴⁴⁰

Z nasprotovanjem, s katerim je slovenski liberalni tabor nastopil proti ustanovitvi t. i. škofovih zavodov,⁴⁴¹ je pričel nastajati med Jegličem in slovenskim liberalizmom prepad, ki se je odtlej nenehno poglobljajal. Medtem ko liberalni odpor proti škofovi nameri, da ustanovi konvikt z lastno gimnazijo še lahko razumemo kot nesoglasje z zamislijo, s katero se liberalizem ni strinjal, ker pač na idejnem in političnem področju ni sovpadala z njegovim programom ter mu je predstavljala tudi resno politično grožnjo, pa je ta del slovenske politike kmalu prešel v glavnem le na iracionalno in z neustvarjalno ter grobo sovražno strastjo prepojeno kritiko Jegličevega snovanja in dela. Slovenski liberalni tabor sicer ni takoj po zavrnitvi Jegličeve zamisli začel z neusmiljenimi in trdimi napadi nanj. Najprej je še zelo umirjeno ocenil Jegličevo ravnanje, ko je konec marca 1899 pokupil dosegljive izvode Cankarjeve Erotike in jih dal sežgati v pečeh škofijske palače.⁴⁴² Slovenski narod je le zapisal, "da je postopanje gospoda knezoškofa v tem slučaju bilo jako malenkostno in tesnosrčno, kajti vsebina Cankarjevih pesmij nikakor ni taka, da bi se mogel kdo ob njih spotikati".⁴⁴³ Podobno, sicer veliko bolj odločno, a še vedno v okvirih omike, je Narod v drugi polovici aprila

⁴³⁷ Slovenski narod, 6. 2. 1899, Volilni shod na Krškem.

⁴³⁸ Hribar, Moji spomini, 1, str. 347.

⁴³⁹ Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 133–134; Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 69.

⁴⁴⁰ Hribar, Moji spomini, 1, str. 346.

⁴⁴¹ O odzivu liberalnega in socialnodemokratskega tabora na Jegličevo namero, da zgradi katoliški konvikt z lastno slovensko gimnazijo glej tudi Jurij Perovšek, Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V: Zbornik s simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije. Robert A. Jernejčič (ur.). Ljubljana 2002, str. 45–47.

⁴⁴² Jeglič se je za tako dejanje odločil, ker je menil, da je Cankar izdal "res nesramne (...) grde, opolzke pesmi". Kasneje je svojo oceno o Cankarjevi Erotiki spremenil. Leta 1925 je – pred izidom prvega zvezka Cankarjevih zbranih spisov, v katerem sta bili ponatisnjeni tudi obe izdaji Erotike (iz leta 1899 in 1902) – o svojem tedanjem dejanju izjavil: "Takrat sem bil še mlad ...". (Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 172, op. 21).

⁴⁴³ Slovenski narod, 13. 4. 1899, Usoda slovenske knjige. – Slovenski narod je ob tej priložnosti še zapisal, da se formalno "gospodu knezoškofu ne more ničesar očitati. Kar je storil, je imel pravico storiti; on je Cankarjeve pesmi kupil in jih je plačal in nihče se nima za to brigati, kaj je s to svojo lastnino storil. In če je kupljene izvode Cankarjevih pesmij na grmadi sežgal, mu tudi tega ni mogel nihče prepovedati in ga radi tega ne more nihče klicati na odgovornost."

in v začetku maja istega leta obsodil Jegličevo neposrečeno potezo oziroma njegov politični spodrseljaj, ko se je odločil poseči v neposredno politično dogajanje na Slovenskem. Aprila 1899, v času priprav na občinske volitve v Ljubljani,⁴⁴⁴ je namreč Jeglič ocenil, "da tudi pri občinskih volitvah ne bi smela naša stran rok križem držati".⁴⁴⁵ Zato je 8. aprila 1899 pisal dvema župnikoma (eden od njiju je bil šentjakobski župnik in kanonik Janez Rozman) pismo,⁴⁴⁶ v katerem je sporočal, da sliši in tudi ve, da imata oba velik vpliv pri ljudeh. Spraševal je, ali ne bi mogla s "svojim načinom volilcem posebno III. razreda namigniti, naj volijo konservativne kandidate", zakaj "čujem, da je zmaga gotova, ako Vi in Št. Peterski malo vmes posežeta".⁴⁴⁷ Glasilo Katoliške narodne stranke Slovenec verodostojnosti tega pisma ni oporekal,⁴⁴⁸ pa tudi Jeglič je na prvo obletnico svojega škofovanja javno potrdil, da je bil ob ljubljanskih občinskih volitvah toliko svoboden, da je "pisal dvema župnikoma in ju povprašal, ali bi ne bilo dobro poseči nekoliko v volitve za kandidate konservativne stranke?"⁴⁴⁹ Slovenski narod se je o Jegličevem pismu precej razpisal in obžaloval, da je Jeglič "ž njim posegel v borbo za tako izključno posvetno stvar, kakor je mestna uprava ljubljanska".⁴⁵⁰ Opozarjal je, da škof očitno ne nasprotuje načelu *catholicismus saltatorius*, ki je značilnost klerikalizma na Kranjskem, ampak je "zapustil svoj prestol, zapustil stališče nad strankami in se osebno podal v agitacijo. Posegel je v volilni boj za tisto stranko, katera zlorablja katoliško ime v svoje strankarske namene".⁴⁵¹ To je za liberalno stran pomenilo, da sedaj "vemo, pri čemer da smo s prevzvišenim gospodom knezoškofom",⁴⁵² zato morajo pripadniki Narodno napredne stran-

⁴⁴⁴ Občinske volitve v Ljubljani so bile med 24. in 29. 4. 1899, 24. 4. so bile volitve v 3. volilnem razredu, 25. 4. so bile ožje volitve v 3. volilnem razredu, 26. 4. so bile dopolnilne volitve v 2. volilnem razredu, 28. 4. so bile dopolnilne volitve v 1. volilnem razredu, 29. 4. pa so bile ožje volitve volilcev v 1. volilnem razredu.

⁴⁴⁵ Slovenski narod, 15. 4. 1899, Dnevne vesti. Škof Anton Bonaventura v – agitaciji!

⁴⁴⁶ Prav tam.

⁴⁴⁷ Prav tam.

⁴⁴⁸ Slovenec, 17. 4. 1899, Dnevne novice. Čestitamo!

⁴⁴⁹ Anton Bonaventura, knez in škof, Prva obletnica mojega prihoda in ljubljansko škofijo. Ljubljanski škofijski list, 1899/3, str. 48. – Glej tudi Slovenec, 20. 5. 1899, Anton Bonaventura, knez in škof, Prva obletnica mojega prihoda in ljubljansko škofijo. – Jeglič je ob tem poudaril, da se je malo pred tem, preden je napisal omenjeno pismo, "udrihalo po duhovnikih, udrihalo v deželni zboru, udrihalo v 'Narodnem domu', udrihanje pa se (je) odobravalo tudi od mož, ki v privatnih razgovorih niso ravno najhujši pristaši svobodomiselnosti: zato sem mislil, da ne bom zagrešil, če samo povprašam dva gg. župnika, ali bi ne bilo prav; da se skušamo teh mož obraniti in sicer poslužujoč se svojih pravic pri volitvah?" (Prav tam. – Prim. tudi Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 127).

⁴⁵⁰ Slovenski narod, 19. 4. 1899, Knezoškof v agitaciji.

⁴⁵¹ Slovenski narod, 1. 5. 1899, Knezoškof in občinske volitve. – Slovenski narod je ob tem poudaril, da se je sedaj "razkrilo, da se prevzvišeni naš višji pastir identificira s klerikalno stranko, da je pastir te stranke ter vsled tega tudi soodgovoren za vsa njena dejanja". (Prav tam). Narod je na drugem mestu tudi opozarjal, "da mora ljubljanski knezoškof stati nad strankami da mora biti višji dušni pastir vseh prebivalcev naše dežele in našega mesta in ne samo škof pristašev tiste klike, katera je napovedala boj ljubljanskemu meščanstvu". (Slovenski narod, 19. 4. 1899, Knezoškof v agitaciji).

⁴⁵² Slovenski narod, 1. 5. 1899, Knezoškof in občinske volitve. – Zanimivo je, da je tudi Je-

ke s tem računati, saj je škof Jeglič napovedal "napredni narodni stranki vojno in jo z vso brezobzirnostjo začel pri letošnjih občinskih volitvah". Za Slovenski narod je bil to konec negotovosti, ki "je prav znatno ovirala našo akcijsko svobodo". Po Narodovi oceni je nastopila vojna med škofom Jegličem in slovenskim liberalizmom. "Mi se tudi vojne ne strašimo in se ne bojimo za nje izid", je pisal Narod. "Prezvišeni gospod knezoškof hoče imeti boj – bodi torej boj!"⁴⁵³

Klic, ki ga je objavil Slovenski narod, je v resnici pomenil bojno napoved škofu Jegliču. Liberalni tabor je nato velikokrat brez takta, brezobzirno in marsikdaj tudi zelo surovo napadal ljubljanskega škofa. Ti napadi so bili verjetno povezani tudi z dejstvom, da je škof Jeglič leta 1901 zavrnil možnost za zблиžanje med katoliškim gibanjem in slovenskim liberalizmom. Februarja 1901 je namreč dvakrat odklonil tako liberalno pobudo, kajti menil je, da žez iz načelnih programskih razlogov "ni mogoča sprava med liberalnim ekonomizmom in krščanskim socialnim programom".⁴⁵⁴ V skladu s tako opredeljenim razmerjem med slovenskim katoliškim in liberalnim taborom niso liberalci v ničemer zadrževali svojega ostrega nasprotovanja ljubljanskemu škofu. To so zelo jasno pokazali leta 1905, ko je bil škof Jeglič pod močnim udarom tako liberalnega tiska kot tudi posameznih liberalnih voditeljev. Povod za prvega od tedanjih napadov nanj je bilo pismo, ki ga je po odkritju Prešernovega spomenika, 10. septembra 1905 v Ljubljani, pisal ljubljanskemu županu Hribarju. V pismu je ljubljansko mestno občino obsodil, da ima spomenik "nad pesnikom pohujšljivo, nesramno odgaljeno žensko podobo". Jeglič je Prešernov spomenik imel za pohoten in je zahteval, da se mora Prešernova muza, "globoko razžaljivi kip nad pesnikovo glavo odstraniti in zameniti ga z drugim, spodobno oblečenim".⁴⁵⁵ Slovenski narod se je na Jegličevo pismo brutalno odzval.

glič podobno ocenjeval politične razmere, ki so nastale z občinskimi volitvami aprila 1899 v Ljubljani. V svoj dnevnik je 12. 5. 1899 zapisal: "Hvala Bogu, položaj se je razbistril, sedaj se poznamo. Kolikor me grdi liberalna stranka, toliko bolj se me oklepajo duhovni, tudi bolj se gnjeste okoli mene dobro naše ljudstvo." (Jegličev dnevnik, 12. 5. 1899. – Glej tudi Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 124).

⁴⁵³ Slovenski narod, 1. 5. 1899, Knezoškof in občinske volitve.

⁴⁵⁴ Jegličev dnevnik, 15. 2. in 23. 2. 1901. Pobudo za zблиžanje oziroma spravo z liberalnim taborom je škofu Jegliču 14. 2. 1901 najprej posredoval Kaisper. O tem v svojem dnevniku piše Jeglič takole: "Včeraj (14. 2. – op. J. P.) je bil pri meni gosp. Kaisper: zdi se mi, da je hotel potipati, da li je mogoče zблиžanje s Tavčarjem? Jaz sem kar rekel, da ne: vsaj ni mogoča sprava med liberalnim ekonomizmom in krščanskim socialnim programom." Dober teden dni kasneje, 23. 2. 1901, pa je Jeglič v svojem dnevniku opisal srečanje z liberalno usmerjenim štajerskim državnozbornim poslancem, Miroslavom Plojcem. Ta je Jegliča seznanil s svojo namero, da želi doseči skupno politično nastopanje v Hrvato, pri tem pa je pripomnil, "da bi tudi naš dr. Tavčar z našimi liberalci moral biti zraven, seveda pogojno ako podpiše, da spoštuje krščanstvo". Jeglič je na to odgovoril, da to "in concreto glede na naše boje, na surovo postopanje Dr. Tavčarja, na njegovo sovraštvo do duhovnov, in na bitne opreke v celem programu: liberalni ekonomizem proti socialno krščanskemu programu etc. ni mogoče". Prepričan je bil tudi, da "ko bi se naši poslanci z Dr. Tavčarjem združili, izgubili bi dober glas in zaupanje za vselej".

⁴⁵⁵ Jegličevo pismo z dne 13. 9. 1905 je objavil Slovenski narod 14. 9. 1905 v članku Izbruh blaznosti. – Glej tudi Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 171–172, op. 20.

Pisal je, da "kadar se ljubljanski škof javno oglasi vselej imajo ljudje vtisk, kakor da bi se bila odprla vrata kake srednjeveške inkvizicijske kleti in bi udaril iz nje večstoleten, okužen, po krvi smrdeč zrak. Anton Bonaventura je blazen fanatik, eden tistih, ki imajo vedno krvave oči in škripljejo z zobmi, eden tistih, ki bi najraje klali in morili, če bi smeli."⁴⁵⁶ Po Narodovi oceni ni imel škof o umetnosti nobenega pojma in je v umetnostnih vprašanjih zavzemal stališča kot kak inkvizicijski rabelj. Slovenski narod je Jegličevo odklonilno mnenje o Prešernovem spomeniku imenoval "izbruh mastodontsko-blaznega fanatizma" in pristavljaj, da je Jegliču "njegov fanatizem (...) razril možgane, da ni več zmožen misliti in trezno presojati". Trdil je, da ravno v najslavnejših katoliških cerkvah "kar mrgoli slik polnih nagih žensk in moških in nagih ženskih in moških kipov" (npr. tudi v prvi cerkvi katoliškega sveta, stolnici sv. Petra v Rimu) in da, "če bi bilo stališče ljubljanskega škofa pravo, potem bi se morale zapreti najslavnejše katoliške cerkve, potem bi se morali uničiti največji umotvori krščanske umetnosti, potem je katoliška cerkev največja razširjevalka nemoralnosti, brezdno nečistobe, stolp brezstidnosti in potem (...) tudi (...) največja žalilka Boga".⁴⁵⁷

V istem mesecu je bil škof Jeglič še enkrat pod liberalnim udarom. 21. septembra 1905 so namreč bili odprti zavodi sv. Stanislava v Št. Vidu in Slovenski narod je že teden dni pred tem dogodkom pričel napadati "*Škofovo kasarno v Št. Vidu*" oziroma "škofovo poneumljevalnico,"⁴⁵⁸ in sicer zato, ker je menil, da "imamo kot verni in poštene Slovenci dolžnost, da pobijamo, kar je kvarno".⁴⁵⁹ "Kakor se mora kmet boriti proti gosenicam, če hoče svoje drevo obvarovati," je pisal Slovenski narod, "tako se borimo mi proti črnim gosenicam, ker hočemo narod obvarovati".⁴⁶⁰ V tem duhu je poročal Slovenski narod tudi ob otvoritvi zavodov. Ob tej priložnosti je zapisal, da ima "ljubljski škof (...) danes svoj dan". Otvarja namreč svoje zavode, "ki jih je sezidal v namen, da vzgaja v njih slovenske janičarje". Po Slovenskem narodu so namreč bili Jegliču za vzgled turški sultani, kajti ustanovil je zavode, "ki naj vzgoje rimskim papežem janičarsko armado, ki naj da rimskemu klerikalizmu fanatičnih bojnikov". Zavodi so torej bili po liberalni oceni "trdnjava, v kateri se bodo vzgajali prvoborilci najfanatičnejšega klerikalizma; iz njih

⁴⁵⁶ Slovenski narod, 14. 9. 1905, Izbruh blaznosti.

⁴⁵⁷ Prav tam. – Slovenski narod je v zvezi s škofovimi stališčem o Prešernovi muzi 15. 9. 1905 z deloma resnim, deloma pa tudi z zasmehljivim namenom objavil še prispevek Borisa Zarnika, Nekaj o psihološkem vplivu nagote. Poleg tega je objavil še nekaj literarnih prispevkov ki so na porogljiv način bodisi neposredno bodisi posredno opozarjali na Jegličevo odklonilno mnenje o razgaljeni Prešernovi muzi (Slovenski narod, 16. 9. 1905, Komarji, 20. 9. 1905, Ljudski pesniki – ljubljanskemu škofu Antonu Bonaventuri, 22. 9. 1905, "Sveti Senan"). Jegličevo mnenje o muzi je zavračal tudi na druge načine, in sicer zelo grobo, celo vulgarno. (Slovenski narod, 16. 9. 1905, Dnevne vesti. *Škof pri obedu v Gornjem gradu*).

⁴⁵⁸ Slovenski narod, 15. 9. 1905, Dnevne vesti. *Kakor gadje*.

⁴⁵⁹ Slovenski narod, 14. 9. 1905, Dnevne vesti. *Prešernov spomenik in škofovi zavodi*.

⁴⁶⁰ Prav tam.

bodo izhajali ljudje, ki bodo z vsemi silami delali na to, da zaslužnijo narod rimskemu klerikalizmu". Dan, ko so bili odprti škofovi zavodi v Št. Vidu, je imel Slovenski narod za dan, "ko se je v Slovencih začel najbrezobzirnejši sistematični boj proti rimskemu klerikalizmu".⁴⁶¹

Prva priložnost, ob kateri je lahko slovenski liberalni tabor potrdil tako odločenost, se je pokazala že konec oktobra leta 1905. Takrat je namreč dosegla vrhunec t. i. afera Berce oziroma sorška afera, ki je zadevala spor, v katerem sta bila škof Jeglič in župnik na Sori pri Medvodah, Anton Berce. Stržen spora je temeljil v dejstvu, da je škof Jeglič od duhovnikov zahteval, da so mu brezpogojno sledili in je pričakoval, da se bodo ravnali po njegovih željah tudi v posameznih političnih oziroma cerkvenopolitičnih vprašanjih.⁴⁶² Toda v tem pogledu je šel Berce svojo pot, kar mu je Jeglič zameril. Do zamere je prišlo že ob državnozborskih volitvah leta 1900 (takrat je bil Berce še župnik v Boštanju), saj tedaj v svojo župniji ni "hotel storiti nobenega koraka, da zmaga dr. Šušteršič (kandidat Katoliške narodne stranke – op. J. P.) nad naprednim kandidatom Luko Jelencem, kakor se sploh takrat ni vmešaval v nobene volitve".⁴⁶³ Medtem ko je izvolitev Ivana Šušteršiča aktivno podprla skoraj vsa duhovščina na Kranjskem, je Berce na prižnici le prebral Jegličevo pastirsko pismo o volitvah, več pa ni storil.⁴⁶⁴ Jeglič zato kasneje Bercetu ni bil posebej naklonjen in je tak odnos do njega ohranil tudi potem, ko je bil Berce župnik na Sori. Zaradi tega in drugih vzrokov⁴⁶⁵ je Berceta zelo strogo obravnaval, na trenutke že tudi preganjal.⁴⁶⁶ Med drugim se je konec oktobra 1905 odločil, da ga s Sore premesti nazaj v Boštanj.⁴⁶⁷ Toda, ko naj bi Berce 30. oktobra 1905 sorško župnijo predal dekanu in administratorju, ki ju je za to določil knezoškofijski ordinariat, so to Bercetu naklonjeni Sorani preprečili, in prišlo je do takrat precej znanih t. i. sorških dogodkov. Orožniki, ki so spremljali dekana in administratorja, so namreč odločno nastopili proti zbranim Soranom in pri tem z bajonetom namenoma zelo hudo ranili eno osebo, nekaj drugih pa aretirali, kar je v javnosti vzbudilo velik odmev.⁴⁶⁸ O sorških dogodkih in aferi Berce se je nato precej razpisal Slovenski narod,⁴⁶⁹ liberalna Narodno

⁴⁶¹ Slovenski narod, 21. 9. 1905, Dnevne vesti. *Zavodi sv. Stanislava*.

⁴⁶² Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 275, op. 39.

⁴⁶³ Svetlin–Rode, Škof proti župniku, str. 22.

⁴⁶⁴ Prav tam.

⁴⁶⁵ O tem glej podrobneje prav tam, str. 13–96.

⁴⁶⁶ O tem glej podrobneje prav tam, str. 13–96; 106–136.

⁴⁶⁷ Prav tam, str. 96.

⁴⁶⁸ O t. i. sorških dogodkih glej podrobneje prav tam, str. 97–105.

⁴⁶⁹ Slovenski narod, 31. 10. 1905, C. kr. bajoneti v službi ljubljanskega škofa, 2. 11. 1905, Dnevne vesti. V Sori, 3. 11. 1905, Dnevne vesti. *Dogodki v Sori*, 4. 11. 1905, Dnevne vesti. *Sorška deputacija pri deželnemu predsedniku, Poziv c. kr. deželnemu orožniškemu poveljstvu v Ljubljani, Tolerantni kanonik Sušnik, Usoda sorških aretovancev, Besede in dejanja, Smovc – kaznjeneč*, 6. 11. 1905, Sijajna manifestacija slovenskega ljudstva, 8. 11. 1905, Dnevne vesti. *Romana fides, nulla fides*, 10. 11. 1905, Dnevne vesti. "Župnik Berce", 11. 11. 1905,

napredna stranka pa je že 5. novembra 1905 v Sori priredila shod, na katerem sta govorila načelnik NNS Ivan Tavčar ter funkcionar NNS, advokat Konrad Vodušek. Oba govornika sta zaradi sorških dogodkov obsojala ljubljanskega škofa,⁴⁷⁰ pri čemer je slednji Jegličevo očitno uveljavljanje pravice močnejšega v sporu z Bercetom videl kot "najzanesljivejši dokaz za to, da je škof Jeglič sam najbolj strasten politik v kranjski deželi, ki zahteva od svojih župnikov, da natanko tako plešejo, kakor jim žvižga na svojo katoliško in škofijsko piščal".⁴⁷¹ Vodušek je sorške dogodke oziroma afero Berce jemal kot osnovo in merilo za odnos, ki naj ga v bodoče ima slovenski liberalizem tako do katoliškega gibanja kot tudi do ljubljanskega škofa. Odločil se je za nepomirljivo politično držo in terjal: "Proč tedaj z vsako slogo, proč z vsako prijazno besedo, proč z vsako ponudbo in vsako spravdo do tistega časa, dokler se škof Jeglič in njegovi hlapci ne umaknejo s pozorišča in dokler se katoliška stranka ne odreče vsem tistim nepoštenim sredstvom, s katerimi hujska in ščuje slovenskega kmeta."⁴⁷²

Slovenski liberalni tabor je sledil taki politični misli. To se je najbolj izrazito pokazalo leta 1909, ko se je škof Jeglič odločil, da ženinom in nevestam napiše napotilo za srečen zakon. Kot je sam dejal, se je ženinom in nevestam "čutil dolžnega pomagati (...) in podati Vam potreben in zadosten pouk o zakonu in njegovih dolžnostih, posebno o zakonski združitvi".⁴⁷³ V posebni brošuri, ki jo je o tem vprašanju napisal,⁴⁷⁴ je na umirjen, zmeren in v glavnem predvsem vzgojen način spregovoril o pomenu zakona in zakonske

Dnevne vesti. *Predrznost "škofovega lista" o aferi Brce, Župnika Brceta bi rad škof popolnoma uničil, Orožnik*, 18. 11. 1905, Dnevne vesti. *Oddaja cerkvenega premoženja v Sori, Prebodec na svojem domu, V pojasnilo "Slovencu", Klerikalni podivjanci iz Senice pri Sori*, 25. 11. 1905, Dnevne vesti. *Iz Sore*, 27. 11. 1905, Dnevne vesti. *O aferi Berce*, 29. 11. 1905, Dnevne vesti. *Za župnika Berceta*.

⁴⁷⁰ Tako je npr. Tavčar dejal, da mu zaradi dogodkov na Sori kipi "iz srca ena molitev do neba, da bi radi tega slabega našega škofa, ki ga je vrgla usoda med nas, ne trpel naš narod in da bi ne trpela škode tudi vera in cerkev". – Slovenski narod, 6. 11. 1905, Sijajna manifestacija slovenskega ljudstva.

⁴⁷¹ Slovenski narod, 6. 11. 1905, Sijajna manifestacija slovenskega ljudstva.

⁴⁷² Prav tam.

⁴⁷³ Anton Bonaventura (Jeglič), škof ljubljanski, *Ženinom in nevestam : pouk za srečen zakon*. Ljubljana 1909, str. 2 (Jeglič, *Ženinom in nevestam*).

⁴⁷⁴ Jeglič brošure ni napisal slučajno, saj je precejšen del svoje publicistične in znanstvene energije posvetil prav vprašanju spolnega pouka in spolne vzgoje ljudstva. Kot pravi Jože Jagodic, sta ga k temu navedli nepoučenost duhovnikov, ki naj bi sicer bili za starši prvi poklicani, da poučujejo in vzgajajo ljudstvo tudi v spolnem pogledu, in splošna nepoučenost staršev, doraščajoče in dorasle mladine ter zaročencev in zakoncev v seksualnem vprašanju. Zato se je odločil starše in vzgojitelje v vzgojnem pogledu razbremeniti. Jagodic opozarja, da v Jegličevi dobi ni nihče poznal moralnega stanja slovenskega naroda bolje kot škof Jeglič, saj je velikokrat prehodil vso škofijo in zlasti pri spovedi povsod prišel v najtesnejši stik z ljudmi. Po njegovi oceni je bil za Jegliča spolni pouk posebej pomemben zato, ker je bil "prepričan, da je tudi nepoučenost ljudstva v važnih seksualnih zadevah vzrok neuspevanja krščanskega življenja pri poedincu, po družinah in v narodu". – Jože Jagodic, *Škofa Jegliča seksualni pouk in vzgoja ljudstva : inavguralna disertacija (delni natis)*. Ljubljana 1944, str. 13, 16, 17, 20, 36 (Jagodic, *Škofa Jegliča seksualni pouk*).

zveze, obveznosti zaroke in njeni nepogrešljivosti na poti v zakon, telesni vzdržnosti pred poroko, čistosti zakonskega življenja in o medsebojni zakonski zvestobi. Ustavil se je tudi ob vprašanju telesnega združevanja, njegovi pogostosti in vprašanju njegove zlorabe, poleg tega pa tudi ob vprašanju primerne in zmerne svatbenega veselja.⁴⁷⁵ Brošura je bila dobro, poljudno in lepo berljivo napisana in je predstavljala koristen ter strokoven nasvet mladim ljudem, kako naj se ravna in odločajo v svojem zasebnem in znotraj tega intimnem življenju. Ta vprašanja v tedanji slovenski javnosti niso bila domišljena, zato je Jegličeva brošura predstavljala napredno in pohvalno dejanje, ki je bilo storjeno na odgovoren in dejansko tudi na nevsiljiv način. Jože Jagodic ima v svoji inavguralni disertaciji Škofa Jegliča seksualni pouk in vzgoja ljudstva popolnoma prav, ko pravi, da je brošura "doživela največ odpora zaradi tedanjih podivjanih strankarskih razmer ali bolje rečeno: nasprotniki so jo izrabili v svoje (...) strankarske namene."⁴⁷⁶ Liberalni politični tabor je Jegličevo brošuro silovito napadel in neprestano poudarjal, da je bil z njo storjen nezaslišan škandal. Slovenski liberalizem je s tem napadom nameraval zadati katoliškemu taboru čimbolj boleč udarec, kajti Jegliča je imel za politikujočega škofa in kot takega za trdno oporo Slovenske ljudske stranke. Liberalni tabor je tedaj menil, da se mu je ponudila izredna priložnost, da to oporo – Jegliča – moralno in politično zruši⁴⁷⁷ ali pa vsaj omaja, in tako je začel z izrazito kulturnobožno in sovražno kampanjo, ki je tekla skoraj polna dva meseca nepretrgano iz dneva v dan. Slovenski narod je novembra in decembra 1909 škofa Jegliča neprestano omenjal v vrsti dlakoopsko natančnih poročil, v katerih je bil zabeležen vsak, tudi najmanjši dogodek, povezan z njegovo brošuro; Narodova poročila so bila največkrat žaljiva, škodoželjna in privoščljiva, pa tudi porogljiva in nepomirljiva.⁴⁷⁸ Med njimi so se našli tudi izjemno ostri,

⁴⁷⁵ Jeglič, Ženinom in nevestam, str. 2, 5, 8, 9–14, 18, 20–24, 24–30.

⁴⁷⁶ Jagodic, Škofa Jegliča seksualni pouk, str. 27.

⁴⁷⁷ Prav tam, str. 47–48. – Več o Jegličevi brošuri Ženinom in nevestam in dogodkih povezanih z njo glej na str. 27–29 in 45–50. Glej tudi Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 198–201; Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 179; Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 37.

⁴⁷⁸ Slovenski narod, 4. 11. 1909, Dnevne vesti. *Še nekaj podrobnosti o škofovi knjižici*, 6. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofova knjižica o zakonski mesenosti*, 8. 11. 1909, Dnevne vesti. *Uničiti, ubiti me sedaj hočejo!*, Brošura o škofovi brošuri, 9. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofova rdeča knjižica*, 10. 11. 1909, Dnevne vesti. *Anton Bonaventura se boji!*, *Hinavščina, ki nima prime-re!*, *Škof je obupan*, *Kakšen je škof*, *Izdali se so*, 11. 11. 1909, Dnevne vesti. *Trajne zasluge*, 12. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofova brošura v hrvaškem prevodu*, *Antikristove bukvice*, 13. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofovo knjižico raztrgal na štiri kose*, *Nad škofovim pohujšanjem se je zjokal*, *Škof je bolan*, *Škofova brošura v hrvaškem jeziku*, 16. 11. 1909, Dnevne vesti. *Še premalo?*, *Seveda smo krivi*, *Borba radi škofove brošure na Hrvaškem*, 17. 11. 1909, Dnevne vesti. *Svinjarija ljubljanskega škofa*, *Škofova brošura*, *C. kr. dvorna knjižnica in naši klerikalni moralisti*, 18. 11. 1909, Dnevne vesti. *Hrvatski list Obzor o škofu Jegliču*, *Škofova brošura v hrvaškem prevodu*, *10.000 izvodov škofove brošure v nemškem prevodu*, *Škofova brošura v nemškem in laškem prevodu*, 19. 11. 1909, Dnevne vesti. *15.000 izvodov škofove brošure v nemškem prevodu*, *Skrijte se slovenski literati*, *Iz rodnega kraja Antona Bonaventure Jegliča*, 20. 11. 1909, Dnevne vesti. *Ali pojde ali ostane?*, *Klerikalni bes*, *Zamorca bodo prali*, 23. 11.

neokusni in vulgarni napadi na Jegličevo osebo oziroma njegovo brošuro.⁴⁷⁹ Temeljna vsebina tedanje liberalne kampanje je bila, da naj bi ljubljanski škof zagrešil dejanje, "ki se ne da drugače imenovati, kakor *javen škandal najhujše vrste*".⁴⁸⁰ Vsa slovenska javnost naj bi tako videla le eno, da je namreč "*škof, pooblaščenec katoliške cerkve, prvi cerkveni dostojanstvenik v deželi, naslednik apostolov, od sv. Duha izbrani voditelj duhovščine na Kranjskem, spisal in izdal *svinjske bukvice* in s tem storil *škandalozno pohujšanje*".⁴⁸¹ Po pisanju Slovenskega naroda je škof enostavno "zlezal v zakonske postelje in spisal brošurico, v kateri daje grde nauke in jih opisuje na pohujšljiv namen".⁴⁸² Narod je k temu pristavljajal, da je sedaj razvidno le eno – "kaj škof ljudi v spovednici izprašuje in s čim se ž njimi pogovarja"⁴⁸³ in opozarjal, da bo vsak normalen človek priznal, "da mora škofova vzgojna metoda roditi edinole *največje pohujšanje in največjo pokvarjenost našega ljudstva*".⁴⁸⁴ Za ta liberalni časopis je škof Jeglič s svojo brošuro dokazal, da nima tako razsodnosti kot tudi ne dostojanstva in takta,⁴⁸⁵ kajti posegel je "v zasebno in javno življenje na način, ki se ga poslužujejo samo misijonarji med ljudozrci".⁴⁸⁶ Zato mu je odrekal sposobnost za škofovsko mesto in zlobno zapisal, da bi bil "škof morda čisto dober dušni krotitelj v kaki kaznilnici",⁴⁸⁷ kaj drugega pa ne več. V svoji kampanji je šel Slovenski narod tudi tako daleč, da je Jegliču naprtil namero, po kateri naj bi "s tako knjižico *zaslužil par tisočakov*, torej iz *pohujšanja ljudstva napravil dobiček*", zraven pa je spraševal, ali je "škof *duševno tako opešal*, da ni več zmožen presoditi, kaj sme in česa ne sme, kaj je dopustno in kaj (...) *pohujšljivo*".⁴⁸⁸ Taki ravni se ni izognil tudi Ivan Tavčar, ki je na shodu Narodno napredne stranke, 25. novembra 1909 v Št. Petru, dejal: "Če škof premetava tajnosti zakonskega ži-*

1909, Dnevne vesti. *Znanstveni nameni ljubljanskega škofa, 30.000 izvodov škofove brošure, Pravda radi škofove brošure*, 24. 11. 1909, Dnevne vesti. *Die Romkirche am Pranger, Zaradi škofove brošure*, 25. 11. 1909, Dnevne vesti. *Nemški letak o brošuri ljubljanskega škofa*, 26. 11. 1909, Dnevne vesti. *Goriški nadškof Francesco Borgia*, 29. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škof Anton Bonaventura v Trziču*.

⁴⁷⁹ Slovenski narod, 2. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofova knjižica o zakonski mesenosti*, 3. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofova brošura in katoliška vera*, 6. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofova knjižica in cenzura, Škof in božja pota*, 8. 11. 1909, Dnevne vesti. *Škofova rdeča knjižica*, 9. 11. 1909, Dnevne vesti. *Kako si je pridobil škof svoje izkušnje?*, 11. 11. 1909, Dnevne vesti. *Zagovorniki škofa Jegliča, Škofove lastnosti*, 15. 11. 1909, Dnevne vesti. *Zagovorniki ljubljanskega škofa*, 22. 11. 1909, Dnevne vesti. *Vseh pujsjev dan*, 14. 12. 1909, Shod v kolizejskem okraju.

⁴⁸⁰ Slovenski narod, 2. 11. 1909, Dnevne vesti. *Ženinom in nevestam ali škandal vseh škandalov*.

⁴⁸¹ Slovenski narod, 9. 11. 1909, Dnevne vesti. *Slovenec zagovarja škofa*.

⁴⁸² Slovenski narod, 11. 11. 1909, Dnevne vesti. *Zagovorniki škofa Jegliča*.

⁴⁸³ Slovenski narod, 6. 11. 1909, Vpogled v klerikalizem.

⁴⁸⁴ Slovenski narod, 11. 11. 1909, Sad škofove brošure.

⁴⁸⁵ Slovenski narod, 6. 11. 1909, Vpogled v klerikalizem.

⁴⁸⁶ Slovenski narod, 20. 11. 1909, Znak naših razmer.

⁴⁸⁷ Slovenski narod, 6. 11. 1909, Vpogled v klerikalizem.

⁴⁸⁸ Slovenski narod, 2. 11. 1909, Dnevne vesti. *Ženinom in nevestam ali škandal vseh škandalov*.

vljenja po knjižici, katero je v 10.000 eksemplarih namenil preprostemu narodu” – potem “je tudi zblaznel!”⁴⁸⁹

Ta, po naši oceni najhujši napad na Antona Bonaventuro Jegliča v vsem obdobju njegovega škofovanja, je dokončno pokazal, da se liberalni tabor z njim nikakor ne namerava spraviti. To je potrjevala tudi ocena, ki jo je nekaj let kasneje (1913) o Jegliču zapisal Slovenski narod, ko je trdil, da je Jeglič “pravi tip ordinarnega hujskača ter je tekom let, kar ‘pastiruje’ na Kranjskem, povzročil toliko sovraštva in pohujšanja ter vse javno in zasebno življenje tako zastrupil, da bo treba desetletij, predno se to popravi”.⁴⁹⁰

Slovenski liberalni tabor omenjene ocene ni pozabil in se je vedno ravnal skladno z njo. Tako je že leta 1913 izkoristil znano afero Theimer – afera je zadevala razkritja dunajčanke Kamile Theimer o razmerah in odnosih v vodstvu Slovenske ljudske stranke⁴⁹¹ in katoliške Ljudske posojilnice,⁴⁹² nanašala pa se je tudi na njeno domnevno intimno prijateljevanje z Janezom Evangelistom Krekom⁴⁹³ – kot priložnost, da o škofu Jegliču zopet pove svojo besedo. Ko je Kamila Theimer v enem od svojih člankov izjavila, da je Ljudska posojilnica Jegliču dala posojilo v vrednosti 900.000 K,⁴⁹⁴ je Slovenski narod zapisal, da je posojilnica to morala storiti, “ker je škof poglavar klerikalne stranke in je njegova moč nad stranko tako velika, da se mu ni mogoče upirati, tudi kadar zahteva krivico in zlo”.⁴⁹⁵ V zvezi s Krekovim znanstvom s Kamilo Theimer pa je časopis pisal, da je “dr. Janez Evangelist Krek (...) danes v tako klavernem položaju, da bi se niti po golih kolenih ne smel priplaziti pred čisto srce Jezu-

⁴⁸⁹ Slovenski narod, 26. 11. 1909, Zadnja beseda!

⁴⁹⁰ Slovenski narod, 28. 5. 1913, Dnevne vesti. *Škof je v politični borbi.*

⁴⁹¹ Slovenski narod, 10. 5. 1913, Kamila Theimer, Marijanišče in gospodarski pouk na Kranjskem, 14. 5. 1913, Kamila Theimer, Kako je postal dr. Šušteršič deželni glavar na Kranjskem, 20. 5. 1913, Razkritja se nadaljujejo, 21. 5. 1913, Razkrinkani!, 24. 5. 1913, Kamila Theimer, Mastna kranjska klobasa. 9. 7. 1913, Kamila Theimer, Tragedije zadnje dejanje, 18. 7. 1913, Kamila Theimer, Slovenčev dokaz resnice, 19. 7. 1913, Kamila Theimer, Še nekaj opomb, 23. 8. 1913, Moškerc – pobegnil, 4. 9. 1913, Kamila Theimer, Dr. Šušteršič, Moškerc et cons.!

⁴⁹² Slovenski narod, 31. 5. 1913, Kamila Theimer, Poštenjak Šušteršič, ali kako postane človek hitro bogat, 14. 6. 1913, Izjava gđc. Theimerjeve, 18. 9. 1913, Kamila Theimer, Obračun, Dnevne vesti. *Obračun.*

⁴⁹³ Slovenski narod, 19. 5. 1913, Kamila Theimer, Odgovor Slovincu, 20. 5. 1913, Razkritja se nadaljujejo, 31. 5. 1913, Kamila Theimer, Beseda o dr. Kreku, 19. 6. 1913, Kamila Theimer, De profundis!, 15. 7. 1913, Kamila Theimer, Memento mori!, 18. 7. 1913, Kamila Theimer, Slovenčev dokaz resnice, 22. 8. 1913, Kamila Theimer, Zadnje svarilo, 23. 8. 1913, Kamila Theimer, Nujno pojasnilo, 27. 8. 1913, Po begu g. Moškerc, 24. 9. 1913, Kamila Theimer, Poštenim ljudem, 25. 9. 1913, Kamila Theimer, Poštenim ljudem!, 27. 9. 1913, Kamila Theimer, Moje upravičenje, 3. 10. 1913, Kranjski deželni zbor, 4. 10. 1913, Kamila Theimer, Izjava, Kamila Theimer, Velečastni dr. Krek!, Dnevne vesti. *Klerikalni general v ženski kijklji*, 3. 11. 1913, Shod v Mestnem domu. – O t. i. aferi Theimer–Krek glej še Erjavc, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 210–211; Ivan Dolenc, *Iz poslednjih let Krekovega življenja*. Ljubljana 1929; Jagodic, *Nadškof Jeglič*, str. 215–216; Prunk, *Škof Jeglič – politik*, str. 38; Damir Globočnik, *Afera Theimer*. Radovljica 2001.

⁴⁹⁴ Slovenski narod, 18. 9. 1913, Kamila Theimer, Obračun.

⁴⁹⁵ Slovenski narod, 20. 9. 1913, Dolgovi ljubljanskega knezoškofa.

sovo”, škofu pa svetoval – “kupite raje bič, in poklonite ga Janezu Evangelistu, da bo tam gori v kaki grapi pod Prtovčem pretepaval svoje pregrešno meso”.⁴⁹⁶ Spraševal je še, ali bo škof Jeglič tudi ob volitvah v kranjski deželni zbor (volitve so bile decembra leta 1913), *v pastirskem pismu “priporočal vernikom dr. Janeza Evangelista Kreka kot krščanskega moža in katoliškega vzornika?”*⁴⁹⁷

Slovenski liberalni tabor je leta 1913 izkoristil še eno priljubljenost, da je lahko opozoril na ljubljanskega škofa. To je storil ob t. i. vodiških čudežih, to je ob sorazmerno znani epizodi iz slovenskega javnega življenja v letih neposredno pred prvo svetovno vojno.⁴⁹⁸ Stržen te epizode je bil v prevarantskem ravnanju Ivanke Jezeršek, imenovane vodiška Johanca, ki je v vodiškem župnišču slepila ljudi, da poti krvavi pot.⁴⁹⁹ Od domačih duhovnikov ji je župnik verjel, medtem ko jo je kaplan razglasil za histerično. Podobno je bilo tudi med drugo duhovščino.⁵⁰⁰ “Čudeži” Johance iz Vodice so v tamkajšnje župnišče nekaj mesecev privabljali mnogo lahkovernega ljudstva, ki je namišljeno “svetnico” občudovalo pa tudi obdarovalo, dokler je končno oktobra 1913 ni razkrinkal salezijanec iz Rakovnika, Josip Valjavec.⁵⁰¹ Potem ko so bili “vodiški čudeži” razkriti kot prevara, je v glavnem zlasti Slovenski narod Jegliča spominjal, da je za dogajanje v vodiškem župnišču vedel⁵⁰² in da je bil tudi sam v Vodica, ⁵⁰³ kjer je “osebno v vodiškem farovžu kontroliral čudeže s telečjo krvjo in jih je priznal za prave”.⁵⁰⁴

Slovenski narod je posebej opozarjal, da je bila škofova krivda v tem, ker početja v vodiškem župnišču ni ustavil,⁵⁰⁵ pač pa so on in cerkveni veljaki “molče trpeli in dopuščali in s svojo cerkveno avtoriteto krili to sleparijo, ki je bila uprizorjena samo za to, da bi se iz lahkovernega ljudstva izželo kar mogoče mnogo denarja”.⁵⁰⁶ Ob teh

⁴⁹⁶ Slovenski narod, 11. 9. 1913, Dnevne vesti. *Javno pohujšanje*.

⁴⁹⁷ Slovenski narod, 25. 10. 1913, Duhovna oblast in nove deželnozborske volitve. – Slovenski narod je poleg gornjega še spraševal, ali bo škof Jeglič “tudi sedaj ukazal po vseh hramih božjih izpostaviti najsvetejše in pred tem najsvetejšim zakramentom moliti, da bi bil zopet izvoljen vzor pobožnosti, npravnosti in angelske čistosti dr. Janez Evangelist Krek ... ?”

⁴⁹⁸ O t. i. Vodiških čudežih glej podrobneje Damir Globočnik, *Vodiški čudeži : zgodba o Vodiški Johanci*. Radovljica 1999.

⁴⁹⁹ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 213.

⁵⁰⁰ Prav tam.

⁵⁰¹ Prav tam. – Ob razkrinkanju vodiške Johance se je pokazalo, da je bila kri, ki naj bi jo potila telečja, Johanca pa jo je nabavljala v ljubljanski klavnici. V Vodice ji jo je dostavil eden od ljubljanskih izvoščkov.

⁵⁰² Slovenski narod, 8. 10. 1913, Dnevne vesti. *Klerikalna kultura*, 9. 10. 1913, Dnevne vesti. *Kultumi, cerkveni in oblastven škandal*, 29. 10. 1913, Dnevne vesti. *Zmazali bi se radi*.

⁵⁰³ Slovenski narod, 8. 10. 1913, Dnevne vesti. *Klerikalna kultura*, 16. 10. 1913, Dnevne vesti. *Čudeži v vodiškem farovžu*, 17. 11. 1913, Dnevne vesti. *Vodiška Johanca in naša verska naobrazba*.

⁵⁰⁴ Slovenski narod, 5. 11. 1913, Dnevne vesti. *Ljubljanski škof in vodiški čudeži*.

⁵⁰⁵ Slovenski narod, 8. 10. 1913, Dnevne vesti. *Klerikalna kultura*, 16. 10. 1913, Dnevne vesti. *Čudeži v vodiškem farovžu*, 5. 11. 1913, Dnevne vesti. *Ljubljanski škof in vodiški čudeži*.

⁵⁰⁶ Slovenski narod, 9. 10. 1913, Dnevne vesti. *Kultumi, cerkven in oblastven škandal*.

očitkih je liberalni tisk o "vodiških čudežih" objavil še nekaj prispevkov, ki so posebej žaljivo smešili škofa.⁵⁰⁷

V času, ko je bil Anton Bonaventura Jeglič ljubljanski škof, mu je slovenski liberalni tabor le redko pokazal naklonjenost in izrekel priznanje. Toda, ko se je Jeglič 15. septembra 1917 s svojo znano Ljubljansko izjavo pridružil Majniški deklaraciji⁵⁰⁸ in s tem sprožil znamenito slovensko deklaracijsko gibanje, ki je slovenski narod vodilo k njegovi narodni osvoboditvi in politični osamosvojitvi ob koncu prve svetovne vojne,⁵⁰⁹ je liberalni tabor posebej poudaril, kako važno in pomembno je, "da se je politiki jugoslovanske edinstnosti slovesno pridružil cerkveni knez".⁵¹⁰ V tem času je celo Tavčar, ki je vedno našel povod za napad na ljubljanskega škofa, izjavil, "da ni nikoli mislil, da je škof tako velik in iskren Slovan".⁵¹¹ Podobno je liberalni tabor ocenil tudi Jegličeve podporo Krek-Koroščevi struji v SLS.⁵¹² Omenjena struja je nasproti strankinemu načelniku Ivanu Šušteršiču, najbolj izrazitemu predstavniku avstrijskega koncepta v reševanju slovenskega narodnega vprašanja, začela uveljavljati realnejšo politiko in je skušala najti tudi možnosti za njegove drugač-

⁵⁰⁷ Slovenski narod, 14. 10. 1913, Dnevne vesti. Škof in Johanca, 11. 11. 1913, Dnevne vesti. Sveta Johanca – tatca?, 17. 11. 1913, Dnevne vesti. Vodiška Johanca in naša "verska naobrazba"; Dan, 26. in 31. 10. 1913, Vodiški čudeži, l. 11. 1913, karikatura Kako so mislili nekateri svetnico "Johanco" v nebeski gloriji. – Glej tudi Erjavc, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 213.

⁵⁰⁸ Slovenec, 15. 9. 1917, Izjava; Slovenski narod, 15. 9. 1917, Izjava. – Podrobneje o tem glej Pleterski, Prva odločitev, str. 140–145; Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 79 (Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje); isti, Na zgodovinski prelomnici, str. 47; Erjavc, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 227, 271.

⁵⁰⁹ O tem glej podrobneje Pleterski, Prva odločitev, str. 145, 173–184, 206–241, 256–268; Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 79–80, 91, 105–107; isti, Na zgodovinski prelomnici, str. 47–50; Erjavc, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 228, 236–237; Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 39; Vlasta Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije. Zgodovinski časopis, 1992/3, 4, str. 357–381, 497–507, 1993/1, str. 99–106. – Jeglič je leta 1920 v svojem dnevniku pojasnil, zakaj se je s posebno izjavo pridružil Majniški deklaraciji in jo s tem odločilno podprl. O tem pravi takole: "Res, bil sem zvest Avstrijec in gabila se mi je očitna in posebno skrivna koruptna agitacija zoper Avstrijo. Zelel pa sem od nekaj, da bi se Jugoslavlani v okviru Avstrije združili v eno celoto. Vedel sem pa, da je izvršitev te želje nemogoča brez izredno hude prekucije. No, vojska je pa vse tako pretresla in preobrnila, da se mi je ta združitev zdela mogoča. Ker je na to merila majniška deklaracija, mi je bila draga. Ker se pa ljudje niso za to vneli, ali bolj prav, ker se niso znali prav orientirati in se niso gibali, jaz sem pa čutil, da bo vse izgubljeno in bomo ponemčeni, ako se v tem ugodnem času ne dvignemo, sem storil korake, da smo se podpisale vse stranke. Moj podpis je bil merodajen in začelo se je gibanje, ki je omogočilo Jugoslavijo. Hvala Bogu, ki je vse okolnosti tako vodil, da so bili moji koraki popolnoma zakoniti." (Jegličev dnevnik, 14. 6. 1920).

⁵¹⁰ Slovenski narod, 17. 9. 1913, Za svobodo in mir.

⁵¹¹ Erjavc, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 271; Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 218. – Omenjene besede je Tavčar izrekel potem, ko se je skupaj z drugimi politiki, ki so sodelovali pri pripravi Ljubljanske izjave, vračal z enega od sestankov pri škofu Jegliču. Na sestanku je namreč Jegliča vprašal, ali bosta omenjeno izjavo podpisala tudi on in Šušteršič. Jeglič je to potrdil in zase "celo odločno izjavil, da jo namerava podpisati prvi". (Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 218).

⁵¹² O tem glej podrobneje Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 73–88; Erjavc, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 270–275.

ne rešitve.⁵¹³ Liberalni Slovenski narod je Jegličevo odločitev pozdravil in opozoril, da škof "čvrsto vztraja pri majniški deklaraciji"⁵¹⁴ oziroma da ji je ostal zvest.⁵¹⁵ Enako je menil tudi Hribar, ki si je 29. novembra 1917 v priložnostni dnevnik zapisal, da ni pričakoval, da bo – in še tako odločno – škof Jeglič nastopil proti Šušteršiču. Hribar, ki verjetno Jegliču intimno ni bil sovražen, je pisal, da se je za Jegliča celo bal, ker mu je bilo znano, "kako zelo je bil svoje dni pod pogubnim dr. Šušteršičevim uplivom", sedaj pa je lahko radostno presenečen videl, da je "škofu dr. Jegliču (...) kljub vsem peripetijam njegovega visokega zvaničnega udejstvovanja ostalo narodno čuteče srce".⁵¹⁶ Slovenski liberalni tabor je torej v odločujočih trenutkih narodove zgodovine škofa Jegliča podpiral in je bil naklonjen njegovim političnim odločitvam. Znani liberalni predstavniki so ob tem imeli priložnost, da so v Jegliču spoznali nekolebljivega narodnega moža. Kot smo že omenili, mu je to na manifestaciji 29. oktobra 1918 na Kongresnem trgu v Ljubljani poudarjeno priznal Ivan Hribar, ki ga je ob tej priložnosti imenoval za primasa Jugoslavije.⁵¹⁷

Leta 1918 je nastopilo novo poglavje v odnosu liberalnega tabora do ljubljanskega škofa. Družbene in politične razmere so namreč deloma predrušile boj med katoliškim gibanjem in slovenskim političnim liberalizmom. V ospredje slovenske politike je bilo v primerjavi z avstrijsko dobo veliko bolj samozavestno postavljeno vprašanje emancipacije slovenskega naroda v jugoslovanski državi. Prejšnja, zlasti idejna nasprotja med obema tradicionalnima slovenskima političnima taboroma so se v glavnem preusmerila k problemu položaja Slovencev v jugoslovanski skupnosti, to je k ostremu nasprotovanju med Slovensko ljudsko stranko in novo liberalno Jugoslovansko demokratsko stranko in vprašanjih, za kakšen narodni program naj se zavzema slovenska politika. V tej zvezi je postalo bistveno vprašanje, ali naj se slovenska politika zavzema za ohranitev slovenske nacionalne individualnosti in za slovensko avtonomijo, kar je terjala SLS, ali pa naj sprejme in podpre koncept jugoslovanskega nacionalnega integralizma in centralistično zgrajene jugoslovanske države, za kar se je odločila najmočnejša slovenska liberalna stranka – JDS.⁵¹⁸ V oblikovanju in utemeljevanju slovenskega narodnopolitičnega programa je v katoliškem taboru imel glavno vlogo načelnik SLS Anton Korošec,⁵¹⁹ ki je postal tisti njegov predstavnik, v kate-

⁵¹³ Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 85. – O tem glej podrobneje Pleterski, Šušteršič, str. 383–407.

⁵¹⁴ Slovenski narod, 27. 11. 1917, Škof proti Šušteršiču.

⁵¹⁵ Slovenski narod, 26. 11. 1917, Knezoškof Jeglič in dr. Šušteršičeva akcija.

⁵¹⁶ Hribar, Moji spomini, 2, str. 248.

⁵¹⁷ Slovenski narod, 30. 10. 1918, Manifestacijski spreved po Ljubljani.

⁵¹⁸ O pogledih JDS in liberalnega tabora na narodno vprašanje v Kraljevini SHS glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 112–284.

⁵¹⁹ V jugoslovanski državi se je slovensko katoliško gibanje s svojo politično usmeritvijo znašlo v razmerah, ki so zahtevale naglo prilagoditev njegovih programov in politike. Do tedaj se je namreč opiralo na katoličanstvo in srednjeevropske katoliške razvojne modele – zlasti na

rega je bila odtlej neprestano uperjena ost slovenskega unitarnega in centralistično usmerjenega liberalizma. To sicer ni pomenilo, da je slovenski liberalni tabor na škofa Jegliča pozabil, pač pa je bila to zgolj posledica novega političnega interesa, ki ga je imel slovenski liberalizem v spopadu s katoliškim gibanjem v jugoslovanski državi. Posamezni vodilni slovenski liberalni predstavniki, še posebej pa liberalno politično časopisje, so se namreč še vedno, čeprav redkeje, radi spomnili na ljubljanskega škofa. Ob takih priložnostih so to storili na način, ki se v ničemer ni razlikoval od zlonamernih in ostrih napadov nanj v času do sprejetja Ljubljanske izjave. Liberalni tabor se je posluževal tudi neresničnih obtožb, da bi škofa Jegliča onemogočil v javnem in zlasti političnem življenju. Tako je liberalni dnevnik Jutro, ki je pričel izhajati leta 1920, v času pred volitvami v konstituanto novembra istega leta, objavil del zaupnega poročila hrvaškega bana Matka Laginje, ki ga je 31. oktobra 1920 poslal poveljstvu 4. armadne oblasti v Zagrebu. Laginja je Jegliča obtoževal, da stoji na čelu močne struje znotraj klerikalne stranke, ki se zavzema "za pretrganje vseh vezi z Beogradom", in načrtuje tudi "bod-oči umik njihovih ljudi iz javne politike", ki ohranjajo zveze z njim.⁵²⁰ Jutro je to vest pospremlilo s komentarjem, da stoji ljubljanski škof "na čelu protidržavne zarote, katere namen je prekiniti vse zveze med Slovenijo, odnosno Hrvatsko in Beogradom ter tako povzročiti razpad države".⁵²¹ Kljub temu, da Laginjeve obtožbe niso bile resnične,⁵²² pa je njihova objava koristila liberalcem v predvolilnem boju

družbenogospodarskem področju. Kraljevina SHS s pravoslavno večino prebivalstva, pravoslavno dinastijo in prevladujočimi velikosrbskimi birokratsko-vojaškimi in meščanskimi političnimi silami, liberalnim duhom in protikatoliškim razpoloženjem, je namreč predstavljala negacijo katoliškega koncepta družbenoekonomskega in političnega razvoja slovenskega naroda. Slovenski katoliški vrhovi so tako bili v položaju, ko so morali braniti svojo gospodarsko, kulturnoprosvetno, versko in socialno organizacijo – to je dejansko svoj narodni program – pa tudi sam slovenski narod, ki so ga ogrožale mednarodne pogodbe velesil po koncu prve svetovne vojne. V takšnih razmerah sta SLS in njeno najožje vodstvo prevzemala vlogo in obveznosti narodnega političnega vodstva in sta jih osredotočila v političnem vrhu stranke, posebej v osebnosti njenega načelnika Antona Korošca. Zato se je v Kraljevini SHS zmanjšal tudi do tedaj velik vpliv cerkvenih krogov v praktičnem političnem življenju. (Zečević, Na zgodovinski prelomnici str. 78). V tem smislu je del svojega političnega vpliva izgubil tudi škof Jeglič, ki je do tedaj predstavljal najuglednejšo osebnost v slovenskem katoliškem taboru. Attribute take osebnosti je začel prevzemati Anton Korošec, saj Jeglič, ki je imel v Avstro-Ogrski monarhiji zaradi svojega položaja dostop do cesarja in je lahko odločilno sodeloval pri "zunanji politiki" SLS, v novi državi kot katoliški škof in pristaš opozicijske stranke ni mogel hoditi k pravoslavnemu kralju. S tem mu je bil onemogčen stik s centrom državne politike, vso strankino t. i. zunanjo politiko, ki je zlasti zadevala slovenski nacionalni problem, pa je prevzel načelnik SLS Korošec. Korošec se je gibal predvsem v Beogradu in je bil v SLS in celotnem katoliškem taboru najbolje poučen o beograjskih političnih igrah. V tem pogledu je bil škof Jeglič prisiljen slediti Korošču, medtem ko je o notranjepolitičnih zadevah v SLS in Sloveniji še vedno samostojno presojal. (Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 169).

⁵²⁰ Jutro, 23. 11. 1920, Obtožba bana Laginje proti škofu Jegliču.

⁵²¹ Prav tam. – K temu je Jutro dodalo, da bi v nekdanji Avstriji taka uradna obtožba imela "za neposredno posledico aretacijo obtožene osebe", v Jugoslaviji, "katero klerikalci neprestano obrekujejo kot deželo v kateri se svoboda zatira, (pa) se tudi v tem slučaju ni zgodilo ničesar".

⁵²² Jegliča je z vsebino Laginjevega poročila poveljstvu 4. armadne oblasti v Zagrebu seznanil

proti Slovenski ljudski stranki.⁵²³

Do najhujšega in najbolj neusmiljenega liberalnega napada na Jegliča v vsem obdobju njegovega škofovanja v jugoslovanski državi je prišlo sredi dvajsetih let, v začetku leta 1925, ko so potekale priprave na volitve v Narodno skupščino Kraljevine SHS.⁵²⁴ Takrat je najprej Jutro v zelo ostrem tonu načelo vprašanje zlorabljanja vere in verskih obredov v politične namene in je opozarjalo na poseganje Cerkve v javno življenje. Hkrati z obsojanjem takega ravnanja⁵²⁵ je še posebej opozarjalo na primere politične agitacije, ki naj bi jo vodili duhovniki.⁵²⁶ Kampanja je dosegla vrhunec, ko sta Jutro in nato tudi Slovenski narod pričela še z napadi na škofa Jegliča. "Znanemu eksponiranemu klerikalcu", kot ga je ob neki priložnosti označil Slovenski narod,⁵²⁷ sta očitala, da zlorabljanja Cerkve in vere v politične namene ne namerava preprečiti, marveč ga celo namerno podpira,⁵²⁸ zato je odgovoren "za peklensko politiko in hudičevo moralo klerikalne stranke".⁵²⁹ Liberalni tabor je v tej kampanji Jegliču skušal odvzeti ugled s tem, da ga je predstavljal kot vojnega hujskača leta 1914 in požigalca Cankarjeve Erotike,⁵³⁰

predsednik Deželne vlade v Ljubljani, Janko Brejc. Potem ko je Jeglič slišal za Laginjevo obtožbo, je protestiral tako pri Laginji kot tudi pri vladi v Beogradu. Laginja se mu je 22. 11. 1920 javno in zasebno opravičil. Ob tej priložnosti je pojasnil, da je bila obtožba povsem neutemeljena in je nastala zaradi napake nižjega uradnika v bankski upravi. – Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 341 in op. 521 na tej strani; Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 170–171.

⁵²³ Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 341.

⁵²⁴ O tem glej tudi Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 172–173.

⁵²⁵ Jutro, 16. 1. 1925, uvodnik z dne 15. januarja; Slovenski narod, 23. 1. 1925, Vatikan in naš klerikalizem.

⁵²⁶ Jutro, 11. 1. 1925, uvodnik z dne 10. januarja, 18. 1. 1925, Partizanska duhovščina in država; Slovenski narod, 23. 1. 1925, Vatikan in naš klerikalizem.

⁵²⁷ Slovenski narod, 16. 1. 1924, Dnevne vesti. *Dr. Jeglič preprečil imenovanje nadškofa dr. Bauerja za kardinala!*

⁵²⁸ Slovenski narod, 29. 1. 1925, Dnevne vesti. *Vatikan in klerikalna protidržavna propaganda*, 1. 2. 1925, Škofu dr. Jegliču, 8. 2. 1925, Čitajte in premislite, predno se odločite!; Jutro, 6. 2. 1925, Laž se nadaljuje.

⁵²⁹ Jutro, 6. 2. 1925, *Laž se nadaljuje*. – Sredi dvajsetih let škof Jeglič ni zastopal take usmeritve, ki bi navajala k izrazitemu političnemu udejstvovanju katoliške duhovščine. Na tretji sinodi, ki je bila med 25. in 29. 8. 1924 v Ljubljani, je sicer res potrdil načelo, da "so katoličani dolžni udeleževati se ne samo v kulturnem, ampak tudi v političnem življenju v smislu načel katoliške Cerkve", toda kar zadeva politično udejstvovanje duhovščine, se je omejil na priporočilo, naj duhovniki "zasledujejo razvoj naših političnih in socialnih struj, ki naj jih presojajo v luči pravih krščanskih načel, izraženih na katoliškem shodu (5. katoliškem shodu od 25. do 28. 8. 1923 v Ljubljani – op. J. P.)". To je bilo dokaj umirjeno stališče, h kateremu je Jeglič še pridal navodilo v zvezi s tedanjimi razmerami, v katerih "se politično socialni nauki vedno še razvijajo, pa se sem ter tja sliši in zagovarja nova trditve, ki nas preseneti. Ni je treba ne koj sprejeti, ne koj odbiti," je opozarjal, "dokler merodajni krogi o njej ne izrečejo svoje utemeljene sodbe." (Potek in sklepi tretje ljubljanske Sinode, ki jo je pripravil in od 25. do 29. avgusta leta 1924, vodil Anton Bonaventura škof ljubljanski. Ljubljana 1924, str. 145–146). Škof Jeglič je potrdil vsa navodila in vse zapovedi 3. sinode v Ljubljani dne 13. 11. 1924 s tem, da se je njihova obvezna moč pričela na veliko noč, 12. 4. 1925. (Prav tam, str. 167. – Podrobneje glej o poteku, delu in sklepih 5. katoliškega shoda v Ljubljani Peti katoliški shod v Ljubljani 1923. Ljubljana 1924).

⁵³⁰ Jutro, 31. 1. 1925, uvodnik z dne 30. januarja, 1. 2. 1925, karikatura V. božja zapoved: Ne ubijaj!; Slovenski narod, 1. 2. 1925, Škofu dr. Jegliču, 17. 2. 1925, Delili bi radi ...

ga smešil⁵³¹ in objavil izjavo neimenovanega duhovnika, ki je o Jegliču izrekel več kritičnih misli.⁵³² Bistvo kampanje pa je bila trditev, da vsakdo ve, "da je po ukazu škofa Jegliča duhovščina prisiljena agitirati za SLS, ve, da se *preganja* duhovnika, ki naj bi se protivil, ve tudi, da *škof izdaja in plačuje celokupni politični tisk SLS*, da on cenzurira vse publikacije in izjave, skratka knezoškofijski ordinariat je predsedstvo SLS".⁵³³ Liberalni tisk je obenem poudarjal, da se po Jegličevem ukazu "ljudstvo maltretira v spovednicah in po prižnicah" in da je "on (...) centrum volilne akcije SLS".⁵³⁴ Jutro je ob tem opozarjalo, da je po prodaji Jugoslovanske tiskarne (njen lastnik je bilo pred tem Katoliško tiskovno društvo) ljubljanskemu škofu, postalo "časopisje SLS popolnoma odvisno od škofovega mišljenja" in poudarjal, da "odkar obstoji 'Slovenec', je bil njegov glavni urednik vedno duhovnik z izrečnim privoljenjem škofa".⁵³⁵ Slovenski narod je menil podobno, saj je v izrecno bojnem tonu pisal, da "če kdo v Sloveniji, bi ljubljanski škof Jeglič, ki tiska v svoji tiskarni 'Slovenca' ter dopušča, da pod njegovim nadzorstvom izhaja ta bogokletnik in rušilec morale, zaslužil, da se mu obesi mlinski kamen okoli vratu". K temu je dodal, da "toliko zla Slovencem še ni prizadejala človeška duša kot ta visoki cerkveni dostojanstvenik s svojim posurovelim in podivjanim časopisjem".⁵³⁶ Jutro in Slovenski narod sta si bila tudi edina v privoščljivem odnosu, ki sta ga pokazala do škofa Jegliča potem, ko je papeška stolica januarja 1925 posebej izjavila, da obsoja zlorabo vere in Cerkve v strankarsko-politične namene. Do te izjave je prišlo, ko je jugoslovanski poslanik pri sv. stolici, Josip Smodlaka, 17. januarja 1925 sv. stolico ustno opozoril na zlorabljanje vere in verskih obredov, ki ga vrši "*precejšen del katoliške duhovščine v prid klerikalni stranki za časa volilne borbe*".⁵³⁷ Vatikanski državni tajnik kardinal Gasparri je na verbalno noto jugoslovanske kraljevske vlade Smodlaki 21. januarja 1925 izročil odgovor, v katerem je bilo poudarjeno, "*da papež smatra vsako vmešavanje katoliške duhovščine v strankarsko-politične namene za nedopustljivo*".⁵³⁸ Na tej osnovi je Jutro od škofa Jegliča zahtevalo, naj izda okrožnico, "s

⁵³¹ Jutro, 6. 1. 1925, karikatura Trije kralji.

⁵³² Jutro, 17. 1. 1925, uvodnik z dne 16. januarja.

⁵³³ Jutro, 8. 1. 1925, uvodnik z dne 7. januarja.

⁵³⁴ Slovenski narod, 8. 2. 1925, Čitajte in premislite, predno se odločite!

⁵³⁵ Jutro, 22. 1. 1925, uvodnik z dne 21. januarja. – Jeglič je kupil Jugoslovansko tiskarno potem, ko ga je poleti 1924 Janko Brejc obvestil, da nameravata liberalna Samostojna demokratska stranka (nekdanja Jugoslovanska demokratska stranka) in Orjuna postaviti Jugoslovansko tiskarno pod sekvester in doseči razpustitev Katoliškega tiskovnega društva. Liberalci so nato nameravali tiskarni vsiliti svojega komisarja (izbrali so Ivana Šuštersiča, ki je bil v jugoslovanski državi oster nasprotnik SLS), s čimer bi ta prišla pod njihovo upravo, enako kot bi pod njihov nadzor prišlo tudi vse časopisje SLS. Jeglič je ta liberalni manever preprečil tako, da je kupil tiskarno z vsemi pritliklinami. Jugoslovanska tiskarna je bila od julija 1924 v njegovi lasti. (Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 172).

⁵³⁶ Slovenski narod, 29. 1. 1925, Škofov list v deliriju.

⁵³⁷ Jutro, 18. 1. 1925, Protest naše vlade pri Vatikanu radi zlorabe vere.

⁵³⁸ Jutro, 22. 1. 1925, Papež obsoja politikujočo duhovščino!

katero se pod cerkveno disciplinarno kaznijo prepoveduje podrejeni duhovščini vsaka politična agitacija v cerkvi kakor tudi politična zloraba vere izven nje”.⁵³⁹ V skladu s to zahtevo je 29. januarja 1925 na prvi strani objavilo članek Papeževa obsodba klerikalnega časopisja. V njem je navajalo posamezne odlomke iz članka Katoliško časopisje, ki ga je dan pred tem objavilo uradno glasilo sv. stolice Osservatore Romano.⁵⁴⁰ Jutro je po Osservatore Romano poudarjalo, da je “katoliško časopisje (...) tisto, ki izven strank ter njihovih razprtij in bojev dan za dnevom razširja katoliško resnico in (...) deluje na ostvaritvi krščanskega programa v državi”. To mu omogoča, “da more, ker je prosto strankarskega duha in strankarske tendence, z avtoriteto in ugledom proglašati (...) resnico in braniti pravico proti vsakomur”. Po Osservatore Romano je še opozarjalo, “da pa ima vse ostalo časopisje, ki posveča, dasiravno braneč krščansko resnico, svoje delovanje propagandi za to ali ono stranko (...) na sebi težko odgovornost”, ki med drugim obstaja “v tem, da se ne smejo posebni vidiki, ki so lastni pristašem kake stranke, pomeševati z izraževanjem cerkve in katoliškega delovanja, ki sta nad vsemi in izven vseh strank”.⁵⁴¹ Jutro in Slovenski narod sta nato na osnovi navedenih poudarkov privoščljivo trdila, “da sedanji ljubljanski škof svoji taki nalogi ni več dorasel”,⁵⁴² in da bo, potem, ko bo proti njemu zaključena preiskava, ki naj bi bila napovedana, papež “odredil interniranje dr. Jegliča v kakem samostanu v Italiji”.⁵⁴³ Po pisanju Jutra naj bi škof Jeglič “sigurno končal svojo karijero v trapistovskem samostanu”,⁵⁴⁴ medtem ko se je Slovenski narod zadovoljil s poudarkom, da mu pač bo “v nekem strogem samostanu” – “kmalu naložena huda pokora”.⁵⁴⁵

Kampanja, ki je po volitvah hitro ugasnila, je imela izrazito politično vsebino. V bistvu je izražala nemoč, ki jo je slovenski liberalizem čutil v neposrednem političnem boju s SLS. Škof Jeglič je bil leta 1925 žrtev tega občutka,⁵⁴⁶ odnos, ki so ga pri tem slovenski

⁵³⁹ Jutro, 25. 1. 1925, uvodnik z dne 25. januarja.

⁵⁴⁰ Jutro, 29. 1. 1925, Papeževa obsodba klerikalnega časopisja. – Glej tudi Slovenski narod, 30. 1. 1925, Volilna borba. *Papež proti klerikalnemu tisku*.

⁵⁴¹ Prav tam.

⁵⁴² Jutro, 29. 1. 1925, Papeževa obsodba klerikalnega časopisja.

⁵⁴³ Prav tam. – Trditev, naj bi bil škof Jeglič interniran v kakem samostanu v Italiji, je objavil tudi Slovenski narod (Slovenski narod, 30. 1. 1925, Papež proti klerikalnemu tisku).

⁵⁴⁴ Jutro, 31. 1. 1925, Klerikalna revolucija proti papežu.

⁵⁴⁵ Slovenski narod, 29. 1. 1925, Dnevne vesti. *Vatikan in klerikalna protidržavna propaganda*.

⁵⁴⁶ Slovenski liberalci so v drugi polovici dvajsetih let še enkrat poskusili izrabiti Jegličevo osebo za politično oslabilitev Slovenske ljudske stranke. Decembra 1926, v času priprav na volitve v oblastne skupščine (bile so 23. 1. 1927), je škofa Jegliča obiskal liberalni politik in minister v vladi Nikole Uzunovića Ivan Pucelj in škofa prosil za dovoljenje, da bi nekateri duhovniki (nekdanji Sušterčevi pristaši) lahko kandidirali na listi Slovenske kmetijske stranke (SKS). S tem je po eni strani želel doseči, da bi se lahko SKS kmečkim volilcem dokazala kot krščanska stranka, po drugi strani pa je njegova prošnja predstavljala spretno politično zanko. Če bi namreč Jeglič prošnji ugodil, bi to pomenilo, da se je duhovščina razklala, saj SLS pred vernimi volilci ne bi več mogla nastopati kot edina stranka, ki v javnem življenju in

liberalci pokazali do Jegliča, pa je pustil precej neprijeten vtis. Slovenski liberalizem ga je v določeni meri popravil ob Jegličevi upokojitvi in kasneje ob njegovi smrti. Ob upokojitvi, konec julija 1930, je liberalni tisk spoštljivo in iskreno poročal o Jegličevem slovesu od ljubljanske škofije,⁵⁴⁷ ob njegovi smrti, 2. julija 1937, pa sta obe najpomembnejši liberalni glasili, Jutro in Slovenski narod, podrobno poročali o njegovem pogrebu⁵⁴⁸ in se v posebnih člankih spomnili njegovega življenja in dela. Obe glasili sta poudarili, da je bil pokojni knezoškof Jeglič ena najmarkantnejših osebnosti slovenskega verskega in javnega življenja, s katero je bil povezan velik del zgodovine slovenskega naroda.⁵⁴⁹ Enako sta tudi taktno – Slovenski narod sicer malo manj – spregovorili o Jegličevi življenjski poti in njegovem delu, ki sta ga videli kot veliko in zgodovinsko pomembno zlasti na narodnem polju. Med njegovimi največjimi narodnimi zaslugami sta poudarili ustanovitev Zavoda sv. Stanislava v Št. Vidu in njegovo podporo Krek–Koroščevi smeri znotraj vodstva SLS.⁵⁵⁰ Slovenski liberalci so tako Jegliču ob smrti priznali njegove zasluge, da je bila leta 1905 ustanovljena prva čisto slovenska gimnazija, ponovno pa so se tudi spomnili njegove odločitve leta 1917, ki je omogočila, da se je “deklaracijskemu gibanju pridružil ves narod, kakor en mož”. Liberalci so se od škofa Antona Bonaventure Jegliča poslovili spoštljivo in z željo, naj bo pokojnemu nadškofu ohranjen časten in blag spomin.⁵⁵¹

Če se ob sklepu vprašamo, katera so bila vodila, ki so usmerjala odnos liberalnega tabora do Antona Bonaventure Jegliča, moramo predvsem reči, da so izhajala iz položaja, v katerem je bil liberalizem nasproti katoliškemu gibanju. Ta položaj je temeljil na dejstvu, da liberalizem na Slovenskem v precejšnji meri ni gradil svoje idejne in politične akcije iz sebe in se ni posvetil razvijanju, poglobljanju in oblikovanju lastne, iz svoje življenjske moči zrasle idejne in politične identitete, temveč je svojo t. i. naprednost in svobodomiselnost skoraj izključno napajal le v kritiki katoliškega gibanja in njegovih političnih oblik. To ga je nasproti katoliškemu gibanju privedlo v pasiven in podrejen položaj ter tudi v nekritično, neodmerjeno in sovražno presojo ravnanja slovenskega katoliškega tabora in njegovih predstavnikov. Skozi to presojo je slovenski liberalizem med drugim ocenjeval tudi ravnanje škofa Jegliča, ki mu pogosto ni bil pravičen.

politiki zastopa katoliška načela. Jeglič je ta maneuver spregledal in Pucljevo prošnjo odbil. – Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 173. Glej tudi Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 96, op. 73.

⁵⁴⁷ Slovenski narod, 1. 8. 1930, Slovo nadškofa dr. Jegliča od ljubljanske škofije; Jutro, 2. 8. 1930, Slovo nadškofa dr. Jegliča.

⁵⁴⁸ Slovenski narod, 5. 7. 1937, Zadnja pot knezoškofa dr. A. B. Jegliča; Jutro, 6. 7. 1937, Pogreb nadškofa Jegliča.

⁵⁴⁹ Slovenski narod, 2. 7. 1937, Škof A. B. Jeglič; Jutro, 3. 7. 1937, Nadškof dr. A. B. Jeglič.

⁵⁵⁰ Prav tam.

⁵⁵¹ Prav tam.

Velikokrat je o njem sodil z malo razumevanja in pregrobo, na način, kakršnega si kljub temu, da je za liberalizem predstavljal idejnega in političnega nasprotnika, škof Jeglič ni zaslužil.

Janez Evangelist Krek in slovenski liberalizem

Pri razčlenjevanju razvoja slovenske idejne in politične misli ter različnih medsebojnih političnih razmerij, ki so se oblikovala med Slovenci konec 19. stoletja, se nemalokrat pokaže, da se lahko zelo dobro prepoznajo tudi po odnosu, ki so ga posamezni politični tabori imeli o najvidnejših predstavnikih sebi nasprotnih političnih sil. Tako seznanjanje z novejšo slovensko zgodovino in njenim večplastnim idejnim in političnim tokom marsikdaj mnogo prispeva k polnejši in tudi natančnejši predstavi o dejanskem značaju določenega političnega gibanja ter njegovi vlogi in pomenu v narodnem zgodovinskem razvoju. Obravnava stališč, ki jih je en del slovenske politike zastopal o vodilnih osebnostih drugih političnih taborov je zato nedvomno pomembna, saj so vsi trije tradicionalni tokovi slovenske politike – katoliški, liberalni in marksistični – porodili posameznike, ki so vsak skladno s svojim prepričanjem zelo odmevno in politično označujoče zagovarjali ter udeleževali svoj družbeni in civilizacijski ideal. V tem smislu je zato zanimivo izvedeti kaj več o pogledih, ki so se v slovenski politiki oblikovali o utemeljitelju slovenskega krščansko-socialnega gibanja, Janezu Evangelistu Kreku, kajti “zlepa ni najti na Slovenskem politične in kulturne osebnosti, ki bi bila tako aktivna, tako praktična, kakor je Janez Ev. Krek”.⁵⁵²

Osebnost in delo Janeza Evangelista Kreka, na katero so se odzivala vsa politična gibanja na Slovenskem in ga zaradi njegovih lastnosti – širokih konceptov ter simpatij in ljubezni do malega človeka, njegovega trpljenja in njegovih potreb – tudi skoraj vsa imela v nekem smislu za svojega,⁵⁵³ je mogoče spremljati na različne načine. Tako skozi optiko afirmativnih idejnih in političnih mnenj, ki so jih oblikovali o njem, kot seveda tudi skozi odklanjanje njegove-

⁵⁵² Stane Kovač, razprava na okrogli mizi, ki jo je ob sedemdesetletnici Krekove smrti organiziralo Zgodovinsko društvo Ljubljana, oktobra 1987. Revija 2000, 1988/40–41, str. 47.

⁵⁵³ Gestrin–Melik, Slovenska zgodovina, str. 277.

ga socialnega in političnega dela. Slednje se predvsem veže na slovenski liberalizem, saj je bila politično "Krekova osebnost direktna negacija takratnega liberalstva".⁵⁵⁴ Krek, ki je največ svojega dela opravil v slovenskem združenstvu, je namreč v njem hotel kmečko in delavsko ljudstvo vzgajati za politiko in na ta način omogočiti harmonični razvoj vse nadaljnje slovenske politike tako v socialnem kot v nacionalnem pogledu.⁵⁵⁵ V tem je bil dosledno nasproten "frakarstvu liberalne inteligence", pri kateri sta "samo denar ali dovršen akademski študij štela in usposabljala človeka za salon in za politiko".⁵⁵⁶ Poleg tega je s svojo akcijo na združnem področju uspel, da se je množica srednjih in malih kmetov na podeželju počasi otre-sala in v precejšnji meri tudi otrešla vaških in drugih oderuhov, ki so bili tod predstavniki liberalizma.⁵⁵⁷ S tem je v precejšnji meri zamejil liberalni politični vpliv. Zato je razumljivo, da je Krek liberalizmu predstavljal izrazito nasprotje, enako kot je tudi razumljivo, da je slovenski liberalizem nasproti njemu zavzel kritično držo in se "odločno postavil proti obširnemu demokratskemu gibanju, ki se je razvijalo v združenstvu".⁵⁵⁸

Namen naše obravnave je osredotočiti se na odnos, ki ga je slovenski liberalizem oblikoval do Kreka v letih 1894–1917, to je od leta, ko je Krek ustanovil prvo katoliško delavsko društvo v Ljubljani in ko je bila (29. novembra 1894) v Ljubljani ustanovljena liberalna Narodna stranka, pa do Krekove smrti. To vprašanje doslej še ni bilo celoviteje obdelano, saj pri dosedanem obravnavanju Krekovega življenja in dela⁵⁵⁹ lahko naletimo le na nekaj, v glavnem zgolj na-

⁵⁵⁴ Andrej Filipič, *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije*. V: Zbornik Svobodne Slovenije. Miloš Stare ... (et al.) (ur.). Buenos Aires 1964, str. 156 (Filipič, *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije*).

⁵⁵⁵ Jurčec, Krek, str. 94.

⁵⁵⁶ Filipič, *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije*, str. 156.

⁵⁵⁷ Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 281. – Prim. tudi Jurčec, Krek, str. 59.

⁵⁵⁸ Jurčec, Krek, str. 95.

⁵⁵⁹ Med dosedanjimi obravnavami Krekovega življenja in dela velja omeniti predvsem: Ob 50-letnici dr. Janeza Evangelista Kreka. Ljubljana 1917; Dr. Janez Ev. Krek 1865–1917 : za desetletnico njegove smrti napisal Trentar (Jože Abram). Gorica 1928; t. i. Krekovo številko Časa (Čas, 1925–26/3–4); študijo Iva Grahorja, Dr. J. Ev. Krek (Beseda o sodobnih vprašanjih). 1934/2, 3, 4, 5, 6, 7–8, str. 25–27, 52–55, 73–77, 105–110, 121–127, 140–145; Grahor, Krek); polemična odgovora Jožeta Gostinčarja in Ivana Dolenca na Grahorjevo študijo (Jože Gostinčar, Dr. J. Ev. Krek. Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934/5, str. 110–112; Gostinčar, Krek; Ivan Dolenc, Kulise okrog Kreka in njegov kult. Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934/9–10, str. 172–179); monografiji Jurčec, Krek; Vinko Brumen, Srce v sredini : življenje, delo in osebnost Janeza Evangelista Kreka. Buenos Aires 1968 (Brumen, Srce v sredini); razpravo Walterja Lukana, Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982/1–2, str. 25–53 in Petra Stresa, Janez Evangelist Krek in Goriška : idejne in politične usmeritve v slovenski goriški politiki pred 1. svetovno vojno Revija 2000, 1988/40–41, str. 56–63; znanstveni srečanj ob 70-letnici Krekove smrti leta 1987 – okroglo mizo, ki jo je priredilo Zgodovinsko društvo Ljubljana in simpozij, ki ga je priredila Teološka fakulteta v Ljubljani (prispevki z obeh srečanj so objavljeni v Revija 2000, 1988/40–41, str. 1–55 in Bogoslovnem vestniku, 1988/1, str. 3–57) in simpozij v Rimu leta 1991 (Krekov simpozij v Rimu. Edo Škulj /ur./. Celje 1992). O Krekovem življenju in delu glej tudi Krekovo berilo. Janez Juhant (ur.). Celje 1989 (zlasti uvodno študijo Janeza Juhanta, Življenje in delo, str. 7–22; Juhant, Krekovo berilo) in Ja-

čelnih opozoril o odnosu, ki ga je do njega oblikoval liberalni tabor oziroma njegovi vidni pripadniki.⁵⁶⁰ Razčlenitev pogledov, ki jih je o Kreku oblikoval slovenski liberalizem je zato za zgodovinopisje nova naloga, ki zaradi ogromnega Krekovega življenjskega dela nesporno predstavlja raziskovalni izziv.

Če se najprej ozremo na dobo, obravnavano v našem prispevku, moramo zlasti poudariti začudujoče dejstvo, da sta slovenski liberalizem in liberalni tisk sorazmerno redko obravnavala Krekovo delovanje. Slovenski liberalni tabor je Kreka nekako puščal ob strani, v ospredju njegovega zanimanja pa sta ves ta čas bila predvsem ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič ter dolgoletni načelnik Slovenske ljudske stranke in kranjski deželni glavar Ivan Šušteršič. To sicer ni pomenilo, da slovenski liberalizem Kreka politično ne bi zaznaval ali da bi celo podcenjeval njegovo združno, organizacijsko ter ljudsko-izobraževalno delo med kmečkim prebivalstvom in delavstvom, pač pa, da so osnovni interes liberalnega tabora v tem času predstavljali predvsem strogo idejni in politični problemi, ki so se neposredno vezali na vprašanje idejnega in političnega primata v slovenski družbi. Toda kljub temu se iz različnih stališč Narodno napredne stranke in iz pisanja Slovenskega naroda, lahko odčita, kakšno mnenje je o Kreku oblikoval liberalni tabor.

Krek se tako kot drugi vidni predstavniki slovenskega katoliškega gibanja ni uspel izogniti tipični navadi slovenskega liberalizma – zasmehovanju in včasih tudi žaljivemu označevanju. Za vodilno liberalno glasilo Slovenski narod je bil “zmedeni filozof”, “ljubljskega škofa Sancho Pansa”, “prismojeni hujskač”, “smešna prikazen”, “Evangelista (...) nihilista” “pijani Krek”, “vinski bratec dr. Krek”, “stari anarhist” in “tonzurirani rdečkar”.⁵⁶¹ Poleg tega je Slovenski narod o Kreku pisal tudi kot o “rdečemu” socialistu v črni suknji”, ga imenoval “političnega hansvurštelčka (pavlihu – op. J. P.)” in opozarjal, da naj bi bil “hereditarno (dedno – op. J. P.) neko-

nez Evangelist Krek (1865–1917). Stanko Janežič (ur.), Janez Juhant (ur.). Maribor 1998. V letih 1923–1993 je izšlo tudi 5 zvezkov Krekovih Izbranih spisov. – Glej Janez Evangelist Krek, Izbrani spisi, 1–4. Ivan Dolenc (ur.). Celje/Prevalje 1923, 1925, 1927–1929, 1933, 5. Vinko Brumen (ur.). Celje 1993.

⁵⁶⁰ O tem glej Jurčec, Krek, str. 116, 123; Brumen, Srce v sredini, str. 98–99; Grahor, Krek, str. 74; Janko Prunk, Krekova tradicija. Revija 2000, 1988/40–41, str. 5 (za obdobje med svetovnima vojna glej str. 8 in 20); Janez Juhant, Teološke osnove Krekovega socializma. Revija 2000, 1988/40–41, str. 34; razpravo Boga Grafenauerja na okrogli mizi, ki jo je ob 70-letnici Krekove smrti priredilo Zgodovinsko društvo Ljubljana (Revija 2000, 1988/40–41, str. 43); Metod Benedik, Janez Evangelist Krek in njegov čas. Bogoslovni vestnik, 1988/1, str. 5–6; Janez Juhant, Krekova osebnost. Bogoslovni vestnik, 1988/1, str. 18–19; Mirko Mahnič, Krekovo leposlovno delo. Bogoslovni vestnik, 1988/1, str. 33, 36; Juhant, Krekovo berilo, str. 21.

⁵⁶¹ Slovenski narod, 31. 10. 1900, Od Kreka do Šušteršiča, 11. 10. 1902, Krščansko socialstvo, 1. 25. 9. 1907, Klerikalna hinavščina, 1. 3. 1907, Klerikalni kandidatje, 3. 11. 1904, Revček Andrejček!, 10. 11. 1900, Ostrovoj Sršen, Diversa, 5. 5. 1904, (Ivan Tavčar), Jasna beseda, 2. 31. 10. 1903, Dnevne vesti. *Katoliški antialkoholik*, 16. 5. 1911, Dnevne vesti. *Vlada-sodniki-policija*, 30. 8. 1901, Volilno gibanje. *Z Notranjskega*.

liko zmeden na umu”.⁵⁶² Vendar pa velja omeniti, da je z liberalne strani užival tudi priznanje, saj je Slovenski narod med drugim znal o njem zapisati, da je kot zasebnik človek “dobrega srca in kot takega ga visoko spoštujemo”,⁵⁶³ da je “vseskoz pošten in nesebičen mož”,⁵⁶⁴ poztvovalen in “resnično prepričan o tistih idejah, ki jih zastopa”,⁵⁶⁵ ter najomikanejši, najpoštenejši in najnesebičnejši med poslanci, ki jih Slovenci “v talarju (imajo) na Dunaju”.⁵⁶⁶ Narod mu je priznaval tudi vlogo, ki jo je imel v katoliškem taboru in opozarjal, da sta “samo dr. Šušteršič in dr. Krek (...) politika, katerih mnenje se mora uvaževati, ki imata v svojem krogu kaj moči in kaj veljave”.⁵⁶⁷ Po Narodu naj bi tako imele v Slovenski ljudski stranki “samo tri osebe kaj govoriti, vsi drugi pa morajo brezpogojno parirati”. Te osebe so bile “škof dr. Jeglič, dr. Krek in dr. Šušteršič”. Pri tem naj bi bil “dr. Krek (...) škofova desna roka, dr. Šušteršič ... (pa) škofova leva roka”.⁵⁶⁸ Kar zadeva vodilne politike SLS, je Slovenski narod leta 1909 celo zapisal, da je “*dr. Janez Evangelist Krek* (...) kar že davno vemo, eden tistih redkih pametnih politikov SLS, za katere če bi jih hoteli prešteti, bi bilo preveč prstov na eni sami roki”.⁵⁶⁹

Vendar pa take pozitivne in očitno tudi naklonjene ocene niso bile merodajne pri oblikovanju bistvenih, odločujočih in trajnih stališč v pogledih liberalnega tabora na Kreka. Najpomembnejše kar je opredeljevalo liberalne poglede nanj je predstavljala temeljna naravnost slovenskega liberalizma do krščanskega socializma, to je do tistega družbenega in političnega gibanja, ki ga je na Slovenskem utemeljil in posebljal Krek. To gibanje je slovenski liberalni tabor ocenjeval skladno s svojim značajem in s tem s svojimi gospodarskimi in političnimi interesi, in v primežu teh interesov je bil v liberalni družbeni misli in politiki vrednoten tudi Krek.

Zanimivo je, da se slovenski liberalizem ob oblikovanju Narodne stranke, 29. novembra 1894 v Ljubljani, o krščanskem socializmu še ni odklonilno izražal. V posebni resoluciji sprejeti na ustanovnem zboru Narodne stranke so namreč liberalci poudarili, da se nova stranka poleg svojih osnovnih gospodarskih zahtev (zdravega napredka narodnega gospodarstva in njegove neodvisnosti od tujega kapitala) zavzema še za izboljšanje gospodarskih razmer poljedelskega, trgovskega, obrtnega in delavskega stanu in da “*v tem*

⁵⁶² Slovenski narod, 17. 2. 1897, Rdeči socijalist v črni suknji, 3. 11. 1904, Revček Andrejček!, 31. 8. 1901, Dnevne vesti. *Krek v Studenem*.

⁵⁶³ Slovenski narod, 18. 3. 1899, Dr. Krekov govor.

⁵⁶⁴ Slovenski narod, 3. 11. 1899, Dnevne vesti. *Shod dr. Kreka*.

⁵⁶⁵ Slovenski narod, 31. 10. 1900, Od Kreka do Šušteršiča. – O tem glej tudi Fran Jež, Dr. Krekovo politično delo. V: Ob 50-letnici dr. Janeza Evangelista Kreka. Ljubljana 1917, str. 87 (Jež, Krekovo politično delo).

⁵⁶⁶ Slovenski narod, 22. 12. 1899, Dr. Krek v proračunskem odseku.

⁵⁶⁷ Slovenski narod, 19. 12. 1904, Slov. ljudska stranka, 1.

⁵⁶⁸ Slovenski narod, 20. 12. 1904, Slov. ljudska stranka, 2.

⁵⁶⁹ Slovenski narod, 13. 4. 1909, Dnevne vesti. *Dr. Janez Evangelist Krek*.

oziru (...) z veseljem pozdravlja krščansko–socialno gibanje”.⁵⁷⁰ Kanske pa so v liberalnem taboru tako mnenje spremenili, saj so že leta 1898 sodili, da je slovenski krščanski socializem “z demokratičnimi in narodnimi prispevki olišpan klerikalizem in posnetek tistega dunajskega krščanskega socializma, s katerim angleški, švicarski in nemški krščanski socialisti ne marajo imeti nobene dotike”. Poudarjali so, da je dunajski krščanski socializem utelešena korupcija, ki “prostituirala krščanstvo in socialno reformo (...), v gospodarskem oziru pa je pokorna dekla dražilcev mesa in kruha, dekla velikega kapitalizma”.⁵⁷¹ Slovenski liberalizem se je glede krščanskega socializma dokončno opredelil slabih deset let po ustanovitvi Narodne stranke. Slovenski narod je leta 1902 v članku Krščansko socialstvo zapisal, da niso utemeljitelji krščanskega socializma storili nič drugega kot “ukradli (...) duševno last modernega liberalizma, jej prišli nekaj krp, ki naj jej dajo klerikalno podobo in naj bodo v korist klerikalizmu – in krščanski socializem je bil gotov”. V članku, v katerem je Narod spominjal na temeljne prvine socialnega liberalizma, je bilo nadalje poudarjeno, da “še predno se je klerikalcem sploh kaj sanjalo o socialnih zadevah, je moderni liberalizem že delal za uresničenje svojega programa, za gospodarsko in duševno povzdigo vseh slojev, za razširjenje političnih pravic in za socialne reforme, ki naj jih izvede država s svojo oblastjo”. Ostal pa je pri tem le “na stališču individualne lasti v nasprotju s socialno demokracijo, ki deluje na kolektivizem”.⁵⁷²

V začetku dvajsetega stoletja je torej slovenski liberalizem sodil, da so si “program modernega liberalizma (...) prisvojili krščanski socialisti” in celo opozarjal, da tudi enciklika papeža Leona XIII., *Rerum novarum*, “obsega vse bistvene nauke modernega liberalizma”. Liberalci so poudarjali, da dokler so se krščanski socialisti “tega programa držali, so bile tudi simpatije nemanšestrskih (nemanchestrskih – op. J. P.) liberalcev na strani krščanskih socialistov”, tako kot je tudi “prvi zaupni shod narodno–napredne stranke l. 1894 (...) izrekel svoje simpatije krščansko–socialnemu gibanju”. Toda leta 1902 je slovenski liberalizem že menil, da je to, “kar se danes imenuje krščanski socializem (...) le še karikatura tega, kar je bil v začetku”. Prepričan je bil, da je izključni namen krščanskosocialnih strank “delovati na to, da se narodi organizujejo tako, da postanejo fevd katoliške cerkve”.⁵⁷³

V skladu s takim pogledi na krščanski socializem so slovenski liberalci oblikovali tudi svoj odnos do Kreka. Značilno je, da kljub nekaterim laskavim ocenam, ki so jih imeli o Krekovem vplivu in vlogi v Slovenski ljudski stranki, Kreka niso imeli za politika, ki bi

⁵⁷⁰ Slovenski narod, 1. 12. 1894, “Narodna stranka” na Kranjskem.

⁵⁷¹ Slovenski narod, 10. 9. 1898, Revija krščansko–socialne vojske.

⁵⁷² Slovenski narod, 11. 10. 1902, Krščansko socialstvo, 1.

⁵⁷³ Prav tam.

“imponiral”.⁵⁷⁴ Bil naj bi predvsem “izučen bogoslovec in neučen samouk na polju sociologije!”⁵⁷⁵ Krekovega političnega in znanstvenega dela – po mnenju Slovenskega naroda naj bi bil Krek “med sociologi to, kar so konjederke med zdravniki”⁵⁷⁶ – slovenski liberalizem ni upošteval, zgodilo se je celo to, da izida njegovih najbolj znanih del, Črnih bukev kmečkega stanu in Socializma, liberalni tisk sploh ni zabeležil. Liberalni tabor se je na ti deli spomnil šele mnogo kasneje, tedaj pa je bil zanj Krek le “možič, pisatelj črnih bukvic”⁵⁷⁷ ter renegat, kateri je “spisal pamflet o socializmu”.⁵⁷⁸

Medtem ko liberalnega tabora Krek kot teoretik in sociolog ni zanimal,⁵⁷⁹ pa liberalci niso bili ravnodušni do njegovega gospodarskega, organizacijskega in izobraževalnega dela med kmeti in delavci. To delo, ki je živo zadevalo liberalno meščansko gospodarsko in politično bit, je bilo predmet precej ostre obravnave, osredotočene predvsem na Krekovo prizadevanje – kot je zapisal Slovenski narod – “pripraviti prebivalstvo za novi socialni red”.⁵⁸⁰ Ta naj bi bilo splošno nevarno in o idejah, ki jih je Krek zagovarjal, je Narod zapisal, da so “revolucionarne v polnem pomenu te besede”. Zato tudi “dr. Kreka ne zmatramo za apostola socialne reforme v zmislu krščanskih nauk, nego za propovednika socialne revolucije v zmislu socialnodemokratske stranke. (...) To, kar zastopa (...) dr. Krek, to že davno ni več nedolžni krščanski socializem,” je opozarjal Slovenski narod, to je “že navadni rdeči socializem”.⁵⁸¹

Navedena opozorila so bila zapisana v članku s pomenljivim naslovom Rdeči socialist v črni suknji. V članku je bilo izraženo tudi prepričanje, da ne liberalci dvomijo, “da je dr. Krek veren katoličan in vesten duhovnik in da se ne strinja z ateizmom, kateri razširja socialistična stranka”. Toda k temu je Narod dodajal, da je lahko “tudi najvernejši katoličan in najboljši duhovnik iz prepričanja socialist, ker zmatrajo socialisti vero za postransko in povsem privatno stvar vsakega posameznika ter mu prepuščajo v tem oziru popolno svobodo”. Narod seveda ni vztrajal, da bi se Kreku lahko pripisal ateizem, saj je sodil, da je “preinteligenten, da bi bil v svojih spisih kdaj pozabil na vodilne principe krščanskega socializma ... (in) se zna skrbno ogniti vsemu, kar direktno nasprotuje naukom krščanskega socializma in kar bi obudilo mnenje, da je

⁵⁷⁴ Slovenski narod, 18. 3. 1899, Dr. Krekov govor. – Podobne ocene glej tudi v Slovenski narod, 3. 11. 1904, Revček Andrejček!

⁵⁷⁵ Slovenski narod, 18. 3. 1899, Dr. Krekov govor.

⁵⁷⁶ Slovenski narod, 23. 3. 1907, Klerikalci v žalosti.

⁵⁷⁷ Slovenski narod, 30. 8. 1901, Volilno gibanje. Z *Notranjskega*.

⁵⁷⁸ Slovenski narod, 11. 10. 1902, Krščansko socialstvo, 1.

⁵⁷⁹ V tej zvezi lahko navedemo liberalno oceno, “da je dr. Krek mož, ki je sicer marsikaj bral, a le malokdaj prebavil, da vsake stvari ravno toliko razume, da s potrebnim pogumom o njej govori, temeljitega pa da ničesar ne zna!” – Slovenski narod, 13. 4. 1909, Dnevne vesti. *Nikar tako ošabno!*

⁵⁸⁰ Slovenski narod, 17. 2. 1897, Rdeči socialist v črni suknji.

⁵⁸¹ Prav tam.

pisatelj prisegel na socialnodemokratski evangelij". Toda o Krekovih javnih nastopih je menil, da se je na njih "izrekel za načela, katera so povzročila, da je v srcih tako najzagrizenejših, kakor tudi najomikanejših socialističnih voditeljev vzklikla cvetka zaupnosti do dr. Kreka". Po oceni Slovenskega naroda naj bi Krek dobil "popolno zaupanje socialnih demokratov, tako da mu javno izrekajo svoje priznanje in javno poudarjajo, da se ... (njegovi) nazori o bistvenih ekonomičnih vprašanjih strinjajo z njihovimi". Krek naj bi torej "zapustil krščansko-socialni program!" Po Narodovem poudarku naj bi "v nasprotju s krščansko-socialnim principom zagovarjal popolno odpravo privatnega imetja, prav kakor socialisti, in (...) sistematično podkopaval vsako avtoriteto". Zato "tudi v klerikalnih krogih prevladaje mnenje, da je (...) le s plaščem krščanskega socializma odet socialni demokrat".⁵⁸² Za liberalce je bil rdeči socialist v črni suknji,⁵⁸³ "socialist od nog do glave, socialen po svojem klobuku in po svojih škornjih", čeprav bi po svojem stanu sicer moral biti "sovražnik socialnih demokratov".⁵⁸⁴ V slednje pa nikakor niso verjeli, temveč so bili prepričani, da je Krekov "socializem (...) tako razvit, da pride večkrat na sum, da ima pod odejo zveze s temi političnimi in verskimi antipodi".⁵⁸⁵

Zanimivo je tudi, kako je slovenski liberalizem za katerega je bil Krek "slovenski Marks",⁵⁸⁶ ki hoče "iz delavca napraviti nekakega političnega kričača, ki revež v družbi s hripavimi popi tuli proti napredni naši strank",⁵⁸⁷ ocenjeval njegov teoretski profil. Po liberalni oceni iz leta 1899 naj bi bil Krek "rad nekaj slovenski Neumann. Ta protestantski župnik (Krek – op. J. P.) stoji na temelju Kristovih gospodarskih in etičnih nauk in hoče po teh najti pot do uresničenja precejšnjega števila teženj socialne demokracije." Pri tem pa se Krek, je pisal Slovenski narod, "še ne ve kam deti, lavira in se še ni odločil. Zdaj zajema še iz Vogelsanga, Ratzingerja, Hitzjeja, a po največ le iz socialnih demokratov, Marxa, Engelsa in socialnih pisateljev novodobne šole." Mimogrede se zateče tudi "k švicarskim in angleškim socialistom, ki vidijo v fužinskih zadrugah ter v konsumnih društvih glavno orožje proletarskega boja, mej tem, ko teži strogo socialno-demokratska smer v prvi vrsti po pridobitvi politične moči". Za slovenski liberalizem je bil torej Krek teoretik in človek, v katerem se "kregati dve duši". Socialnodemokratska je močnejša, le "da se moderni socialist v njem ne ve kam deti".⁵⁸⁸

⁵⁸² Prav tam.

⁵⁸³ Prav tam.

⁵⁸⁴ Slovenski narod, 22. 2. 1909, Socializem v teoriji in praksi, 1.

⁵⁸⁵ Prav tam.

⁵⁸⁶ Slovenski narod, 30. 8. 1901, Volilno gibanje. Z Notranjskega.

⁵⁸⁷ Slovenski narod, 5. 5. 1904, (Ivan Tavčar), Jasna beseda, 2.

⁵⁸⁸ Slovenski narod, 22. 12. 1899, Dr. Krek v proračunskem odseku.

Slovenski liberalizem, ki je zaradi svojih idejnih, družbenih in političnih konceptov lahko v Kreku videl le svoje nasprotje, kljub temu pri njem dolga leta ni po vsej sili in vztrajno iskal napak ali spornih potez, kot je bilo običajno, če je bila njegova pozornost namenjena Ivanu Šušteršiču, zlasti pa škofu Jegliču. Vseeno pa se je tudi zgodilo, da je včasih precej ostro tolmačil posamezne Krekove odločitve. Taki napadi so bili sprva še v funkciji liberalnega boja proti slovenskem katoliškemu gibanju kot celoti. Povod za najbolj očiten tovrsten napad je Slovenski narod našel v začetku decembra 1907, ko je Krek (4. decembra 1907) v državnem zboru na Dunaju zagovarjal načelo ločitve Cerkve o države. Ob tej priložnosti je Narod zapisal, da sedaj očitno Krek "priznava celo načela, ki jih zastopajo najskrajnejše svobodomiselnosti", pri tem pa nastopa "v garibaldinskem klobuku svobodomiselnosti".⁵⁸⁹ Kreku je očital, da je "jel propovedovati načela, ki jih je preje sam najstrastneje pobijal" in da je "komedijant prve vrste, ki zna pretkano hantirati (nastopati – op. J. P.) z maskami". Prav njegov nastop v državnem zboru naj bi razkrival pravo, dvolično naravo voditeljev katoliškega gibanja na Slovenskem. Doma naj bi bili namreč "gospodje dr. Krek in drugi najintransigentnejši zastopniki najbolj zakrknenege ortodoksnege klerikalizma, ki bi imeli najraje, da bi še dandanes pri nas mogočno gorele in plamtele grmade, na katerih bi se sežigali vsi tisti, ki bi se drznili imeti druge nazore in misli, kakor predstavitelji klerikalne stranke", je pisal Narod. Doma hodijo okrog nagi in bos, kuštravi in kosmati, oboroženi z debelimi gorjačami, "če pa gredo na Dunaj, (pa) oblačijo salonsko suknjo, obujejo lakaste cipele, si zakrijejo kosmate prsi s pestro moderno vesto, nataknejo glace-rokavice in posade na glavo eleganten cilinder, pa je gotov kavalir, gentelman, kakor je tiskan v knjigi. Kakšen fanatik, kakšen rovtar je na primer spoštovani dr. Janez Evangelist Krek doma v svoji ljubi deželi Kranjski!", je stopnjeval Narod. "S smodnikom in dinamitom bi najraje pognal v zrak vse politične nasprotnike in z gorjačo ti lopne vsakega, ki ni ž njim enega srca in ene misli". Sedaj pa se je pokazal na Dunaju "v vsaki gesti, v vsaki maniri (kot) mož s širokim obzorjem, z modernim naziranjem, duhovnik, ki je slekel svoj popovski habit in se dokopal skoro do najmodernejšega naziranja!" Narod je opozarjal, da je načelo ločitve Cerkve od države za katero se je izrekla tudi Narodno napredna stranka, "parola, ki povzroča klerikalcem strah in trepet, čim se jo omeni". Sedaj pa jo na Dunaju oznanja Krek, tisti "dr. Krek, ki doma divja kakor kak zbesneli derviš proti vsakomur, ki si upa zastopati svobodomiselnosti ideje". Narod je opozarjal, da je ločitev Cerkve od države "vendar papež preklel" in da še ni "dolgo

⁵⁸⁹ Slovenski narod, 6. 12. 1907, Dr. Krek za ločitev cerkve od države.

temu, ko je bila na vseh shodih, ki so jih prirejali klerikalci, najvažnejša točka resolucija na korist *posvetnemu gospodstvu rimskega papeža*". Opominjal je, da si je zato treba Krekove besede "o ločitvi cerkve od države dobro zapomniti za slučaj, *ako bi klerikalci jeli rabiti ločitev cerkve od države za agitacijsko sredstvo proti narodno-napredni stranki*. Takrat bo jim treba osvežiti spomin, *da se je dne 4. decembra 1907. leta izrekel za ločitev cerkve od države tudi general dr. Janez Evangelist Krek*".⁵⁹⁰

Ta, sicer oster napad na Kreka, je imel dokaj ozko in zgolj zaradi potreb vsakdanjega političnega boja obstoječo osnovo. Z zagovarjanjem načela ločitve Cerkve od države namreč Krek še ni vzbudil dolgotrajnejše pozornosti liberalnega tabora. To ni bilo presenetljivo, saj slovenski liberalizem tudi drugače ni prav ob vsaki priložnosti ali celo s posebnim poudarjanjem vrednotil in spremljal Krekovega socialnega, organizacijskega in teoretsko političnega dela. To pa se je po letu 1910 spremenilo, kajti slovenski liberalni tabor in njegovi vodilni predstavniki so postali pozorni na nekatere izjave, ki jih je Krek v letih 1911–1912 zelo poudarjeno izrekel o liberalizmu. Krek, ki je že leta 1901 klical na boj proti liberalizmu na celi črti,⁵⁹¹ v pripravah na deželnozborske volitve leta 1901 pa je začel volilno borbo s parolo, da mora liberalizem tokrat dobiti zadnji udarec,⁵⁹² je namreč 14. maja 1911 na velikem zborovanju SLS v Unionski dvorani v Ljubljani izredno ostro in z očitno protiliberalno strastjo napadel liberalizem in njegove pripadnike na Slovenskem. V svojem silovitem govoru⁵⁹³ je posebej op ozarjal, da ni nobene druge stvari v političnem programu slovenskega liberalizma, "nobene druge misli, kakor: halo, na laterne s farji, doli s cerkvami in samostani! Ta misel je edina za liberalno stranko," je nadaljeval, pripadnike liberalne stranke pa imenoval "liberalec razgrajač, (ki) ... nima prav nič v sebi, kar bi moglo človeka vleči, kar bi moglo človeku reči, ti prijatelj, saj se da izhajati z liberalno stranko, saj se da z njo sodelovati ali pa vsaj pošteno bojevati".⁵⁹⁴ Poleg tega je zaradi ravnanja, ki so ga pokazali liberalci ob ljubljanskih občinskih volitvah 23. aprila 1911, ko so organizirali ulico, da je na ženskem volišču na mestnem dekliškem liceju "navalila na nune, ki so se pripeljale na volišče, razbijala šipe njih kočij in jih opsovala in opljuvala",⁵⁹⁵ posebej poudarjal, da "liberalizem, ki rodi te umazanosti (...) nič drugega ne zasluži, kakor da sramotno, kakor je živel, tudi pogine". Krek, ogorčen zaradi dogodkov na ljubljanskih občinskih volitvah, je v svojem govoru

⁵⁹⁰ Prav tam.

⁵⁹¹ Jež, Krekovo politično delo, str. 87. – Jež v tej zvezi opozarja, da je slovenski liberalizem "tiste čase prostaško sramotil vero, zatiral zadružno in stanovsko osamosvojitvev in okrepitev ljudstva, (ter) zapiral ljudstvu vstop in besedo v javnih zastopih".

⁵⁹² Jurčec, Krek, str. 95. – O tem glej tudi Jež, Krekovo politično delo, str. 87.

⁵⁹³ Slovenec, 15. 5. 1911, Velika manifestacija S. L. S.

⁵⁹⁴ Prav tam.

⁵⁹⁵ Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, str. 190.

še izrazil prepričanje, da ni liberalna misel nikoli sposobna, "da se razvije in vzgoji za nekaj višjega in plemenitejšega". Napovedoval je tudi, da se nekoč razdivjana masa, "sad liberalne vzgoje, liberalne furije", ne bo "zaganjala samo v cerkve in samostane, ampak ta masa bo iskala in našla kruha tudi pri liberalnih voditeljih in zgodilo se bo, da bodo tudi ti liberalni voditelji viseli na uličnih laternah". Te grobe besede je podkrepil s klicem, da so liberalci "banditi, ki danes kakor hripave hijene hočejo človeške krvi", in grozijo, da če liberalci tako želijo, "potem lahko zaropčejo po ljubljanskih ulicah, kadar bodo volitve, ali kadar bodo sicer sploh sodelovali, naši bataljoni. (...) Če mi to poizkusimo," je zagotavljal Krek, "potem bo liberalna gospoda imela zavese na svojih oknih na ulicah in skrivala se bo v zadnjih kotih in luknjah, koder sicer prebivajo njeni psi".⁵⁹⁶

Liberalni tabor se je na take besede seveda odzval. Slovenski narod je opozarjal, da je Krek "ščuval ljudi na uboj", tako kot že leto za letom "oznanja ta duhovnik evangelijski uboja in krvavega noža po celi deželi. (...) Program (pogrom – op. J. P.) na liberalce – to je bistvo in jedro njegovega zločinskega govora", je pisal Narod in dodal, da "dr. Krek ni govoril, kakor govori človek, ampak je govoril, kakor (da) bi bil postal *stekel pes*".⁵⁹⁷ Zaradi "Krekovega steklega govora v 'Unionu'",⁵⁹⁸ se je oglasil tudi načelnik Narodno napredne stranke Ivan Tavčar. Na shodu NNS 11. junija 1911 v Kamniku je spraševal, "ste li čuli kdaj katoliškega duhovnika dr. Evangelista Kreka, da bi bil oznanjal evangelijski miru med nami?" Ne, je odgovarjal, "kjer koli je nastopil podivjani ta mašnik, nastopil je z gorjačo v roki in iskal je glave svojega bližnjega, da bi udrihal s svojo grčavko po njih. In Ljubljani je grozil, da pripelje v njo svoje bataljone, ki bodo njegovo piškavo krščanstvo, če ne drugače, s krvjo razširjali med nami. Dasi sva nasprotna kandidata," je nadaljeval Tavčar, "ga ne sovražim, in kot dober prijatelj mu svetujem, da naj s svojimi bataljoni raje ostane v rojstni koči pod Ratitovcem. Drugače se mu lahko pripeti, *da bodo njegovi bataljoni iz Ljubljane bežali, in da bo pri tem pobegu on sam nosil del svojega telesa s sabo, ki bo bolj pisan nego je pisan hrbet strupenega gada*".⁵⁹⁹

Čeprav je liberalni tabor odgovoril ostro in v bistvu na enak način, pa se je očitno Krekov govor globoko zarezal v del slovenske liberalne zavesti. To zarezo so v naslednjem letu še poglobile nekatere Krekove izjave, ki jih je o liberalizmu izrekel na občnem zboru avstrijske krščanske delavske zveze – skupina Ljubljana, 24. marca 1912 na Dunaju. Ob tej priložnosti je Krek, ki je seveda negativno ocenjeval liberalizem,⁶⁰⁰ članom krščanske delavske zveze zabičal:

⁵⁹⁶ Slovenec, 15. 5. 1911, Velika manifestacija S. L. S.

⁵⁹⁷ Slovenski narod, 18. 5. 1911, Nedeljsko hujskanje dr. Kreka.

⁵⁹⁸ Slovenski narod, 13. 6. 1911, Duhovski terorizem.

⁵⁹⁹ Slovenski narod, 13. 6. 1911, Politični bojkot.

⁶⁰⁰ O Krekovih pogledih na liberalizem glej podrobneje Janez Ev. Krek, Socijalizem. Ljubljana 1901, str. 184–185, 289, 322–323 (Krek, Socijalizem); isti, Izbrani spisi, 4. Uredil Ivan

“Imejte vedno kot svoje živo prepričanje, da je največji vrag liberalna misel, ker ta dela le to, kar škoduje ljudstvu. Ni hujšega sovražnika ljudstva kakor liberalizem. Kamorkoli pogledamo, vidimo, da kamorkoli sega vpliv liberalizma, škoduje le ljudstvu. To nas uči strašna nesreča ladje ‘Titanica’; to nas uči tudi zgodovina stavke na Angleškem. Liberalizem podira srečo, mir zadovoljnost. (...) Nesite s seboj s tega shoda”, je na koncu zaklical, “veliko, močno, neugnano sovraštvo proti liberalstvu!”⁶⁰¹

Ta bojni klic se je z Dunaja seveda slišal tudi v Ljubljano. Slovenski narod, ki je že po Krekovem govoru na shodu SLS 14. maja 1911 v Ljubljani spraševal, “ali smo *mar slovenski liberalci v državi avstrijski ‘vogelfrei’*, da bi smel kak dr. Krek tako hujskati?”,⁶⁰² je po njegovem nastopu na Dunaju obžaloval, da je Kreka, ki je “svoje čase (...) veljal za enega najpametnejših, najtreznejših in najpoštenjših mož v klerikalni stranki”, v zadnjem času “slepa politična strast že tako prevzela, da mu je najgnusnejše demagoštvo že tako prešlo v kri in meso, da so se mu nevarno jeli kisati možgani”.⁶⁰³ Obenem pa je v liberalnem taboru dozorevala tudi sprememba v njegovem odnosu do Kreka. Verjetno jo je pogoji prav spomin na njegove besede o liberalcih in liberalizmu. Sprememba se je pokazala ob aferi Theimer, ko je vodilno liberalno glasilo Slovenski narod

Dolenec. Celje 1933, str. 179, 183–188, 204–206; Slavoj Žižek, Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana 1987, str. 13, 16, 17, 22, 23, 43–444; Bohanec, Tavčar, str. 116; Grahor, Krek, str. 74, 105, 123, 141; Gostinčar, Krek, str. 111; Jurčec, Krek, str. 107–108; Brumen, Srce v sredini, str. 250–251; Hribar, Moji spomini, 1, str. 496, 592.

Kar zadeva Krekove poglede na liberalizem – Krek je o zgodovini in načelih liberalizma večkrat predaval (Brumen, Srce v sredini, str. 215, 217–218) – lahko opozorimo na njegovo izhodiščno in trajno oceno, ki mu jo je namenil. O liberalizmu je javno že zelo zgodaj govoril, še v času, ko je med 4. 6. in 28. 8. 1892 opravljal kaplansko službo v Ribnici. Takrat je na katoliškem shodu za ribniško dekanijo (shod je bil 11. 6. 1892 v Ribnici) poudaril: “Liberalizem še ni star, a storil je že mnogo zla. Načelo mu je razdvajati: ‘Vsak sam za se!’ Načelo to rodilo je svobodno produkcijo, svobodno konkurenco, kot posledico zatiranje delavcev in malega obrta po kapitalizmu, v zvezi s tem je največji materijalizem z načelom: ‘Denar je vse!’ Pogubno deloval je za kmetijski stan, svoboda rodila je razkosavanje zemljišč, nakopala mu dolgeve in revščino.” (Domoljub, 7. 7. 1892, Kaj je novega po Slovenskem?; glej tudi Ivan Dolenec, Življenje in delo v letih 1892 do 1897. V: Janez Evangelist Krek, Izbrani spisi, 2/1. Prevalje 1927, str. 3). Navedene ocene Krek kasneje ni bistveno spreminjal. Tako je v svojem znanem delu Socializem o liberalizmu zapisal tudi naslednje: “Liberalstvo trga vezi, ki drže človeka z Bogom, ruši pa tudi tiste vezi, ki družijo človeka s človekom. Ljudje niso po njegovem nazoru več bratje med seboj, ne potrebujejo nič ozira drug na drugega, marveč s tem, da vsak skrbi le zase, da se vse klanja načelu sebičnosti, skrbi se za pravi napredek. Liberalstvo je sebično individualstvo.” (Krek, Socializem, str. 289). – V zvezi s Krekovimi pogledi na posamezna liberalna dejanja na literarnem področju, lahko omenimo še njegovo odklonilno oceno Tavčarjevega romana 4000. Na Tavčarjevo persiflazo katoliških vrednot je Krek odgovoril z duhovitim proznim delom Mozaik (objavljval ga je Slovenec v letih 1890 in 1891), v katerem je upodobil svojčas zelo populama lika malce omejenega liberalca Naprednika in njegove žene Frazice. (O tem glej Bohanec, Tavčar, str. 108–118; Jurčec, Krek, str. 58; Brumen, Srce v sredini, str. 241, 246; Matjaž Kmecl, Janez Evangelist Krek kot leposlovec. Revija 2000, 1988/40–41, str. 29; Mirko Mahnič, Krekovo leposlovnno delo. Bogoslovni vestnik, 1988/1, str. 38).

⁶⁰¹ Naša moč, 26. 4. 1912, Veliko, močno, neugnano sovraštvo proti liberalstvu!

⁶⁰² Slovenski narod, 18. 5. 1911, Nedeljsko hujskanje dr. Kreka.

⁶⁰³ Slovenski narod, 27. 4. 1912, Dnevne vesti. Dr. Krek v boju proti liberalizmu.

pred vso slovensko javnostjo postavilo Krekovo osebno življenje pod drobnogled in v času od maja do konca novembra 1913 objavljalo članke, v katerih je dunajčanka Kamila Theimer trdila in dokazovala, da je bila v letu 1912 in 1913 Krekova intimna prijateljica.⁶⁰⁴ Toda Slovenski narod, ki je uporabil Kamilo Theimer za to, da bi Kreka moralno in politično izničil,⁶⁰⁵ s takim ravnanjem le ni izražal slabonamernega odnosa celotnega liberalnega tabora do Kreka. Čeprav med liberalci Krekove trde besede o liberalizmu gotovo niso bile ugodno sprejete, naj ponovno spomnimo, da se je ugledni liberalni prvak in dolgoletni ljubljanski župan Ivan Hribar ob tej aferi postavil na Krekovo stran. Zaradi Narodovega pogromaškega objavljanja člankov Kamile Theimer je skupaj z Rastom Pustoslemškom protestiral pri uredniku Slovenskega naroda Miroslavu Malovrhu, a ni s tem ničesar dosegel. Kot poroča v svojih spominih, je namreč Malovrh "s sadistsko strastjo pograbil priliko, ki mu jo je prinesla histerična *Kamila Theimerjeva*" ter se "na podlagi njenih labavih informacij, katerih nezanesljivost se je dala skoro otipati, vrgel (...) z vso lastno mu impetuoznostjo nad dr. Kreka, z obtožbami, ki so pomenile senzacijo prve vrste. In ob tej senzaciji", dodaja Hribar, "je Malovrh užival." Ko se je izvedelo, da so bistvene obdolžitve neresnične, pa je Malovrh na Hribarjevo vprašanje, "kaj boste pa sedaj storili?", gladko odgovoril: "*Naprej bomo lagali. Dokler nam ljudje verjeli ne bodo.*" Hribar je na ta cinični odgovor opozoril Tavčarja, a brez uspeha. Malovrh je še nadalje ostal odločujoča oseba pri Slovenskem narodu.⁶⁰⁶

Afera Theimer, katere neposredni povod naj bi po Hribarjevi navedbi bila Krekova grožnja narodnim naprednjakom na nekem javnem shodu na Limbarski gori, da "prav po načinu kmečkih prepečev - (...) pojde z nožem nadnje",⁶⁰⁷ je seveda ponujala dobro priložnost, da se liberalni tisk še v nekaterih drugih prispevkih dotakne tega tedaj tako vročega vprašanja. Tako se je tudi zgodilo. Narod se je o Kreku precej jedko izražal,⁶⁰⁸ dovolil pa si je tudi, da ga

⁶⁰⁴ Glej op. 493.

⁶⁰⁵ To namero je zelo dobro razkrila Kamila Theimer v članku Zadnje svarilo, ki ga je Slovenski narod objavil 22. 8. 1913. V omenjenem članku je opozorila, da je dala pisma, ki naj bi ji jih Krek pisal, "naprednim strankam pod gotovimi pogoji na poljubno uporabo". Opozorila je tudi, da bi "obelodanjenje teh pisem (...) pomenilo moralično obglavljenje dr. Kreka in bi imelo neizogibno posledico, da bi moral dr. Krek izginiti s političnega pozorišča". – "Javno justificiranje enega najbolj priljubljenih in najbolj uglednih voditeljev katoliškega gibanja v Avstriji", bi tudi imelo "posledice za cerkev in za vso duhovščino in bi tudi v odločilnih krogih napravilo primeren vtisk". Opozorila je še, da je "antiklerikalno gibanje v najširših ljudskih plasteh (...) menda že dosti močno in ni ravno nujno potrebno mu dajati s takimi razkritji novih moči ter stiskati številnim sovražnikom katoliške cerkve tako orožje v roke". (Slovenski narod, 22. 8. 1913, Kamila Theimer, Zadnje svarilo.)

⁶⁰⁶ Hribar, Moji spomini, 1, str. 396.

⁶⁰⁷ Prav tam.

⁶⁰⁸ Slovenski narod, 11. 9. 1913, Dnevne vesti. *Javno pohujšanje*, 25. 10. 1913, Duhovna oblast in nove deželnozbornske volitve.

je imenoval "klerikalni general v ženski kijklj"⁶⁰⁹ in ga označeval za "leva, ki je poskusil človeško meso".⁶¹⁰ Poleg tega je o aferi Theimer spregovoril tudi načelnik Narodno napredne stranke Ivan Tavčar, ki je na shodu NNS, 2. novembra 1913 v Mestnem domu v Ljubljani, izjavil, da za svojo osebo zastopa "pri tej zadevi sledeča načela: Če je kdo pristen katolik", je dejal, "in dr. Krek se je nebrojkrat takega sam imenoval – (potem) ne sme samo katoliško govoriti, ampak mora tudi katoliško živeti; če je kdo profesor morale, mora pred vsem sam držati se naukov, o katerih predava," in tudi ne sme "imeti nezakon-skih otrok, in (...) priti v položaje, kjer bi jih lahko dobil."⁶¹¹ V zvezi s pismi, ki naj bi jih Krek med aprilom 1912 in marcem 1913 pisal Kamili Theimer, Slovenski narod pa jih je objavil z namenom, da bi se Kreku dokazala za duhovnika neprimerna morala,⁶¹² pa je Tavčar poudaril, da "mu je treba (Kreku – op. J. P.) samo besedico spregovori-ti, da so falzifikat in potrudili se bomo z vsemi močmi, da se popravi krvava krivica, ki se je godila dr. Kreku. Ako so pa omenjena pisma pristna," je opozarjal, "ako jih je v resnici pisala roka dr. Krekova, potem pa mora vsakdo izmed nas, če tudi z žalostjo, podvreči se vti-su, da je dr. Krek živel z žensko, kakor je živel kralj David z njo, ki je bila Urijeva!"⁶¹³

Po Tavčarjevem govoru liberalni tabor ni posebej pozival Kreka naj se brani obtožb, ki jih je o njem objavljala Slovenski narod. Libe-ralci so pustili Kreka pri miru, verjetno v zavesti, da je bil udarec, ki mu je bil zadan z afero Theimer, v resnici prehud. Liberalni tabor, ki je sicer znal tudi z izrecnim poudarkom priznavati, da je Krek "mož, ki mu v zasebnem življenju ni mnogo očitati",⁶¹⁴ je kasneje afero Theimer očitno obžaloval. Tavčar je po Krekovi smrti v nekem raz-govoru s Franom Saleškim Finžgarjem celo posebej poudaril, kako žal mu je, da se je Slovenski narod odločil za pogrom na Kreka.⁶¹⁵ Po aferi Theimer slovenski liberalizem Kreka ni več napadal, enako pa tudi Krek svojega odnosa do liberalizma ni več zaostroval. Tako je ostalo do Krekove smrti, ko so se liberalci poslovili od njega lepo in dostojno. Tedaj so ga imenovali "velikega Slovenca",⁶¹⁶ za katerim "plačejo danes mnogi, ki jim je bil oče in vzgojitelj, tožijo mnogi, ki jim je bil zaščitnik v skrbeh življenja, žaluje stranka, kateri je bil

⁶⁰⁹ Slovenski narod, 4. 10. 1913, Dnevne vesti. *Klerikalni general v ženski kijklj*.

⁶¹⁰ Slovenski narod, 27. 11. 1913, Dnevne vesti. *Dr. Krek in njegovi volilci*.

⁶¹¹ Slovenski narod, 3. 11. 1913, Shod v Mestnem domu.

⁶¹² Slovenski narod, 23. 8. 1913, Kamila Theimer, Nujno pojasnilo, 25. 9. 1913, Kamila Theimer, Poštenim ljudem!

⁶¹³ Slovenski narod, 3. 11. 1913, Shod v Mestnem domu.

⁶¹⁴ Slovenski narod, 3. 11. 1904, Revček Andrejček!

⁶¹⁵ Brumen, Srce v sredini, str. 355. – V omenjenem razgovoru je Tavčar Finžgarju dobesedno dejal: "Slovinci nismo imeli večjega moža od Kreka in ga ne bomo imeli in jaz silno obžalujem, da je prinesel Slovenski Narod tiste svinjarije." (Na tem mestu Brumen v oklepaju pripominja, da je pri tem Tavčar "mislil ... /na/ napad v zvezi s K. Theimerjevo").

⁶¹⁶ Slovenski narod, 11. 10. 1917, †Dr. Janez E. Krek v Ljubljani.

nenadkriljiv organizator in agitator”.⁶¹⁷ Ob tem je Slovenski narod tudi kratko omenjal, da je bil Krek veliko in uspešno dejaven na združnem področju, da je deloval še na literarnem in znanstvenem⁶¹⁸ in da je bil “parlamentarec in politik v najboljšem pomenu te besede, kakoršni se ne rode vsako desetletje, nam Slovencem že celo ne”.⁶¹⁹ Toda te največjemu delu Krekovega življenja in delovanja priklonjene misli so ostajale v senci nove liberalne narodnopolitične usmeritve – jugoslovanske unitaristične narodne in državne ideje.⁶²⁰ V tem smislu je Slovenski narod omenjal Kreka predvsem kot “voditelja in prvoboritelja za jugoslovansko idejo”.⁶²¹ S poudarjanjem take in zgolj aktualne politične vloge, ki jo je imel Krek kot eden najvidnejših nosilcev jugoslovanske usmeritve v slovenski politiki,⁶²² pa je slovenski liberalizem ob njegovi smrti pokazal, da ga kot nasprotnika vseeno le ni pozabil. Zamolčal je namreč pomen njegovega krščanskosocialnega gospodarskopoličnega dela, s tem pa je ostal zamejen znotraj svoje in tedanje splošne slovenske politične antropologije, ki je tako v tisti, kot tudi v poznejši dobi vedno zelo težko presegala ozke okvire slovenskega idejnega in političnega ekskluzivizma in se nikoli ni znala odpovedati političnemu ali–ali.

⁶¹⁷ Slovenski narod, 13. 10. 1917, Zadnja pot dr. Janeza Ev. Kreka.

⁶¹⁸ Slovenski narod, 9. 10. 1917, Dnevne vesti. *Dr. Jan. Ev. Krek*.

⁶¹⁹ Slovenski narod, 11. 10. 1917, Vest o smrti dr. Kreka na Dunaju. – O drugih poslovnih mislih, ki so bile ob Krekovi smrti zapisane ali izrečene na liberalni strani glej tudi Brumen, Srce v sredini, str. 411.

⁶²⁰ Slovenski narod, 9. 10. 1917, Dr. Jan. Ev. Krek t., 11. 10. 1917, Vest o smrti dr. Kreka na Dunaju, 11. 10. 1917, †Dr. Janez E. Krek v Ljubljani, 13. 10. 1917, Zadnja pot dr. Janeza Ev. Kreka.

⁶²¹ Slovenski narod, 11. 10. 1917, †Dr. Janez E. Krek v Ljubljani.

⁶²² Slovenski narod, 12. 10. 1917, Narodno–napredna stranka ob grobu dr. Jan. E. Kreka.

Idejni, družbeni in narodnopolitični nazori Ivana Tavčarja po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918

O Ivanu Tavčarju, ki je bil ob Ivanu Hribarju, Ivanu Šušteršiču, Janezu Evangelistu Kreku, Antonu Korošču in ljubljanskem knezoškofu Antonu Bonaventuri Jegliču ena od ključnih osebnosti slovenske politike v zadnjih desetletjih habsburške monarhije, bi morda pomislili, da se je v zadnjih letih svojega življenja manj zanimal za politiko in aktualna idejna, družbena in politična vprašanja tedanjega časa. Vendar pri ideološko in politično tako temperamentnem možu, kot je bil Tavčar, ni bilo tako. V svojem sedemindesetdesetem letu je postal načelnik vseslovenske liberalne stranke – Jugoslovanske demokratske stranke. S tem je bil voditelj druge najmočnejše politične organizacije na Slovenskem. Načelnik JDS je ostal do 26. oktobra 1919, ko je njegovo mesto prevzel Vekoslav Kukovec.⁶²³ Od 31. oktobra 1918 do 20. januarja 1919 je bil tudi poverjenik za prehrano v prvi slovenski nacionalni vladi – Narodni vladi SHS v Ljubljani (Narodna vlada).⁶²⁴ 28. novembra 1920 je postal še eden od treh poslancev JDS, ki so bili izvoljeni v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS. Poslanski mandat je zaradi bolezni odložil 12. januarja 1921. V Ustavodajni skupščini ga je zamenjal prof. Josip Reisner.⁶²⁵ Do občinskih volitev 26. aprila 1921 je bil tudi ljubljanski župan. Župan je postal 18. decembra 1911.⁶²⁶ Ko je zapustil županski položaj, se zaradi slabega zdravstvenega stanja ni

⁶²³ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS; Radikal, 15. 7. 1922, Demokratska stranka v Sloveniji.

⁶²⁴ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 4. 11. 1918, Državljani!, 8. 2. 1919 (UL NV SHS).

⁶²⁵ Stenografske beleške ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. Beograd 1921, str. 5, 10.

⁶²⁶ Po ljubljanskih občinskih volitvah, ki so bile 23. 4. 1911, je ljubljanski občinski svet Ivana Tavčarja izvolil za župana 18. 12. 1911. Cesar je njegovo izvolitev potrdil 15. 1. 1912, Tavčar pa je bil uradno postavljen za ljubljanskega župana 20. 1. 1912. (Slovenski narod, 18. 12. 1911, Prva seja občinskega sveta, 20. 1. 1912, Slovesna instalacija ljubljanskega župana dr. Ivana Tavčarja).

več politično udeleževal. Svoj zadnji politični članek Na slepem tiru je objavil v Slovenskem narodu 13. marca 1921.⁶²⁷ Naslov članka bi bil lahko simboličen, če Tavčar v času od izvolitve za načelnika JDS do pomladi 1921 ne bi bil vseskozi prisoten v slovenskem političnem življenju. Objavil je precej obsežnih člankov, v katerih je še naprej razvijal svoje družbene in idejnopolitične nazore. V dobrih dveh letih in pol je v Slovenskem narodu izšlo skoraj osemdeset člankov, ki jih je napisal bodisi sam, bodisi so bili v njih objavljeni njegovi politični govori. Čas po njegovem odhodu s položaja ljubljanskega župana se tako ni iztekel na "slepi tir", pač pa se veže na Tavčarjev življenjski zaton, ki ga je končala smrt 19. februarja 1923 v Ljubljani. Obdobje od konca junija 1918 do marca 1921, ki se mu bomo posvetili, tako razkriva Tavčarjevo nepretrgano sooblikovanje tedanje slovenske politične misli in je vsekakor primerljivo z njegovim dotedanjim javnim in političnim delovanjem.

Tavčar svojih temeljnih idejnih, družbenih in političnih nazorov po letu 1918 ni spreminjal. Nova v njegovi družbeni in politični misli pa sta bila izrazito odklanjanje boljševizma in komunistov ter poudarjeno zagovarjanje jugoslovanskega unitarističnega in centralističnega narodnopolitičnega programa. Tavčarjevo odklanjanje boljševizma, ki je po letu 1918 potisnilo v ozadje njegov dotedanji idejni in politični boj proti katoliški strani, je izhajalo iz njegovega ekskluzivnega meščanskega družbenega in političnega stališča. Tavčar je nanj še enkrat opozoril ob ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke, ko je presojal vprašanje družbenega in političnega položaja posameznih družbenih slojev. Pri tem se je opiral na misel, da "tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo".⁶²⁸ Na ustanovnem zboru JDS je sicer izjavil, da demokrati ne bodo "delali razlik med stanovi" in da je kmet, obrtnik, trgovec, uradnik, "vsak ud našega naroda (...) dobrodošel v naši politični organizaciji".⁶²⁹ Toda nekaj dni kasneje je v članku Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS že zagovarjal v prid meščanstva oblikovani družbeni in politični program. Izhajal je iz imena nove liberalne stranke in opozoril, da že naziv "demokratska" zavezuje JDS "za popolno enakost vseh slojev našega naroda". To naj bi JDS preprečevalo priznavati kakršno koli nadvlado aristokracije, kot "tudi ne moremo pripoznati načela, da bi v političnem življenju imela duhovščina kot stan tako nadvlado. Istotako", je nadaljeval, "ne moremo pripoznati, da bi imel nadvlado

⁶²⁷ Slovenski narod, 13. 3. 1921, Ivan Tavčar, Na slepem tiru. – Tavčar je zadnjič javno nastopil 11. 8. 1921, ko mu je kraljevi pokrajinski namestnik za Slovenijo Ivan Hribar izročil red sv. Save druge stopnje, s katerim ga je 31. 1. 1921 odlikoval regent Aleksander Karadordevič. Tavčar je imel po izročitvi odlikovanja kratek zahvalni govor. (Slovenski narod, 12. 8. 1921, Najvišje odlikovanje dr. Ivana Tavčarja).

⁶²⁸ Slovenski narod, 27. 6. 1918, Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki.

⁶²⁹ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovna skupščina.

kmečki stan, ker demokratična stranka, ki seveda podpira težnje kmečkega stanu, ne more biti izključno samo agrarična stranka". Dodal je, da tudi trgovski ali uradniški stan ne moreta prevladovati po mestih ter poudaril, da "končno je tudi izključeno, da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi". Zato JDS "ne priznava nikaki manjšini nadvlade nad večino", ker bi drugače stranka "klavrno poginila, kakor so poginili boljšeвики na Ruskem!" Tavčarjev družbeni in politični ideal je bil doseči harmonijo "v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce. In ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju", je poudaril Tavčar, "mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke."⁶³⁰

Tavčarjevo temeljno stališče je bilo, da se v družbi ne sme spremeniti že uveljavljeno razmerje politične moči. To je pomenilo, da mora tudi meščanstvo ohraniti svoj družbeni položaj in politično moč. Tako bi bile zagotovljene urejene družbene razmere in demokratično politično življenje.⁶³¹ Tavčar je podpiral le "uresničenje potrebnih in pametnih socialnih reform" in je zavračal težnje, "da naj se postavi družabni red na glavo". Le-to bi pomenilo, "da naj postane kar čez noč gospodar brezpraven hlapec, a hlapec vsegamogočen gospodar".⁶³² V nasprotju s tem je zagovarjal "socialne reforme, iz katerih naj se rodi soglasje med delodajalci in delavci in ljubezen med vsemi stanovi".⁶³³ Pristajal je celo, "da ima delavstvo delež pri upravi kakega podjetja in tudi delež pri dobičku".⁶³⁴ Poudaril pa je, da socialne reforme "nikdar ne smejo iti tako daleč, da bi gospodarsko uničile delodajalca, tako da bi se ustvarila nova delavska aristokracija, obenem pa ustvaril tudi nov buržuazijski proletarijat".⁶³⁵

Tavčar je odločno zagovarjal podjetniški družbeni sloj, to je, "da ne sme biti delodajalec uničen samo zato, da se uvede diktatura proletarijata".⁶³⁶ Zato je dosledno branil načelo zasebne lastnine.⁶³⁷ Pri tem se je pokazalo njegovo izrazito protikomunistično stališče. Ocenjeval je, da se je po svetovni vojni človeška družba razcepila v dva dela, "pravzaprav v dve stranki. En del misli, da ne bo prej rešitve, dokler ne dobi delavstvo diktature v svoje roke, dokler se ne odpravi zasebna last in dokler ne bo vse, kar je na svetu, lastnina

⁶³⁰ Slovenski narod, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

⁶³¹ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 22–23.

⁶³² Slovenski narod, 24. 11. 1920, Volilni shod JDS na Barju.

⁶³³ Slovenski narod, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem?

⁶³⁴ Slovenski narod, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto.

⁶³⁵ Slovenski narod, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁶³⁶ Slovenski narod, 23. 11. 1920, Dr. Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah.

⁶³⁷ Slovenski narod, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS, 5. 9. 1919, Ivan Tavčar, Pogajanja v Beogradu.

vseh. Ta del človeštva je prepričan, da se mora vpeljati *komunizem*, tako da posamezna oseba pravzaprav ničesar ne bo imela, da pa bo vzlic temu vsak dan sedela pred polno skledo. Kako se bo dalo vse to napraviti, mi ni jasno," je poudaril na shodu JDS 18. januarja 1920 v Ljubljani, "ker končno, če bo hotela komunistična družba živeti, moral ji bo Bog pošiljati vsak dan mane iz nebes, drugače ne bode imela kaj jesti. *Razdeliti to, kar je sedaj narodnega premoženja, ter ga vreči v komunistični lonec, to bi se dalo že doseči, ali slednjič bi v ta lonec segalo preveč rok in prav hitro bo prazen in ostal bo prazen, ker ne bo vsemogočne roke, ki bi ga znova napolnila!* Zatorej ni čuda," je nadaljeval, "da se je postavil drugi del človeške družbe na stališče, da zasebna last mora ostati nekaj svetega, nekaj nedotakljivega, ker brez nje ni mogoče misliti na kak gospodarski napredek." Ta naj bi slonel na srednjih stanovih – kmetih, trgovcih in obrtnikih –, ki jih mora država gospodarsko zaščititi, da se bo lahko zavarovala pred političnim naletom komunizma. Pred njim bi se morali zavarovati tudi sami srednji stanovi, ki so bili po Tavčarjevem mnenju "preponižni". Opominjal je, "da smo vsi tisti, ki se zbiramo okrog zasebne lastnine, da smo vsi tisti, ki na noben način nočemo postati komunisti, bojazljivi kot zajci! Mi se tresemo pred štrajki, mi se skrivamo in skrijemo pred vsako psovko iz socijalno-demokratskih vrst, in če bo šlo tako naprej, *bodo iz našega obnašanja skleпали, da sami mislimo, da smo res nepotrebni na svetu!*" Zato je nasproti komunističnemu razrednemu boju zagovarjal naslednje stališče: "Delavstvo je organizirano in se bo še bolj organiziralo, hoteč vse zase imeti, hoteč odpraviti zasebno lastnino in vse zase reklamirati. Jaz mu ne kratim pravice do take organizacije, zahtevam pa, da se tudi srednjim stanovom prisodi enaka svobodna pravica, da organizirajo svoj odpor proti temu, da se jim s silo ne izpraznijo žepi in da se jim ne zapali streha nad glavo." Zato "več poguma! Zahtevajmo svoje pravice!" Zanje se bosta soočili dve politični strani: "Ena, ki bo iskala gesla v besedah: Proč z lastnino! Gori s komunizmom! – druga pa, ki se ne bo sramovala, kakor se danes dostikrat sramuje izjaviti, da je zasebna last zvezda vodnica njenega gospodarskega in političnega življenja!"⁶³⁸

Zasebno podjetništvo in lastnina sta bila za Tavčarja temeljni pogoj zdravega gospodarskega in družbenega razvoja. V to je bil globoko prepričan, saj je poudaril, da "nekaj *svetega egoizma* (podčrtal J. P.) mora biti v gospodarskem življenju: ta goni stroj naprej, in kakšno bi bilo delo, če bi človek ne vedel, čemu da dela, ali pa če bi se zavedal, da dela samo za tiste, ki hočejo ostati lenuhi, ki pa pri tem hočejo ravno tako dobro živeti, kakor tisti, ki delajo."⁶³⁹ Bil je tudi prepričan, da "nikdar ne bo mogoče doseči, da bi ne bilo ne revnih, ne bogatih, da bi pa vzlic temu bili vsi siti, in to še tedaj, če

⁶³⁸ Slovenski narod, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto.

⁶³⁹ Slovenski narod, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

kaj delajo, ali pa postopajo. Nikdar ne bomo doživeli časov, da bi vsi, kar jih bo na zemlji, bili enako olikani, imeli enake potrebe in enake želje. In nikdar tudi ne bomo doživeli,” je zatrdil, “da bi iz človeštva popolnoma izginil egoizem. (...) V tem egoizmu je tičal dosedanji gospodarski napredek, in on bo studenec prihodnjih napredkov! Če ne, se bo pa vse zgrudilo v smrtno letargijo in posamniki bodo samo mrtvi deli stroja. Življenje ne bo imelo za nas nobene vrednosti, nobene slasti, če bo tisti, ki dela, doživel ravno tako usodo, kakor oni, ki se mu ne bo ljubilo delati!”⁶⁴⁰

Tavčar je menil, da je komunistični družbeni nauk, ki sta ga oblikovala Karl Marx in Friedrich Engels, zgrešen. “Celi sistem, katerega zastopata ta dva učenjaka,” je zapisal, je “s stališča vede velika zmeta”. Njuni zmoti sledijo tudi slovenski komunisti, katerih “glavna bolečina je, razlastiti posedujoči razred in odpraviti meščansko državo. Da se to doseže, hočejo imeti revolucijo čez noč, in sicer po ruskem vzorcu.” Boljševistična revolucija pa je zanj pomenila kri “mož, žensk in otrok, ki so bili vsi zverinsko umorjeni in zaklani”,⁶⁴¹ da se je uresničil Leninov “krvavi gospodarski socializem!”⁶⁴² Leninova socializacija je uničila “vsako, tudi najmanjšo svobodo” in “zadavila pravico do življenja”.⁶⁴³ Zato sta bila za Tavčarja “krvoločni in roparski Ljeningov boljševizem”⁶⁴⁴ in komunizem “program največje nekulture, največje nesvobode in tiranstva, kakor ga ni izvrševal niti nekdanji ruski car”.⁶⁴⁵ Tavčar, ki je v zvezi z boljševizmom in komunizmom uporabljal tudi besede “morilni boljševizem” in program “rdeče krvi”, govoril o “krvavi” oziroma “krvoločni komunistični stranki” ter kaotičnem in anarhističnem komunizmu, ki je nasprotnik urejene države in njen pogrebec⁶⁴⁶ – se “rdeče nevarnosti” ni bal.⁶⁴⁷ Na boj z njo je bil politično pripravljen, saj je že leta 1919, to je še pred ustanovitvijo komunistične stranke na Slovenskem, zapisal, da “v prihodnjih desetih letih, če izvezemo socijalno-demokratsko stranko, ki je za razredni boj in diktaturo manjšine, med drugimi slovenskimi strankami ne bo posebnega političnega boja. Kar bo razločevalo stranko od stranke, bodo nazori o obliki države in njene vlade”.⁶⁴⁸ Takemu političnemu boju ni nasprotoval, odločno pa je bil proti temu, “da bi smela na svetu divjati kaka sekta, češ, da je moritev njen privilegij, njé pa da se nihče ne sme dotakniti,

⁶⁴⁰ Slovenski narod, 25. 3. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem in naša mladina.

⁶⁴¹ Prav tam.

⁶⁴² Slovenski narod, 28. 12. 1918, Ivan Tavčar, Prehrana in valuta, 3.

⁶⁴³ Slovenski narod, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁶⁴⁴ Slovenski narod, 12. 9. 1920, Ivan Tavčar, Benešev kontrakt.

⁶⁴⁵ Slovenski narod, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem?

⁶⁴⁶ Slovenski narod, 25. 3. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem in naša mladina, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem?, 26. 6. 1920, Ivan Tavčar, Bodi konec besnenju!, 23. 11. 1920, Dr. Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah, 23. 1. 1921, Ivan Tavčar, V Beogradu, 2, 6. 2. 1921, Ivan Tavčar, V Beogradu, 4, 13. 3. 1921, Ivan Tavčar, Na slepem tiru.

⁶⁴⁷ Slovenski narod, 28. 3. 1919, Ivan Tavčar, Nekaj pripomb.

⁶⁴⁸ Slovenski narod, 31. 5. 1919, Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljublje.

ker je drugače reakcionarec. Ta modrost nam ne pojde nikdar v glavo”, je pribijal. “V kultivirani državi moritev ne sme biti dopustna nikomur, torej tudi delavcu ne. Pobijanja in ropanja Nikola Pašić (tedanji predsednik jugoslovanske vlade – op. J. P.) ne bo dopuščal niti komunistom, niti komu drugemu.”⁶⁴⁹

Tavčar je proti boljšeizmu oziroma komunizmu,⁶⁵⁰ ki ju je imel za pojav, ki so ga ustvarili “v Rusiji izpitani Jud Trockij in tovariši”,⁶⁵¹ zagovarjal ostro bojno stališče, čeprav je menil, da je povsem izključeno, “da bi se kraljevina SHS v teku enega dne preustrojila v sovjetsko republiko”.⁶⁵² Predvsem je bil prepričan, da se “s komunizmom (...) na Slovenskem ne bo prišlo daleč! Prvič je dosti premalo teh komunistov, in drugič se bo posedujoči razred že vendar enkrat zbudil iz svojega spanja ter bo napravil protiorganizacijo, braneč na eni strani svoje življenje, na drugi strani pa red in pravico, brez katerih dveh je država nemogoča. Od vesoljnega potopa ni bilo in do sodnega dne ne bo države,” je zagotavljal, “v kateri bi imeli eni pravico drugim rezati vratove, ti pa dolžnost, onim dopuščati, da se jim kakor piščetom v kuhinji režejo vratovi. In recimo,” je nadaljeval, “da bi se dobil kak slovenski Trockij, ali tudi potem vprašanje proletariata ne bo spravljeno s sveta. Če se razlasti posedujoči razred, bodo ti, ki pripadajo temu razredu, v kolikor jih ne bodo pobili, poklali in z različnimi mukami spravili ob življenje, postali proletarijat, ki bo začel ruvati proti slovenski sovjetski republikli!”⁶⁵³ Tavčar torej ni videl zgodovinske možnosti za obstanek komunizma. Zato je tudi ostro obsodil znano železničarsko in splošno stavko od 15. do 24. aprila 1920, ki je bila “pravzaprav v resnici le politična stavka”, s ciljem “ustanoviti sovjetsko republiko v Jugoslaviji”. V stavki je videl le eno dobro stran, in sicer, da je “v trenutku, ko se je izkazalo, da je stavka politična stavka, sprevidel (...) vsak, da v boju med železnico in državo ne sme in ne more propasti država”.⁶⁵⁴ Kot je znano je v tem boju zmagala država 24. aprila 1920. Tega dne so stavko strli orožniki, ki so na Zaloški cesti v Ljubljani streljali na zbrane demonstrante. Pod njihovimi streli je padlo 13 žrtev, okoli 30 delavcev pa je bilo ranjenih.⁶⁵⁵ Toda Tavčar je že ob vključitvi prve komunistične

⁶⁴⁹ Slovenski narod, 9. 1. 1921, Ivan Tavčar, Proti korupciji.

⁶⁵⁰ Tavčar je boljšeizem in komunizem izenačeval in je oba pojma uporabljal v isti vsebinski zvezi. (Slovenski narod, 9. 1. 1921, Ivan Tavčar, Proti korupciji).

⁶⁵¹ Slovenski narod, 1. 1. 1920, Ivan Tavčar, Ob novem letu. – Tavčarjevo protisemitsko stališče, ki se je kazalo v njegovem odnosu do komunizma, je razkrivala tudi uporaba pojma “*židovsko-ruski boljšeizem*”. Pisal pa je tudi o ruskem nacionalizmu, ki ga “imata v svojih pesteh Žida Trockij in Joffe in z njima nebroj drugih semitskih odpadkov!” (Slovenski narod, 12. 9. 1920, Ivan Tavčar, Benešev kontrakt). O njegovem protisemitskem stališču glej tudi Slovenski narod, 8. 6. 1920, Ivan Tavčar, Kako naj je bolje potem?, 9. 3. 1921, Ivan Tavčar, Trboveljska družba sili v Beograd.

⁶⁵² Slovenski narod, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem?

⁶⁵³ Slovenski narod, 25. 3. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem in naša mladina.

⁶⁵⁴ Slovenski narod, 25. 4. 1920, Ivan Tavčar, Neverjetnosti.

⁶⁵⁵ Miroslav Stiplovec, Železničarska in splošna stavka. V: Slovenska kronika XX. stoletja, 1. Marjan Drnovšek (ur.), Drago Bajt (ur.). Ljubljana 1995, str. 241.

organizacije v Sloveniji, Delavske socialistične stranke za Slovenijo, v Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) 11. aprila 1920 v Ljubljani, o komunistih oblikoval naslednje načelno stališče: "Lahko palite hiše, lahko jemljete po hišah, lahko morite po hišah – vse to bo trajalo kratek čas, potem pa se vam bo tako godilo, kakor se godi komunistom na Ogrskem (mišljen je bil zlom Madžarske sovjetske republike 1. avgusta 1919 op. J. P.), kjer je celi komunizem poginil na vislicah!"⁶⁵⁶

Glede na take skrajne besede je razumljivo, da je Ivan Tavčar zavračal vse socialnogospodarske programe, ki so zagovarjali korenitejšo družbeno preobrazbo. Tako je pred volitvami v Ustavodajno skupščino, 28. novembra 1920, ostro napadel tedanjega krščanskega socialnogospodarskega ideologa in enega od voditeljev krščanskega socialnega delavstva v Slovenski ljudski stranki Andreja Gosarja. Nanj je bil pozoren že leta 1919. Tedaj je Gosar v Slovincu objavil več člankov, v katerih je razmišljal o vprašanju agrarne reforme. Za tedanji čas je oblikoval radikalno stališče, saj ni zahteval le razlastitve in razdelitve zgolj fevdalnih in kapitalističnih veleposestev, ampak tudi velikih kmetij, ki jih gospodar ni mogel obdelovati sam s svojo družino. Razlaščeno zemljo naj bi razdelili na posestva, ki bi jih lahko srednje velika družina (5 do 6 članska) obdelala sama, brez najete delovne sile. Taka posestva naj bi bila zakonsko zaščitena, da ne bi postala žrtev zadolževanja, rubeža in odprodaje. V ta namen naj bi oblikovali institucijo za zaščito kmečkega stanu, temelječo na eksistenčnem minimumu. Gosar je to je imenoval "stalni dom". "Stalni dom" mu je pomenil sredstvo proti propadanju kmečkega stanu, hkrati pa omejevanje možnosti bogatitve na račun kmeta.⁶⁵⁷

Tavčar je Gosarjevi zamisli o oblikovanju kmečkih posestev, ki jih lahko obdeluje srednje velika družina, nasprotoval. Menil je, da je vsaj na Kranjskem premalo zemlje, ki bi jo lahko tako razdelili. Po končani razdelitvi bi namreč ostalo še mnogo malih ljudi, ki ne bi dobili ničesar, zato bi se le še povečal kmečki proletariat. Vanj bi prehajali tudi otroci, ki na posestvu ne bi ostali, ko bi ga po gospodarju prevzel prvi sin. Tavčar je še opozoril, da bi bila posestva, ki bi jih obdelovala srednja družina, gospodarsko neučinkovita in bi rojevala revščino. Prepričan je bil, da na takem posestvu ne bi bilo mogoče pridelati več kot potrebuje pet do šest ljudi za življenje. Za plačilo davkov, nabavo obleke in drugih potrebščin pa naj ne bi imeli več potrebnih sredstev. Priznaval je, da bi lahko še veliko pisali o Gosarjevih zamislih, vendar nadaljnje razprave o njih ni podpiral. Sodil je, da "morda le ni prekorišno, če se o agrarni reformi preveč piše. (...) Lahko se vrže beseda med današnji razburjeni svet, katera

⁶⁵⁶ Slovenski narod, 18. 4. 1920, Ivan Tavčar, Komunizem?

⁶⁵⁷ Zdenko Čepič, Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948). Maribor 1995, str. 36–37 (Čepič, Agrarna reforma).

pade kakor iskra na slamo, težko pa bo pozneje odstraniti vsa nastala pogorišča!”⁶⁵⁸

Glede Gosarjevih zamisli je Tavčar še opozoril, da se morajo “člankarji (Gosar – op. J. P.), ki pišejo v liste”, torej tisti, ki javno razglašajo svoje poglede na pereča družbena vprašanja, “podvreči gotovi odgovornosti”.⁶⁵⁹ Priložnost, da se je lahko ravnal po tem opozorilu, se mu je ponudila naslednje leto. Gosar se je namreč na zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke 25. oktobra 1920 v Ljubljani, skladno z novim programom SLS oblikovanim spomladi 1920, zavzel za “socialno pravični družabni red”.⁶⁶⁰ Zahteval je najpopolnejšo socialno politiko in uvedbo popolnega zdravstvenega zavarovanja za vse fizične in umske delavce. Nadalje se je – ob priznavanju zasebne lastnine – zavzel za določitev maksimalne višine dopustnega premoženja, progresivno obdavčitev dohodkov iz premoženja in določitev neobdavčljivega eksistenčnega minimuma. Zagovarjal je tudi socializacijo, to je podružbljanje podjetij splošnega družbenega pomena. Porabnikom ter delavcem in uslužbencem v podjetjih naj bi se omogočil ustrezen vpliv na vodstvo in upravo podjetij. Zahteval je tudi izvedbo agrarne reforme po načelu, naj zemljo dobi tisti, ki jo obdeluje. Zahteval je še, da se onemogoči špekuliranje s stavbnimi zemljišči. Zato naj bi imele avtonomne upravne enote – mesta in občine – pravico, da bi lahko pod primernimi pogoji razlastile pomembna stavbna zemljišča.⁶⁶¹

Gosar je svoje socialnogospodarske nazore predstavil, ko je kot poslanski kandidat SLS pojasnjeval njen program za volitve v Ustavodajno skupščino. S tem so imeli njegovi pogledi tudi konkreten politični pomen. Zlasti še zato, ker je bilo v letih neposredno po prvi svetovni vojni vprašanje družbene preobrazbe poudarjeno prisotno v političnem življenju. To je zelo dobro razumel tudi Tavčar. Na volilnem shodu Jugoslovanske demokratske stranke, 5. novembra 1920 v Ljubljani, je silovito napadel Gosarjeve “socialistične teorije” in branil gospodarski ter socialni položaj meščanstva. Zbodlo ga je predvsem Gosarjevo zavzemanje za socializacijo proizvodnje in določitev maksimalne premoženjske meje. “Če zahteva dr. Gosar socializacijo produkcije,” je nagovoril zbrane ljubljanske demokratske volilce, “potem zahteva, da naj se hišnim posestnikom brezplačno odvzamejo njihove hiše, mesarjem njihove mesnice, trgovcem njihovo-

⁶⁵⁸ Slovenski narod, 7. 5. 1919, Ivan Tavčar, O agrarni reformi. – V navedenem članku je Tavčar Gosarju tudi očital, da Gosar ne omenja ali naj bi se izplačevala odškodnina za razlašena posestva. Konec junija 1919 je Gosar pisal tudi o tem. Izrekel se je za njeno izplačevanje, zavzel pa se je za nizko odškodnino, takšno, da bi jo vsak ob skrbnem gospodarjenju na dodeljeni zemlji lahko odplačeval. (Čepič, Agrarna reforma, str. 37–38).

⁶⁵⁹ Slovenski narod, 7. 5. 1919, Ivan Tavčar, O agrarni reformi.

⁶⁶⁰ Slovenec, 26. 10. 1920, Velika manifestacija Slovenske Ljudske Stranke. – Nov program, ki ga je SLS oblikovala po nastanku Kraljevine SHS, je sprejel zbor strankinih zaupnikov 6. in 7. 4. 1920 v Ljubljani. Program glej v Perovšek, Programi političnih strank, str. 71–74.

⁶⁶¹ Slovenec, 26. 10. 1920, Velika manifestacija Slovenske Ljudske Stranke.

ve trgovine in tovarnarjem njihove tovarne. Povsod boste, prijatelji, odstavljeni in na vaše mesto bodo stopili Gosarjevi gospodarski sovjeti. Ti sovjeti, dragi Ljubljčanani, bodo vaši hišni lastniki, vaši trgovci in tudi vaši tovarnarji. (...) Vi, ljubljanski hišni gospodarji (...), vi, ljubljanski mesarji, obrtniki, trgovci in tovarnarji, kakor tudi vi, slovenski kmetje, se boste pa popolnoma posušili, da boste kot lačne, tanke žive niti lazili okrog in da boste predstavljali nov izstradani proletarijat, kakor ga svet še ni videl!” Odklanjal je tudi Gosarjevo zahtevo po maksimiranju premoženja. O njej je govoril kot o “katoliškem socializmu”. Gosar naj bi hotel “svet preustrojiti s tem, da naj se potom postav določi, koliko premoženja sme imeti vsak posamni človek. Če prekorači maksimalno svoto, potem se mu mora tisto, za kolikor je maksimum prekoračil, s silo odvzeti!” Gosarjeve socialnogospodarske zamisli so po Tavčarju brile “norče (...), za našo industrijo, našo trgovino in našo obrtjo!” Pomenile naj bi “*katoliško boljšeštvo*”, o katerem je Tavčar menil, da je lahko v določeni meri nevarno. Opozarjal je namreč, če bo “z geslom: “Vera je v nevarnosti” stopila Gosarjeva stranka (SLS – op. J. P.) s svojo socializacijo in z drugimi svojimi socialnimi utopijami med kmete, potem se bo mali človek na deželi dal prepričati, da je Kristus (tisti – op. J. P.), ki zahteva socializacijo zemlje, socializacijo hišnih posestnikov in visoko obdavčenje zemljiške rente. Nekaj nevarnosti je tukaj,” je poudaril, “da nastane katoliški boljševizem na deželi”. Veliko “nevarnost dr. Gosarjevih socialnih reform” pa je videl tudi v tem, da se “dajo tudi enostransko izvesti, tako da bo tepen samo ‘liberalec’, klerikalec pa bo od veselja skakal od tal”. Zahteval je, da se morajo “naši srednji sloji” tej nevarnosti z največjim pogumom postaviti v bran. Pred volitvami v Ustavodajno skupščino jih je tako-le opozoril: “Mislim, dragi Ljubljčanani, da si kaj takega ne morete želeti in da je docela izključeno, da bi vi sami, bodisi da ste hišni posestniki, trgovci ali industrijalci, postali tako slepi, da bi podpirali dr. Gosarja s svojo glasovnico pri tej mesariji!”⁶⁶²

Tavčarju so torej bili trn v peti tako komunisti, kot tudi – kot jih je imenoval – “katoliški komunisti”.⁶⁶³ Krščanskosocialni reformni program, ki so ga zagovarjali slednji pa je bil – z delno izjemo nacionalnega vprašanja – edina točka, v kateri je Tavčar še napadal katoliško stran. Po prvi svetovni vojni je namreč svojo kulturno-bojno držo skorajda opustil. Menil je, da ni več potrebe voditi “politični boj s tisto neusmiljenostjo, kakor smo ga vodili svojčas”.⁶⁶⁴ To stališče je utemeljeval s svojo politično preteklostjo, ko je skoraj četrto stoletja stal na čelu vojske, ki se je z “brezprimernim samozatajevanjem in s plemenitega cilja vredno požrtvovalnostjo” boje-

⁶⁶² Slovenski narod, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁶⁶³ Slovenski narod, 26. 6. 1920, Ivan Tavčar, Bodi konec besnenju!, 9. 1. 1921, Ivan Tavčar, Proti korupciji.

⁶⁶⁴ Slovenski narod, 6. 7. 1920, Ivan Tavčar, Ne vlivajmo olja v plamen!

vala proti "klerikalni stranki" ter "proti mračnjaštvu in duševnemu robstvu".⁶⁶⁵ Leta 1920 je na vero, njen družbeni pomen in politično delovanje cerkvenih predstavnikov gledal drugače. Opozarjal je, da nima božji nauk nobene koristi, če se "s prižnice priporočajo kandidati kake stranke, ter bi Kristus, če bi danes hodil med nami, iz svojih templjev izgnal politične branjevce ravnotako, kakor je izgnal svojčas navadne branjevce". Zato je bil prepričan, "da agitacija v cerkvi ni (več – op. J. P.) glavna stvar. *Glavna stvar je agitacija duhovščine zunaj cerkve*: mlad in vnet kaplan, ki bo ponoči in podnevi lazil od hiše do hiše, bo dosegel večje uspehe, nego pridiga, in naj bo ta še tako agitatorična. Te agitacije se pa duhovščini ne more prepovedati, ker je vsak volivec opravičen, da agitira, kolikor more." Zato je v takih primerih svetoval moder in umirjen politični odziv. Pametni politiki bi morali upoštevati, "naj so še taki radikalci, izrek velikega državnika: Nobena država se brez vere in svobode ne more vladati. Ta državnik je bil grof Cavour," je nadaljeval, "ki je bil s klerikalizmom kvečjemu toliko v sorodstvu, kakor sta bila z menoj Adam in Eva, ko sta hodila še po paradižu."⁶⁶⁶

Poleg idejnopoličnih vprašanj je Tavčar v jugoslovanski državi obravnaval tudi konkretne probleme tedanjega gospodarskega razvoja. Kot dober poznavalec finančne problematike⁶⁶⁷ je večkrat pisal ali govoril o znani povojni menjavi avstrijskih kron za dinarje v razmerju 4 krone za 1 dinar. O tej menjavi je leta 1919 in v začetku leta 1920 potekala velika razprava v gospodarskih krogih in v vseh dejavnih državne gospodarske politike.⁶⁶⁸ Razmerje 4 : 1 je ob svoji ustanovitvi 31. januarja 1920 določila Narodna banka Kraljevine SHS, potrdila pa sta ga tudi vlada in Začasno narodno predstavništvo.⁶⁶⁹ Razmerje je šlo v škodo kronskega območ-

⁶⁶⁵ Slovenski narod, 5. 12. 1920, Ivan Tavčar, Ljubljanskim demokratskim volilcem!

⁶⁶⁶ Slovenski narod, 6. 7. 1920, Ivan Tavčar, Ne vlivajmo olja v plamen! – V navedku omenjeni grof Camillo Benso de Cavour (1810–1861) je bil italijanski državnik in predstavnik liberalne aristokratsko-meščanske politične usmeritve.

⁶⁶⁷ Tavčar je bil soustanovitelj Mestne hranilnice ljubljanske leta 1889, nato je bil od leta 1900 član upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke in v letih 1916–1923 njegov predsednik. Po oblikovanju Kraljevine SHS je bil od leta 1919 član upravnega odbora Hrvaške trgovske banke in od leta 1921 še upravnega odbora Hrvaško-slavonske zemaljske hipotekarne banke v Zagrebu. Bil je tudi član upravnega odbora Narodne banke v Beogradu. Dejavan je bil še na drugih gospodarskih področjih. V letih 1888–1923 je bil predsednik upravnega odbora Narodne tiskarne v Ljubljani, od leta 1920 pa je bil član upravnih odborov Združenih papirnic Vevče–Goričane–Medvode, tovarne za kemijsko industrijo Zorka (Zagreb–Subotica) in drugih gospodarskih ustanov.

⁶⁶⁸ Jože Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924. Ljubljana 1997, str. 125–128 (Šorn, Slovensko gospodarstvo). Glej tudi Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 230–232.

⁶⁶⁹ Šorn, Slovensko gospodarstvo, str. 127. – Začasno narodno predstavništvo (ZNP) je bilo prvo zakonodajno telo novo ustanovljene jugoslovanske države, t. i. predparlament. Oblikovano je bilo zato, da v vmesnem obdobju od ustanovitve Kraljevine SHS do sklica Ustavodajne skupščine po hitrem postopku sprejema zakone, nujne za državo, nadzoruje delo vlade, da bi bilo načelo parlamentarne odgovornosti uveljavljeno še pred sklicem konstituante, predvsem pa, da pripravi volilni zakon za volitve v Ustavodajno skupščino. ZNP je delovalo od 1. 3. 1919, ko ga je sklicala vlada do 28. 10. 1920, ko je bilo z ukazom regenta Aleksandra

ja,⁶⁷⁰ kar so poudarjali tudi na Slovenskem. Lastniki kron niso bili zadovoljni, ker so menili, da je vrednost krone nasproti dinarju večja.⁶⁷¹ Tako je mislil tudi Tavčar. Ko so se decembra 1919 začeli širiti glasovi, da bo menjava izvedena v razmerju 4 : 1, je pohitel z opozorilom, da bi omenjeno razmerje za Slovence pomenilo “nekak inferno, v katerem nas bodo silili v kotle, tako da od nas ne bo drugega ostalo, kakor nekoliko prekuhanih kosti na dnu teh kotlov!” To bi bilo delo srbskih finančnikov, ki se jih je bal, “ker so njihove trde glave znane po celem jugu in tudi njihovo dosedanje delo je nam prinašalo sadove, grenkejše od pelinala!” Tavčar ni verjel, da bi po zamenjavi kron za dinarje 1 dinar imel enako vrednost kot 4 nekdanje krone. Ugovoru, da bo dinar državni denar, ki bo dosti bolj fundiran kot dotedanja krona, ni verjel. To pa zato, ker ni verjel “v dobro fundacijo srbskega bančnega dinarja”. Zahteval je, naj se zamenjava kron za dinarje izvede enakopravno, v razmerju 1 : 1.⁶⁷² Enako vrednost krone nasproti dinarju je utemeljeval s slovenskim narodnim bogastvom. “Za to krono tiči naše premoženje, tiče naši gozdovi, predvsem (pa) tiči tudi energija slovenskega naroda, katera je na trgovskem, na obrtniškem in na kmetiškem polju velika in katera bo postala mogočna tudi na polju naše industrije!” Menjava v razmerju 4 : 1 pa bi uničila slovensko industrijo, varčevalcem v slovenskih hranilnicah odvzela tri četrtine prihrankov in Slovencem vsilila valuto, “katera bi se nam zadržnila okrog vratu kakor obešen-cu vrvi”. Zato je zahteval, “da se reši vprašanje valute po pameti in po pravici!”⁶⁷³ Ker je bilo rešeno z vzpostavitvijo razmerja 4 : 1, ni tega nikoli pozabil.⁶⁷⁴

Prav tako dosleden je bil Tavčar tudi pri ključnem problemu nove jugoslovanske države – vprašanju notranje ureditve jugoslovanske skupnosti in oblike vladavine v njej. S tem vprašanjem so bili tesno povezani tudi njegovi pogledi na nacionalni problem. Tavčar je izhajal iz unitarističnega in centralističnega narodnega programa Jugoslovanske demokratske stranke in je že pred oblikovanjem Kraljevine SHS odločno podpiral zamisel centralistične, monarhistične in narodno unitaristične jugoslovanske države.⁶⁷⁵ Ko je oktobra 1918 – še v času Avstro-Ogrske monarhije – med vidnim pripadnikom SLS in zagovornikom avtonomističnega koncepta Franom Šukljutom in liberalci potekala znana polemika o ureditvi bodoče jugoslovanske države, je Tavčar nepopustljivo poudarjal svoje unitaristične in cen-

razpuščeno. O ZNP glej podrobneje Neda Engelsfeld, Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo. Zagreb 1989.

⁶⁷⁰ Žarko Lazarević, Na južnih obzorjih : gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Nova revija, 1995/156–157, str. 195.

⁶⁷¹ Šorn, Slovensko gospodarstvo, str. 127.

⁶⁷² Slovenski narod, 17. 12. 1919, Ivan Tavčar, K valutni uredbi.

⁶⁷³ Slovenski narod, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto.

⁶⁷⁴ Slovenski narod, 22. 1. 1921, Ivan Tavčar, V Beogradu, 1.

⁶⁷⁵ O unitarističnem in centralističnem programu JDS in vzrokih, zakaj so ga slovenski liberalci podpirali glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 29–40.

tralistične poglede. Nikakor si ni mogel predstavljati, da bi lahko v jugoslovanski državi "nastala posebna slovenska, posebna hrvatska in posebna srbska skupina". Prav tako si ni mogel predstavljati, "da bi ta država obsegala zedinjeno Slovenijo samo zase in ločeno od zedinjene Hrvatske ali zedinjene Srbije". Bodoča Jugoslavija naj bi bila "izklesana iz enega samega kamna". Zato bi morala biti njena ustava usklajena z enotnim državnim značajem. Enako naj bi veljalo tudi za državno upravo, ki se bo morala "istotako povsod urediti po *enotnih* principih, ki bodo odgovarjali *ujedinjeni enotni državi*". Tavčar je poudaril tudi unitaristično nacionalno stališče. Po njem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi zgolj "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda. Opozoril je, da se mora jugoslovanska država "takoj spočetka postaviti na temelj, da prebiva *v njej en sam narod*. Teorije, da v teh pokrajinah živi več narodov, na noben način ne pustimo veljati," je pribil. Pri tem je kot ugleden slovenski književnik zastopal presenetljivo stališče: "Če pa se nova država pri ustavi in upravi opre na princip enotnosti in če bi vsled tega vpliv vseh naših *narečij* ne bil popolnoma enak, bomo kaj takega že prenesli, če smo v resnici pravi Jugoslovani".⁶⁷⁶

Tavčar je pri unitarističnem, centralističnem in nato tudi monarhističnem načelu brezpogojno vztrajal tudi po razpadu Avstro-Ogrske monarhije. Kljub temu pa je v času obstoja Države SHS novembra 1918 podal oziroma podprl nekaj predlogov, ki so bili v "svobodni in samostojni Jugoslaviji", kot je imenoval Državo SHS,⁶⁷⁷ v prid slovenskemu narodno emancipacijskemu stališču. Tako je na njegov predlog slovenska Narodna vlada 1. novembra 1918 sprejela sklep, da Narodnemu Vijeću v Zagrebu, najvišjemu organu oblasti v Državi SHS, izreka "svoje popolno zaupanje v prepričanju, da zavzema Narodno vječe napram naši vladi isto stališče, kakor ga zavzema nasproti narodni hrvatsko-slavonski vladi".⁶⁷⁸ Naslednji dan, 2. novembra 1918, je Narodna vlada na njegov predlog sklenila, da se izvrši "slovesna prisega" slovenskih vojakov.⁶⁷⁹ Izvršena je bila 6. novembra 1918, ko je prisegel "kader 17. pešpolka za Narodno vl."⁶⁸⁰ Tavčar je 9. novembra 1918 tudi podprl zamisel, naj se oblikuje slovenski parlament.⁶⁸¹ Ta zamisel pa tedaj ni prodrla.⁶⁸²

⁶⁷⁶ Slovenski narod, 17. 10. 1918, Ivan Tavčar, In necessariis unitas! – O Šukljetoem avtonomičnem konceptu in polemičnem odzivu liberalcev nanj oktobra 1918 glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 45–65.

⁶⁷⁷ UL NV SHS, 8. 11. 1918, Poziv kmetovalcem.

⁶⁷⁸ Zapisnik seje Narodne vlade v Ljubljani, z dne 1. novembra 1918. V: Sejni zapisniki Narodne vlade Slovenije, Hrvatov in Srbov in Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 1. Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana 1998, str. 54 (Sejni zapisniki, 1).

⁶⁷⁹ Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, dne 2. novembra 1918. Sejni zapisniki, 1, str. 59.

⁶⁸⁰ Prav tam in Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 6. novembra 1918. Sejni zapisniki, 1, str. 78.

⁶⁸¹ Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 153.

⁶⁸² Prav tam, str. 147–157.

“Edino avtoriteto, ki je bila v deželi”,⁶⁸³ je še nadalje predstavljala Narodna vlada. Zanimivo pa je, da je Tavčar kot poverjenik Narodne vlade za prehrano kljub mnenju predstavnika generalnega štaba vojske Države SHS, “da je iz vojaškega stališča mogoče zasesti Celovec, težave pa nastanejo za prehrano”, na seji vlade 30. novembra 1918 zasedbi Celovca nasprotoval. Izjavil je, “da ni v stanu prevzeti še aprovizacije Celovca”. Zato je predlagal, naj “vojaštvo zasede samo še Grabštajn pri Celovcu in Celovec sam le ogroža”. Ker je na isti seji komisar Narodne vlade za Koroško Franc Smodej izjavil, da je v Celovcu dosti živil in “da morajo Korošci tudi imeti Celovec kot središče uprave”, je vlada sklenila, naj se Smodej napoti “v Maribor in eventualno še v Zagreb in naj zasigura prehrano Celovca neodvisno od Ljubljane. (...) Če se mu to posreči, se ukaže generalu Maistru zasesti Celovec, ker ima po lastni izjavi dovolj moči na razpolago.”⁶⁸⁴ General Rudolf Maister je v začetku decembra 1918 nadaljeval zasedbo krajev ob slovenski severni etnični meji, Celovca pa tedaj ni poskušal zasesti.

Svojo zavezanost unitarizmu, centralizmu in monarhizmu je Tavčar leta 1918 posebej dokazal v dogajanjih, povezanih z oblikovanjem jugoslovanske države. Najprej je že ob državni odcepitvi Slovencev od habsburške monarhije 29. oktobra 1918 poudaril, da so “Jugoslovani (...) en sam narod”.⁶⁸⁵ Ko pa so na seji Narodne vlade 21. novembra 1918 obravnavali vprašanje združitve Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno jugoslovansko državo in razpravljali o njeni ureditvi, se je Tavčar zavzel za čim prejšnjo združitev s Srbijo in oblikovanje skupne vlade, parlamenta in regentstva v novi državni skupnosti.⁶⁸⁶ Na osnovi unitarističnega in monarhističnega načela je nato tudi bila izvršena jugoslovanska združitev 1. decembra 1918.⁶⁸⁷

Po oblikovanju Kraljevine SHS je Tavčar posvetil vso svojo ustvarjalno moč politični uveljavitvi jugoslovanskega narodnega unitarizma, državnega centralizma in karadorđevićevskega monarhizma. V Slovenskem narodu so se od decembra 1918 do volitev v Ustavodajno skupščino novembra 1920 vrstili številni članki, v katerih se je goreče zavzemal za unitarizem, centralizem in monarhijo. Zelo jasno je podpiral stališče, da obstaja v Kraljevini SHS “en

⁶⁸³ Slovenski narod, 15. 2. 1919, Ivan Tavčar, Brez zamere.

⁶⁸⁴ Zapisnik 26. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, dne 30. novembra 1918. Sejni zapisniki, 1, str. 148.

⁶⁸⁵ Slovenski narod, 30. 10. 1918, Manifestacijski sprevod v Ljubljani.

⁶⁸⁶ Zapisnik 20. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 21. novembra 1918. Sejni zapisniki, 1, str. 124. – Taka stališča je Tavčar zagovarjal tudi v članku Republika?, ki ga je Slovenski narod objavil 23. 11. 1918. (Slovenski narod, 23. 11. 1918, –r. /Ivan Tavčar/, Republika?).

⁶⁸⁷ O tedanjih pogledih slovenske politike na jugoslovansko državno združitev in ureditev bodoče jugoslovanske države ter o političnem dogajanju povezanem z združitvijo 1. 12. 1918 glej podrobneje Perovšek, Slovenska osamosvojitev 1918, str. 132–147; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 97–99.

sam narod”, ki ima po načelu “en narod – ena država (...) eno samo dušo”. Zagotavljal je, da v jugoslovanski državi “ne bo ne Slovenca, ne Hrvata, ne Srba”, ker bo obstajala le “iz vrst čvrstih (...) Jugoslovanov”.⁶⁸⁸ Odločno je zagovarjal tudi enotno in nerazdružljivo centralistično jugoslovansko državo pod vodstvom srbske kraljevske dinastije Karađorđevićev.⁶⁸⁹ Po njegovem prepričanju so namreč imeli Srbi in njihova dinastija največ zaslug za nastanek Kraljevine SHS.⁶⁹⁰ To “upravičuje tako dinastijo, kakor junaški srbski narod, da sta postavljena na čelo Jugoslaviji”.⁶⁹¹ Tavčar je pozdravljal tako politično vlogo Srbov in karađorđevićevske dinastije. Kot politik, ki je zagovarjal “monarhijo proti republiki, kakor tudi centralizem proti separatizmu (avtonomizmu – op. J. P.)”,⁶⁹² je bil namreč prepričan, da mora “srbski duh (...) nas vse prešinjati, če hočemo, da ne razpade Jugoslavija v različne kote in kotiche, ki bo vlekli vsak na svojo stran”. Potem bi “kmalu imeli državno telo, na katerem bi vsak ud deloval proti drugemu udu”.⁶⁹³

Tavčarjevo priklonitev “srbskemu duhu” je najbolje pokazalo njegovo zavračanje republike. Srbsko razumevanje jugoslovanske države je namreč upoštevalo le unitarizem in centralizem, o monarhizmu in dinastiji Karađorđevićev pa razprave sploh ni dopuščalo.⁶⁹⁴ Tega ni dopuščal tudi Tavčar, ki je maja 1920 opozarjal, “da smo monarhistična država, da imamo svojo dinastijo, za katero moramo Bogu hvalo dajati. Samo premislimo, kam bi bili zajahali, da smo živeli v republiki! Svoje življenje zastavim,” je zagotavljal, “da bi danes, po preteku poldruga leta, republika še ne imela svojega predsednika. Vsaka frakcija v žalostnem narodnem predstavništvu, silila bi kako svojo osebnico na mesto predsednika. Večine pa bi vzlic vsem konferencam ne bilo (...). Veseli smo svoje dinastije”, je poudaril.⁶⁹⁵ Zato je bila zanj na volitvah v Ustavodajno skupščino najpomembnejša opredelitev za monarhijo. Volilcem je svetoval, naj “odklonijo vsakega kandidata, ki bi jim godel o republiki, in v blaznico naj ga pošljejo, ne pa v konstituito. Koliko zla je re-

⁶⁸⁸ Slovenski narod, 10. 12. 1919, Ivan Tavčar, Obletnica svobodne Jugoslavije. Glej tudi Slovenski narod, 23. 1. 1919, Ivan Tavčar, Prehrana.

⁶⁸⁹ Slovenski narod, 14. 12. 1918, Slavnostna seja občinskega sveta ljubljanskega, 24. 12. 1918, Ivan Tavčar, Prehrana in valuta, 1. 15. 2. 1919, Ivan Tavčar, Brez zamere, 31. 5. 1919, Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljublje, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS, 10. 12. 1919, Ivan Tavčar, Obletnica svobodne Jugoslavije, 1. 1. 1920, Ivan Tavčar, Ob novem letu, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto, 16. 5. 1920, Ivan Tavčar, Naše zakonodajstvo, 19. 9. 1920, Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo?, 26. 9. 1920, Ivan Tavčar, Odgovor, 29. 10. 1920, Ivan Tavčar, Volilni manifest SLS, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke, 12. 11. 1920, Ivan Tavčar, Prvi odgovor, 23. 11. 1920, Dr. Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah, 24. 11. 1920, Volilni shod JDS na Barju.

⁶⁹⁰ Slovenski narod, 14. 12. 1918, Slavnostna seja občinskega sveta ljubljanskega, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁶⁹¹ Slovenski narod, 16. 5. 1920, Ivan Tavčar, Naše zakonodajstvo.

⁶⁹² Slovenski narod, 31. 5. 1919, Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljublje.

⁶⁹³ Slovenski narod, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁶⁹⁴ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 99–102.

⁶⁹⁵ Slovenski narod, 16. 5. 1920, Ivan Tavčar, Naše zakonodajstvo.

publikanska misel rodila pri naših bratih Hrvatih, kjer je to misel sprožil prismojen človek (predsednik Hrvaške republikanske kmečke stranke Stjepan Radić – op. J. P.), kojega so oddali za dve leti v ječo, mesto da so ga za vse življenje nastanili v Stenjevcu (bolnišnica za duševno bolne v okolici Zagreba – op. J. P.)! Republikanskih šal ne uganjajmo,” je opozarjal, “ker danes niti Bog ne vé, kaj naj bi počeli z republiko v Makedoniji, ali med hrvatskimi seljaki, ali med slovenskimi kmeti!”⁶⁹⁶

Tavčar ni dopuščal tudi nobenega dvoma v centralistično državno ureditev. To je pokazala njegova odločna zavrnitev znane Avtonomistične izjave slovenskih kulturnih delavcev februarja 1921. Tedaj se je 43 vidnih slovenskih univerzitetnih profesorjev, literatov, igralcev, likovnikov, glasbenikov in drugih predstavnikov slovenskega humanističnega izobraženstva javno uprlo centralističnim in unitarističnim zamislim o notranji ureditvi Kraljevine SHS. Zavzeli so se za “*avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic*”.⁶⁹⁷ Predsednik JDS Tavčar je njihovo zahtevo odklonil kot “plod truda gotovih strank, ki gore za avtonomijo, morda tudi za federalizem, ali še celo za zvezo treh držav, in je torej izjava predvsem sad naporov klerikalne in socialno-demokratske stranke”. Zahtevo po slovenski avtonomiji je imel “za prazen fantom, ki se sploh ne da uresničiti”. Ker so jo podpisali ugledni kulturni in znanstveni delavci, jo je pobijal s primeri iz kulturnega in znanstvenega življenja. Menil je, da bi v avtonomistično urejeni državi avtonomne enote svoje prihodke obdržale zase, ne pa za financiranje skupne države. Zato bi morale tudi same finančno skrbeti za svoje kulturne potrebe. Tega pa ne bi zmogle. Tavčar je dvomil, da bi “malo slovensko pleme, če je zase avtonomna edinica, moglo vzdrževati univerzo in tehniko, konservatorij in še druge take zavode, predvsem tudi gledališče v takem obsegu v kakršnem se nahaja danes. Vse to smo dobili,” je opozarjal, “ker nam je priskočila država na pomoč, recimo kar naravnost, ker nam je prišel na pomoč srbski narod.” Zato ni verjel v avtonomijo Slovenije, pač pa v centralistično državo. Brez nje se lahko “kar poslovimo od univerze in tehnike ter vseh drugih kulturnih naprav, katerih bi nam posamezne edinice ne privoščile, država bi nam jih pa ne mogla dati,

⁶⁹⁶ Slovenski narod, 19. 9. 1920, Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo? – Opozarjam, da voditelj HRKS Stjepan Radić v zaporu ni preživel dveh let, kot je zapisal Tavčar, pač pa 11 mesecev. Radić je bil aretiran na zahtevo notranjega ministra Svetožarja Pribičevića, ker je naslovil na francosko vojaško misijo apel, v katerem je oporekal pravno veljavnost akta o jugoslovanski združitvi 1. 12. 1918. V zaporu je bil od 25. 3. 1919 do 27. 2. 1920.

⁶⁹⁷ Naši zapiski, 1921/2, str. 25–26. – O Avtonomistični izjavi glej Fran Erjavec, Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev : iz spominov. Zgodovinski zbornik. Buenos Aires 1958, str. 1–30 (Erjavec, Avtonomistična izjava); Ervin Dolenc, Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana 1996, str. 145–150 (Dolenc, Kulturni boj).

ker bi ji edinice jemale vse dohodke”.⁶⁹⁸ Proti slovenski avtonomiji pa je bil tudi zato, ker se je zanjo zavzemala katoliška Slovenska ljudska stranka. V avtonomni Sloveniji bi namreč vsak “poverjenik (tedaj še obstoječe Deželne vlade za Slovenijo – op. J. P.), morda tudi vsak klerikalni župan, gotovo pa vsak dekan in župnik (...) smel dvigati prapor upora, če se mu bo dozdevalo, da mu kak ‘nasilnež’ z ministrskega sedeža (v Beogradu – op. J. P.) dela krivico. To bo lepa avtonomija! Ne bomo imeli nikake državnice, – kar bomo imeli, bo podobno velikemu vrabčjemu gnezdu, skupaj znešenemu brez vsakega reda in sistema. (...) Tako si mi ne moremo predstavljati avtonomije,” je poudaril, “ker bi taka avtonomija onemogočila vsako vladanje in bi Jugoslavijo postavila na nivo srednje- in južnoameriških republik.”⁶⁹⁹

Kljub odklanjanju teženj po avtonomiji Slovenije pa Tavčar pred volitvami v Ustavodajno skupščino ni več zagovarjal absolutnega centralizma. V tem smislu je celo priznal, da je oktobra 1918 storil krivico Franju Šukljuetu, ko je pisal proti njegovim avtonomističnim zamislim. Absolutni centralizem “nima danes življenjske moči v sebi, in tega so krivi nemalo Srbi sami”, je ocenil septembra 1920. Srbski uradniki, ki so prišli v Slovenijo, “so se vsi odlikovali z izvanredno trmoglavostjo ter se obnašali tako, kakor bi se v Ljubljani dalo administrirati čisto po istih načelih, kot se vodi uprava recimo v Prištini, kjer se z uradnim denarjem kvarta in pijančuje do noči”.⁷⁰⁰ Tavčar se je zavzel za zmerno upravno decentralizacijo, ko bi pokrajinski upravni organi izvajali posle državne uprave pod vodstvom osrednje državne oblasti.⁷⁰¹ To seveda ni pomenilo zanikanja centralizma, saj je poudaril, da je treba zagotoviti, “da se država sama s pomočjo ustave ne bo dala na kose raztrgati”.⁷⁰² Zahteval je centralistično ustavo, “da bo pri takih pripetljajih – ko bi se bunila ljubljanska vlada – imel ministrski predsednik samo eno pot: brzojaviti generalu Dokiću (Đura Dokić, poveljnik dravske divizijske oblasti v Ljubljani – op. J. P.), da vrže puntarja v Ljubljanski vladni palači v ječo in železje”.⁷⁰³

Za Tavčarja je bila torej poleg unitarizma, centralizma in monarhizma jamstvo enotne jugoslovanske države tudi močna in disciplinirana vojska. Imel jo je za “*predpogoj močni državi*”, za njeno pest, ki “*bo morala biti železna*”. Predvsem zaradi zunanjih sovražni-

⁶⁹⁸ Slovenski narod, 27. 2. 1921, Ivan Tavčar, Kulturni delavci in avtonomija.

⁶⁹⁹ Slovenski narod, 26. 9. 1920, Ivan Tavčar, Odgovor.

⁷⁰⁰ Slovenski narod, 19. 9. 1920, Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo?

⁷⁰¹ Prav tam in Slovenski narod, 27. 2. 1921, Ivan Tavčar, Kulturni delavci in avtonomija.

⁷⁰² Slovenski narod, 27. 2. 1921, Ivan Tavčar, Kulturni delavci in avtonomija.

⁷⁰³ Slovenski narod, 19. 9. 1920, Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo? – S “puntarjem” je Tavčar mislil na člana SLS in predsednika Deželne vlade za Slovenijo Janka Brejca, ki je skušal nasproti osrednji vladi v Beogradu doseči čim več avtonomije za Slovenijo. O Brejcu kot predsedniku Deželne vlade za Slovenijo glej podrobneje Andrej Rahten, Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934). Celovec – Ljubljana – Dunaj 2002, str. 217–265.

kov, med njimi posebej Italije, kot tudi zaradi notranjepolitičnih razmer oziroma elementov, "ki mislijo, da so vselej, kadar se dolgočasijo pod božjim nebom, upravičeni organizirati kako malo revolto!"⁷⁰⁴ Tega se sicer ni bal, saj je bila njegov ideal "plemenita srbska vojska". Ta je po oblikovanju nove države pomagala, "da se je mogel med nami obvarovati red in da nismo doživeli krvavih izgredov, kakor jih je n. pr. doživela naša madjarska sosedka (mišljen je čas od 21. marca do 1. avgusta 1919, ko je bila na Madžarskem vzpostavljena Madžarska sovjetska republika – op. J. P.)".⁷⁰⁵ Toda kljub pohvalam jugoslovanski vojski in v tem pogledu "slavnemu srbskemu imenu"⁷⁰⁶ je pred volitvami v Ustavodajno skupščino posebej poudaril: Armada bo morala, "kakor vsaka druga panoga državne uprave, stati pod kontrolo parlamentarnega nadzorstva. Armada ne bo smela tvoriti, kakor se sedaj časih pripeti, samostojno državico v državi. Tudi ne bo smela biti monopol za eno samo pleme (Srbe – op. J. P.), tako da bodo po sprejetju ustave morale v hipu odpasti tiste sramotne, kulturni in vsaki ljubezni do skupne domovine naravnost v obraz bijoče razmere, kakor jih doživljamo dandanes, ko se slovenski častniki iz služb podé in preganjajo kakor brezpravne pare. Tudi za armada zahtevamo popolno enakopravnost, in ustava mora Slovencem omogočiti, da postanejo enakopravni člani naše vojske, da se jim godi kakor vsakemu drugemu državljanu, tako da končno postane Slovenec makari še celo general Dravske divizije!"⁷⁰⁷

Tako izrazito politično stališče, ki je zadevalo notranjepolitične odnose v Kraljevini SHS, je Tavčar izrekel dobrega pol leta pred sprejemom unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave 28. junija 1921. Vidovdanska ustava, ki je uzakonila jugoslovanski narodni unitarizem, državni centralizem in vladarsko oblast srbske dinastije Karađorđevićev,⁷⁰⁸ je uveljavila vsa temeljna politična in državnopravna načela, na katerih naj bi bila po Tavčarjevem mnenju zgrajena jugoslovanska država. V tem smislu je nazore, ki so oblikovali Tavčarjev jugoslovanski narodnopolitični program, potrdila jugoslovanska državno-politična stvarnost. Ta je potrdila tudi njegovo izrazito protikomunistično stališče, ki ga je zagovarjal kot prepričan meščanski politik. Z Obznano, ki jo je sprejela vlada Kraljevine SHS 29. decembra 1920 in Zakonom o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki ga je sprejela Zakonodajna skupščina Kraljevine SHS 2. avgusta 1921, je namreč bila še za časa njegovega življenja v Kraljevini SHS prepovedana vsa komunistična dejavnost, Komu-

⁷⁰⁴ Slovenski narod, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁷⁰⁵ Slovenski narod, 10. 12. 1919, Ivan Tavčar, Obletnica svobodne Jugoslavije.

⁷⁰⁶ Slovenski narod, 12. 9. 1920, Ivan Tavčar, Benešev kontrakt.

⁷⁰⁷ Slovenski narod, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁷⁰⁸ O tem glej Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, 1993/1–2, str. 17–26 (Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave).

nistična partija Jugoslavije pa potisnjena v ilegalo.⁷⁰⁹ Tavčar je torej po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke konec junija 1918 in nato oblikovanju Kraljevine SHS 1. decembra 1918 kljub poznejšim življenjskim letom dokazal dober občutek za ocenjevanje političnih razmer. Čeprav je bil skoraj slepo privržen novi državi, pa je včasih opozoril tudi na njene napake: neugodno valutno menjavo avstrijskih kron za dinarje v razmerju 4 : 1, uvajanje pretrdega centralističnega sistema ter srbske nadvlade in zapostavljanje slovenskih oficirjev v jugoslovanski vojski. V zadnjih letih svojega politično publicističnega udejstvovanja pa je bil sposoben tudi kritičnega političnega samopremisleka. Znatno je omilil kulturnobojno stališče proti katoliški strani in priznal, da je v polemiki o vprašanju notranje ureditve jugoslovanske države oktobra 1918 pokazal premalo razumevanja za Šukljetova avtonomistična stališča. V zadnjih mesecih obstoja Avstro-Ogrske monarhije je tudi priznal, da je bila njegova "huda (...) pregreha", da je "iz politične ozkosrčnosti nastopal svojčas proti splošni in enaki volilni pravici".⁷¹⁰ Po oblikovanju jugoslovanske države je tudi javno nasprotoval nestrpnemu in nespravlljivemu odnosu do Nemcev na Slovenskem.⁷¹¹

Kljub nekaterim kritičnim (tudi samokritičnim) oziroma omiljenim političnim stališčem, ki jih je zapisal po oblikovanju Kraljevine SHS, pa je Tavčar tudi v tem obdobju svojega življenja in dela ostal konservativen politik. Ujet v liberalno doktrino unitarističnega in centralističnega jugoslovanstva tudi ni več razumel avtentičnih slovenskih narodnih interesov. Te je tedaj z avtonomističnimi narodno-političnimi zahtevami že izrazilo več različnih političnih subjektov, med njimi tudi najmočnejša slovenska politična stranka – Slovenska ljudska stranka.⁷¹² Unitaristično jugoslovanstvo je Tavčarja in

⁷⁰⁹ Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921. Jasna Fischer (ur.), Janko Prunk (ur.). Ljubljana 1980, str. 220–222; Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 11. 8. 1921, Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi.

⁷¹⁰ Slovenski narod, 18. 7. 1918, Ivan Tavčar, Da smo si na jasnem! – O Tavčarjevem nasprotovanju splošni in enaki volilni pravici glej Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 287–335.

⁷¹¹ Slovenski narod, 31. 5. 1919, Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljublje, 13. 3. 1921, Ivan Tavčar, Na slepem tiru.

⁷¹² Erjavec, Avtonomistična izjava, str. 14, 17–30; Janko Prunk, Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972/1–2, str. 226–227; Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 220–228, 251, 281, 289, 309–312, 334–338, 341, 345, 353, 362–365, 368, 370–374, 383–391, 399–400; Jurij Perovšek, Lončarjevi narodni in idejno-politični pogledi v času med svetovnima vojnama. Glasnik Slovenske matice, 1994/1–2, str. 42–45; isti, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. Prispevki za novejšo zgodovino, 1994/2, str. 169–171, 173; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 119–123, 178–180, 184, 206–213; isti, Programi političnih strank, str. 71, 77–83, 150, 151, 153, 154, 156, 158, 162; Igor Grdina, Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. Zgodovinski časopis, 1989/1, str. 85–86, 88; Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 26–39, 42–46, 48 (Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem).

meščansko liberalno politiko oddaljilo od širokih plasti slovenskega naroda;⁷¹³ enako je Tavčarja od njih ločevalo tudi njegovo elitistično meščansko družbeno in politično stališče. Tega je branil z na trenutke precej surovim zavračanjem novega idejnega in državopolitičnega pojava v tedanji Evropi – ruskega boljševizma oziroma komunizma. Seveda so komunizem zavračali tudi drugi politični dejavniki. Toda Tavčar je s svojim protikomunističnim stališčem izstopal v tedanji slovenski politiki. Tako ostrih besed kot mu jih je namenil, tedaj o komunizmu ni izrekala niti njegova kasnejša najhujša sovražnica – Slovenska ljudska stranka.⁷¹⁴ Obenem z zavračanjem boljševizma je Tavčar izražal tudi svoje protisemitsko stališče.

Svojih konservativnih družbenih in političnih pogledov Tavčar ni branil le s protikomunizmom. Utemeljeval jih je s socialnim programom, ki je zapiral vrata družbeni in gospodarski emancipaciji širših družbenih slojev, predvsem kmetov in delavcev. To je pokazal tudi njegov silovit odpor družbenoreformnemu krščanskosocialnemu programu, ki ga je v letih 1919–1920 zagovarjal Andrej Gosar.⁷¹⁵ Tako je bil Tavčar tudi po prvi svetovni vojni tak, kot je bil pred njo – konservativni politik meščanske elitistične družbene in politične drže. Zato lahko ob sklepu zanj uporabimo oznako, s katero je leta 1919 ustanovljena liberalno usmerjena Narodno socialistična stranka (NSS),⁷¹⁶ marca 1922 opredelila bistvo predvojnega in tedanjega slovenskega meščanskega liberalizma. Narodni socialisti, v glavnem socialno šibkejši nekdanji pripadniki JDS – Tavčar jih je imenoval “komuniste”, NSS pa je bila zanj “vodonosec za klerikalno na eni, za komunistično stranko pa na drugi strani”⁷¹⁷ –, so v svojem glasilu Nova pravda slovenski liberalizem ocenili takole: “Liberalizem je v prvi vrsti pojem gospodarskega sistema, je temelj sodobnega kapitalističnega družabnega reda. Naši liberalci so pobrali iz celokupnega liberalizma eno najbrezpomembnejšo pointo (točko – op. J. P.), takozvano farško gonjo. Na tem suhem konjičku so jahali v predvojni dobi ter živeli v domišljiji, da so napreden element, ki nam je kultura, narod in bogve, kaj še vse. Iz celega liberalizma je nastala karikatura, da bi se bogu smilila. Drugače pa so bili pravi bratci klerikalizma, reakcionarni do mozga. Bog ne daj samo omeniti gospodarske ali socialne reforme. Delavec je zato na svetu, da dela gospodu in še prav hvaležen naj bo, da ga gospodar sploh ‘redi’. Sami pač so hoteli sedeti za pogrnjeno mizo in s polnim trebuhom

⁷¹³ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 274–276.

⁷¹⁴ Jurij Perovšek, Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnjima vojnama (1918–1941). Zgodovinski časopis, 1997/4, str. 541 (Perovšek, Nazori slovenskega meščanstva).

⁷¹⁵ O krščanskosocialnemu programu, ki so ga v dvajsetih letih zagovarjali v SLS glej Perovšek, Nazori slovenskega meščanstva, str. 548–549.

⁷¹⁶ O ustanovitvi in tedanjih programsko političnih stališčih NSS glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 116–118, 120–123, 178–180, 207–213.

⁷¹⁷ Slovenski narod, 23. 11. 1920, Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah.

dajati ljudstvu dobre nasvete, potrpljenja in drugih čednosti. Tako je izgledala naprednost predvojne dobe”, je poudarjala Nova pravda, “in ni čuda, da najdemo ravno to naprednost do pičice enako tudi danes”.⁷¹⁸ In značilen ter viden predstavnik take meščanske “naprednosti” oziroma liberalizma je bil tudi dolgoletni slovenski liberalni prvak Ivan Tavčar.

⁷¹⁸ Nova pravda, 4. 3. 1922, Koncentracija naprednih strank.

Med narodom, politiko in državo

Polemika Ušeničnik – Rostohar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912–1913

V slovenski idejnopolitični misli je imelo vprašanje o veri in narodu vedno zelo velik pomen. Obravnavali so ga filozofi, teologi, kulturniki in politiki. Med njimi je večkrat prišlo do ostrih polemik. Ena od njih je bila tudi polemika, ki sta jo o veri in narodnosti ter narodnosti in etiki v letih 1912–1913 vodila najpomembnejši slovenski katoliški filozof v prvi polovici 20. stoletja Aleš Ušeničnik⁷¹⁹ in filozof ter utemeljitelj slovenske psihologije Mihajlo Rostohar, ki je zagovarjal liberalne svetovnonazorske maksime.⁷²⁰

Polemiko je sprožil Aleš Ušeničnik. Stališča, ki jih je v njej zagovarjal, je začel razvijati že leta 1905, ko se je odzval na oblikova-

⁷¹⁹ Na omenjeno polemiko opozarjajo tudi Vera Kržišnik–Bukić, Mihajlo Rostohar in “Napredna misel”. *Zgodovinski časopis*, 1974/3–4, str. 325–328 (Kržišnik–Bukić, Mihajlo Rostohar in “Napredna misel”); Irena Gantar Godina, T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem : 1895–1914. Ljubljana 1987, str. 96–97 (Gantar Godina, Masaryk in masarykovstvo); Jožko Pirc, Aleš Ušeničnik in znamenja časov : katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja. Ljubljana 1986, str. 198–199 (Pirc, Ušeničnik in znamenja časov) in Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor 1997, str. 18, 33–34. – O Ušeničniku in njegovem delu glej Pirc, Ušeničnik in znamenja časov in Aleš Ušeničnik, čas in ideje 1868 – 1952 : zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti. Matija Ogrin (ur.), Janez Juhant (ur.). Ljubljana 2004.

⁷²⁰ Mihajlo Rostohar (1878–1966) je študiral filozofijo na Dunaju, nato pa v Gradcu pri Alexiusu Meinongu. Leta 1906 je bil na Dunaju promoviran za doktorja filozofije z disertacijo Über die Hypothese. Ihre wissenschaftliche Bedeutung. Leta 1910 je na Univerzi v Pragi pri prof. Tomašu Garriguu Masaryku pripravil habilitacijsko delo Theorie hypothetického soudu in postal 1911 docent na Filozofski fakulteti. Leta 1912 je na Fiziološkem inštitutu Medicinske fakultete ustanovil prvi psihološki laboratorij na praški univerzi. Kot znanstvenik in univerzitetni učitelj v Pragi, Brnu in Ljubljani je ves kasnejši čas deloval na področju psihologije. Bil je glavni pobudnik za ustanovitev univerze v Ljubljani. O Rostoharjevem delovanju glej Kržišnik–Bukić, Mihajlo Rostohar in “Napredna misel”, str. 321–346; Vasilij Melik, Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar. V: Krško skozi čas : 1477–1977 : zbornik ob 500-letnici mesta. Lado Smrekar (ur.). Krško 1977, str. 251–261 (Melik, Napredni mislec in politik Rostohar); Vid Pečjak, Poskus zgodovine psihologije na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 1982/1–2, str. 85–94; Ana Benedečić, Vloga prof. dr. Mihajla Rostoharja v prizadevanjih za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. *Obzornik*, 1987/4, 5, str. 265–272, 337–343; Gantar Godina, Masaryk in masarykovstvo, str. 95–99, 115.

nje narodno radikalne struje med slovensko liberalno usmerjeno študentsko in dijaško mladino; ta se je v slovenski javnosti pojavila leto poprej. Narodni radikali, ki jim je pripadal tudi Mihajlo Rostohar, so nastopali proti "indolenci, ki so ji narodna vprašanja zadnja briga"⁷²¹ in vsakemu kozmopolitizmu ali internacionalizmu, ki so ju očitali katoliškemu taboru in socialni demokraciji. Narodno delo, ki med drugim predvideva tudi "vzbujanje narodnega čuta", naj bi pripomoglo k vsestranski osamosvojitvi slovenskega naroda, njegovi slogi in oblikovanju "velikoslovenskega duha". To bi dosegli z radikalno reformo političnih in kulturnih razmer. Menili so, da je največji in najmočnejši nasprotnik teh teženj Katoliška narodna stranka. Opredelili so jo kot "kozmpolitično strujo", ki narod pojmuje le kot versko skupnost in se z narodom bori za politično moč. Narodni radikali so se omejili na kritiko katoliške stranke, vero pa še naprej priznavali kot zasebno stvar posameznika. Zagovarjali so ločitev Cerkve od države in zahtevo po laični šoli. Njihovo geslo je bilo "Iz naroda za narod", ki so ga uresničevali z izobraževalnim delom med najširšimi sloji (predavanja, ljudske knjižnice), ustanovitvijo Znanstvene knjižnice Omladina itd.⁷²²

Ušeničnik je narodni radikalizem presojal po njegovem programskem nazivu. Menil je, da je narodni radikalizem, tako kot verski ali brezverski, krščanski ali protikrščanski, upravičen, a poudaril, da, "če res seže *usque ad radicem*, ne more biti brez verskega radikalizma!" To stališče je utemeljil skozi razčlenitev osnovnega ideala narodnega radikalizma – narodove veličine in blaginje ter vprašanja, ki vodi vse njegove težnje, to je, kako uresničiti ta ideal. Narodovo veličino je razumel kot vprašanje politične samostojnosti, zato je bilo zanj bistveno, ali je narod zmožen in zrel za politično samostojnost ali ne. Za primer je vzel mali narod in se vprašal, "kaj hoče v naši dobi orjaških veledržav državica z milijonom duš? Take državice so igrače diplomacije", je odgovoril, zato si morajo mali narodi iskati zveze z drugimi narodi, in sicer "s sorodnimi, bratskimi narodi. Toda kako? Če je narod sam sebi prepuščen, če je že samostojen, je odgovor lehak: spoji naj se z bratskim narodom, da tako skupaj tvorita močnejšo enoto. Toda če je narod po zgodovinskih dejstvih prešel že v organizem druge države, kaj tedaj? Ali naj se izloči iz te celote in pridruži drugi sorodnejši celoti? Toda kdo ne vidi, kako vstajajo tu razna vprašanja? Katera načela naj tu odločujejo: pravica ali sila? Če pravica, ali ima narod, ki je bival stoletja v eni državni zvezi, pravico kar poljubno raztrgati to edinstvo in iskati novih zvez? Če sila, ali nimajo potem tudi močnejši narodi pravice do sile, in ali ne bo v borbi sile s silo slabotnejši narod onemogel in poginil?" Narodno vprašanje zato odpira vprašanje o politiki pra-

⁷²¹ Gregor Žerjav, Program "Omladine". Omladina, 1904/1, str. 2.

⁷²² Gantar Godina, Masaryk in masarykovstvo, str. 79–81. O narodnem radikalizmu glej tudi Melik, Napredni mislec in politik Rostohar, str. 252–258.

vice ali sile, odgovor nanj pa je Ušeničnik videl v krščanstvu. Ono oznanja politiko pravice, ker morajo po krščanskem pojmovanju vse človeško delovanje, zasebno in javno, voditi "npravna, etična načela, ki imajo svoj vir in sankcijo v Bogu. Moderna veda (pa) taji Boga in zato so ji tudi etična načela le nekaj izprejemljivega in časovnega, česar se človek in družba lahko znebi in osamosvoji, če bolj kaže tako. Tu imamo dvoje nasprotnih naziranj", je nadaljeval, "bodi pravo to ali ono, eno je izvestno, da se mora narodni radikalec odločiti za eno". Pri tem je treba upoštevati, da "narodnostno vprašanje obsega v sebi toliko drugih vprašanj in nobenega ne morete rešiti radikalno, načelno, do korena, ne da bi se prej orientirali gledé zadnjega, *najvišjega*, verskega vprašanja!" Narodni radikalizem mora torej nujno opredeliti svoje stališče do vere. Ušeničnik je pozdravljal narodni radikalizem, ki bi koreninil v verskem radikalizmu, v večnih krščanski načelih. Menil pa je, da so narodni radikali krenili po drugi poti, po poti, ki kaže na radikalizem nevere in vodi "v svetlikanju blodnih več in slepivih vedomcev v barje in temò!"⁷²³

Dokaz za svoje trditve je Ušeničnik našel v gradivu prvega shoda narodno radikalnega dijaštva, ki je bil od 5. do 8. septembra 1905 v Trstu. Izšlo je v knjižici *Iz naroda za narod!*, v njej pa so bile med drugim izrečene trditve, da vera, v nasprotju z znanstvenim razumom, temelji na čustvu, kar pomeni, da obstaja nepremostljiv prepad med pozitivno in transcendentno (krščansko) etiko. Zbrano narodno radikalno dijaštvo je sprejelo tudi stališče o škodljivosti škofovih zavodov, to je Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano, ki je bil odprt septembra tega leta.⁷²⁴ Ušeničnik je ob tej priložnosti spomnil na svojo oceno, da narodni radikalizem ni mogoč, ne da bi se odločil glede religije. Na osnovi poudarkov, izrečenih na narodno radikalnem shodu v Trstu, je ugotovil, da so se narodni radikali postavili na protikrščansko stališče, s tem pa je iz njihovega programa izpadel "dosleden vseobsežen narodni radikalizem". Narodno vprašanje je bilo namreč zanj tudi etično vprašanje, eden najglobljih dejavnikov narodne kulture pa religija.⁷²⁵

Vprašanje etičnih osnov, na katerih naj narod živi, je Ušeničnik leta 1912 navedlo k obravnavi razmerja med vero in narodnostjo ter narodnostjo in etiko. V katoliški reviji *Čas* se je odzval na razmišljanje ideologa narodnega radikalizma Mihajla Rostoharja, ki je v članku *Nardni radikalizem in socialna demokracija*, objavljenim v glasilu narodnih radikalov *Omladina*, poudaril, da je narodnim radikalom najvišji narodni interes, vsi drugi pa so mu podrejeni.

⁷²³ Aleš Ušeničnik, *Nardni radikalizem*. Katoliški obzornik, 1905/1, str. 59–61, 64. – Širše o Ušeničnikovih pogledih na narodnostno vprašanje glej Jurij Perovšek, *Ušeničnik in Jugoslovanstvo*. V: Aleš Ušeničnik, *čas in ideje 1868 – 1952* : zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti. Matija Ogrin (ur.), Janez Juhant (ur.). Ljubljana 2004, str. 97–108.

⁷²⁴ *Iz naroda za narod!* I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5. – 8. kimavca 1905 v Trstu. Ljubljana 1905, str. 40, 24, 102.

⁷²⁵ (Aleš Ušeničnik), *Nardni radikalizem*. Katoliški obzornik, 1906/2, str. 218.

Rostohar je namreč trdil, da bi, v primeru, če pridejo v konflikt narodni, verski in stanovsko-gospodarski interes, katoličan kot najpomembnejši zagovarjal verski interes oziroma interes Cerkve, socialni demokrat interes proletariata, narodni radikalec pa narodni interes. "V tem je bistvena razlika glede naziranja o narodnosti med klerikalcem, socialnim demokratom in narodnim radikalcem".⁷²⁶ Ušeničnik je temu ugovarjal, ker je bila po njem trditev, da se "narodni radikalec (...) bori za narodni interes, klerikalec pa za verski interes (...) sofizem". In sicer zato, ker navaja k misli, da je verski interes v nasprotju z narodnim interesom. To pa ni res, ker je "religija najbolj vitalni princip prave narodne blaginje. Kdor torej poudarja primarni pomen religije, ta ne zanikuje narodnih interesov, marveč le kaže, kje je narodnim interesom najboljše jamstvo. Mi 'klerikalci' ljubimo narod in ker ga ljubimo, zato mu branimo in mu bomo branili do krvi najdražjo kulturno dediščino, vero. Zakaj z vero izgubi naš narod prvi in zadnji temelj svojega bitja."⁷²⁷

Ušeničnik je ugovarjal tudi Rostoharjevemu dokazovanju, da je narodno čustvo "najgloblji in najmočnejši vir npravnega ojačenja" in najmočnejša korenina npravnosti.⁷²⁸ Ušeničnik je menil drugače, kajti po njem je najgloblji vir npravnega ojačenja temeljil v religioznih idejah, ne pa v narodnem čustvu. Teza o etiki narodnega čustva je bila po njem pomanjkljiva, ker je "narodno čustvo, samo sebi prepuščeno, (...) sebično in zato le princip narodnega egoizma. Ako ni torej nobenih drugih npravnih načel," je zapisal, "tedaj je najvišje npravno načelo narodni ego. Kar hoče in more narodni ego, to je dobro. Torej Nietzschejev 'Übermensch' v kolektivni osebi naroda. V narodnem boju je torej vse dovoljeno, kar hoče in more kak narod. Nasilje ni krivica, temveč le upravičeno uveljavljanje narodnega egoizma. Če nas potemtakem Nemci zatirajo, je to prav: žene jih narodni egoizem in ta je najvišji pravec npravnosti. (...) Lepa morala, ki bi pogoltnila naš narod v nekaterih desetletjih! (...) Ako vsi narodni radikalcji tako umevajo narodnost kakor dr. Rostohar", je sklenil Ušeničnik, "tedaj ni hujših sovražnikov slovenskega naroda, kot so narodni radikalcji!"⁷²⁹

Ušeničnikova opozorila o neetičnosti in nevarnosti narodnega egoizma so gotovo bila umestna, vendar pri tem ni upošteval tistega dela Rostoharjevega članka, v katerem je slednji razmišljal o etičnih načelih človekovega bivanja. Utemeljil jih je v socialnem življenju. Rostohar je v članku Narodni radikalizem in socialna demokracija pisal, da sta najbolj naravna oblika socialnega življenja narod ozi-

⁷²⁶ Mihajlo Rostohar, Narodni radikalizem in socialna demokracija. Omladina, 1911/7-8, str. 153 (Rostohar, Narodni radikalizem).

⁷²⁷ Aleš Ušeničnik, Dr. Rostoharjev narodni radikalizem in vera. Čas, 1912/1, str. 62 (Ušeničnik, Rostoharjev narodni radikalizem).

⁷²⁸ Rostohar, Narodni radikalizem, str. 154; Ušeničnik, Rostoharjev narodni radikalizem, str. 62.

⁷²⁹ Ušeničnik, Rostoharjev narodni radikalizem, str. 63.

roma narodnostno življenje, zato je socialno življenje enačil z narodnim. Rostoharjevo etično vodilo je bilo, da je nrvnost "regulativ življenja, kot taka nam je najvišje načelo". In ker je človek socialno bitje je njen pravi smisel v socialnem življenju ljudi, najmočnejša korenina pa narodno čustvo. Narodnost kot etična kvaliteta socialnega in narodnega življenja je torej tisto, po čemer postanemo "nrvno popolni ljudje". Temeljna misel narodnih radikalov je bila, da sta "nrvnost in narodnost (...) torej v tako ozki zvezi, da ju realno niti ločiti ne moremo: nrvnost in zato tudi narodnost so načelo našega življenja. Z narodnostjo se hočemo povzdigniti na višjo stopnjo nrvne popolnosti. To je smisel našega narodnostnega načela in v tem duhu hočemo prerajiti slovensko družbo."⁷³⁰ Rostohar je kasneje k temu še dodal: "Tendenca narodnega gibanja meri v glavnem za tem ciljem, da se Slovenci kot narodna celota ohranimo in razvijemo do najvišje stopnje socialne popolnosti. V tem vidi tudi narodni radikalizem bistvo našega narodnega problema. In iz tega sledi vse drugo z logično nujnostjo in doslednostjo. Iz tega sledi naše stališče proti klerikalizmu, s katerim se nahajamo v načelnem nasprotju."⁷³¹

Rostohar narodnega načela in čustva ni prepuščal samega sebi. Opozarjal je, da narodni radikali na narodnost ne gledajo absolutno, ker hočejo biti socialni in humani. Njihov "nazor na narodnost je mnogo idealnejši, pravičnejši in naravnejši. (...) Zaradi narodnosti ne sme nihče trpeti, ne družabno, ne moralno in ne gmotno." – "Da, mi smo narodni in povdarjamo svojo narodnost," je pojasnil, "toda kljub temu odrekamo narodu vsako absolutno ingerenco na nas, mi stojimo idejno nad narodom. Zaradi tega, ker smo Slovenci, nam ni še naš narod boljši, k eksistenci upravičenejši nego so drugi."⁷³² Glede na to bi težko rekli, da je Rostohar zagovarjal narodni egoizem in bil, skupaj z drugimi narodnimi radikali, sovražnik slovenskega naroda.

Rostohar je na Ušeničnikove očitke odgovoril v članku Ušeničnik pa narodnost. Opozoril je, da ni trdil, da se narodni radikalec bori le za narodni interes, katoličan pa le za verski interes, kot tudi ne, da se narodnost in vera brezpogojno izključujeta. Ponovil pa je, da bi, če bi verski in narodni interes prišla v nasprotje in bi bilo treba enega drugemu žrtvovati, "v tem slučaju dosleden klerikalec ali katoličan narodni interes vedno žrtvoval verskemu oziroma cerkvenemu, ker ga tudi teoretično podreja temu". Trditev je izpeljal iz Ušeničnikove razlage, da je religija najbolj vitalno načelo narodove blaginje in ima primaren pomen, kar pomeni, "da bo ta, ki dosledno tako misli, v slučaju, kadar prideta verski interes z narodnim interesom v konflikt, žrtvoval narodni interes verskim interesom". Izhod iz konflikta je le en: "Podrediti je treba ali verski interes narodnemu ali pa narodni interes verskemu. Kdor podreja verski interes naro-

⁷³⁰ Rostohar, Narodni radikalizem, str. 153–154.

⁷³¹ M.(ihajlo) Rostohar, Naš narodni problem. Napredna misel, 1912/6, str. 248.

⁷³² Prav tam, str. 152.

dnemu, stoji na narodnostnem stališču, kdor pa podreja narodni interes verskemu, stoji na verskem stališču.” Rostohar, ki ni verjel v Katoliško cerkev kot zaščitnico slovenskih narodnih interesov, ni verjel tudi v smiselnost Ušeničnikovega sklicevanja na ljubezen katoličanov do naroda in pripravljenost braniti vero (kot prvi in zadnji temelj njegove biti) do zadnjega. Očital mu je nedoslednost, “zakaj dosleden katoličan, ki stoji na verskem stališču, ne bo trdil, da brani vero zaradi naroda, zato, ker narod ljubi, ampak dosleden katoličan bo rekel, da brani narod zato, ker spoznava katoliško vero, brani torej narodnost le zaradi vere, ne vero zaradi narodnosti. Kdor pa brani vero zato, ker ‘z vero izgubi naš narod prvi in zadnji temelj bitja’ ta hote ali ne hote podreja verski interes narodnemu in stoji na narodnostnemu stališču.” Iz tega je Rostohar izpeljal sklep, da “iz Ušeničnikove razlage sledi logično tudi to, da se bo klerikalec začel boriti proti katoliški veri in cerkvi, kakor hitro postane razvidno, da nasprotuje narodnim interesom. Tako je ta zagonetni filozof Ušeničnik končno vendar le narodni radikalec, kakor sem jaz sam in že mnogo drugih ljudi na Slovenskem. In če je res, kakor pravi dr. Ušeničnik, na koncu svoje polemike, da je vsak, kdor pojmuje narodnost tako, kakor jaz, najhujši sovražnik slovenskega naroda, potem je tudi dr. Ušeničnik sam najhujši sovražnik slovenskega naroda. To so logične konsekvence Ušeničnikove modrosti.” Vprašanje ali jih bo Ušeničnik zavrnil ali ne, je prepustil njemu, pridržal pa si je sodbo o vprašanih, “če je narodnostno čustvo vir npravnega ojačenja ali ne, če je problem individua res religiozen, če je narodnostno načelo v svojih praktičnih posledicah gola nenravnost in drugih takih stvarih”.⁷³³

V omenjenem članku je Rostohar obravnaval še eno vprašanje. Opozoril je na poudarek v Ušeničnikovem razumevanju narodnosti, podanem v članku Naši boji in krščansko načelo. V njem je Ušeničnik pojasnjeval, da “narodnost obsega domač jezik, ljudsko čud, ljudske tradicije, kulturno dediščino, poezijo, umetnost, literaturo, svojsko mišljenje, običaje, nprav, vero. (...) Seveda so med temi nekatere prvine, ki narodu niso tako svojske, da bi jih drug narod ne mogel imeti. Krščanska vera n. pr., ki jo imamo Slovenci, je katoliška, torej je za vse narode, vendar je kot tisočletna kulturna dediščina z vsem našim mišljenjem in življenjem tako tesno spojena, da nam je Slovenec – brezverec docela tuj, in mu v ničemer več ne moremo prav zaupati.”⁷³⁴ Rostohar je temu odločno oporekal in Ušeničniku očital, da mu je narodnost “dobra in upravičena le v toliko, v kolikor je pomočno sredstvo katoliški veri”. Kritiko Ušeničnikovega stališča je strnil v naslednjih vprašanjih: “Ali Slovenec, ki preneha verovati

⁷³³ Mihajlo Rostohar, Ušeničnik pa narodnost. Napredna misel, 1912/2, str. 73–76 (Rostohar, Ušeničnik pa narodnost).

⁷³⁴ Aleš Ušeničnik, Naši boji in krščansko načelo. Čas, 1912/1, str. 4 (Ušeničnik, Naši boji in krščansko načelo); Rostohar, Ušeničnik pa narodnost, str. 76–77.

v dogme katoliške vere, preneha biti Slovenec? Ali se s tem, da ne veruje v katoličanstvo, v narodnostnem oziru tako odtuji in razlikuje od pravega ali katoliško-vernega Slovenca, da ga ne moremo več smatrati za Slovenca in mu v ničemur, torej tudi v narodnostnem oziru, ne moremo več zaupati? Ali je res samo katoličan pravi Slovenec – kakor sledi iz Ušeničnikovih izvajanj, – ali niso pravi Slovenci tudi protestantje in ti, ki ne verujejo v dogme? Katere narodnosti so potem vsi ti ljudje, ki jih je rodila slovenska mati, ako ne slovenske? In kdo ima pravico metati jih ven iz naroda? Morda klerikalci, ali celo dr. Ušeničnik sam?”⁷³⁵

“Prenesimo to Ušeničnikovo teorijo na nemški narod, ki je po veri razdeljen na katoličane in protestante”, je nadaljeval. “Ko bi nemški katoliški teolog rekel: katoliška vera je kot tisočletna kulturna ded(i)ščina z vsem mišljenjem in življenjem nemškega naroda tako tesno spojena, da nam je Nmec protestant ali krivoverec docela tuj in ga ni mogoče smatrati za pravega Nemca, kaj so potem nekatoliški Nemci! Ali niso to več pravi Nemci? In ko bi nemški protestantovski teolog rekel, da je protestantovska vera prava vera nemškega naroda in da neprotestantovski ali krivoverski Nmec ni pravi Nmec, ali so potem nemški katoličani tujci med nemškim narodom? Kdo ima tu pravico proglašati koga za tujca narodu in ven metati, protestantje ali katoličani?”⁷³⁶

Na Rostoharjeva logično zastavljena vprašanja, je Ušeničnik najprej odgovoril, da je narodnim radikalcem le narodnost merilo za dobro in pravo in če je tako, “ne tožimo, da delajo nam Slovencem tujci, Nemci in Italijani, krvavo krivico!” Očitno so spoznali, da je dobro in pravo, “če v imenu svoje narodnosti zatirajo druge narode”. Ušeničnik je ob tej priložnosti ponovno opozoril na Nietzschejevega ‘nadčloveka’, ki da ga Rostohar prenaša na narod. “Kar sme Nietzschejev ‘nadčlovek’, to sme narod. (...) Prav to mora učiti dosledni narodni radikalizem o svojem narodu. V imenu naroda se vse sme: dobro je, kar narodu koristi, drugega pravca ni; tujih pravic suvereni narod ne pozna. Ako ni taka teorija ne samo nemoralna, nesocialna, temveč tudi vsaj za majhne narode nepolitična in protinarodna, tedaj res ne vem, kaj bi še moglo biti protinarodno!”⁷³⁷ Tu je Ušeničnik znova spregledal Rostoharjevo pojasnilo v članku Narodni radikalizem in socialna demokracija, da po narodnoradikalnem razumevanju narodnosti zaradi nje nihče ne sme trpeti in da slovenski narod (in po tej logiki tudi kak drugi) ni večvreden in bolj upravičen do obstoja kot drugi narodi.⁷³⁸

Ušeničnik je nato prešel na vprašanje vere in narodnosti. O

⁷³⁵ Rostohar, Ušeničnik pa narodnost, str. 77–78.

⁷³⁶ Prav tam, str. 78.

⁷³⁷ A. U. (Aleš Ušeničnik), Vera in narodnost. Čas, 1912/5, str. 379 (Ušeničnik, Vera in narodnost).

⁷³⁸ Rostohar, Narodni radikalizem, str. 152.

verski ideji je izrekel prepričanje, da je "najvišja, absolutna, toda prav zato, ker je res, a ne le umišjeno najvišja, ne izključuje drugih upravičenih interesov, marveč jih ali vsebuje ali vsaj utemeljuje. Verska ideja sega v najgloblje bitje vseh stvari, meri vse po prvem počelu in zadnjem cilju, zato je vesoljna, univerzalna, katoliška: noben bitek ni zunaj nje sfere, vse ureja, vse dviga, vse ozarja z lučjo iz večnosti. Če je torej narodnost res neka dobrina – in kdo bi to tajil? – tedaj vera ne more zanikovati narodnosti, temveč jo mora utrjati, dvigati in ozarjati. Ni torej dilema: vera ali narodnost, temveč le: vera ali nevera. Kdor ima resnično vero in jo zares doumeva, ta ljubi tudi narod (seveda z urejeno ljubeznijo, ne s poganskim kultom). Kdor pa vere nima, ta morda ljubi narod, a njegova ljubezen je le slučajna in vnanja, in če hoče tak tudi narod prepojiti s svojim brezverstvom, tedaj je ta ljubezen v resnici največje sovraštvo."⁷³⁹

Temu je sledil odgovor na vprašanje o vrednostnem konfliktu med verskim in narodnim interesom. V tem primeru bi moral "prevladati verski interes kot najvišji interes", saj bi bila škoda "neizmerno večja, ko bi prevladal partikularen narodnostni interes in bi morda radi njega izgubil narod jamstvo svoje prave blaginje? Postulat pameti je," je zapisal Ušeničnik, "da žrtvuje narod, če treba žrtve, nižji interes višjemu!"⁷⁴⁰

Ušeničnik je odgovoril tudi na vprašanje vrednotenja vernega in nevernega Slovenca. Izhajal je iz ugotovitve, da je krščanstvo tisočletna kultura Slovencev, zato lahko utemeljeno trdi, da slovenska narodnost obsega tudi vero. "To se pravi: kdor vero zataji, naj le govori slovenski jezik, a ne zaupajte mu, tak zgolj jezični Slovenec ni pravi Slovenec; če je zatajil to, kar je najvišje in narodu najdražje, ne bo treba mnogo, da bo zatajil tudi jezik!" Na vprašanje ali je vera v definiciji narodnosti, pa je odgovoril s takole: "So li v definiciji človeka oči? Ne, in vendar je človek – slepec tak revež!"⁷⁴¹

Rostohar se je na Ušeničnikova izvajanja odzval v dveh člankih. V prvem, Vera in narodnost, je zavrnil Ušeničnikovo razumevanje narodnoradikalnega narodnostnega nazora, ki naj bi utemeljeval večvrednost posameznega naroda in s tem narodno neenakopravnost. Poudaril je: "Kdor vidi v narodnem življenju tako veliko dobro, kakor vidi to življenjski nazor narodnega radikalizma, za tega sledi logično, da mora uvaževati in spoštovati vsako narodnost, narodno življenje vsakega človeka brez izjeme. To se pravi z drugimi besedami: iz našega narodnostnega življenjskega načela sledi brezpogojna zahteva enakopravnosti vseh narodnosti, ne pa nadvlade in nasilja enega naroda nad drugim."⁷⁴² V tej zvezi je kritično obravnaval

⁷³⁹ Ušeničnik, Vera in narodnost, str. 379.

⁷⁴⁰ Prav tam, str. 380.

⁷⁴¹ Prav tam.

⁷⁴² (Mihajlo Rostohar), Vera in narodnost. Napredna misel, 1912/4, str. 176–177 (Rostohar, Vera in narodnost).

Ušeničnikovo sklicevanje na versko načelo, po katerem morajo vsi narodi moliti k istemu Bogu in bi zato morali biti tudi vsi narodni boji le tekme bratskih narodov; temeljiti bi torej morali na *krščanskem načelu*.⁷⁴³ Spraševal je “ali nismo Slovenci dovolj krščanski narod, ker smo unisono katoličani in povrh po znatni večini še v taboru katoliške ljudske stranke, ki zastopa po mnenju katoliške cerkve in njih služabnikov edino prava politična načela? In vendar nas katoliški Nemci in Italijani sovražijo, preganjajo in tlačijo, kjer le morejo. Poglejte na Koroško, pogledajte na Štajersko, Primorsko! Kakšna tekma bratskih narodov pa je na Tirolskem, kjer molijo gospodujoči Nemci in zatirani Italijani k istemu bogu ‘Oče naš!’ in kjer so eni kakor drugi katoliškega prepričanja!” K temu je dodal: “Na Dunaju, kjer je politična moč v rokah krščanskih socialcev, pa na krčanski podlagi zatirajo Čehe, z rafinirano brutalnostjo zapirajo češke privatne šole, kljub temu, da dunajski Čehi molijo k istemu bogu ‘Oče naš!’ Nemški barbarizem dunajskega krščanskega socializma presega daleč meje vsakega narodnega fanatizma. Krščansko socialna stranka, katero vodi višja duhovščina in katoliška nemška aristokracija v Avstriji, si gotovo ne bo dala očitati, da bi se ne zavedala krščanskih načel, katera pri vseh potrebnih ter nepotrebnih prilikah tudi glasno povdarja. Vse, kar ta stranka dela, odgovarja po njenem zagotovitvi popolnoma krščanskim načelom. Posebno baje njih protičeška gonja.” – “Kakšno jamstvo za rešitev narodnostnih sporov nam torej nudi katoliško načelo?”, je spraševal Rostohar. Menil je, da nobenega, saj, “kakor ga je formuliral teolog Ušeničnik, nima namreč v sebi one potrebne sile, ki bi dajala narodom npravno moč zatirati egoistične instinkte nasilja nad drugimi narodi”.⁷⁴⁴

V drugem članku, Ušeničnik in jugoslovanstvo, je Rostohar na osnovi Ušeničnikove izjave, da bi, če bi bilo treba, verski interes moral prevladati nad narodnim, ugotovil, da Katoliška cerkev slovenskemu narodu ne jamči blaginje, “če se ga sme v imenu vere kot narodno celoto uničiti (...). Treba je res precej drzne omejenosti,” je nadaljeval, “če človek, stoječ glede narodnosti na takem stališču kakor Ušeničnik, očita narodnemu radikalizmu protinarodne tendence.”⁷⁴⁵ Obravnaval je tudi Ušeničnikovo trditev, da kdor ni katoličan oziroma je zatajil vero ni pravi Slovenec. Spomnil je na Antona Aškerc in poudaril, “da je bil naš brezverski Anton Aškerc boljši Slovenec, kakor je Aleš Ušeničnik, in da odtehta po svojem pomenu za narod najmanj en tucat pravovernih Ušeničnikov”. O trditvi, da kdor ni katoličan, ni pravi Slovenec, je Rostohar menil še to, da je njeno dokazovanje zastonj, “zakaj danes ve že vsak laik na Slovenskem, da je dobil svoje katoličanstvo pri krstnem kamnu”.

⁷⁴³ Ušeničnik, Naši boji in krščansko načelo, str. 5.

⁷⁴⁴ Rostohar, Vera in narodnost, str. 177–178.

⁷⁴⁵ M.(ihajlo) Rostohar, Ušeničnik in jugoslovanstvo. Napredna misel, 1912/5, str. 215–216.

Po Rostoharju ni bila katoliška vera “noben znak narodnosti niti slovenske, niti nemške, niti kake druge narodnosti, ampak je le kulturna pritiklina, ki je prišla od zunaj in ki naše slovenske narodnosti bistveno ne spremeni, ako se je zopet iznebimo”. Ker je ni imel za bistveni znak narodnosti, je na Ušeničnikovo vprašanje ali so v definiciji človeka oči in njegov odgovor, da ne, a vendar je človek–slepec tak revež, odgovoril, da je bistveno drugo vprašanje: “Če je slepec človek ali ne. In odgovor se glasi: da! In tudi Slovenec brez vere je pravi Slovenec!”⁷⁴⁶

Ušeničnik na omenjene trditve ni odgovoril, pač pa je polemiko spet usmeril k vprašanju narodnosti in etike. Članek s tem naslovom je objavil v Času leta 1913 in z njim zaključil polemiko, ki sta jo z Rostoharjem vodila o veri in narodnosti ter narodnosti in etiki. V članku je ponovno zagovarjal trditve, “da je mogoče etiko le religiozno utemeljiti, da je pa ni mogoče utemeljiti zlasti ne s principom narodnosti, kakor bi rad narodni radikalizem”. Priznal je sicer pomen socialnosti kot pomembne korenine npravnosti, kar so poudarjali narodni radikalci in v enačenju socialnega in narodnega življenja utemeljevali narodnost kot osnovo npravnosti. Obenem pa je slovenskim narodnim radikalcem znova očital narodni egoizem, ne da bi upošteval Rostoharjeva pojasnila, da narodni radikalci izrecno nasprotujejo narodni neenakopravnosti.⁷⁴⁷

“Narodnost ni in ne more biti pravec npravnosti”, je bila njegova končna sodba. Etika je namreč “nekaj vseobsežnega. Nobenega razmerja v življenju ni, če je le odvisno od svobodne volje, da ne bi etika posegala vanje. Narodnost pa je le ena sfera človeških razmerij, in sicer ne prva in ne najvišja. So individualne dolžnosti, ki še ne segajo do narodnosti, in so socialne dolžnosti, ki segajo že preko narodnosti. Zato more biti princip npravnosti le absolutno najvišje dobro, ki obsega vse drugo dobro, in le absolutni zakon, ki obsega vse druge zakone. Tak princip (pa) je zares katoliško načelo, ki obsega vse odnose, poedinca do samega sebe, poedinca do družbe in družbe do poedinca, naroda do naroda. Katoliško načelo je tudi zares najvišje npravno socialno načelo, ker uči poedince in narode moliti k istemu Bogu: ‘Oče naš!’”

Na zadnjo misel se je navezoval tudi zaključek članka. Ušeničnik je v njem odgovoril na Rostoharjevo pripombo, da katoliško načelo Nemcev in Italijanov ne ovira pri narodnostnem tlačenju Slovencev. Menil je, da je vprašanje “napak zastavljeno. Odtod, če med nami vlada katoliško načelo, sledi le to, da smo mi do drugih pravični, ne pa, da so drugi do nas. Vprašati (Rostohar – op. J. P.) bi torej moral: Ali niso Nemci in Italijani dovolj katoliški in vendar niso do nas pravični? in odgovor bo takoj jasen: Tisti Nemci in Italijani, ki nas preganjajo, gotovo ne!” Odgovoril je tudi na Rostoharjev očitek

⁷⁴⁶ Prav tam, str. 216–217.

⁷⁴⁷ Dr. A. U. (Aleš Ušeničnik), Narodnost in etika. Čas, 1913/2, str. 143–145.

glede ravnanja dunajskih krščanskih socialcev: "Vprašanje je namreč, ali tudi krščanski socialci molijo 'očenaš'? In žali Bog, moram reči, da ga mnogi slabo molijo, če ga sploh molijo. Da pa zatirajo Čehe, to se godi prav zato, ker se vdajajo ne krščanstvu, ampak – narodnemu radikalizmu! Narodni radikalizem je najhujši notranji sovražnik Avstrije. Kaj pa je tista težnja po hegemoniji nemštva tu, madžarstva na Ogrskem drugega kakor praktično uveljavljanje teorije narodnega radikalizma?"⁷⁴⁸

Ušeničnikova gornja misel je pokazala, da je enoplastno razumel pojav narodnega radikalizma. Pomembno pa je bilo njegovo opozorilo na nevarnost narodnega egoizma in v njem utemeljenega tlačenja naroda po narodu. Ušeničnik ni, če še enkrat opozorimo, upošteval pojasnila slovenskih narodnih radikalov oziroma Mihajla Rostoharja, ki so v prizadevanju za vsestransko uveljavitev slovenskega naroda izključevali načelo večvrednosti katerega koli naroda. Narodni radikali so v narodnosti kot polju socialnosti in s tem narodnosti utemeljevali najvišje etično načelo. Edino merodajno stališče za presojo upravičenosti in vrednosti narodnosti pa je po njihovem prepričanju odpiralo vprašanje: "Če ima narodnost sploh kak pomen za civilizacijo in kulturo ali ne, in v kakšni meri. Dosedanje izkušnje govore," je pisal Rostohar, "da je narodnost velika civilizatorična in kulturotvorna sila in da jo je mogoče s sistematičnim gojenjem narodnega čustva celo zvečati. V tem torej temelji upravičenost in vrednost narodnosti. Če je narodnost nad vero, tega se apriori seveda ne da določiti, ampak to zavisi od tega, ali ima narodnost večji pomen za človeško civilizacijo in kulturo ali vera." Glede na dotedanje rezultate narodnostnega gibanja, je bil prepričan, da se more "upravičeno soditi, da ima narodnost v tem oziru večji pomen kakor vera; končne sodbe v tem vprašanju (pa) danes še ni mogoče izreči. To pa je nesporno, da ima narodnost kot civilizatorična in kulturna sila vsaj isto vrednost, kakor jo ima vera, da ji je torej vsaj enakovredna."⁷⁴⁹

Za Ušeničnika je bila najvišje etično načelo vera, s katero je vrednotil tudi vprašanje naroda. Pri tem je izhajal iz bistveno širšega zgodovinsko–civilizacijskega zaledja kot narodni radikali, ki so se v vprašanju naroda in etike omejili izključno na narod kot družbeni fenomen. V tem smislu je tudi lažje nagovarjal tedanjega bralca.

⁷⁴⁸ Prav tam, str. 145–146.

⁷⁴⁹ Dr. M. (ihajlo) Rostohar, Katoliško naziranje o narodnosti. Napredna misel, 1912/1, str. 16–17. – Rostohar je v tem članku, ki ga je objavil ob izdaji zbornika zbranih spisov Antona Mahniča Več luči! (Ljubljana 1912), zapisal tudi naslednje: "Na koncu pa moramo zavrniti splošno razširjeno a neresnično trditev, češ da Mahnič smatra narodnost za greh. Mahnič ni greh, ljubiti svoj narod in za njega delati, nasprotno, rad bi bil celo iz svetega pisma dokazal, da moramo ljubiti svoj narod in se zanj žrtvovati. To nam izpričuje, da je Mahnič s svojim slovenskim narodom vendar le čutil. Ali ko je poskusil dati svojemu narodnemu čustvu katoliško–teologično obliko, izpači se mu živa narodnost naravnost v negacijo narodnosti in skupino logičnih nesmislov kljub temu, da se je M. – to mu mora vsak priznati – resno potrudil razrešiti svojo filozofično razlago." (Prav tam, str. 17).

Vendar pa ga je njegovo nazorsko in mišljenjsko izhodišče v vprašanju naroda v nekem smislu omejevalo, saj je menil, da bi se v skrajni konsekvenci moral narodni interes podrediti verskemu. Obenem je bil prepričan, da posameznikova nereligiozna svetovnonazorska izbira ne zagotavlja njegove pristne, konkretno slovenske, narodnostne pripadnosti in zato tudi ne narodne zvestobe. Sicer pa je – na religiozni osnovi – o narodu zagovarjal emancipacijsko stališče. Branil je boj za narodne pravice, za narodno avtonomijo in za nujne pogoje kulturnega razvoja. Narodnostni boj je torej razumel kot boj za dobro, sicer ne absolutno dobro, ker to narodnost ni. Vendar jo je imel za veliko dobro, boj za narodnost pa za pogoj boju za večnost. Narodnost in narodni boj sta bila torej zanj dragoceni dobrini.⁷⁵⁰

Polemika med Ušeničnikom in Rostoharjem v letih 1912–1913 je pokazala, da sta oba razpravljavca o vrednostnem razmerju med vero in narodnostjo ter narodnostjo in etiko dosledno vztrajala pri svojih stališčih. Njunji pogledi so se deloma prekrivali le v prepričanju, da je narodnost eksistencialno dobro. Toda zaradi različnih svetovnonazorskih izhodišč je bila za Rostoharja absolutno, za Ušeničnika pa relativno dobro. Vrednostna načela, ki so ju vodila v presoji tega pomembnega vprašanja so temeljila v ekskluzivizmu naroda oziroma vere. V njem sta utemeljevala tudi etični smisel človekovega bivanja, k čemur se je bolj nagibal Ušeničnik. Vztrajanje obeh razpravljavcev pri njunih idejnih izhodiščih je bilo tako močno, da sta dejansko govorila drug mimo drugega, dosledno zazrta vsak v svojo resnico. Oba duhovno značilna predstavnika najpomembnejših svetovnonazorskih usmeritev na Slovenskem v začetku 20. stoletja sta v omenjeni polemiki dokazala, da so Slovenci v prejšnje stoletje vstopili kot narod globokih ideoloških razhajanj, za katerega je bilo sobivanje različnih svetovnonazorskih prepričanj očiten mišljenjski in bivanjski problem.

⁷⁵⁰ Ušeničnik, Naši boji in krščansko načelo, str. 4.

Slovenski liberalci in Jugoslavija. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929

Osrednji problem odnosa liberalne politike do Jugoslavije v letih 1918–1929 in tudi v kasnejšem obdobju prve jugoslovanske države zadeva vprašanje tedaj zelo aktualnega jugoslovanskega unitarizma. To je bila narodnopolitična usmeritev, ki je temeljila v prepričanju, da je z nastankom jugoslovanske države nastopil čas vsejugoslovanske sinteze, v kateri se bo dotedanja slovenska narodna in jezikovno-kulturna individualnost prevedla v novo, višjo ter civilizacijsko, kulturno in politično-gospodarsko močnejšo nacionalno formacijo velikega Jugoslovanskega Naroda. Po tem gledanju naj bi predstavljala vsejugoslovansko narodno zlitje in njemu državnopravno edino ustrežna centralistično urejena država končni smoter vsega slovenskega narodnopolitičnega razvoja in bivanja ter zgodovinsko zakonito, nujno in tudi edino možno obliko nadaljnje-ga narodnobivanjskega načina Slovencev. Ti naj bi odtlej – tako kot tudi drugi jugoslovanski narodi – predstavljali le eno od “plemen” novonastale homogene jugoslovanske narodne skupnosti. Vodilni dejavnik, ki je zagovarjal jugoslovanski unitarnocentralistični nacionalni program je v tem času v Sloveniji predstavljala liberalna politika, čeprav so poleg nje enako nacionalno stališče zastopali tudi drugi politični subjekti, ki pa ali niso imeli pomembnejše vloge v slovenski politiki, ali pa so svoja prvotna unitarnocentralistična stališča opustili ter so nato zagovarjali načelo slovenske nacionalne individualnosti in narodne avtonomije. Tako je ostajala liberalna politika glavni in najpomembnejši nosilec unitarističnega in centralističnega programa v slovenskem političnem življenju dvajsetih let. To je bila doba, v kateri so bila spočeta vsa temeljna vprašanja razmerja med Slovenci in slovenstvom na eni ter Jugoslavijo in jugoslovanstvom na drugi strani, in ko so Slovenci že tedaj na ta vprašanja odgovorili z večinskim spoznanjem, da jih jugoslovanski unitarizem in centralizem vodita v narodno smrt, torej v tisto bivanjsko nehanje, ki so se mu leta 1918 hoteli izogniti s prehodom

iz habsburške monarhije v Kraljevino SHS.⁷⁵¹

Slovenski liberalci, ki so po oblikovanju Jugoslovanske demokratske stranke konec junija 1918 v jugoslovansko skupnost stopili kot politično enoten strankarski subjekt, so svojo unitaristično narodnopolitično misel opirali na jugoslovansko integralistično nacionalno idejo, ki je bila že pred prvo svetovno vojno dalj časa prisotna v slovenski politiki in so jo v večji ali manjši meri poudarjali znotraj vseh političnih taborov na Slovenskem. Ta ideja je imela zlasti v zadnjih mesecih obstoja habsburške monarhije predvsem manifestativen značaj. Predstavljala je politični način skozi katerega so habsburški Jugoslovani izražali svoje skupne težnje po osvoboditvi izpod avstro-ogrškega gospostva, in v tem smislu je imelo tedanje integralistično jugoslovanstvo zgodovinsko pozitivno narodnopolitično vlogo. Toda ob tem so posamezni politični dejavniki jugoslovanski integralizem razumevali tudi drugače, in sicer izključno v smislu nujnega odstranjevanja nasprotij in individualnih razlik med jugoslovanskimi narodi. Takemu gledanju, ki so ga doživljali kot eno najvažnejših zgodovinskih vprašanj tistega časa, kot zgodovinsko nujnost, kateri mora biti podrejeno vse, so se najbolj zavezali liberalci, ki so že ob ustanovitvi JDS opozarjali, da predstavlja le jugoslovansko unitaristično nacionalno stališče edino veljavno narodnoprogramsko vodilo novoustanovljene liberalne stranke.⁷⁵² Ustanovni zbor JDS se je namreč povsem nedvoumno izrekel za načelo jugoslovanske nacionalne enotnosti, kajti bodočo jugoslovansko državo je videl izključno in samo kot državo enotnega "troimenega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev".⁷⁵³ Zato je tudi zahteval, naj JDS politično sodeluje le s tistimi strankami, ki "stojе na stališču edinosti (...) jugoslovanskega naroda".⁷⁵⁴ Načelo jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in državnega centralizma se je nato v času do razpada Avstro-Ogrske monarhije potrdilo kot edino veljavna liberalna narodnopolitična usmeritev.⁷⁵⁵

Svojo pripravljenost udeležiti jugoslovanski narodnounitaristični in centralistični državni program, je slovenski liberalni tabor zelo jasno dokazal že v procesu jugoslovanskega zedinjenja novembra 1918, to je v času obstoja Države SHS prek katere so se habsburški Jugoslovani 1. decembra 1918 združili s Kraljevino Srbijo v Kraljevino SHS. Tako ravnanje je napovedal načelnik JDS Ivan Tavčar že ob državni odcepitvi slovenskih dežel od Avstro-Ogrske monarhije, ko je na veliki narodni manifestaciji, 29. oktobra 1918 v

⁷⁵¹ O tem glej tudi Jurij Perovšek, *Slovinci in Jugoslavija v letih 1918–1941*. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1998/1, str. 60–62; isti, *Jugoslavija – pričakovanja in realnost*. V: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*. Stane Granda (ur.), Barbara Šatej (ur.). Ljubljana 1998, str. 245.

⁷⁵² Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 29–34.

⁷⁵³ *Slovenski narod*, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁷⁵⁴ *Slovenski narod*, 2. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁷⁵⁵ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 40–65.

Ljubljani, zbrani slovenski množici dejal: "Dosegli smo svojo lastno državo, v kateri bodo združeni Jugoslovani kot en narod v taki trdni zvezi, da je nobena peklenska moč ne bo mogla razkrojiti."⁷⁵⁶ Dobre tri tedne kasneje je k temu dodal, da se morajo Slovenci "takoj in brez vsakega nerganja"⁷⁵⁷ kar najtesneje združiti z bratsko Srbijo v veliko in mogočno državo z močno osrednjo vlado,⁷⁵⁸ ki jo je bilo po njegovem mnenju mogoče postaviti "zgolj le na podlagi razmer, katere vladajo danes v kraljevini srbski".⁷⁵⁹ Pripravljenost v celoti sprejeti srbsko supremacijo, monarhijo in centralizem so v tistem času izražali tudi drugi vidni liberalni politiki,⁷⁶⁰ enako pa tudi načelstvo JDS, ki je podpiralo hitro zedinjenje Države SHS s Srbijo in je vide-lo "politično, kulturno in gospodarsko bodočnost jugoslovanskega naroda edinole v popolnoma enotni državi SHS (jugoslovanski državi – op. J. P.)".⁷⁶¹ Taka stališča so slovenski liberalni predstavniki zagovarjali tudi na seji zagrebškega Narodnega Vijeća, vrhovnega organa oblasti v Državi SHS, ko je le-to 23. in 24. novembra 1918 razpravljalo o zedinjenju Države SHS in Kraljevine Srbije v novo jugoslovansko državno skupnost. Slovenski liberalci so se na tej seji postavili na stran tistih sil, ki so se zavzemale za unitarizem, centralizem in monarhijo. Vekoslav Kukovec, eden od podpredsednikov JDS, je posebej poudaril, da je nastopil čas, ko mora dobiti "jugoslovanska ideja ... (svojo) praktično izvršitev" in opomnil, da v sedanjem trenutku ne moremo govoriti "o drobnjakarskih interesih posameznih plemen". Zato naj dobijo v novi državi "tisti, ki so sposobni (Srbi – op. J. P.) ... hegemonijo v svoje roke". Enako je razmišljal tudi slovenski tržaški politik liberalne smeri, Otokar Rybař, ki je ob tem, ko je slavil srbsko vojsko izjavil, da se ni treba "bati srbske hegemonije". Dejal je še, "da moramo biti za monarhijo, ker smo nezreli za republiko".⁷⁶²

Slovenski liberalni tabor si je z nastankom Kraljevine SHS tako znotraj slovenskega, kot tudi novega jugoslovanskega političnega prostora nedvomno izboljšal svoje politične perspektive. Nasproti drugima slovenskima političnima strankama, SLS in Jugoslovanski socialnodemokratski stranki, ki sta novembra 1918 zagovarjali federalistično in republikansko stališče,⁷⁶³ se je dokazal kot nesporno državotvoren politični faktor, ki je v odločilnem trenutku dejavno pripomogel, da je bil skladno s srbskimi političnimi interesi uvelja-

⁷⁵⁶ Slovenski narod, 30. 10. 1918, Manifestacijski sprevod v Ljubljani.

⁷⁵⁷ Slovenski narod, 23. 11. 1918, -r. (Ivan Tavčar), Republika?

⁷⁵⁸ Slovenski narod, 20. 11. 1918, Ljubljanski občinski svet. Mestni zastop za združitev s Srbijo.

⁷⁵⁹ Slovenski narod, 23.11. 1918, -r. (Ivan Tavčar), Republika?

⁷⁶⁰ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 81-86.

⁷⁶¹ Slovenski narod, 14. 11. 1918, Poročilo iz seje načelstva JDS.

⁷⁶² Zapisnik sa sednice Središnjeg odbora Narodnog Vijeća SHS. V: Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918), 2. Priredili dr. Dragoslav Janković, dr. Bogdan Krizman. Beograd 1964, str. 641.

⁷⁶³ Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 137-143.

vljen unitaristični, centralistični in monarhistični koncept jugoslovske državne združitve.⁷⁶⁴ Vendar pa je imelo novo obdobje, ki je nastopilo z nastankom Kraljevine SHS za slovenski liberalizem tudi drugačne posledice, kajti v novi državi je pričel liberalni tabor kmalu razpadati. To je bila posledica novih političnih odnosov in razmer, ki so se kazale v Sloveniji po oblikovanju jugoslovske skupnosti. Že leta 1919 je bila organizacijsko-politična enotnost liberalnega tabora razbita, kajti v tem letu sta se oblikovali dve novi liberalno usmerjeni stranki, Samostojna kmetijska stranka (SKS) in Narodno socialistična stranka (NSS).⁷⁶⁵ S tem slovenski liberalizem v nacionalnem vprašanju ni več zastopal tako enotnih pogledov kot jih je še v času, ko je obstajala le ena liberalna politična organizacija – JDS. Čeprav obe novi liberalni stranki načeloma nista nasprotovali ideji o jugoslovske nacionalni enotnosti in enotni jugoslovske državi, sta namreč v nekaterih drugih vprašanjih, predvsem v pogledih na tedanji slovenski narodni položaj in v razumevanju nadaljnega razvoja slovenskega naroda, opazno odstopali od narodnopolitičnih usmeritev, ki jih je v tem pogledu zagovarjala JDS. Tako je SKS v času pred volitvami v konstituantu, 28. novembra 1920, zahtevala enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov in je načelno podpirala pokrajinsko avtonomijo Slovenije.⁷⁶⁶ NSS pa je opozarjala na družbeni pomen nacionalnega vprašanja, ki se izraža “v čustvu narodne solidarnosti in v skupni življenjski volji, ki vodi narod iz sedanosti v bodočnost in je njegova najvažnejša kulturna sila”.⁷⁶⁷ Poudarjala je tudi zahtevo po upravni avtonomiji Slovenije. Take poglede je NSS ohranila tudi v času zasedanja Ustavodajne skupščine (delovala je od 12. decembra 1920 do 2. julija 1921), ko je zagovarjala močno upravno decentralizacijo jugoslovske države in je edina od slovenskih liberalnih strank 28. junija 1921 glasovala proti sprejemu centralistične in unitaristične Vidovdanske ustave.⁷⁶⁸ Zanj pa je v nasprotju s svojimi predhodnimi avtonomističnimi pogledi glasovala SKS. Njen vidni predstavnik, Bogumil Vošnjak, je v konstituenti celo dosegel, da je iz vladnega ustavnega predloga izpadlo določilo, po katerem naj bi bil uradni jezik kraljevine srbo-hrvaški, medtem ko pa bi “v slovenskih krajih veljal kot uradni jezik tudi slovenski dialekt”. Tako je torej slovenski liberalni kmetijski politik in ne morda kak neslovenski centralistično in unitaristično usmerjeni politični predstavnik dosegel, da je iz predlaganega ustavnega besedila izginilo edino določilo, v katerem se je v določeni meri še priznavalo slovensko jezikovno posebnost. To je bilo gotovo zelo ekstremno dejanje, saj take zahteve ni postavila nobena druga slovenska unitari-

⁷⁶⁴ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 86–103.

⁷⁶⁵ Prav tam, str. 112–118.

⁷⁶⁶ Prav tam, str. 119.

⁷⁶⁷ Jugoslavija, 25. 1. 1920, N. S. S. Načela in smer dela Narodno socialistične stranke.

⁷⁶⁸ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 178–180, 201.

stična stranka – ne komunistična, ne demokratska in ne socialno-demokratska. Slednja je celo ravnala obratno, saj je podala poseben predlog, da bi bil v Sloveniji poleg srbohrvaškega uradni jezik tudi slovenski.⁷⁶⁹

Poleg Samostojne kmetijske stranke je ustavno uzakonitev monarhije, centralizma in narodnega unitarizma seveda odločno podprla tudi JDS. Že 5. januarja 1919 je s svojega strankinega shoda svojemu političnemu zavezniku, notranjemu ministru Svetozarju Pribičeviću, sporočila, da “*zastopa načelo popolnega nacionalnega jedinstva*”.⁷⁷⁰ Potem, ko se je spomladi 1919 združila z drugimi demokratskimi in liberalnimi političnimi strankami v enotno vsedržavno Demokratsko stranko, pa se je tudi zelo dosledno postavila v službo jugoslovanskega unitarizma in centralizma ter velikosrbske politike. Tako usmeritev je na zboru zaupnikov slovenske JDS 6. julija 1919 zelo povedno utemeljil strankin načelnik Ivan Tavčar. Zaklical je, da hočemo biti “*neomahljivi služabniki (...) novi državi!*”, v kateri naj ima srbski narod najvplivnejšo vlogo, če nočemo, da država razpade.⁷⁷¹ JDS je torej v vprašanju notranje državne ureditve odklanjala vsako zamisel, da bi posamezne pokrajine imele status državnopravnih avtonomij in “vsako tako ureditev uprave, ki bi naravnost ali po ovinkih vodila v federalizem”.⁷⁷² Zato je v času od avgusta 1919 do decembra 1920 po svojih predstavnikih sistematično onemogočala avtonomistično politiko tedanje Deželne vlade za Slovenijo, ki jo je v tistem času vodil katoliški politik in član eksekutive SLS Janko Brejc. Januarja 1921 je tudi uspela Deželno vlado povsem podrediti centralni vladi v Beogradu. Ob tem je skozi razpravo, ki je o vprašanju jezika in enotne jugoslovanske kulture od začetka maja do konca avgusta 1920 potekala v Slovenskem narodu prek intelektualcev, ki so pripadali demokratskemu političnemu krogu, poudarila tudi svojo oceno, da je nastopil čas popolnega in neizogibnega jugoslovanskega kulturno jezikovnega zlitja. Le-to naj bi dosegli postopoma, skozi evolutiven proces. V njem bi se s primernim ukrepanjem, to je uvajanjem srbohrvaščine kot drugega učnega jezika v srednje šole in na ljubljansko univerzo ter s kroženjem profesorskega kadra po celi državi le vzpodbujalo tisto, kar bi po mnenju demokratske politike sicer opravil sam razvoj. Zato je razumljivo, da so za unitaristično in centralistično Vidovdansko ustavo glasovali tudi poslanci JDS.⁷⁷³ Potrdili so odločenost vodilne-

⁷⁶⁹ Prav tam, str. 181–187, 196–197. O pogledih slovenskih strank na vprašanje državne ureditve in narodno problematiko v času delovanja Ustavodajne skupščine glej tudi Jurij Perovšek, Slovenska politika in vprašanje državne ureditve med zasedanjem Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS (1920–1921). *Studia Historica Slovenica*, 2002/2, str. 431–445.

⁷⁷⁰ Slovenski narod, 6. 1. 1919, Pozdrav ministru Pribičeviću.

⁷⁷¹ Slovenski narod, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁷⁷² Domovina, 26. 6. 1920, Gregor Žerjav, Centralizem.

⁷⁷³ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 134–140, 151–161, 196–197. – O razpravi o vprašanju jezika in entone jugoslovanske kulture glej tudi Dolenc, Kulturni boj, str. 131–133.

ga liberalnega politika dvajsetih let, Gregorja Žerjava, ki je februarja 1921 v Ustavodajni skupščini poudaril, "da moramo z Ustavo zatreti vse centrifugalne tendence".⁷⁷⁴ Žerjavov poudarek in podpora JDS unitarnocentralistični ustavi proti kateri so od slovenskih strank glasovale SLS, JSDS, komunistična stranka in NSS, sta se povsem skladala s predhodno ostro liberalno obsodbo Avtonomistične izjave slovenskih kulturnih delavcev.⁷⁷⁵ To izjavo, ki je predstavljala idejno zasnovo kasnejšega slovenskega avtonomističnega gibanja, je poleg predstavnika SKS Bogumila Vošnjaka najostreje napadla prav JDS. Odločno jo je zavrnil tudi Ivan Tavčar.

S sprejemom Vidovdanske ustave, s katero so bili ustavnopravno vzpostavljeni centralizem, jugoslovanski narodni unitarizem in monarhija, je bil dosežen eden od zgodovinskih vrhov slovenskega liberalizma, saj je Vidovdanska ustava povsem uresničevala liberalni narodnopolitični in gospodarski ideal. S centralističnim državnim ustrojem je liberalnemu kapitalu omogočala večji gospodarski razmah, s svojim unitarističnim nacionalnim značajem pa je potrjevala, da integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena, ampak odtlej tudi formalno opredeljena narodnopolitična pot.⁷⁷⁶ To pa je unitaristični liberalni politiki omogočilo, da je unitarnocentralistično jugoslovanstvo uporabljala tudi kot učinkovito kulturnobojno politično sredstvo proti svoji temeljni zgodovinski nasprotnici – avtonomistični SLS. Vendar pa se je kljub takim političnim razmeram in narodnopolitični usmeritvi po letu 1921 znotraj liberalnega tabora oblikovala tudi izvirno slovenska narodno–avtonomistična politična smer. Njeno osnovo so predstavljala že stališča, ki so vodila NSS, da je glasovala proti centralistični in unitaristični Vidovdanski ustavi. NSS jih je po sprejemu ustave še nadgradila in zelo resno opozarjala liberalno politiko na dejstvo slovenske narodne individualnosti.⁷⁷⁷ Že konec novembra 1921 je podala morda eno od vsebinsko najbolj dovršenih opredelitev slovenskega naroda v dvajsetih letih. Opozarjala je na specifično kulturno življenje slovenske "pokrajine", ki je izhajalo "prvič iz posebnosti etnične psihe ljudstva, ki je na njej prebivalo, drugič pa iz duševnosti oblikujočih učinkov slovenskega jezika in kulturnih zakladov, ki so se bili v njem nakopili. Ta dva činitelja sta ustvarila izvestno individualnost, ki jo ravno imenujemo slovensko in ki je vtemeljila zaznamovanje ljudstva, ki jo je začelo nositi z imenom slovenskega naroda." Zato za NSS slovenstvo ni bila "kaka teorija, še manj politični program, ampak (...) enostavno ugotovitev danes obstoječih sil naše notranjosti, našega jezika in naše kulturne preteklosti".⁷⁷⁸ Na osnovi takih pogledov je terjala re-

⁷⁷⁴ Stenografske beleške Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, 1. Beograd 1921, str. 128.

⁷⁷⁵ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 187–197.

⁷⁷⁶ Prav tam, str. 197.

⁷⁷⁷ Prav tam, str. 207–210.

⁷⁷⁸ Jugoslavija, 29. 11. 1921, Kaj je s slovenstvom?

vizijo Vidovdanske ustave in državnopravno preureditev Kraljevine SHS, ki bi "zagotovila vsem gospodarskim, kulturnim in jezikovnim enotam v državi najobširnejšo avtonomijo".⁷⁷⁹ Zaradi slabih volilnih rezultatov na skupščinskih volitvah 18. marca 1923 in 8. februarja 1925, ki so NSS potisnile na rob slovenskega političnega življenja, pa se je sredi dvajsetih let začela odmikati od svojih avtonomističnih stališč. To jo je v letih 1927–1928 privedlo v objem unitarnocentralistične Samostojne demokratske stranke (SDS), v katero se je leta 1924 preimenovala JDS. NSS se je s tem utopila v slovenski unitaristični liberalni politiki, s čemer je na Slovenskem politično zamrl prvi nosilec liberalnega avtonomizma dvajsetih let.⁷⁸⁰

Prelom NSS z njenim večletnim narodnoavtonomističnim stališčem pa ni pomenil, da je bil s tem izživet slovenski avtonomizem liberalne smeri. V istem času, ko je NSS zapustila svoje prvotne avtonomistične nacionalne koncepte, se je namreč na slovensko narodno stališče postavila SKS. Sredi dvajsetih let je namreč v obratni smeri kot NSS preoblikovala svoj nacionalni program, in sicer od centralizma in unitarizma k federalizmu in doslednemu zagovarjanju slovenske narodne samobitnosti. Do tega temeljnega programskega zasuka je SKS prišla zlagoma, po samostojnem spoznavanju neugodnega narodnega položaja, v katerem so bili Slovenci po sprejemu Vidovdanske ustave. To jo je maja 1925 privedlo v politično povezavo s Prepeluhovimi avtonomisti in njegovo, izrazito federalistično usmerjeno Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev, s katero se je SKS maja 1926 združila v novo, Slovensko kmetsko stranko. V njej je federalistični državnopravni naboj imel polno podporo s strani pripadnikov prejšnje SKS. Nekdanji samostojni kmetjici, ki so že decembra 1924 iz svojih vrst izključili najodločnejšega zagovornika unitarnocentralistične usmeritve Bogumila Vošnjaka, so v drugi polovici dvajsetih let, zlasti prek svojega najvidnejšega politika, Ivana Pucelja, dosledno poudarjali svojo slovensko nacionalno individualnost in vztrajno zahtevali enakopraven in enakoveljaven politični in gospodarski položaj slovenskega naroda v Kraljevini SHS. Pri tem je Pucelj pogosto ostro bičal beograjsko koruptivnost in velikosrbsko idejo ter v letu 1928 v skupščinskih nastopih govoril le slovensko. Junija 1928 je celo dosegel, da so bili skupščinski stenografski zapisniki prebrani tudi v slovenščini.⁷⁸¹ Konec leta 1928 pa je zelo jasno opredelil federalistični narodnopolitični cilj Slovenske kmetske stranke. Zahteval je, "da mora slovenski narod doseči v okviru sedanjih državnih meja svojo samostalnost, svojo lastno državnost, popolno svobodo in neodvisnost, da bo lahko razvil in izživel

⁷⁷⁹ Nova pravda, 8. 4. 1922, Proklamacija Narodno-socijalistične stranke sprejeta na 3. strankinem zboru; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 211–215.

⁷⁸⁰ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 215–221.

⁷⁸¹ Prav tam, str. 221–229.

uso svojo energijo, uso silo in moč in zdravje".⁷⁸² V Kraljevini SHS (od leta 1929 Kraljevini Jugoslaviji) pa se to ni zgodilo, tako kot se tudi narodnofederalistična samozavest nekdanjih samostojnih kmetijcev ni ohranila. Po uvedbi Aleksandrove diktature, 6. januarja 1929, so se namreč vrnili k jugoslovanski unitarnocentralistični nacionalni ideji. Kljub temu pa lahko ugotovimo, da so predstavljali tisto politično silo, ki je do konca vidovdanskega parlamentarnega sistema zagotavljala kontinuiteto slovenskega liberalnega avtonomizma in je v tem času vzdrževala stik liberalnega tabora s tedaj že splošno uveljavljeno avtonomistično opredelitvijo v narodnopolitični zavesti takratnih slovenskih ljudi.⁷⁸³

V kolikor je slovenski liberalni tabor po eni strani prek NSS in kasneje SKS dohajal in tudi krepil avtonomistično razpoloženje med Slovenci v Kraljevini SHS, pa je po drugi to razpoloženje oziroma slovensko narodno avtonomistično voljo dosledno pobijal z nepomirljivim in trdim jugoslovanskim unitarnocentralističnim stališčem. Njemu se je z vsem svojim političnim bistvom zavezala najvidnejša in najpomembnejša slovenska liberalna stranka – JDS (SDS). Ta stranka, ki je v slovenski javnosti najbolj odmevno poudarjala svoje unitaristične poglede, je že leta 1922 zelo povedno poudarila svojo opredelitev integralističnega jugoslovanstva. "Ime jugoslovansko", je konec oktobra 1922 zapisal liberalni politični dnevnik Jutro, "je samo po sebi program: *Jugoslovanstvo je negacija teorije o treh narodih*, ono je integracija treh plemen v *en narod*. Ž njim se potiska plemensko čuvstvo navzdol v drugo kategorijo, ki se ima podrediti velikemu nacionalnemu idealu."⁷⁸⁴ Tak narodni ideal so zagovarjali tudi t. i. starini. Starini so leta 1923 pod vodstvom Vladimirja Ravniharja in Karla Trillerja izstopili iz JDS in se politično organizirali v obnovljeni Narodno napredni stranki, po letu 1924 pa so delovali v okviru vsedržavne velikosrbske Narodno radikalne stranke. Poudarjali so potrebo po zanikanju "specifične slovenske nacionalne zavesti".⁷⁸⁵ Namesto nje naj bi se oblikovala enotna jugoslovanska nacionalna in državna zavest, "ki bo nezmotljivo vodila k bodočemu jugoslovanskemu nacionalnemu in kulturnemu tipu, k novemu, telesno in duševno zdravemu Jugoslovenu".⁷⁸⁶ Zato so odklanjali tudi "*vsako nečisto razvijanje slovenskega jezika*", ker so si prav od povezanosti s Srbi in Hrvati obetali "*veliko izpolnitev našega besednega zaklada in razvoj naše sintakse*".⁷⁸⁷ Razvoj v tej smeri so utemeljevali v "*Vidovdanski unitaristični in pravični ustavi*".⁷⁸⁸

Tako kot starini, so unitaristični in centralistični značaj jugo-

⁷⁸² Kmetški list, 19. 12. 1928, Ivan Pucelj, Božič 1928.

⁷⁸³ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 230.

⁷⁸⁴ Jutro, 26. 10. 1922, uvodnik z dne 25. oktobra.

⁷⁸⁵ Slovenski narod, 8. 4. 1923, O nacionalni in državni konsolidaciji.

⁷⁸⁶ Slovenski narod, 1. 12. 1925, Ob obletnici ujedinjenja. (Naše nacionalne bilance).

⁷⁸⁷ Slovenski narod, 14. 3. 1925, Slovenski jezik.

⁷⁸⁸ Slovenski narod, 30. 4. 1924, Kaj je z velesrbstvom?

slovanske države vzpostavljen z Vidovdansko ustavo, zagovarjali tudi liberalni mladini. Po razcepitvi v vsedrjavni Demokratski stranki spomladi 1924 so delovali v okviru Pribičevičeve strogo centralistične in unitaristične Samostojne demokratske stranke in dosledno odklanjali oblikovanje avtonomne Slovenije. Mladini, oziroma slovenska demokratska politika, so, skladno s svojim vseizenačujočim jugoslovanskim narodnopolitičnim programom, opozarjali, da bi avtonomistično ali federalistično preoblikovana jugoslovanska skupnost predstavljala začetek konca Jugoslavije – „peron’, s katerega se prestopa v Veliko Srbijo, vazalno Hrvatsko in v Slovenijo kot laško–nemško provinco”.⁷⁸⁹ Jugoslavija, sestavljena iz posameznih nacionalnih državnopravnih enot, je zato bila za slovenske demokrate popoln nesmisel, tako zaradi tega, ker naj bi bile posamezne avtonomne “državice” plen sosednjih držav,⁷⁹⁰ kot tudi zato, ker niso verjeli, da bi lahko bila jugoslovanska vojska, “sestavljena iz srbske, hrvaške, slovenske in nemara še muslimanske vojske, ki bi jih tujci v odločilnem hipu nagnali drugo na drugo”.⁷⁹¹ Poleg tega so proti avtonomistično–federalistični usmeritvi nastopali tudi zaradi gospodarskih vzrokov, zakaj svarili so, da si Slovenija, obdana “s kitajskim zidom avtonomije”,⁷⁹² ne sme zapreti gospodarskih poti v ostale dele države. Poseben poudarek, s katerim so utemeljevali odklanjanje slovenske avtonomije, pa je izhajal iz kulturnobojnega nasprotovanja Slovenski ljudski stranki. V njeni avtonomistični politiki so videli zgolj prizadevanje, “da bi klerikalizem dobil v svoje kremplje vso Slovenijo”,⁷⁹³ da bi torej “zver, ki se je zagrizla v slovensko pleme”⁷⁹⁴ v Sloveniji vzpostavila škofovsko vlado, iz Slovenije pa napravila papežko provinco.⁷⁹⁵ Po mnenju demokratov bi prišlo do usodnih sprememb, če “bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS”. Njen teror bi “za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado”, je leta 1926 pisalo Jutro, “nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom ne bi bilo nobene odpomoci več. (...) Klerikalci so danes v srečnem položaju”, je v bojnem tonu poudarjalo Jutro, “da jim ni treba premišljevat, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji!”⁷⁹⁶ Podobno je svojo privrženost unitaristični in centralistični Jugoslaviji razumela tudi Orjuna, bojna in teroristična organizacija JDS/SDS. Njeni pripadniki so v svojem programu zapisali, da je njihov osnovni

⁷⁸⁹ Jutro, 31. 8. 1924, uvodnik z dne 30. avgusta.

⁷⁹⁰ Domovina, 25. 4. 1924, Voz, ki ga vlečejo na vse strani.

⁷⁹¹ Domovina, 6. 4. 1923, Kaj bo sedaj?

⁷⁹² Jutro, 1. 2. 1925, uvodnik z dne 31. januarja.

⁷⁹³ Jutro, 20. 11. 1923, uvodnik z dne 19. novembra.

⁷⁹⁴ Jutro, 1. 7. 1924, uvodnik z dne 30. junija.

⁷⁹⁵ Domovina, 25. 3. 1926, Gregor Žerjav, Naglavni greh klerikalne stranke; Jutro, 14. 8. 1925, uvodnik z dne 13. avgusta.

⁷⁹⁶ Jutro, 23. 1. 1926, uvodnik z dne 21. januarja.

cilj "pomagati pri zgraditvi edinstvenega rasnacionalnega tipa in izrazite jugoslovanske nacije",⁷⁹⁷ obstoječe "v kulturnem, fizičnem, etičnem in socialno ekonomskem smislu".⁷⁹⁸ Ob tem so posebej poudarili, da imajo proti nasprotnikom "jugoslovanske nacije in države" za upravičeno uporabiti tudi fizično moč.⁷⁹⁹

Svojo zavezanost jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu je bila slovenska demokratska politika pripravljena dosledno podpreti tudi v ozko narodnokulturnem pogledu. Trdno je bila namreč odločena, da bo zavestno pospeševala po njenem mnenju že začeto zблиževanje slovenskega in srbohrvaškega jezika,⁸⁰⁰ da bi prihodnja slovenska in jugoslovanska generacija oba jezika že povsem obvladali.⁸⁰¹ Zato je bilo Jutro prepričano, da bo "pismena slovenščina l. 1950 precej bližja srbo-hrvaščini in narobe".⁸⁰² To stališče se je ujemalo z zavestnim demokratskim odpovedovanjem slovenskemu narodu, kar je v svojem govoru na zboru zaupnikov JDS, 3. februarja 1924 v Ljubljani, zelo jasno poudaril tudi Gregor Žerjav, ki je izrekel naslednje: "Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo (...), da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen."⁸⁰³ To pa je bila želja, ki je najbolj neposredno razkrivala popolno pripravljenost slovenskega unitarističnega liberalizma dosledno integrirati slovensko narodno entiteto v jugoslovansko skupnost, le-to pa nepovratno prenikniti v slovenski etnični organizem, da bi se ustvaril nov, jugoslovanski kulturnoduhovni in politični subjekt. To stališče je poleg jugoslovanskega državnega centralizma predstavljalo prevladujoč razpoznavni znak, ki ga je v narodnoprogramskem pogledu večina slovenskega liberalnega tabora zavestno nosila skozi ves čas obstaja prve jugoslovanske države.

Če ob koncu opredelimo vlogo in položaj, ki ju je s svojimi pogledi na vprašanje obstoja in nadaljnega razvoja slovenskega naroda oblikoval liberalni tabor v slovenskem političnem življenju dvajsetih let, je najprej treba opozoriti, da so liberalci s svojim prevladujočim unitarnocentralističnim nacionalnim stališčem zagovarjali politični koncept, ki je Slovincem docela onemogočal, da bi v jugoslovanski državi predstavljali samostojen narodnopolitični in državnopravni subjekt. Ta koncept je slovenskemu narodu zapiral možnosti za harmonično in neodvisno narodno rast. Na to so liberalci brez omahovanja pristali tudi ob uvedbi osebne diktature

⁷⁹⁷ Statut in program Organizacije jugoslovenskih nacionalista. Ljubljana 1923, str. 3.

⁷⁹⁸ Prav tam, str. 34.

⁷⁹⁹ Orjuna, 22. 7. 1923, Sokolstvo in Orjuna.

⁸⁰⁰ Jutro, 13. 6. 1926, uvodnik z dne 12. junija, 1. 9. 1926, uvodnik z dne 31. avgusta.

⁸⁰¹ Jutro, 14. 8. 1925, uvodnik z dne 13. avgusta, 27. 8. 1926, uvodnik z dne 26. avgusta.

⁸⁰² Jutro, 1. 9. 1926, uvodnik z dne 31. avgusta.

⁸⁰³ Jutro, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu. Veličasten zbor zaupnikov JDS v Ljubljani.

kralja Aleksandra, s katero je bila 6. januarja 1929 skrajno zaostrjena in utrjena jugoslovanska unitarnocentralistična državna in narodnopolitična smer. Ob uvedbi kraljeve diktature jo je podprl tudi avtonomistični del liberalnega tabora. Liberalci so bili ob tem političnem trenutku narodnoprogramsko povsem enotni in so potrdili unitarizem in centralizem kot glavni liberalni narodnopolitični tok ob izteku dvajsetih let. Ta tok ni predstavljal le gole politične taktike oziroma sredstva, s katerim naj bi si liberalci izboljšali politični položaj v svojem večdesetletnem boju s katoliško in avtonomistično SLS, pač pa je pomenil politično opredelitev, v katero so njeni zagovorniki resnično in globoko verjeli in ki so jo, prek slovenske liberalne demokratske politike, v letih 1927–1928 utemeljevali v tako širokem obsegu, da so se na osnovi svojega vsejugoslovanskega unitarističnega gledanja politično celo uprli najmočnejšemu dejavniku v državi – velikosrbskemu hegemonizmu. V tem času je namreč slovenski del SDS odkrito izjavljal, da je srbska nadvladovalna politika kriva za hudo politično nezadovoljstvo v državi, ki po tedanjem demokratskem spoznanju ni predstavljala tistega, kar je pred njenim nastankom v liberalnih pričakovanjih živelo kot jugoslovanski politični ideal. Vendar kritika velikosrbskega hegemonizma unitarističnemu liberalizmu v Sloveniji ni povečevala niti ugleda, niti političnih možnosti, kajti bistvo njegove narodne misli in politične akcije je pri tem še vedno izhajalo iz slovenskega samozanikanja. To je slovenska javnost dobro vedela, saj so v tem zanikanju in nepopustljivem obsojanju zahtev po avtonomiji Slovenije liberalci utemeljili največji del vse svoje politične dejavnosti v Kraljevini SHS. To jih je usodno oddaljilo od slovenskega naroda, ki je moral že kmalu zatem, ko se je otresel nemškega političnega oklepa, v unitaristični in centralistični jugoslovanski državi ponovno v boj za svojo narodnostno uveljavitev. V njem so Slovenci poglobili zavest o svoji etnični, kulturni in politični entiteti in bili odločeni ne le ohraniti, temveč še bolj učvrstiti svojo nacionalno individualnost in si zagotoviti nadaljnji in nemoten nacionalni in kulturni razvoj. To je dokazovala avtonomistično–federalistična usmeritev, ki je že ob volitvah leta 1923 na Slovenskem dobila večinsko podporo in ki je od tedaj predstavljala vodilno politično usmeritev slovenskega naroda v Kraljevini SHS. Ta opredelitev se je v kasnejšem razvoju utrjevala in dozorevala kot slovenski nacionalni program, proces, v katerem je ta program dozoreval, pa je razumljivo potekal mimo in na škodo slovenskega unitarističnega liberalizma, ki se je ob izteku prvega desetletja po nastanku jugoslovanske države že povsem onemogočil pri veliki večini Slovencev. Liberalni unitarizem namreč ni niti poznal niti priznaval slovenske volje po narodni emancipaciji, ampak jo je le oviral in tudi ogrožal in se je tako že v tem času izključil iz slovenske narodne tvornosti. Za Slovence je predstavljal narodnostni tujek, ki z njihovimi temeljnimi narodnimi interesi ni imel nič skupnega. S tem je bil utemeljen tudi kasnejši liberalni po-

litični bankrot, kajti v slovenskem narodu so imele tedaj in kasneje veljavo le tiste politične sile, ki so se bojevale za narodno emancipacijo ter suveren in enakopraven položaj slovenskega naroda v težko pričakovani, a nato slovenskim emancipacijskim pričakovanjem tuji jugoslovanski državi.⁸⁰⁴

⁸⁰⁴ Prim. Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 258–276.

Nemški liberalizem in vprašanje naroda ter državne ureditve. Primerjava z Jugoslovansko demokratsko stranko/ Samostojno demokratsko stranko v dvajsetih letih

Osnovni namen pričujoče obravnave je opredeliti teoretično misel in politične koncepte nemškega liberalizma v weimarskem času glede ključnih vprašanj, ki so zadevala razumevanje naroda, bistvo weimarske državne oblike in njene notranje, to je državnopravne vsebine. Ta vprašanja gotovo zahtevajo historično razčlemba, kajti oblika države in načela, v katerih temelji organiziranost določenega državnega organizma, kažejo, kako posamezen narod gleda na svoj zgodovinski položaj in kako si je uredil ali pa si v danem trenutku želi urejevati svoje državno življenje. Ker ta temeljna vprašanja rešuje vsak narod, je hkrati zanimivo tudi vedeti, kako so se v določenem zgodovinskem obdobju do njih opredeljevali posamezni politični dejavniki tudi znotraj drugih nacionalnih in državnih sredin. V tej zvezi je obravnava osredotočena še na eno vprašanje, in sicer na primerjavo narodnopolitične misli, državnopravnih konceptov in politične prakse, ki sta jo v dvajsetih letih o vprašanju naroda oblikovala nemška in slovenska unitaristična liberalna politika.

Če najprej na kratko označimo glavne značilnosti nacionalnega vprašanja v Kraljevini SHS in opredelitve vodilne predstavnice slovenske liberalne unitaristične politike v dvajsetih letih – Jugoslovanske demokratske oziroma Samostojne demokratske stranke v narodnem vprašanju, je treba najprej poudariti, da je bila Kraljevina SHS po svojem temeljnem državnem zakonu, Vidovdanski ustavi, opredeljena kot nacionalno homogena država, torej kot država, v kateri obstaja nacionalna enotnost Slovencev, Hrvatov in Srbov in zaradi tega tudi samo en, t. i. jugoslovanski narod. Vzporedno z zanikanjem obstoja nacionalnih individualnosti v Kraljevini SHS pa je na osnovi velikosrbskih hegemonističnih zamisli o ureditvi jugoslovanske države Vidovdanska ustava vzpostavljala tudi strogo centralistični državni ustroj. Ta ustroj je bil ustavno opredeljen v načelih, po katerih se je v kraljevini izvajala upravna oblast. Izvajanje te oblasti je namreč uveljavljalo enotnost državnega ozemlja in

to na način, ki je v novonastali jugoslovanski državi popolnoma prekinil z dotedanjimi državnopravnimi historičnimi individualnostmi. Vidovdanska ustava je zaničevala nekdanjo državnost Srbije, Črne gore in Hrvaške, prav tako pa tudi državnost, ki so jo dosegli Slovenci v Državi SHS.⁸⁰⁵ S tem je dosledno utemeljila zedinjenje vseh jugoslovanskih pokrajin v eno, enotno državo, kajti določila je, da se celotno državno ozemlje – v nasprotju z načelom, ki bi zagotovilo oblikovanje nacionalno zaokroženih in zgodovinsko utemeljenih upravnih enot – aritmetično razdeli na posamezne upravne oblasti, ki so lahko imele največ 800.000 prebivalcev. Tako so te oblasti predstavljale zgolj dele enotnega in nedeljivega državnega ozemlja, ki jih je povezovala ena, beograjska centralna državna oblast. V enonarodno opredeljeni in centralistično zasnovani jugoslovanski državi je zato že kmalu po njenem nastanku nacionalni problem predstavljal najbolj vidno gibalno silo takratne družbene in politične stvarnosti. Narodi v formalnopravnem pogledu niso obstajali več, vzeta pa jim je bila tudi ena od osnovnih pravic, ki pogojujejo nacionalni obstoj – pravica do strnjene in upravno enotnega nacionalnega ozemlja. Slovensko ozemlje v Kraljevini SHS je bilo razdeljeno na dve ozemeljsko-upravni enoti, t. i. oblasti: ljubljansko oblast s sedežem v Ljubljani in mariborsko oblast s sedežem v Mariboru. Ljubljanska oblast je obsegala jugoslovanski del nekdanje Kranjske z Jezerskim in sodnimi okraji Laško, Brežice in Sevnica ter hrvaškim okrajem Kastav, mariborska oblast pa je razen preostalega dela jugoslovanske Štajerske obsegala še nekdanji koroški prevaljski okraj, Prekmurje in Međimurje na Hrvaškem.⁸⁰⁶

Misel in praksa Jugoslovanske demokratske oziroma Samostojne demokratske stranke glede nacionalne problematike v Kraljevini SHS sta bili jasno opredeljeni. JDS oziroma SDS je pristajala na jugoslovanski nacionalni integralizem in podpirala državni centralizem in monarhizem. S tem je zaničevala obstoj nacionalnega vprašanja in odklanjala vsako obliko nacionalnih državnopravnih avtonomij. Sprejemala je le t. i. lokalno samoupravo, in sicer v tem smislu, da bi se lahko centralni organi – v skladu z že obstoječo ureditvijo – razbremenili zadev, ki so se nanašale na posebne interese posameznih krajev ali okrajev. To je bilo programsko in politično jedro gledanja JDS oziroma SDS na nacionalni problem v Kraljevini SHS.⁸⁰⁷ Vzrok, zakaj JDS oziroma SDS primerjamo prav z nemškimi liberalnimi taborom in njegovim gledanjem na svojo nacionalno družbeno skupnost ter državno in ustavnopravno problematiko, pa je zelo preprosto. V času po prvi svetovni vojni namreč liberalizem

⁸⁰⁵ Več o slovenski državnosti v Državi SHS glej Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 77–127, 159–174.

⁸⁰⁶ Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, str. 18–23; Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996, str. 471.

⁸⁰⁷ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 123–164, 187–197, 238–245, 251–276.

kot politični faktor v večini evropskih držav ni več pomenil odločujoče politične sile. Določeno izjemo in s tem tudi primer za tvorno vlogo liberalne politike je predstavljala le Weimarska republika, saj je bil v njej liberalizem tisti dejavnik, ki je ob preurejanju nemške države po koncu prve svetovne vojne postavil ustavnopravne temelje weimarske skupnosti in opredelil glavne smeri njenega nadaljnjega notranjepolitičnega državnega razvoja. Zato nas zanima primerjava narodnopolitičnih konceptov najpomembnejše slovenske liberalne stranke v dvajsetih letih, JDS oziroma SDS, s koncepti, ki jih je o narodni problematiki v tem času obravnaval politično dejaven liberalizem v evropskem prostoru.

Svoje poglede na narod, njegovo državno skupnost in njeno ureditev je nemški liberalni tabor v weimarski dobi izražal preko dveh političnih subjektov, Nemške demokratične stranke (Deutsche Demokratische Partei – DDP) in Nemške ljudske stranke (Deutsche Volkspartei – DVP). Obe stranki sta se v letu 1918 razvili – prva iz levega in druga iz desnega krila prejšnje Narodnoliberalne stranke (Nationalliberale Partei). Njuna zgodovina je znana in v sodobni nemški histografiji tudi precej dobro obdelana. Mnogo je bilo že napisanega o nastanku, strankarskem razvoju in vlogi DDP in DVP v tedanji nemški politiki, kot tudi o stališčih, ki sta jih stranki zavzemali do različnih notranje- in zunanjepolitičnih vprašanj.⁸⁰⁸ Toda kljub temu lahko ugotovimo, da vprašanja, ki nas zanimajo doslej še niso bila predmet pozornejše obravnave, posebne študije o li-

⁸⁰⁸ Werner Stephan, *Aufstieg und Verfall des Linksliberalismus 1918–1933 : Geschichte der Deutschen Demokratischen Partei*. Göttingen 1973 (Stephan, *Aufstieg und Verfall des Linksliberalismus*); Werner Schneider, *Die Deutsche Demokratische Partei in der Weimarer Republik 1924–1930*. München 1978 (Schneider, *Die Deutsche Demokratische Partei*); Lothar Albertin, *Liberalismus und Demokratie am Anfang der Weimarer Republik : eine vergleichende Analyse der Deutschen Demokratischen Partei und der Deutschen Volkspartei*. Düsseldorf 1972; Wolfgang Hartenstein, *Die Anfänge der Deutschen Volkspartei 1918–1920*. Düsseldorf 1962; Alfred Milatz, *Die liberalen Parteien in der Weimarer Republik : politische Parteien in Deutschland und Frankreich 1918–1939*. Wiesbaden 1969. Omeniti je potrebno tudi monografijo Ursule Schelm–Spangenberg, *Die Deutsche Volkspartei im Lande Braunschweig : Gründung, Entwicklung, soziologische Struktur, politische Arbeit*. Braunschweig 1964, ki predstavlja uspel primer historične raziskave nastanka in političnega delovanja DVP v ožjem, pokrajinskem okviru. Med deli, v kateri je vključena tudi obravnava osnovnih značilnosti politike liberalnega tabora v Weimarski republiki in ki so izšla predno je nemška historiografija, predvsem v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, prešla k temeljitemu raziskovanju liberalne politike v letih 1918–1933, velja omeniti naslednje pregledne obravnave zgodovinskega razvoja nemških političnih strank: Ludwiga Bergsträsserja, *Geschichte der politischen Parteien in Deutschland*. München 1960; Wolfganga Treueja, *Die deutsche Parteien*. Wiesbaden 1962; Helge Grebing, *Geschichte der deutschen Parteien*. Wiesbaden 1962; Sigmunda Neumanna, *Die Parteien der Weimarer Republik*. Stuttgart 1965 in priložnik *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland : Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlichen Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945*, 1. Berlin 1968. Kar zadeva vključevanje liberalne politične misli in prakse v historično obravnavo weimarskega časa, je treba opozoriti še na znano študijo Karla Dietricha Bracherja, *Die Auflösung der Weimar Republik : eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. Villingen 1955 in odlično sintezo Hagena Schulzeja, *Weimar : Deutschland 1918–1933*, ki je izšla v Berlinu leta 1982 kot četrti zvezek znane zbirke *Die Deutschen in ihre Nation* (Schulze, Weimar).

beralni politiki, ki je zadevala vprašanje naroda in s tem povezano nacionalno problematiko v Weimarski republiki, pa še sploh ni.⁸⁰⁹ To vprašanje je doslej ostalo v glavnem neobdelano ali pa je bilo v posameznih delih le delno zajeto.

Če poskušamo strniti liberalno teoretično misel in programsko politično naravnost, ki je zadevala narod in weimarsko državno-pravno problematiko, moramo predvsem opozoriti, da narodu kot zgodovinskemu dejstvu, počelih, ki ga opredeljujejo in nacionalnemu fenomenu nasploh, v nemškem liberalnem taboru niso namenili izrecne teoretske pozornosti. Kljub temu pa iz pisanja liberalnih političnih publicistov vseeno lahko razberemo, kaj je za nemški liberalizem predstavljalo bistveno vsebino narodne skupnosti. Po Gertrud Bäumer, vidni članici DDP in ministrski svetnici v državnem ministrstvu za notranje zadeve, je bil narod resnična skupnost notranjega življenja, ker pač narodnostna bit "ne more biti poveznjena od zgoraj nad neko ljudstvo kot šablona, shema besed, pojmov, dolžnosti". V tem smislu je bila zanjo narodnost "samouresničenje" nekega ljudstva – "zato lahko zraste samo kot nekaj spontanega in izvirnega iz širokih domačih tal".⁸¹⁰ Na specifično povezanost in zraslost nacionalnega občestva je opozarjal tudi politični publicist in poslanec DVP Rochus Freiherr von Rheinbaben, ki je poudarjal, da je "narodno (...) za nemški liberalizem tisto, kar pripadnike njegovega ljudstva in kar njegovo ljudstvo materialno, kulturno in moralno vodi kvišku".⁸¹¹ Toda taka razmišljanja in opredelitve nacionalne skupnosti niso odločilno označevala liberalnega gledanja na nemško nacionalno problematiko weimarskega časa. V ospredju je bilo vprašanje države, ki je za narod "edina oblika uresničenja njegove zgodovinske usode".⁸¹² To je konkretno pomenilo, da je liberalizem namenil glavno pozornost vprašanju državne oblike ter ustavnim osnovam državnopravne ureditve nemškega nacionalnega življenja v weimarski skupnosti.

Vprašanje državne oblike za DDP in DVP ni bilo sporno. Kot je znano sta obe stranki sprejemali republikansko obliko vladavine, čeprav je DVP republiko najprej odklonila in je v letu 1919 ime-la vprašanje državne oblike še za odprto. Toda že leta 1920, ko je vstopila v vlado, republikanski državni obliki ni več nasprotovala in je odtlej nastopala kot stranka, ki je zagovarjala republikansko

⁸⁰⁹ Na to posebej opozarja eden redkih poznavalcev liberalne nacionalnopolitične misli in politične prakse v letih 1918–1933, Jürgen C. Hess. V svoji temeljiti monografiji "Das ganze Deutschland soll es sein" pravi, da so dognanja znanstvene literature nezadovoljiva, če se želimo seznaniti z vprašanjem povezanosti "demokracičnih hotenj in nacionalne programatike v weimarski republiki". – Jürgen C. Hess, "Das ganze Deutschland soll es sein" : demokratischer Nationalismus in der Weimarer Republik am Beispiel der Deutschen Demokratischen Partei. Stuttgart 1978, str. 16 (Hess, "Das ganze Deutschland soll es sein").

⁸¹⁰ Gertrud Bäumer, Grundlagen demokratischer Politik. Karlsruhe 1928, str. 29 (Bäumer, Grundlagen demokratischer Politik).

⁸¹¹ Rochus Rheinbaben, Liberale Politik im neuen Reiche. Karlsruhe 1928, str. 63.

⁸¹² Bäumer, Grundlagen demokratischer Politik, str. 61.

državo. Takšno strankino naravnost je sredi dvajsetih let zelo jasno poudaril zgodovinski voditelj DVP Gustav Stresemann, ko je zatrdil, da DVP odklanja vsako sodelovanje v prizadevanjih za spremembo državne oblike in da bo branila republikansko državo ne le proti ustavi nasprotujočim eksperimentom, ampak tudi proti vsem tistim, ki bi o vprašanju državne oblike sploh hoteli razpravljati.⁸¹³

Vprašanje državne oblike je bilo torej za liberalni tabor urejeno. Svojo pozornost je zato liberalna politika usmerila predvsem na vprašanje oblike državne ureditve oziroma na vprašanje t. i. reforme Reicha (rajha),⁸¹⁴ ki je bilo eno od najbolj perečih vprašanj weimarskega državnega življenja in s katerim so se – kot pravi Hagen Schulze – ukvarjali politiki in strokovnjaki za državno pravo skozi ves weimarski čas.⁸¹⁵ Da bi lahko ocenili gledanje nemškega političnega liberalizma na weimarsko ustavnopravno problematiko, pa moramo na kratko pojasniti državnopravno bit weimarske skupnosti.

Weimarsko republiko lahko najprimerneje označimo kot unitarno zvezno državo, saj je njen ustavnopolitični smisel temeljil v prepletanju unitarnih in federativnih prvin državne ureditve, pri čemer je bil na prvo mesto postavljen unitaristični državnopravni princip.⁸¹⁶ Weimarska ustava je namreč zelo močno utemeljila načelo državne enotnosti, kajti po njej že weimarsko državno ozemlje ni pomenilo skupka deželnih ozemelj, marveč je predstavljalo le enotno področje delovanja državne oblasti. Ravno tako prebivalstvo države ni predstavljalo skupka prebivalstva dežel, ampak je le kot nacionalna enota tvorilo unitarističnega nosilca državne oblasti. To je pomenilo, da je bila državna (rajhovska) oblast nasproti deželam samostojna tako po svojem nosilcu, kot tudi po svojih organih in funkcijah enotne državne oblasti. Zaradi tega v Weimarski republiki ni obstajala nikakršna deljena suverenost med državo (rajhom) in deželami, ampak je obstajala samo ena suverenost, suverenost rajha; dežele suverenosti niso imele in so bile državnopravno rajhu

⁸¹³ Gustav Stresemann, *Vermächtnis*, 2. Berlin 1932, str. 51; isti, *Schriften*. Berlin 1976, str. 326. (Stresemann, *Schriften*). – Omenjeno trditev je Stresemann zapisal v članku *Deutsche Volkspartei und Reichspräsidentenwahlen*, ki ga je objavil *Die Zeit* 19. 4. 1925.

⁸¹⁴ *Das Reich* je v nemškem jeziku sopomenka za besedo *der Staat* (država). Omenjeno sopomenko so v Nemčiji v dvajsetih letih pogosto uporabljali namesto besede *der Staat*, enako pa ga uporablja tudi nemška historiografija pri obravnavanju različnih vprašanj, ki zadevajo obdobje Weimarske republike. Izraz *das Reich* nima v tem primeru nobene zveze z uporabo, ki jo je dobil kasneje v dobi nacizma.

⁸¹⁵ Schultze, Weimar, str. 94–95.

⁸¹⁶ Oceno, da je Weimarska republika v državnopravnem pogledu predstavljala unitaristično zvezno državo, v kateri je bil kot prevladujoč uveljavljen unitarni državni princip, zastopa in natančno utemeljuje nedvomno najboljši poznavalec nemške državnopravne zgodovine Ernst Rudolf Huber v svojem znanem delu *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, 6. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1981, str. 55–81 (Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, 6). Takega mnenja so tudi drugi poznavalci državnopravne problematike v nemškem zgodovinskem razvoju, med katerimi naj omenimo predvsem Friedricha Gieseja. Giese v svojem delu *Staatsrecht : Grundlagen – Deutsche Verfassungen – Ausländische Verfassungssysteme*. Wiesbaden 1956 (str. 89–97) prav tako označuje Weimarsko republiko kot unitaristično zvezno državo (Giese, *Staatsrecht*).

podrejene. Toda kljub temu temeljnemu načelu nacionalno–državne enotnosti pa je imela Weimarska republika zvezni značaj notranje državne organiziranosti. Dežele so imele ustavno avtonomijo, to je pravno moč za samostojno in svobodno oblikovanje temeljnih državnih zakonov, čeprav je bil ta znak njihove državne oblasti omejen skozi nekatere rajhovske ustavnopravne predpise in smernice. Hkrati je bila skozi parlament (Reichsrat) izvedena tudi organska povezanost med deželami in rajhom, kajti ta organ ni imel unitarnega, temveč federativni značaj. V oblikovanju in izražanju državne volje so namreč dežele sodelovale zlasti skozi parlament, ki je bil organ, ki jim je omogočal soodločati na področju zakonodaje in državne uprave.⁸¹⁷ Takšen organizacijski princip weimarskega državnega sistema je rodil nasprotja med rajhom in deželami, nasprotja med državnim centralizmom in partikularističnimi interesi dežel, ki so na osnovi zavesti o svoji historični državnopravni individualnosti skozi t. i. reformo rajha zahtevale federativno preureditev države. Ta nasprotja so se najbolj izrazito kazala v razmerju med rajhom in deželo Prusijo, ki je obsegala dve tretjini državnega ozemlja in ki je ob tem z že obstoječimi državnopravnimi pristojnostmi ogrožala takratno weimarsko državno strukturo.

Temeljna vprašanja razmerja med rajhom in deželami je postavila Nemška demokratična stranka, ki je opredelila državno–teoretično in državnopravno vsebino weimarske ustave. V tej stranki je bilo zbrano tedanje jedro nemških pravnih strokovnjakov (Max Weber, Friedrich Naumann, Theodor Heuss in Hugo Preuss), ki so z oblikovanjem ustave uresničili politične cilje levega liberalizma: državnopravno oslabitev Prusije in novo oblikovanje rajha kot decentralizirane enotne države, v kateri se izvajajo vse državne naloge z vrha države, medtem ko so dežele potisnjene pod prevladujočo rajhovsko oblast.⁸¹⁸ O takem značaju novega rajha je že pred sprejemom ustave (11. avgusta 1919) veliko pisal in govoril njen glavni tvorec Hugo Preuss. Opozarjal je, da je pri obnovitvi Nemčije bistveno vprašanje ali naj postane Nemčija zopet zveza posameznih, v sebi konstituiranih držav kot je bil stari rajh, ki je temeljil na pruski hegemoniji – ali pa naj se oblikuje kot nacionalna država, ki se deli v posamezne pokrajine, ki imajo za določene zadeve samoupravo.⁸¹⁹ Poudarjal je, da je za DDP odločujoča temeljna misel o krepitvi države,⁸²⁰ ki bi morala biti

⁸¹⁷ Giese, Staatsrecht, str. 90–92, 129, 119; Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte, 6, str. 67, 60.

⁸¹⁸ Schulze, Weimar, str. 78. O državnopravni strukturi weimarske ustave ter delu levoliberalnih politikov in državnopravnih strokovnjakov v weimarski Ustavodajni skupščini glej tudi Karl Dietrich Bracher, Die Entstehung der Weimarer Verfassung. Hannover 1963, str. 16–25.

⁸¹⁹ Sitzung des Hauptvorstandes, 4. 2. 1919. V: Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, 5. Herausgegeben von Karl Dietrich Bracher, Erich Matthias und Rudolf Morsey. Düsseldorf 1980, str. 35. (Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus, 5).

⁸²⁰ Prav tam.

– prosta pruske hegemonije – organizirana prek vseh dežel s svojo samostojno centralno oblastjo.⁸²¹ V tem smislu je bila zanj (seveda v republikanski državni obliki) lahko utemeljena državna enotnost samo na osnovi hkratne (nacionalne) enotnosti nemškega naroda. To načelo je posebej poudaril na drugi konferenci dežel, 25. in 26. januarja 1919, ko je dejal, da obstaja “samo en nemški narod; ni nobenega pruskega, nobenega bavarskega naroda in republika kot oblika države se lahko opira samo na nacionalno enotnost ljudstva”.⁸²² To je bila stalnica njegovega gledanja na vprašanje notranje organizacije nemškega državnega življenja. Tako je v letih po sprejemu ustave v zvezi z vprašanjem reforme rajha poudarjal, “da sta enotnost ljudstva in države primarna, delitev v dežele pa je sekundarna”.⁸²³ Državnost dežel je predstavljala zanj nacionalno nemoč,⁸²⁴ kajti po njegovem mnenju so bile dežele le členi enotnega nemškega državnega ljudstva, ki podlegajo življenjskim interesom preoblikovane nacionalne države.⁸²⁵

Take poglede enega najpomembnejših idejnih voditeljev DDP je uveljavljala tudi stranka sama, ki se je že v svojem programu, sprejetem leta 1919, zavzela za enotno nemško državo in zagovarjala poenotenje državne uprave s tem, da naj bi se znotraj svobodne in obsežne samouprave uravnavala ureditev dežel in občin po istih načelih.⁸²⁶ To je bila usmeritev, ki je v stranki ostala veljavna in ki jo je na sejah strankinega načelstva večkrat poudarjal predsednik DDP v letih 1924–1930, Erich Koch. Državni unitarizem je imel za upravičeno idejo,⁸²⁷ čeprav decentralizacije rajha ni odklanjal. Toda po njegovem mnenju so si morali demokrati prizadevati za to, da bi bil partikularizem zaduščen tudi v federalizmu.⁸²⁸ Na osnovi takega gledanja na vprašanje razmerja med rajhom in deželami, je leta 1927

⁸²¹ Uveljavitev tega principa organiziranosti nove nemške države je Preuss zelo odločno zagovarjal v svojem govoru Utemeljitev osnutka ustave za nemški rajh (Begründung des Entwurfs einer Verfassung für das Deutsche Reich) na 14. seji weimarske Ustavodajne skupščine 24. februarja 1919. (Hugo Preuss, Staat, Recht und Freiheit. Tübingen 1926, str. 400).

⁸²² Erklärung des Staatssekretärs des Reichsamts des Innern Dr. Preuss auf der zweiten Länderkonferenz vom 25./26. Januar 1919. V: Dokumente zur deutschen Verfassungs-geschichte, 3. Herausgegeben von Prof. Dr. Ernst Rudolf Huber, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1966, str. 30.

⁸²³ Federico Federici, Der deutsche Liberalismus : die Entwicklung einer politischen Idee von Immanuel Kant bis Thomas Mann. Zürich 1946, str. 386.

⁸²⁴ Hugo Preuss, Um die Reichsverfassung von Weimar. Berlin 1924, str. 29.

⁸²⁵ Hugo Preuss, Der deutsche Nationalstaat. Frankfurt 1924, str. 137.

⁸²⁶ Wilhelm Mommsen, Deutsche Parteiprogramme. München 1960, str. 509 (Mommsen Deutsche Parteiprogramme). DDP je na začetku svojega obstoja, ko so različni politični dejavniki v prvih letih po nastanku Weimarske republike pogosto predstavljali svoje poglede na vprašanje oblike državne ureditve tudi v drugih programskih izjavah posebej poudarjala, da se v državnoopravnem pogledu zavzema za enotno nemško državo. Tako je v svoj volilni razglas iz aprila 1920 med drugim zapisala, da se zavzema za “enoten nemški rajh z demokratično samoupravo dežel”. (Felix Salomon, Die deutschen Parteiprogramme, 3. Leipzig–Berlin 1920, str. 84 (Salomon, Die deutschen Parteiprogramme).

⁸²⁷ Sitzung des Parteiausschusses, 24. 1. 1926. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus, 5, str. 374.

⁸²⁸ Sitzung des Parteiausschusses, 27. 1. 1924. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus, 5, str. 307.

pripravil načrt za reformo rajha, ki je bil na strankinem zboru aprila 1927 v Hannoveru sprejet kot državnopravni program DDP. Kochov načrt je krepil model decentralizirane enotne države in je temeljil v tem, da naj bi suvereni rajh, ki bi še vedno obdržal odločanje o narodovih življenjskih vprašanjih, omogočil skozi kontrolo deželnih oblasti decentralizirano izvajanje državnih zakonov.⁸²⁹

DDP je s takim načrtom državne preureditve vsekakor potrdila svojo vlogo stranke rajhovske enotnosti, ki jo je imela ves čas svojega obstoja. Podobno je bila naravnana tudi DVP, ki je v svoj program, sprejet leta 1919, postavila zahtevo po enotni nemški državi "z obširno samoupravo in varovanjem posebnosti posameznih zgodovinsko, kulturno in gospodarsko skupaj povezanih pokrajin".⁸³⁰ Tudi kasneje se je DVP zavzemala "za rajhovsko misel, za neokrnjeno enotnost rajha proti vsem partikularističnim razdruževalnim prizadevanjem".⁸³¹ Kot je v svojem govoru 15. aprila 1928 v Münchnu posebej opozoril voditelj DVP, Gustav Stresemann, je namreč bilo povsem nesprejemljivo, "da bi kjerkoli v Nemčiji obstajal dvom v rajhovsko misel".⁸³² Kar je zadevalo prusko vprašanje pa je dejal, da je potrebno ustvariti tesno zvezo med rajhom in Prusijo.⁸³³ Tako sta torej tudi v tem vprašanju – vprašanju oblike državne ureditve – obe nemški liberalni stranki zastopali enaka stališča.⁸³⁴ Zagovarjali sta nemški državni unitarizem, in sicer na osnovi hotenja, da bi bila skozi avtoriteto centralne državne oblasti zagotovljena državna enotnost weimarske skupnosti. S tem bi lahko nemški narod nasproti prejšnji državnopravni razdrobljenosti na male državice in nasproti pruski hegemoniji v cesarski Nemčiji v novonastali Weimarski republiki živel uravnoteženo in skladno državno življenje.

Če ob zaključku primerjamo pogleda, ki sta jih v dvajsetih letih imela nemški liberalni tabor in JDS oziroma SDS o narodu, vprašanju državne forme in oblike državne ureditve, lahko najprej ugotovimo, da sta bili obe državi, nemška in jugoslovanska, v državnoprav-

⁸²⁹ Schneider, *Die Deutsche Demokratische Partei*, str. 152. Schneider na tem mestu podrobno pojasnjuje bistvene značilnosti Kochovega načrta o reformi rajha. O tem načrtu piše tudi Werner Stephan, ki je Kochov načrt tudi v celoti objavil. (Stephan, *Aufstieg und Verfall des Linksliberalismus*, str. 354–358). O tem piše tudi Jürgen C. Hess (Hess, "Das ganze Deutschland soll es sein", str. 335).

⁸³⁰ Mommsen, *Deutsche Parteiprogramme*, str. 520–521.

⁸³¹ Salomon, *Die deutschen Parteiprogramme*, str. 116. – Ta poudarek je DVP zapisala v svoji volilni razglas aprila 1920.

⁸³² Gustav Stresemann, *Vermächtnis*, 3. Berlin 1933, str. 294.

⁸³³ Prav tam.

⁸³⁴ Kljub enakim programskim izhodiščem in političnim poudarkom DDP in DVP, ki so uveljavljali nemško državno enotnost, pa lahko opozorimo na določeno razliko, ki se je v prvi polovici dvajsetih let pojavila med obema liberalnima strankama glede vprašanja razmerja med deželami in rajhom. Takrat namreč DVP načelno ni tako dosledno kot DDP odklanjala možnosti za močnejšo decentralizacijo države. Tega sicer ni razložila v nobenem posebnem državnopravnem načrtu, a če povzamemo iz govora, ki ga je imel Stresemann 11. 11. 1923 v Halleju, je tedaj stranka ocenjevala, da "bi nasproti sedanjim razmeram morala biti posebno življenje ljudstev in odgovornost dežel okrepljena". (Gustav Stresemann, *Vermächtnis*, 1. Berlin 1932, str. 209; isti, *Schriften*, str. 299).

nem pogledu enako zgrajeni. V obeh je bil uveljavljen unitaristični državni princip, ki je utemeljeval enotno centralno državno oblast in s tem tudi državnopravno enotnost njenega ozemlja. Enako je bilo v obeh državah uveljavljeno tudi načelo nacionalne enotnosti njenega prebivalstva tako, da sta oba tabora delovala v okviru enako opredeljenih smernic državnega in nacionalnega razvoja. Kljub temu, da sta se nemški liberalni tabor in JDS oziroma SDS povsem ujemala v podpiranju centralističnega in narodnounitarističnega državnega razvoja, pa je v njuni narodno teoretični misli in programsko politični praksi obstajala globoka vsebinska razlika. Medtem ko je nemški liberalni tabor znotraj zgodovinsko že izoblikovane narodne celote afirmativno sprejemal narod kot izvorno in organsko družbeno skupnost ter podpiral zgodovinsko naprednejšo republikansko državno obliko, je JDS oziroma SDS zanikala obstoj posameznih, že konstituiranih narodov v jugoslovanski državi in brez odpora pristajala na izmišljeni jugoslovanski nacionalni integralizem, poleg tega pa tudi na monarhizem. Prav tako se je s pristajanjem na unitaristični državni princip bistveno ločevala od nemškega liberalizma. Nemškemu liberalnemu taboru je namreč bil državni unitarizem instrument nove preureditve nacionalnega in državnega življenja, v katerem predvsem ne bi bilo prostora za hegemonijo enega, to je pruskega dela države. JDS oziroma SDS pa je s svojim centralističnim in narodnounitarističnim programom ter politično akcijo skoraj vsa dvajseta leta podpirala velikosrbski hegemonizem. Jugoslovanska demokratska oziroma Samostojna demokratska stranka je torej bila politično konservativna in neustvarjalna. To ji je onemogočilo, da bi bila eden od nosilcev takratnih teženj po demokratski preobrazbi jugoslovanske skupnosti, s sprejemanjem neobstoječega in ustavno vsiljenega nacionalnega unitarizma pa se dokazala tudi kot politična sila, ki se je zavestno odločila, da obide nacionalni problem.

Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939–1941

Pot v rešitev nacionalnega problema, ki se je v prvi jugoslovanski državi od njene ustanovitve leta 1918 kazal skozi boj med avtonomistično–federalistično in velikosrbsko ter njej ustrezajočo unitaristično narodnopolitično usmeritvijo, je konec tridesetih let dvajsetega stoletja odprlo oblikovanje posebne Banovine Hrvaške. Tedaj je hrvaška federalistična politika po dobrih dveh desetletjih prizadevanj uspela, da je bila v okviru Kraljevine Jugoslavije oblikovana hrvaška državnoppravna enota. Sporazum o njenem oblikovanju sta 23. avgusta 1939 sklenila vodilni hrvaški politik tridesetih let in predsednik nekdanje Kmečko demokratske koalicije (KDK) ter Hrvaške kmečke stranke (HKS) Vladko Maček⁸³⁵ in predsednik jugoslovanske vlade Dragiša Cvetković. Sporazum so zato imenovali tudi sporazum Cvetković–Maček. Banovina Hrvaška je bila utemeljena, ko je bila 26. avgusta 1939 izdana in objavljena uredba kraljevih namestnikov o njenem oblikovanju.⁸³⁶

Z oblikovanjem Banovine Hrvaške je bilo v političnem in državnopravnem pogledu rešeno najbolj žgoče notranjepolitično vprašanje v prvi jugoslovanski državi. Vzpostavitev hrvaške banovine je bila tudi edina zmaga avtonomistično–federalistične politike v prvi Jugoslaviji. Pomenila je revizijo unitaristične in centralistične Oktroirane ustave iz leta 1931,⁸³⁷ saj je uredba o Banovini Hrvaški odstopala od

⁸³⁵ Ob uvedbi svoje osebne diktature, 6. 1. 1929, je kralj Aleksander razveljavil dotedanjo Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke. Kljub njihovemu razpustu pa so v političnem življenju tridesetih let za posamezne politične opcije oziroma nekdanje politične organizacije uporabljali tudi prejšnje strankarske nazive. To se je ohranilo tudi v zgodovinpisju.

⁸³⁶ O političnih pripravah leta 1939, ki so vodile k oblikovanju Banovine Hrvaške glej Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2. Zagreb 1961, str. 134–136, 140, 148 (Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2); Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 506–511; Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*. Beograd 1965, str. 120–192 (Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*).

⁸³⁷ O unitarističnem in centralističnem značaju Oktroirane ustave glej Jurij Perovšek, *Slo-*

ustavnega načela o jugoslovanski narodni enotnosti. Državnopravna posledica te uredbe je bilo priznanje, da obstaja hrvaški narod, ki na osnovi pravice do samoodločbe v Banovini Hrvaški uresničuje svojo pravico do samostojnega političnega, gospodarskega in kulturnega razvoja. Uredba je spremenila tudi dotedanji centralistični državni ustroj, saj je Banovina Hrvaška "imela v okviru Kraljevine Jugoslavije poseben državnopravni položaj" in "določena obeležja državnosti".⁸³⁸

Banovina Hrvaška je obsegala dotedanjo Savsko in Primorsko banovino,⁸³⁹ to je Hrvaško s Slavonijo, Međimurje, Dalmacijo do Neuma a brez otoka Pelješac, ter srednji in zahodni del Hercegovine. Poleg tega so bili v Banovino Hrvaško vključeni še preostali del Dalmacije do Boke Kotorske z otokoma Pelješac in Mljet (okraj Dubrovnik), srednja Bosna (okraj Travnik in Fojnica), severovzhodna Bosna (okraj Brčko, Gradačac in Derventa) in del Srema (okraj Šid in Ilok). Sedež banovine je bil v Zagrebu. V pristojnosti Banovine Hrvaške so bili poljedelstvo, trgovina in industrija, gozdarstvo, rudarstvo, gradbeništvo, socialna politika, zdravstvo, telesna vzgoja, pravosodje, prosveta, notranje zadeve in vse zadeve, ki so že pred tem sodile v pristojnost banovin. Druge zadeve so ostale v pristojnosti osrednje državne oblasti. Z uredbo o Banovini Hrvaški sta bili

venici in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Peter Vodopivec (ur.), Joža Mahnič (ur.). Ljubljana 1997, str. 28, op. 18 (Perovšek, Slovenci in Jugoslavija).

⁸³⁸ Ferdo Čulinović, Državnopravna historija jugoslovanskih zemalja XIX. i XX. vijeka, 2. Zagreb 1954, str. 298; isti, Državnopravni razvitak Jugoslavije. Zagreb 1963, str. 204–207 (Čulinović, Razvitak). O državnopravnih vidikih oblikovanja Banovine Hrvaške glej tudi Boban, Sporazum Cvetković–Maček, str. 193–217.

⁸³⁹ Po uvedbi kraljeve diktature januarja 1929 je bila 3. 10. 1929 v jugoslovanski državi uvedena nova upravno-teritorialna ureditev. Jugoslovanska država – od 3. 10. 1929 se je imenovala Kraljevina Jugoslavija – ni bila več razdeljena na t. i. oblasti, pač pa na nove upravno-teritorialne enote – banovine. Te so bile: Dravska banovina (s sedežem v Ljubljani), Savska banovina (s sedežem v Zagrebu), Primorska banovina (s sedežem v Splitu), Vrbaska banovina (s sedežem v Banjaluki), Drinska banovina (s sedežem v Sarajevu), Zetska banovina (s sedežem na Cetinju), Dunavska banovina (s sedežem v Novem Sadu), Moravska banovina (s sedežem v Nišu) in Vardarska banovina (s sedežem v Skopju). Banovine niso zainkale centralistične državne ureditve, pač pa so predstavljale specifičen način uprave decentralizacije Kraljevine Jugoslavije. Oblikovane so bile po političnih in ne po tradicionalnih zgodovinskih državnopravnih merilih. Kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju obče uprave so bile še vedno neposredno podrejene osrednji državni oblasti. Vodil jih je ban, ki je v banovini izvajal najvišjo politično in občo upravno oblast in je bil "predstavnik kraljevske vlade v banovini". Bana je na predlog ministra za notranje zadeve in v soglasju s predsednikom vlade imenoval kralj. Prav tako je kralj na predlog resornega ministra imenoval načelnike oddelkov banske uprave. Člane banskega sveta, ki je bil banov posvetovalni organ, pa je na banov predlog postavljajl in zamenjeval minister za notranje zadeve. Tako imenovanje bana, načelnikov oddelkov banske uprave in članov banskega sveta se je ohranilo tudi v tridesetih letih, čeprav je Oktroirana ustava iz leta 1931 predvidela delovanje voljenih banovinskih svetov in banovinskih odborov. Do izdaje predvidenega zakona o organizaciji in pristojnostih banovinskih samoupravnih oblastev pa ni prišlo. (Uradni list Dravske banovine, 9. 10. 1929, Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja; Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 20. 11. 1929, Zakon o banski upravi; Miroslav Stiplovec, Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929–1941. Arhivi, 1996/1–2, str. 45; isti, Ukinitve oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929. Prispevek za novejšo zgodovino, 1997/2, str. 103; isti, Slovenski parlamentarizem, str. 334–335).

zagotovljeni tudi finančna samostojnost hrvaške banovine in avtonomna organizacija oblasti v njej. Banovina Hrvaška je imela svoj voljeni Sabor in bana, ki sta v okviru pristojnosti, prenesenih na banovino, izvajala zakonodajno in upravno oblast. Vladarska funkcija in oblast kralja sta bili ohranjeni tako, da sta zakonodajno oblast izvajala "Kralj in Sabor skupno", medtem ko je upravno oblast izvajal "Kralj preko Bana". Ban je bil odgovoren kralju. Imenoval in odstavljaj ga je kralj.⁸⁴⁰

Oblikovanje Banovine Hrvaške je pomenilo tudi prelomnico v izvajanju politične oblasti v državi. Na dan, ko je bila izdana uredba o njenem oblikovanju, je bilo razpuščeno Narodno predstavništvo (parlament), odstopila pa je tudi Cvetkovičeva vlada in bila sestavljena nova. Vlado so sestavljali predstavniki leta 1935 ustanovljene vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (vanjo so se povezale nekdanja Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija) in predstavniki nekdanje KDK, HKS, Demokratske stranke in Samostojne demokratske stranke. Predsednik vlade je bil ponovno Dragiša Cvetković, podpredsednik pa je postal Vladko Maček. Slovenski predstavnik v vladi je bil član vodstva slovenskega dela JRZ Miha Krek, ki je postal minister za zgradbe.⁸⁴¹

Vzpostavitev hrvaške banovine je na Slovenskem vzbudila pričakovanje, da bo po hrvaškem zgledu oblikovana tudi posebna slovenska banovina. Ta pričakovanja so najbolj poudarjali v taboru vodilne slovenske avtonomistične sile v prvi Jugoslaviji in najmočnejše slovenske politične stranke – katoliške Slovenske ljudske stranke.⁸⁴² Nekdanja SLS oziroma slovenski del Jugoslovanske radikalne zajednice je pričakovanja o oblikovanju Banovine Slovenije, ki bi imela enak državnopravni položaj kot Banovina Hrvaška navezovala na dejstvo, da je bila obenem z uredbo o oblikovanju Banovine Hrvaške izdana tudi uredba, ki je določala, da se "predpisi Uredbe o banovini Hrvaški (...) lahko s Kraljevimi uredbami razširijo tudi na ostale banovine".⁸⁴³ Slabe tri tedne zatem, 14. septembra 1939, je bila po odločitvi predsednika vlade Cvetkoviča oblikovana posebna komisija, ki je imela nalogo pripraviti "vse potrebne zakonske predloge za prenos kompetenc v smislu določil o razširitvi predpisov za hrvatsko banovino na druge banovine, med temi tudi na dravsko banovino (obsegala je jugoslovanski del Slovenije – op. J. P.)". V komisijo so bili imenovani minister za pravosodje Lazar Marković, minister brez listnice Mihajlo Konstantinović, Miha Krek in pomoč-

⁸⁴⁰ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 26. 8. 1939, Uredba o Banovini Hrvatskoj (SN KJ).

⁸⁴¹ Slovenec, 27. 8. 1939, Nova vlada je prisegla; Čulinović, Razvitak, str. 202; Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 511.

⁸⁴² Perovšek, Slovenci in Jugoslavija, str. 25–26.

⁸⁴³ SN KJ, 26. 8. 1939, Uredba o proširenju propisa uredbe o banovini Hrvatskoj na ostale banovine.

nik bana Dravske banovine Stanko Majcen.⁸⁴⁴ Takšen organ je za reševanje problematike slovenske banovine osnoval tudi banovinski odbor JRZ. V banskem svetu in upravi Dravske banovine prek katerih so se v drugi polovici tridesetih let pod vodstvom JRZ na Slovenskem poudarjeno kazale avtonomistične težnje,⁸⁴⁵ je od jeseni 1939 dalje potekalo intenzivno delo za ustanovitev slovenske banovine. V banski upravi so pripravili besedila vrste uredb: uredba o ustanovitvi slovenske banovine, uredba o organiziranosti banskega oblastva in banovinskega zbora kot slovenskega parlamentarnega predstavništva, uredba o volitvah v banovinski zbor in o njegovem poslovniku, uredba o upravnem sodišču za Slovenijo in uredba o banovinskem proračunu. Pripravljeni so bili tudi predlogi o prenosu zadev s posameznih ministrstev na urade v Ljubljani. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta pa je bil 17. februarja 1940, ko so sprejeli resolucijo o ustanovitvi Banovine Slovenije. Ob tem so banski svetniki poudarili, da je treba banski svet takoj nadomestiti z izvoljenim banovinskim zborom, ki bo poleg ostalega odločal o vseh vprašanih banovinskega proračuna in bo imel tudi zakonodajne pravice. Leta 1940 je nekdanji minister bivše SLS Andrej Gosar v posebni publikaciji objavil še študijo Banovina Slovenija. V njej je utemeljil številne državnopravne, gospodarske in finančne razloge za oblikovanje slovenske banovine. Priprave za ustanovitev Banovine Slovenije so nato zaradi naraščajoče vojne nevarnosti prekinili. Zato na zadnjem zasedanju februarja 1941 banski svet o ustanovitvi slovenske banovine ni več razpravjal.⁸⁴⁶

Na nov politični položaj, ki je v Kraljevini Jugoslaviji nastal z oblikovanjem Banovine Hrvaške, so se poleg JRZ na Slovenskem odzvale tudi druge politične sile. Večina je, tako kot JRZ, pričakovala oblikovanje Banovine Slovenije.⁸⁴⁷ Vzpostavitev hrvaške banovine je ocenila tudi prepovedana komunistična stranka, ki je že od leta 1924 zagovarjala federativni državnopravni program.⁸⁴⁸ Menila je, da je pri vzpostavitvi Banovine Hrvaške "šlo za poskus buržoazije, da bi s kompromisno razdelitvijo oblasti med najmočnejšimi narodnimi meščanskimi skupinami odvzela revolucionarnemu delavskemu gibanju politično pobudo pri reševanju narodne-

⁸⁴⁴ Slovenec, 15. 9. 1939, Komisija za prenos kompetenc na banovino Slovenijo; Branko Petranović (ur.), Momčilo Zečević (ur.), Jugoslovanski federalizem : ideje i stvarnost, 1. Beograd 1987, str. 516; Jerca Vodušek Starič, Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 2001/2, str. 61. op. 4. (Vodušek, Liberalni patriotizem 1941).

⁸⁴⁵ Momčilo Zečević, Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca 1918–1940. Prispevki za novejšo zgodovino 1991/1, str. 72; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 338–339.

⁸⁴⁶ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 339–342.

⁸⁴⁷ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 527, 531–532, 536–537.

⁸⁴⁸ O oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ glej Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981, str. 297–304; Razprava o nacionalnem vprašanju in KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Ljubljana 1990.

ga vprašanja”.⁸⁴⁹ Na oblikovanje hrvaške banovine se je odzval tudi slovenski del Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). V njej je bila tedaj združena slovenska unitaristična liberalna politika,⁸⁵⁰ ki je bila v času med svetovnjima vojnoma glavni nosilec jugoslovanskega unitarističnega in centralističnega programa na Slovenskem.⁸⁵¹

Oblikovanje posebne hrvaške državnopravne enote in priprave slovenske JRZ na oblikovanje Banovine Slovenije sta dokazala, da liberalna unitarnocentralistična nacionalna politika ni zdržala zgodovinskega preizkusa, saj se je jugoslovanski notranjepolitični razvoj konec tridesetih let usmeril k priznavanju nacionalnih individualnosti in federalizaciji države. JNS se je v državnem merilu na to veliko spremembo politično pripravila že spomladi 1939, ko je izvršni odbor JNS v Beogradu 25. marca 1939 oblikoval posebno resolucijo o razmerah v državi. Resolucija je bila oblikovana v času priprav na kasnejši sporazum Cvetković–Maček, ko je JNS računala na možnost, da lahko po večletni opoziciji postane vladna stranka.⁸⁵² Poudarjala je, da JNS ostaja “neomajno zvesta svoji nacionalni ideologiji in načelom svojega programa” in je globoko prepričana, da bi se še vedno lahko, kljub vsem dotedanjim napakam, “v duhu pravilno razumljenega Jugoslovanskega unitarizma, z resnično dekoncentracijo državne oblasti, decentralizacijo državne uprave in najširšo ljudsko samoupravo, (...) ustvarila popolna enakost in ena-

⁸⁴⁹ Janko Pleterški, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana 1986, str. 275–278.

⁸⁵⁰ JNS se je razvila iz vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije (JRKD), edine politične organizacije, ki jo je dopustil režim šestojanuarske diktature. Odločitev za ustanovitev JRKD so sprejeli na režimski vladni listi izvoljeni poslanci 15. 12. 1931. Predsednik vlade in notranji minister Petar Živković je 2. 1. 1932 dovolil obstoj demokracije JRKD. Ustanovljena je bila 1. 5. 1932. Predsednik začasnega odbora JRKD je postal nekdanji predsednik jugoslovanske vlade in pripadnik bivše Narodne radikalne stranke Nikola Uzunović. Vidno vlogo v JRKD je imel tudi slovenski liberalni politik Albert Kramer, ki je postal strankin generalni tajnik. Na banovinski skupščini JRKD 4. in 5. 6. 1932 v Ljubljani je bil izvoljen tudi za predsednika banovinske organizacije JRKD v Dravski banovini. JRKD je zagovarjala kraljevo diktaturo absolutizma ter jugoslovanski unitarizem in centralizem. Vanjo so se povezali pripadniki nekdanje NRS in unitaristični disidenti iz nekdanje Demokratske stranke in Hrvaške kmečke stranke. V stranko so takoj vstopili tudi slovenski liberalci, člani slovenskega dela nekdanje Samostojne demokratske stranke in pripadniki nekdanje Samostojne kmetijske stranke. JRKD se je na svojem prvem kongresu 20. 7. 1933 v Beogradu preimenovala v Jugoslovansko nacionalno stranko. Za predsednika JNS je bil izvoljen dotedanji začasni predsednik JRKD Uzunović. Slovenski liberalni politiki so tudi v novi stranki zasedli več pomembnih mest. Dotedanji glavni tajnik JRKD Kramer je postal glavni tajnik JNS. Bil je tudi eden od njenih podpredsednikov. Drugi slovenski liberalni politik, ki je postal podpredsednik JNS, je bil najvidnejši politik nekdanje SKS Ivan Pucelj. JNS je tako kot JRKD poudarjeno zagovarjala jugoslovanski nacionalni unitarizem in državni centralizem. – Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2, str. 37–39; Jutro, 18. 12. 1931, Na delo za novo vsedržavno stranko!, 5. 5. 1932, Prebivalstvu Jugoslavije!, 5. 6. 1932, Banovinski zbor JRKD, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 20. 7. 1933, Prvi kongres vsedržavne stranke, 21. 7. 1933, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke, 23. 7. 1933, Po kongresu JNS.

⁸⁵¹ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 71–201, 238–284; isti, *Slovensci in Jugoslavija*, str. 21–23.

⁸⁵² Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, str. 255–256.

kopravnost Srbov, Hrvatov in Slovencev in vseh krajev Jugoslavije". JNS je bila prepričana, da je "končna konsolidacija države v luči usodnih dogodkov v Evropi nujna in neizogibna državna potreba" in je bila o tem pripravljena sprejeti sporazum, dosežen skupaj s Kruno, ki ne bo načeljal "bistvenih načel države, kot so: Monarhija, Dinastija, narodna obramba, integriteta meja in državna enotnost". Ta sporazum bi moral zagotoviti tudi "državljske in politične pravice ter parlamentarno vladavino".⁸⁵³ Kot je opozoril Ljubo Boban, je resolucija še naprej zagovarjala strankin dotedanji unitaristični program, medtem ko je načelno pristajala na preureditev države. Svojih pogledov na njeno preureditev pa ni natančno opredelila, temveč je namerno ostala na pol poti, da bi se lahko glede tega vprašanja ravnala v skladu z razvojem političnih razmer.⁸⁵⁴

Po oblikovanju hrvaške banovine je glavni odbor JNS v resoluciji z dne 17. septembra 1939 pozdravil sporazum Cvetković-Maček kot tudi "dejstvo, da so zastopniki KDK z dr. Vladkom Mačkom na čelu sprejeli upravljanje državnih poslov in prevzeli odgovornost za vodstvo državne politike".⁸⁵⁵ Enako je ravnala tudi slovenska JNS, ki se je morala prilagoditi novim razmeram, da ne bi bila politično izločena in bi imela čim boljši položaj v boju proti svoji glavni nasprotnici – avtonomistični JRZ (SLS).⁸⁵⁶ Podpirala je sporazum Cvetković-Maček in oblikovanje Banovine Hrvaške.⁸⁵⁷ Priznavala je, da je "banovina Hrvatska postala državnopravna edinica hrvatskega narodnega značaja in predstavlja novo organizirano 'domovino Hrvatov'".⁸⁵⁸ Poudarjala je celo, da bo "bodoča ureditev Jugoslavije (...) slonela na federalističnem načelu".⁸⁵⁹ Obenem pa je opozarjala, da je treba problem nadaljnjega sožitja Slovencev, Hrvatov in Srbov rešiti tako, "kakor bo najbolj odgovarjalo ne le interesom posameznih krajev in delov naroda, temveč tudi interesom neporušne skupnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev ter njihove skupne jugoslovanske domovine".⁸⁶⁰ Ti interesi naj bi bili "nad posebnimi interesi Slovencev zase, Hrvatov zase in Srbov zase".⁸⁶¹ Zlasti zato, ker je "življenje Slo-

⁸⁵³ Prav tam, str. 256.

⁸⁵⁴ Prav tam.

⁸⁵⁵ Jutro, 19. 9. 1939, Stališče in pogledi JNS. – O kritičnih pogledih JNS na posamezna določila sporazuma Cvetković-Maček in oblikovanje Banovine Hrvaške glej Boban, Sporazum Cvetković-Maček, str. 256–257.

⁸⁵⁶ Boban, Sporazum Cvetković-Maček, str. 257.

⁸⁵⁷ Jutro, 26. 8. 1939, Sporazum, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja, 31. 12. 1939, Ob koncu leta, 8. 3. 1940, Hrvati in Slovenci, 25. 8. 1940, Ob prvi obletnici sporazuma. – Sporazum Cvetković-Maček je podpirala tudi Mladina (Omladina) JNS. (Glej Politična, gospodarska in socialna načela : sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJMS v Ljubljani 5. septembra 1940. Ljubljana 1940, str. 17; Načela OJMS). O programskih načelih Mladine JNS glej podrobneje Vidović-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 225–226.

⁸⁵⁸ Jutro, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja.

⁸⁵⁹ Jutro, 19. 1. 1940, V čem je razlika. – Glej tudi Jutro, 25. 4. 1940, Po starih metodah.

⁸⁶⁰ Jutro, 19. 11. 1939, Naš položaj. – Prim. tudi Jutro, 28. 4. 1940, Strnjen in odločen narod, 1. 1. 1941, Novo leto, 6. 2. 1941, H govoru ministra dr. Kulovca.

⁸⁶¹ Načela OJNS, str. 16. – To stališče Mladine JNS je 3. 11. 1940 podprlo tudi glasilo JNS

vencev, Hrvatov in Srbov odvisno od življenja Jugoslavije”,⁸⁶² izven katere nihče od njih ne more ohraniti “svoje svobode in zgraditi lastnega življenja”.⁸⁶³

Gornje misli, ki so se navezovale tudi na vojne razmere v Evropi,⁸⁶⁴ so utemeljevale osnovno narodnopolitično prepričanje JNS “o usodni povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev”.⁸⁶⁵ Zavest o njej naj bi zagotovila, “da bo na kraju zmagala tudi ideja narodnega edinstva”.⁸⁶⁶ Slovenska JNS se tako tudi po oblikovanju posebne hrvaške banovine ni odrekla programu jugoslovanskega nacionalnega unitarizma. Prepričana je bila, da se “misel jugoslovanskega narodnega edinstva (...) vedno znova vzbuja ter oživlja”.⁸⁶⁷ Kljub priznanju, da so “nekateri idealisti” zaradi “abstraktnih gesel o izenačenju vsega, kar tvori vsebino naših zgodovinsko danih narodnih posebnosti, zlasti še zbog omalovaževanja čustvene in psihološke strani našega sožitja” jugoslovanski povezanosti več škodovali kot koristili,⁸⁶⁸ je vztrajala, da je “slovenski rod (...) našel svoje mesto v jugoslovanskem edinstvu”.⁸⁶⁹ To je pomenilo, da so “Slovenci (...) del jugoslovanskega naroda”,⁸⁷⁰ kot njegova preostala dela pa je imenovala še Hrvate in Srbe.⁸⁷¹ JNS je na Jugoslavijo gledala kot na enonarodno državo,⁸⁷² zato ni bilo prepričljivo njeno zagotovilo, da v Jugoslaviji slovenstvo ni ogroženo.⁸⁷³ Zanj je bilo bistveno, da je združevala pristaše “jugoslovanske nacionalne misli”⁸⁷⁴ ali poveda-

Jutro v članku Načela mladine. Kot opozarja Anka Vidovič-Miklavčič, je bilo Jutro tudi glasilo MJNS. (Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 218).

⁸⁶² Jutro, 24. 11. 1940, Prebujena življenska sila našega naroda. – Glej tudi Jutro, 2. 6. 1940, Duh narodne skupnosti.

⁸⁶³ Jutro, 25. 8. 1940, Ob prvi obletnici sporazuma. – Glej tudi Jutro, 1. 1. 1941, Novo leto ter Misel in delo, 1940/2–3, str. 27.

⁸⁶⁴ Jutro, 14. 10. 1939, Romantika in realnost.

⁸⁶⁵ Jutro, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja. – Glej tudi Jutro, 19. 11. 1939, Naš položaj, 14. 10. 1939, Romantika in realnost, 17. 12. 1939, Dvajsetletnica naše univerze, 14. 4. 1940, Naloge v usodnih dneh, 28. 4. 1940, Strnjen in odločen narod, 2. 6. 1940, Duh narodne skupnosti, 1. 1. 1941, Novo leto, 11. 2. 1941, Smernice nacionalne politike v Sloveniji.

⁸⁶⁶ Jutro, 25. 8. 1940, Ob prvi obletnici sporazuma. – Prim. tudi Jutro, 28. 4. 1940, Strnjen in odločen narod.

⁸⁶⁷ Jutro, 23. 11. 1939, Času primerna izjava. – Prim. tudi Jutro, 1. 12. 1939, Dan vere v bodočnost.

⁸⁶⁸ Jutro, 8. 3. 1940, Hrvati in Slovenci.

⁸⁶⁹ Jutro, 1. 12. 1939, Dan vere v bodočnost.

⁸⁷⁰ Jutro, 7. 4. 1940, V soj jugoslovenstva! – O stališču JNS, da je Kraljevina Jugoslavija država “jugoslovanskega naroda” glej tudi Jutro, 28. 4. 1940, Strnjen in odločen narod.

⁸⁷¹ Jutro, 19. 11. 1939, Naš položaj, 24. 11. 1940, Prebujena življenska sila našega naroda.

⁸⁷² V tem smislu gre razumeti tudi uporabo izraza “narodna država Jugoslavija” oziroma “narodna država” (Jutro, 16. 1. 1940, Zgodovinski dnevi v Zagrebu, 1. 12. 1940, Prvi december, 3. 12. 1940, Besede iz srca vsega naroda). – Liberalno načelo *en narod – ena država* je moč razbrati tudi iz stališča, da je Jugoslavija “nastala (...) kot nacionalna edinica” (Jutro, 10. 3. 1940, Nekaj problemov naše domače politike), istoveterja “naše državne in nacionalne skupnosti” (Jutro, 23. 3. 1940, Velikonočni mir), stališča, da “Jugoslavija (...) tvori narodno in duhovno enoto” (Jutro, 14. 4. 1940, Naloge v usodnih dneh) in pojasnjevanja “Jugoslavije kot najnaravnejše nacionalnodržavne tvorbe Srbov, Hrvatov in Slovencev” (Jutro, 28. 6. 1940, Vidovdanska misel. – Prim. tudi Načela OJNS, str. 25, 26).

⁸⁷³ Jutro, 18. 2. 1940, Starejše slovensko pokolenje.

⁸⁷⁴ Jutro, 26. 8. 1939, Sporazum.

no drugače – “jugoslovenske nacionaliste”.⁸⁷⁵ Med njimi so bili tudi pripadniki slovenskega sokolstva, ki so po razcepu med slovenskimi Sokoli v letih 1936–1939 ostali pod okriljem JNS.⁸⁷⁶

JNS je prilagodila tudi svoje poglede na vprašanje slovenske banovine “osnovni ideji naše države, jugoslovenski misli”.⁸⁷⁷ Po njeni oceni je “pravilno razumevana jugoslovenska ideologija” pomenila “potrebo zdravega kompromisa med zgodovinskimi in posebno narodnimi tradicijami in pravicami poedinih delov ter cilji in zahtevami njihovega narodnega in državnega zedinjenja”.⁸⁷⁸ Ta kompromis, ki bi zagotovil enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov,⁸⁷⁹ bi utemeljil preureditev države “v duhu širokih samouprav, ki njenim poedinim delom dajejo možnost samorastlega razmaha, a pri tem ne izgubijo iz vidika potreb močne državne zajednice, ne le kot sposobne braniteljice naših eksistenčnih interesov na zunaj, temveč tudi (kot) pospeševaljice notranjega napredka, gospodarske skladnosti, socialne solidarnosti in kulturnega medsebojnega oplajanja”.⁸⁸⁰ JNS, ki je imela močne zadržke “proti pretiranostim (...) centrifugalnih sil”,⁸⁸¹ je zato odkrito nastopala “proti izolaciji Slovenije”.⁸⁸² Zanja je bilo nesprijemljivo, da bi v bodoči slovenski avtonomni enoti⁸⁸³ zgradili “zidovje, ki naj bi nas Slovence čim bolj ‘osamosvojilo’ od Hrvatov in Srbov”.⁸⁸⁴ Opozarjala je, da je “v življenjskem

⁸⁷⁵ Jutro, 25. 4. 1940, Po starih metodah. – Glej tudi Jutro, 26. 8. 1939, Sporazum, 26. 11. 1939, Volitve v ospredju, 14. 2. 1941, Ne mnogo srečen začetek.

⁸⁷⁶ Njihove poglede na nacionalno vprašanje glej v Jutro, 21. 1. 1940, E. L. G. (Engelbert L. Gangl), Sokolstvo in javno življenje. – O razcepu med slovenskimi Sokoli v letih 1936–1939 glej Zoran Polič, Vloga sokolske organizacije v zgodovini slovenskega naroda. Ljubljana 1952, str. 35–42; France Lubej–Drejč, Odločitve. Ljubljana 1980, str. 117–152; Jurij Perovšek, Oris življenja in dela Josipa Rusa. V: Josip Rus Andrej, Pričevanja in spomini : o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Jurij Perovšek (ur.). Ljubljana 1989, str. 13–14; Tomaž Pavlin, Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929–1941 (doktorska disertacija). Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino. Ljubljana 2000, str. 282–327.

⁸⁷⁷ Jutro, 25. 4. 1940, Po starih metodah.

⁸⁷⁸ Jutro, 26. 8. 1939, Sporazum.

⁸⁷⁹ Prav tam. JNS je namesto navajanja “enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov” uporabljala tudi izraz “enakopravnost vseh delov našega naroda”. – Jutro, 25. 4. 1940, Po starih metodah.

⁸⁸⁰ Jutro, 6. 2. 1941, H govoru ministra dr. Kulovca. – Tako stališče je v znani liberalni kulturni in socialni reviji Misel in delo zelo jasno oblikoval tudi Črtomir Nagode. Zagovarjal je “samoupravljanje po pokrajinah (kot) tisti način državne ureditve, ki upošteva v sami naravi temelječe razlike in skrbi za sintezo, pri tem pa ne vidi svojega poslanstva samo v tem, da goji in pospešuje vse, kar razdvaja in slabi državno celoto” (Črtomir Nagode, Naravne osnove smotrne upravne ureditve naše države. Misel in delo, 1939/11–12, str. 349).

⁸⁸¹ Jutro, 25. 4. 1940, Po starih metodah – Prim. tudi Načela OJNS, str. 17.

⁸⁸² Jutro, 31. 10. 1939, Nezdrava taktika, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja.

⁸⁸³ JNS v oblikovanju avtonomne slovenske enote v jugoslovanski državi ni dvomila. – Glej Jutro, 31. 10. 1939, Nezdrava taktika, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja, 14. 11. 1939, Nezdosten odgovor, 6. 1. 1940, V novem letu, 18. 1. 1940, Razčiščenje, 10. 3. 1940, Nekaj problemov naše domače politike.

⁸⁸⁴ Jutro, 7. 4. 1940, V soj jugoslovenstva! – Jutro je podobno stališče zagovarjalo že v začetku marca 1940. Takrat je zapisalo, da “nočemo biti taka samostojna Slovenija, katere se ostala država ne bi tikala in ki bi bila najbolj zadovoljna, čim bolj bi mogla živeti za sebe. Mi smo prav tako gospodarji Jugoslavije,” je poudarjalo. Jutro, “kakor Srbi in Hrvati, ker ta država ni pogodbeni tvorevina in ni ustanovljena na pogoje, temveč je nastala po samoodločbi

interesu našega slovenskega rodu, da se njegove politične, narodne in kulturne, a posebno še gospodarske zveze z ostalimi deli države in naroda ne pretrgajo in ne oslabijo, temveč uredijo tako, da se bo mogla Slovenija razvijati v polni skladnosti z ostalo Jugoslavijo”.⁸⁸⁵

Glavni poudarek JNS je bil, da notranja preureditev države ne sme vplivati na enotnost jugoslovanskega gospodarskega prostora. Ta mora biti ohranjena, da bo zagotovljena enakopravnost dela in zaslužka. To pa je mogoče le, “ko veljajo v državi enotna načela obremenitve, ko imamo ne le enotno carino, temveč so tudi glavni predmeti kmečke in predvsem industrijske produkcije enotno otrošarijnjeni, ko so glavne takse, pridobnina in poslovni davek v vsej državi enaki, (in) ko je zaposlitev delavca, obrtnika, uradnika iz kateregakoli dela države pod enakimi pogoji mogoča v vsej Jugoslaviji”. V zvezi z enotnim gospodarskim prostorom je JNS opozarjala tudi na finančno-gospodarske probleme. Spraševala je, “ali naj se Slovenci ogrevamo za to, da bomo v bodoči banovini ‘finančno samostojni’, to se pravi, da bomo javne dajatve ne le sami pobirali, temveč tudi izključno sami določali vrsto, način, višino javnih bremen na banovinskem ozemlju in poleg nas seveda enako za sebe tudi druge banovine?” Tega ni podpirala, ker “to vodi do novih odnošajev banovin napram državni zajednici v obliki dogovorjenih prispevkov za skupne stroške, v kolikor niso pokriti z dohodki carine in monopola” in “neizogibno tudi do *strukturne preosnove* naše doslej čvrsto povezane jugoslovanske gospodarske zajednice”.⁸⁸⁶ Posledica bi bila gospodarska avtarkija posameznih banovin, podprta s posebno trošarinsko in drugo davčno politiko.⁸⁸⁷ Položaj Slovenije v prostoru gospodarskih avtarkij bi bil posebej težak že “zaradi njene gospodarske in socialne strukture, ker bomo edina pokrajina, katere kmečka produkcija je nezadostna in kjer je obrtno-industrijska proizvodnja v mnogem merodajna za življenjski standard našega naroda”.⁸⁸⁸ JNS je opozarjala, da pri vprašanju finančne avtonomije, ki je “*jedro vsega samoupravnega vprašanja*”,⁸⁸⁹ ne gre “za bilančno vprašanje državnih dohodkov in izdatkov iz Slovenije odnosno za Slovenijo, temveč gre za bodoči položaj naše banovine v novem finančno-gospodarskem sistemu, s katerim moramo računati. Sem spadajo

celokupnega naroda kot nacionalna edinica, ki je kot taka različna od vseh drugih in enotna napram vsaki drugi. Slovenci smo s svojimi gospodarskimi, socialnimi in kulturnimi interesi, predvsem pa s prvenstvenim interesom svojega obstanka, neločljivo povezani s prilikami, razvojem in bodočnostjo ostalih delov Jugoslavije. Pri tem pa se na drugi strani zavedamo, da smo doprinesli velik del žrtev, da je mogla Jugoslavija nastati v današnji obliki in da so v njej i Srbi i Hrvati dosegli skoraj svoj narodno-teritorialni maksimum (mišljena je izguba Trsta, Primorske in slovenske Istre z rapalsko pogodbo 12. 11. 1920 – op. J. P.)” – Jutro, 10. 3. 1940, Nekaj problemov naše domače politike.

⁸⁸⁵ Jutro, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja.

⁸⁸⁶ Jutro, 14. 11. 1939, Nezadosten odgovor.

⁸⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸⁸ Jutro, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja.

⁸⁸⁹ Jutro, 14. 11. 1939, Nezadosten odgovor.

problemi davka na poslovni promet, trošarinske avtonomije in sploh vprašanje, ali naj bo bodoči finančno gospodarski odnošaj banovine do državne celote zasnovan na sistemu kvote in tangente ali pa dobro premišljene razdelitve davčnih izvorov, pri čemer je seveda samo po sebi umevno, da banovine s širokim samoupravnim delokrogom in samostojnimi zakonodajnimi in administrativnimi kompetencami ne bodo mogle biti zadovoljne samo z avtonomijo glede neposrednih davkov". Načelni poudarek JNS ob tem je bil, da bo jugoslovanska "vsenarodna ideja morala skrbno zbirati in jačati sredotočne težnje našega naroda in zavest njegove solidarnosti".⁸⁹⁰

Poleg narodnopolitičnih, kulturnih in socialnogospodarskih zadržkov, ki jih je navajala proti rahljanju vezi med Slovenijo in Jugoslavijo, je bilo za JNS zelo pomembno tudi "vprašanje, kdo bo v Sloveniji v bodoče vladal in upravljal". Poudarjala je, "da se slovensko vprašanje ne more urediti s stališča, kakor bi to najbolj prišlo temu ali onemu strankarsko političnemu interesu".⁸⁹¹ Poudarek se je navezoval na tedanje idejnopolitično razmere, saj liberalcem ni bilo vseeno, če bi najmočnejša slovenska politična sila, JRZ, v avtonomni Sloveniji dobila vso oblast, JNS pa ne bi imela možnosti, da bi politično oporo iskala v širšem jugoslovanskem prostoru. Vzpostavitev slovenske banovine zato ne bi smeli prilagoditi "posebnim strankarskim potrebam (JRZ – op. J. P.)".⁸⁹² Idejno in politično nasprotovanje JRZ je bilo med liberalci tako močno zakoreninjeno, da je bila zanje "tudi notranja ureditev Slovenije (...) vprašanje, ki ni samo slovensko. Skupaj s Srbi in Hrvati hočemo," je poudarilo Jutro, "da tudi naši banovini zagotovimo jamstva za svoboden razmah duhovnih in političnih sil v naši ožji domovini in postavimo neporušne barjere spekulacijam na uvedbo totalitarnega ali drugače enostranskega sistema v bodoči slovenski avtonomiji".⁸⁹³ Končni poudarek JNS pa je bil, da se v "naprednih" (liberalnih) vrstah "vedno bolj uveljavlja odločna volja za veliko napredno skupnostjo",⁸⁹⁴ ki je "edina garancija, da bodoča banovina Slovenija ne bo torišče raznih eksperimentov in domačija strastnih medsebojnih sovraštev, temveč domovina svobodno napredujočega naroda, ki je čvrsto odločen, ostati neporušno povezan v *bratstvu in edinstvu* (podčrtal J. P.) z jugoslovensko celoto".⁸⁹⁵

Idejnopolitični razlogi, s katerimi je JNS podkrepila svoje zaščite proti oblikovanju slovenske banovine, ki bi imela samostojen

⁸⁹⁰ Jutro, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja.

⁸⁹¹ Jutro, 31. 10. 1939, Nezdružena taktika. – Prim. tudi Jutro, 8. 11. 1939, Nič slepomišenja, 11. 2. 1941, Smernice nacionalne politike v Sloveniji.

⁸⁹² Jutro, 26. 11. 1939, Volitve v ospredju.

⁸⁹³ Jutro, 10. 3. 1940, Nekaj problemov naše domače politike.

⁸⁹⁴ Prav tam. – O akciji za strnitev vseh "naprednih" sil na Slovenskem leta 1940 in v prvih mesecih leta 1941 glej Vidovič–Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 224–233.

⁸⁹⁵ Jutro, 10. 3. 1940, Nekaj problemov naše domače politike.

državnopравни položaj v jugoslovanski državi, so potrdili, da liberalna politika do konca prve Jugoslavije v svojem bistvu ni zapustila programa jugoslovanskega unitarizma. Ob tem, ko je načelno podpirala oblikovanje *“najširših samouprav, ki bodo dale posameznim banovinam, med njimi tudi slovenski, možnost samoraslega materialnega in duhovnega razmaha”*,⁸⁹⁶ ni pojasnila, kakšen naj bi bil obseg njihovih zakonodajnih in upravnih pristojnosti. Glede na pristojnosti, ki jih je že imela Banovina Hrvaška in ki bi jih po uredbi o razširitvi predpisov za hrvaško banovino na druge banovine imela tudi Slovenija, pa lahko ugotovimo, da je konkretno na gospodarsko–finančnem področju zagovarjala njihovo skrčenje. Temelječ na ideji jugoslovanskega nacionalnega integralizma, enotnega gospodarskega prostora in *“višjega državnega in nacionalnega stališča”*,⁸⁹⁷ bi JNS očitno soglašala s kompromisno rešitvijo, ko bi uvedbo (omejenih) pokrajinskih avtonomij pogojevala močna povezovalna vloga jugoslovanske države. JNS je torej na vprašanje slovenske banovine gledala z vidika čim večjega ohranjanja unitarističnega načela, to pa je bilo merilo, pri katerem je v letih 1939–1941 vztrajala tudi v ocenjevanju drugih vprašanj slovenskega idejnopoličnega, narodnokulturnega in socialnogospodarskega razvoja.

⁸⁹⁶ Jutro, 11. 2. 1941, Smernice nacionalne politike v Sloveniji.

⁸⁹⁷ Jutro, 25. 4. 1940, Po starih metodah. – Prim. tudi Jutro, 1. 1. 1941, Novo leto.

Ob prelomnicah v
strankarskem in
mednarodnopolitičnem
razvoju

Ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918

I.

Po nastanku modernih političnih strank na Slovenskem v devetdesetih letih 19. stoletja, ki so se najprej v glavnem razvijale v pokrajinskem okviru, so do konca obstoja Avstro-Ogrske monarhije v vseh treh slovenskih idejnopolitičnih taborih izoblikovali enotne vseslovenske politične organizacije. Poleg Jugoslovanske socialdemokratske stranke, ki so jo v socialističnem taboru že ob njeni ustanovitvi leta 1896 zasnovali kot enoten vseslovenski politični subjekt,⁸⁹⁸ so leta 1909 z združitvijo pokrajinskih katoliških organizacij iz Goriške, Štajerske in Koroške s Slovensko ljudsko stranko s Kranjskega v Vseslovensko ljudsko stranko (VLS) tudi v katoliškem taboru oblikovali enotno politično organizacijo. V enotno vseslovensko politično stranko se je leta 1918 povezal še liberalni tabor. Liberalni Slovenski narod je neposredno pred njeno ustanovitvijo konec junija 1918 zapisal, da so bili slovenski liberalci do tedaj "po kronovinah razbiti, bili so programatično neenotni in njihova organizacija je bila izpeljana le deloma in jako pomanjkljivo".⁸⁹⁹

Odločilni vzgib za oblikovanje enotne liberalne stranke je dal vodilni štajerski liberalni politik in predsednik Narodne stranke (NS) za Štajersko Vekoslav Kukovec. 31. decembra 1917 je v Slovenskem narodu objavil članek Za enotno slovensko stranko, v katerem je nastopil proti strankarski razcepljenosti in se zavzel za oblikovanje enotne vseslovenske politične organizacije, ki bi temeljila na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe.

⁸⁹⁸ Kljub svojemu vseslovenskemu značaju JSDS zaradi svoje slabe kadrovske moči ni uspela delovati na vsem slovenskem ozemlju. Tako je bilo socialistično delavstvo na Koroškem v celoti organizirano v okviru nemške stranke, na Štajerskem pa je bilo področje okrog Celja (Trbovlje in Hrastnik) v slovenski, področje okrog Maribora pa v nemški stranki. (Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 291)

⁸⁹⁹ Slovenski narod, 25. 6. 1918, Lojalna beseda.

Prepričan je bil namreč, da je jugoslovanska ideja narodne samoodločbe na Slovenskem tako trdno ukoreninjena, da "po svoji notranji sili nadkriljuje idejo katere koli pri nas obstoječe klerikalne ali napredne (liberalne – op. J. P.) stranke". "Nova velika slovenska stranka narodne samoodločbe" bi zato glede vodilnih načel omogočila sodelovanje obem svetovnim naziranjem, "kakor že izkušnja Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu dovolj dokazuje. Zlasti obmejni Slovenci si moramo biti v svesti, da je močna slovenska enotna stranka sposobnejša rešiti nas v sedanji kritični dobi narodnega pogina, nego *neorganizirana* množica strank." Opozoril je še, da bi morala imeti enotna slovenska stranka tako kmečki, kot tudi meščanski in delavski program.⁹⁰⁰

Kukovčeva ideja o oblikovanju enotne slovenske politične stranke je imela takojšen javni odziv. Uredništvo Slovenskega naroda, ki je izrazilo stališče liberalne Narodne napredne stranke na Kranjskem, je namreč v uvodu k njegovemu članku zapisalo, da je "ta načrt načelno predalekosežen in praktično neizpeljiv. V tem oziru opozarjamo na razprave zadnjega zaupniškega sestanka S. L. S."⁹⁰¹ – "Veliko resnico pa govori avtor," je nadaljevalo, "ko pravi, da mora deklaracijska ideja temeljito preobraziti naše domače javno življenje ter povzročiti v tvorbi strank najdalekosežnejše spremembe. (...) Mi menimo, da je pot k dosegu tega cilja: *zenostavljenje* našega strankarskega organizma in koalicija. S. L. S. organizira svoje vrste enotno, *enotno naj se organizira tudi napredno slovenstvo*. Obstoj pokrajinskih strank danes ni več opravičen. Na plan naj stopita Vseslovenska ljudska stranka in Vseslovenska napredna demokratična stranka, ki skleneta trdno koalicijo za boj za našo samoodločbo. To se nam zdi neobhodno potrebno, načelno upravičeno in praktično izpeljivo, da se z vso vneto posvetimo skupni prvi in največji nalogi naše narodne politike."⁹⁰²

⁹⁰⁰ Slovenski narod, 31. 12. 1917, V. K. (Vekoslav Kukovec), Za enotno slovensko stranko. – Kukovčevo idejo so v pismih, ki so mu jih poslali med 3. in 8. 1. 1918 podprli zvečne njegovi politični sodelavci in prijatelji iz Stajerske – Ivan Rebek, Anton Kunej, Franjo Goričar, Ferdinand Roš, Vinko Žumer, Rihard Karba (dopuščal je tudi možnost oblikovanja enotne slovenske liberalne stranke), Meglič, Kolarič, Mursa in Fr. Brinar. (Pokrajinski arhiv Maribor, zbirka Kukovec Vekoslav, korespondenca, Likvidacija štajerske Narodne stranke in ustanovitev vseslovenske napredne stranke l. 1917–1918. – PAM, Kukovec). – Na pomembno arhivsko gradivo, ki ga predstavlja zbirka dr. Vekoslava Kukovca v PAM, me je prijateljsko opozoril kolega prof. dr. Janez Cvirn za kar se mu najlepše zahvaljujem.

⁹⁰¹ Slovenski narod, 31. 12. 1917, uvodni del k članku V. K. (Vekoslava Kukovca), Za enotno slovensko stranko. – Z opozorilom na razprave na zborovanju zaupnikov kranjske Slovenske ljudske stranke, ki je bilo 27. 12. 1917 v Ljubljani, je uredništvo Slovenskega naroda verjetno mislilo na stališča, ki jih je v svojem nastopu poudaril Valentin Zabret, župnik v Št. Vidu nad Ljubljano. Dejal je, da "v narodnem oziru želi in hoče S. L. S. z vsemi, tudi z onimi Slovenci, ki so ji v svetovnem naziranju popolnoma nasprotni, delovati v popolni edinosti in najtrdnješi zvezi (...). Nikakor pa S. L. S. v imenu narodnosti ne more skleniti premirja v verskem oziru z onimi slovenskimi brati, ki nasprotujejo veri in njenemu blagodejnemu uplivu." Zabretove besede so zborovalci sprejeli z odobravanjem. – Slovenec, 28. 12. 1917, Zborovanje zaupnikov Slov. Ljudske Stranke.

⁹⁰² Slovenski narod, 31. 12. 1917, uvodni del k članku V. K. (Vekoslava Kukovca), Za enotno

Liberalci na Kranjskem so menili, da Slovence kljub enotnemu narodnopolitičnemu cilju, izraženem v boju za jugoslovansko državo, še vedno ločijo "one večne idejne razlike, ki delijo človeštvo (...) v razne tabore, skupine in stranke. Ta ločitev duhov je nekaj danega, neizogibnega in nobena še tako velika skupna naloga ne more trajno strniti konservativne, napredne, socijalistične vrste v eno enotno organizacijo." V enotni slovenski stranki pa bi se morala "vsaka sedaj obstoječih strank odreči baš tistim svojim načelom, ki tvorijo posebnost njene eksistence, svojim nazorom na svet, na družbo. Tak poskus bi se mogel izvršiti le v popolni negaciji socijoloških zakonov, ki neodvisno od naše volje ustvarjajo med nami politična nasprotstva." Slovenski narod je to ponazoril takole: "Danes hvaležno pozdravljamo resolutni nastop ljubljanskega knezoškofa (Antona Bonaventure Jegliča – op. J. P.), ki je zastavil svojo cerkveno avtoriteto za narodno stvar ter je s svoje pastirsko palico udaril po onih, ki jih ves narod smatra za svoje škodljivce. Ali bomo jutri, ko bo šlo recimo za vprašanje našega novega šolstva, z isto pripravljenostjo sprejeli škofovo odločitev? Ali se bomo brez ugovora pokoravali njegovim nazorom o demokraciji? Ali bomo priznali, da sme odstraniti kot duhovni nadpastir urednika, ker le-ta ne hodi po poti, ki si jo želi škof? Ali moremo na drugi strani verjeti, da bo hierarhija priznala naš nazor, da interesi cerkve niso še narodni interesi in da cerkveni poglavarji ne morejo biti tudi naši politični šefi? Odgovor na ta banalna vprašanja", je pisal Slovenski narod, "je tudi odgovor na vprašanje o praktični izpeljivosti in resnični koristnosti enotne politične organizacije celega naroda."⁹⁰³ Njegovo enotnost je zato najbolje doseči, "ako na eni strani pošteno izpovemo, kaj nas sicer loči, na drugi strani pa ravnotako pošteno in v medsebojnem spoštovanju iščemo oblike, ki nam omogoči smotreno, trajno skupno delovanje za veliko idejo. Nositeljce te potrebne enotnosti (pa) morajo biti *stranke*." Zato je "konsolidacija našega življenja (...) predpogoj enotnosti naše narodne politike. V tej zvezi je Narod opozoril, da smo "danes (...) ne toliko programatično kakor organizatorično razcepljeni, provincijalizirani. V času boja za narodno edinstvo (ju-

slovensko stranko. – Kot je v pismu z dne 6. 1. 1918 pisal Albert Kramer Vekoslavu Kukovcu, so o oblikovanju enotne vseslovenske liberalne stranke v izvršnemu odboru Narodno napredne stranke razpravljali že novembra 1917. Sklenili so, da se bodo v zvezi s tem vprašanjem obrnili na štajersko Narodno stranko in Narodno napredno stranko za Goriško. Do tega tedaj ni prišlo, ker je "v Ljubljani (...) hudo – povsodi manjka ljudi. Sklene se že (...) kaj, izvede pa le kadar je že najnujnejši čas". (PAM, Kukovec, dr. Albert Kramer – dr. Vekoslavu Kukovcu.)

⁹⁰³ Slovenski narod, 5. 1. 1918, Jednotna stranka? – Z odločnim nastopom škofa Jegliča, na katerega je opozoril Slovenski narod, je bila mišljena Jegličeva podpora mladinom v kranjski Slovenski ljudski stranki in Vseslovenski ljudski stranki, ki so pod vodstvom Janeza Evangelista Kreka in Antona Korošca 27. 12. 1917 izključili načelnika SLS in VLS Ivana Šušteršiča iz obeh strank in ga politično osamili. O tem glej podrobneje Pleterski, Prva odločitev, str. 139–143; isti, Šušteršič, str. 383–407; Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 70–91.

goslovansko državo – op. J. P.) imamo zlasti naprednjaki še vedno pokrajinske stranke. Socijalna demokracija je že od vsega začetka enotno organizirana, reorganizacijo je izvedla sedaj tudi V. L. S., le napredno Slovenstvo se še ni povzpelo do odločilnega čina. To se mora v najkrajšem času zgoditi in se bo tudi zgodilo. Zgodovinska naloga naprednega Slovenstva je, da se organizatorično in programatično pripravi na novo dobo.”⁹⁰⁴

Po odzivu v Slovenskem narodu oziroma liberalcev na Kranjskem, je Kukovec opustil zamisel o oblikovanju enotne slovenske politične stranke. Vztrajal pa je, da morajo Slovenci doseči “enotnost na zunaj, na znotraj pa (...) odpraviti razdvojenost in razcepljenost”. To je poudaril na shodu zaupnikov štajerske Narodne stranke, 13. januarja 1918 v Mariboru,⁹⁰⁵ ko je pritrldil zamisli kranjske NNS, da morajo liberalci, ki so bili do tedaj organizirani v pokrajinskih strankah “izbrisati (...) deželne meje in združiti ter koncentrirati naše delo”.⁹⁰⁶ Pozval je k ustanovitvi enotne liberalne stranke,⁹⁰⁷ ki naj išče “sporazuma s S. L. S., da dosežemo res edinost v tistih vprašanjih, v katerih si moramo biti složni vsi, ki iz vse svoje duše, z vsemi svojimi silami stremimo po ujedinenju našega celokupnega jugoslovanskega naroda”. Zborovalci so njegovo pobudo podprli in po razpravi sprejeli resolucijo o ustanovitvi napredne Jugoslo-

⁹⁰⁴ Slovenski narod, 5. 1. 1918, Jednotna stranka?

⁹⁰⁵ Na shod NS v Mariboru 13. 1. 1918 opozarja tudi Lončar, Politično življenje Slovencev, str. 113.

⁹⁰⁶ Slovenski narod, 16. 1. 1918, Shod zaupnikov štajerske Narodne stranke v Mariboru. – Stališče NNS o neuresničljivosti zamisli o oblikovanju enotne slovenske politične stranke, a hkratni potrebi po oblikovanju enotne vseslovenske liberalne stranke, je na shodu štajerske NS ponovil delegat NNS in glavni urednik Slovenskega naroda Albert Kramer. Dejal je, da je “naš izvrševalni odbor (...) prepričan, da ni mogoče ustvariti enotne slovenske stranke. Nujno potrebna in izvedljiva pa je koncentracija enako mislečih strank, ki morejo šele biti trdna podlaga združenemu političnemu nastopu celega naroda.” (Prav tam). V zvezi s tem je že 6. 1. 1918 pisal Vekoslavju Kukovcu, da se je “preteklo sredo (...) stvar v Izvrš. odboru vendarle pomaknila za korak naprej in sicer po mojem mnenju za dober korak. Sklenilo se je: osnuj se jugoslovanska napredna demokratična stranka s splošnim torej stanovsko ne omejenim programom, ki bi odgovarjal modernemu duhu časa. Pričnejo se naj posvetovanja s Štajerci in Goricani in morda Dalmatinci (Smodlaka, Vukotič). Organizacija stranke naj bo tako urejena, da bo na eni strani poskrbljeno za enotnost na drugi strani pa dovolj svobode za nekako pokrajinsko avtonomijo. Meni se je naročilo da do prihodnje seje izdelam načelni načrt za organizacijo in predloga za pogajanja. (...) To je nakratko skicirano, kar smo sklenili. Ime jugosl. se nam zdi dobro iz princip. in taktičnih ozirov, za to ceno so tudi stari gospodje pripravljeni pustiti narodno napredno.” (PAM, Kukovec, dr. Albert Kramer – dr. Vekoslavju Kukovcu.)

⁹⁰⁷ Vekoslav Kukovec je 6. 1. 1918, dan zatem, ko je Slovenski narod opozoril, da se mora tudi liberalni tabor enotno politično organizirati, predsednikom okrožnih političnih društev Narodne stranke za Štajersko poslal dopis, v katerem jih je vprašal, ali naj bi se “razpustila narodna stranka in da bi se ustanovila za vse slovenske dežele skupna napredna stranka, ki bi v našem narodnem boju večjo moč imela”. Na zastavljeno vprašanje mu je med 6. in 12. 1. 1918 pritrldilo odgovorilo šest predsednikov okrožnih političnih društev NS – Franjo Pahernik (v svojem pismu z dne 6. 1. 1918 je med drugim poudaril, “da se mora kranjska napr. stranka pomladiti, izginiti morajo tam tudi zadnji ostanki ljubljanskega frakarstva!”), Anton Haken (?), Ferdo Kunej, Lovro Pehovar, Juro Hrašovec in Ivan Rebek (PAM, Kukovec, Likvidacija štajerske Narodne stranke in ustanovitev vseslovenske napredne stranke 1. 1917–1918).

vanske demokratske stranke.⁹⁰⁸ V njej so zapisali: "Shod zaupnikov Narodne stranke na Štajerskem poudarja, da treba nemudoma oživetiti napredno politično organizacijo, ne morda da se zopet prične strankarska borba, temveč da se veliki skupni narodni ideji pritegnejo in v njej uveljavijo vse razpoložljive sile. Pri tem uvideva, da vzpričo neodoljive ujedinjujoče moči naše jugoslovanske ideje *ni več dopustno*, da se naše politične organizacije cepijo po kronovinah. Zato se izreka z vso odločnostjo za to, da se združijo vse pokrajinske napredne politične organizacije v veliko enotno jugoslovansko demokratsko stranko. V njej naj bi sodelovali oni elementi vseh slojev, ki sprejemajo program jedinstvenosti naroda S. H. S. kot enotnega jugoslovanskega naroda, organiziranega v samostalno narodno državo, vsi oni, ki hočejo uveljaviti načelo doslednega demokratizma v vsem ustroju javne uprave, ki se priznavajo k naprednemu svetovnemu naziranju in ki hočejo, odklanjajoč enostransko razredno stališče, na vseh poljih delati za socializacijo gospodarstva. Takoj naj se dvignejo široke mase našega naroda v gmotnem, nravnem in zdravstvenem oziru. V formalnem oziru pooblašča shod zaupnikov Narodne stranke izvrševalni odbor, da takoj stopi v dogovor z izvrševalnim odborom narodno-napredne stranke na Kranjskem in z odbori drugih naprednih strank, da se pripravi program in organizacijski štatut nove enotne stranke in se v najkrajšem času skliče ustanovni shod Jugoslovanske demokratske stranke."⁹⁰⁹

Slabe tri tedne kasneje, 2. februarja 1918, se je v Ljubljani zbral tudi shod zaupnikov Narodno napredne stranke.⁹¹⁰ Slovenski narod je dan pred njim ocenil, da stoje liberalci na Kranjskem na pragu nove dobe, saj hoče NNS "z velikim, historičnim činom (...) zaključiti (...) svoje delo, ki ga je toliko desetletij in tako uspešno vršila v svojem delokrogu. Zaključiti hoče svoje knjige in račune ter vložiti ves svoj duševni kapital, vso svojo moralično silo v novo politično organizacijo naprednega jugoslovanstva v 'Jugoslovansko demokratsko stranko' – zvesta svojim *narodnim tradicijam* in svojemu *historičnemu poklicu*. Slaviti hoče novo vstajenje v znamenju jugoslovanstva in demokracije."⁹¹¹

Občutek o zgodovinskem pomenu odločitve, naj se osnuje nova in enotna vseslovenska liberalna politična stranka, je preveval tudi

⁹⁰⁸ Slovenski narod, 16. 1. 1918, Shod zaupnikov štajerske Narodne stranke v Mariboru. – Kukovec je poudaril potrebo po ustanovitvi enotne Jugoslovanske demokratske stranke tudi na shodu zaupnikov NS v Veržeju 27. 1. 1918. V govoru, ki ga je imel ob tej priložnosti je opozoril tudi na nevarnost boljševizma, ki se ji lahko zoperstavi enotna politična stranka (JDS), medtem, ko "te velike naloge (...) ne more in ne sme reševati v tej veliki dobi narodna stranka štajerska zase, isto tako ne narodne napredne organizacije kranjska, goriška, tržaška". (Domovina, 1. 2. 1918, K trenutnemu položaju).

⁹⁰⁹ Slovenski narod, 15. 1. 1918, Resolucije mariborskega shoda zaupnikov štajerske Narodne stranke. – Resolucijo glej tudi v Građa o stvaranju jugoslovanske države (1. I – 20. XII 1918), 1. Priredili dr. Dragoslav Janković, dr. Bogdan Krizman. Beograd 1964, str. 33.

⁹¹⁰ Na shod NNS 2. 2. 1918 opozarja tudi Lončar, Politično življenje Slovencev, str. 113.

⁹¹¹ Slovenski narod, 1. 2. 1918, Na pragu nove dobe.

zaupnike zbrane na shodu NNS. Kot je zapisal Slovenski narod so "z napeto pozornostjo" spremljali razprave o "reformi napredne jugoslovanske politične organizacije" in "enodušno odobrili, da se osnuj nova *demokratska* in *jugoslovanska* stranka, ki bo enotno združevala in uveljavljala vse bogate sile naprednega dela našega naroda ter stremela za enim velikim ciljem: postaviti vso moč naprednega jugoslovanstva v boj za našo svobodo in v delu za pravično in srečno notranjo ureditev naše bodoče jugoslovanske države". Na to vlogo nove liberalne stranke je posebej opozoril tudi Vekoslav Kukovec, ki je pozdravil shod NNS v imenu štajerske NS. Kukovec je bil prvi govornik na shodu, ki se ga je, kot je dejal, udeležil zato, "da vam obrazložim stališče in želje dosedanje štajerske Narodne stranke".⁹¹²

"Napredni elementi našega naroda bodo imeli v bodočnosti reševati tako važna vprašanja", je v svojem nagovoru poudaril Kukovec, "da bi bilo nespametno drobiti svoje moči kar bi bilo zlasti usodno za nas obmejne člane jugoslovanskega naroda. Zato je nastala za nas nujna potreba, da se naslonimo na vas ter tako okrepimo sebe in vas za boj, ki ga bomo morali bojevati za vsak kos naše dežele, ki nam ga bo skušal odtrgati naš sovražnik. Iz tega vzroka in iz zaupanja v vodstvo Narodno-napredne stranke na Kranjskem, smo storili najtežji korak, ki ga more storiti kaka stranka. Sklenili smo, da se *razpusti štajerska napredna stranka* pri prvi priliki, da se morda ustanovi še nekaj boljšega. Na shodu dne 13. januarja v Mariboru smo sklenili odreči se svoji dosedanji organizaciji, da nam bo mogoče ustvariti skupno fronto za skupni boj in ustvariti novo organizacijo, ki naj zajamči našemu narodu boljšo bodočnost."⁹¹³

Poleg poudarka o novi politični kvaliteti, ki jo bo predstavljala enotna slovenska liberalna stranka, so na shodu NNS predstaviteli še druga stališča povezana z njeno ustanovitvijo. Najtesnejši sodelavec strankinega predsednika Ivana Tavčarja in predstavnik t. i. stari-nov, Karel Triller, je še enkrat spomnil na stališče kranjskih liberalcev, da bi, glede na visoko razvito politično življenje na Slovenskem, "moral ostati utopičen vsak poskus odstraniti načelna nasprotstva v svetovnem naziranju glede marsikaterih kulturnih in tudi socialnih vprašanj".⁹¹⁴ V razpravi sta sodelovala tudi predstavnika t. i. mladinov Adolf Ribnikar in Albert Kramer, ki sta govorila o programskem in organizacijskem značaju enotne liberalne politične organizacije. Ribnikar se je osredotočil na temeljne programske prvine bodoče

⁹¹² Slovenski narod, 4. 2. 1918, Shod zaupnikov Narodno-napredne stranke.

⁹¹³ Prav tam. – Kukovec je kasneje, na shodu pripadnikov nekdanje NS sredi junija 1918 v Ljutomeru, še enkrat govoril o razpustu Narodne stranke januarja 1918. Takrat je posebej opozoril, da je niso razpustili zato, "da bi v prihodnje vsako organizirano politično delo prenehalo. Ta žrtev se je sklenila v razumevanju velike dobe, ki nas pelje v boju za naš narodni obstanek na nova pota. In nismo se varali," je dejal, "ko smo ta sklep storili, zanašajoč se, da se bode narod z nami strinjal, ko mu ustanovimo širšo politično organizacijo." (Slovenski narod, 19. 6. 1918, Za Jugoslovansko demokratsko stranko, 1).

⁹¹⁴ Slovenski narod, 4. 2. 1918, Shod zaupnikov Narodno-napredne stranke.

stranke. Poudaril je demokratsko načelo, na katerem naj stoji nova stranka, to je, "da pride vsa oblast na narod – ljudstvo, vse pravice naj so enakomerno razdeljene na vse sloje, vse stanove, vsakega posameznika. Enakopravnost in enakoveljavnost pri tem pa ozir na celoto, socialni čut, to so temelji na katerih naj bo zgrajena naša država." Zavzel se je še za uveljavljenje državljanske svobode, splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice, enakopravnost žensk in socialnih meril v gospodarstvu. V zvezi s slednjim je poudaril, da je "nesocialno in nedemokratično (...) upoštevati le en stan. Bremena in sadove dela je treba pravično in dosledno razdeliti. Podpirati je v gospodarstvu zlasti tiste, ki so izpostavljeni izkoriščanju, ker so gospodarsko šibkejši. Zato polagamo največjo važnost na zadružništvo. Dati mu je vsikdar prednost pred privatnim podjetništvom, kjer je produkcija privatnih podjetnikov škodljiva splošnim in javnim interesom. Zato zahtevamo tudi podžavljenje vseh velikih prometnih sredstev, premogovnikov, vodnih sil in drugih splošnosti ter javnosti nujno služečih velepodjetij." Glede temeljnih pravic in svoboščin je posebej poudaril še "popolno svobodo prepričanja in popolno svobodo vesti. Nobena dogma nam ne sme ovirati svobodnega duševnega razvoja, znanstvenega raziskovanja in tozadevnih rezultatov. Vse šolstvo mora služiti le narodu. Vzgaja naj državljane v duhu zdrave človečnosti, socialne odgovornosti ter narodne zavednosti."⁹¹⁵

Zanimivi so bili tudi poudarki Alberta Kramerja, ki je v svoji razpravi najprej dejal, da hočejo liberalci "z novo Jugoslovansko demokratsko stranko (...) dati naprednemu jugoslovanstvu moderen program, ki naj začrta smeri in cilje smotrenega *dela za ujedinjenje* in poznejšega truda za *ureditev naše nove svobodne države*". V organizacijskem pogledu je zato treba preseči pokrajinske in "plemenske" (narodne) meje – "najidejalnejše bi seveda bilo, da stremimo za jednotno organizacijo vsega naprednega jugoslovanstva". Ker oblikovanje enotne liberalne stranke vseh jugoslovanskih narodov ni bilo možno, se je zavzel za organizacijsko povezavo vseh jugoslovanskih liberalnih političnih sil v avstrijskem delu monarhije, posebej še liberalnih političnih organizacij na Slovenskem. Tu naj bi se poleg NNS in NS v novo Jugoslovansko demokratsko stranko združila še Narodno napredna stranka za Goriško, "pa tudi s Koroškega, iz Primorja in to iz Trsta in iz Istre slišimo glasove, ki pravijo, da bo mogla J. d. s. v teh pokrajinah pričeti z uspešnim organizacijskim delom".⁹¹⁶

Delovanje nove liberalne stranke naj bi temeljilo na centralističnem načelu, saj "le s centralistično organizacijo podremo provincijalizem in pomedemo z včasih naravnost otročjimi nasprotstvi izza preteklih žalostnih dni. Pasti morajo kronovinske meje in zlasti

⁹¹⁵ Slovenski narod, 5. 2. 1918, Nova jugoslovanska demokratska stranka.

⁹¹⁶ Slovenski narod, 6. 2. 1918, O organizaciji jugoslovanske demokratske stranke.

med ljudstvom je treba vzbuditi spoznanje, da ne obstoja noben razloček ne med Štajercem in Kranjcem, pa tudi ne med Slovencem in Hrvatom.” Ob centralističnem organizacijskem načelu je Kramer poudaril še demokratičnost kot ključno prvino delovanja bodoče Jugoslovanske demokratske stranke: “*Ljudska volja* mora biti prva in zadnja inštanca za vse njeno delovanje. Široke plasti našega naroda morajo imeti neposreden vpliv na vodstvo stranke in njeno taktiko.” Zato je treba vzpostaviti široko mrežo strankinih krajevnih organizacij, kajti “otresti se moramo hibe, da stranko predstavlja le njeno vodstvo v Ljubljani, dočim ostajajo široke vrste njenih somišljenikov neorganizirane. Čim več bo krajevnih organizacij, tem gibčnejša bo celotna stranka, tem več ugleda bo uživala njena politika in tem uspešnejša bo.” Kramer je v svoji razpravi poudaril še načelno stališče, da bo nova stranka v svoji organizacijski strukturi priznavala enakopravnost žensk in opozoril na nov liberalni tednik Domovina, ki je začel izhajati 1. februarja 1918.⁹¹⁷ Domovina je zapolnila vrzel, ki je nastala po prenehanju izhajanja liberalnih pokrajinskih glasil Slovenski dom, Naš glas, Narodni list in Primorec.⁹¹⁸

Po razpravi, v kateri so obravnavali še druga aktualna politična vprašanja,⁹¹⁹ je shod NNS sprejel resolucijo o ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke. V njej je pozval “vse rojake naprednega mišljenja, (...) da se združijo v enotno napredno demokratično politično organizacijo, ki naj uveljavi v borbi za veliko jugoslovansko idejo mnogoštevilne in izdatne napredne sile”. Zato naj se ustanovi “velika ednotna Jugoslovanska demokratska stranka, v kateri naj sodelujejo oni pripadniki vseh slojev, ki sprejemajo program S. H. S. (Slovencev, Hrvatov in Srbov – op. J. P.) kot enotnega jugoslovanskega naroda, organiziranega v samostalno narodno državo, vsi oni, ki hočejo uveljaviti načelo doslednega demokratizma v vsem ustroju javne uprave, ki se priznavajo k napredn.(emu) svetovnemu naziranju in ki hočejo, odklanjajoč enotransko razredno stališče, na vseh poljih delati za socializacijo gospodarstva”. Shod je obenem še pooblastil izvršni odbor NNS, da skupaj z izvršnimi odbori drugih liberalnih strank pripravi program nove stranke in najpozneje do

⁹¹⁷ Prav tam. – Domovina je že v svoji prvi številki poudarila zgodovinsko potrebo po ustanovitvi enotne Jugoslovanske demokratske stranke. To so bodisi posamezni avtorji bodisi krajevne organizacije obstoječih liberalnih strank na Slovenskem še večkrat ponovile. (Domovina, 1. 2. 1918, Ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke, 22. 2. 1918, Sestanek zaupnikov Narodne stranke v Rušah pri Mariboru). Domovina je objavila tudi več prispevkov o pomenu krajevnih političnih organizacij kot organizacijskem temelju JDS in pomenu dobre strankine organizacijske strukture za njeno uspešno politično delovanje. (Domovina, 8. 2. 1918, Za Jugoslovansko demokratsko stranko, 22. 2. 1918, Kaj je z organizacijo?, 1. 3. 1918, Temelji Jugoslovanske demokratske stranke). Avtor članka Kaj je z organizacijo? (Domovina, 22. 2. 1918) je opozoril tudi na potrebo po vključevanju žensk v strankino politično delo.

⁹¹⁸ Slovenski narod, 31. 1. 1918, Politične vesti. *Nov list*.

⁹¹⁹ Slovenski narod, 4. 2. 1918, Shod zaupnikov Narodno-napredne stranke, 5. 2. 1918, Delovanje jugoslovanskih poslancev v državnem zboru.

Velike noči (leta 1918 je bila 31. marca – op. J. P.) skliče ustanovni zbor JDS.⁹²⁰

Po shodu kranjskih liberalcev so se še enkrat zbrali pripadniki štajerske Narodne stranke. To pot v Celju, kjer so strankini zaupniki iz Savinjske doline in Posavja 3. februarja 1918 pritrdili sklepom strankinega shoda 13. januarja 1918 v Mariboru; med drugim tudi sklepu o ustanovitvi enotne Jugoslovanske demokratske stranke.⁹²¹ Ob tej priložnosti so obravnavali tudi vprašanje, ali bi bilo smotno iz vseh do tedaj obstoječih strank ustanoviti skupno slovensko politično stranko. O tem je razpravljal Ernest Kalan, ki je ugotovil, da bi bila "enotna organizacija (...) mogoča samo na temelju kompromisa. Kompromis pa bi se moral tikati tega, kar nas loči: načel. Obe stranki (NNS in VLS – op. J. P.) izjavljata, da je tak kompromis nemogoč, da je pa tudi nemogoče ustanoviti skupno stranko z začasno zapostavitvijo načelnih vprašanj, ker bi to pomenilo danes popolnoma nemogoč primitivizem. Obe stranki sta tako zvezo kot nenarodno odklonili, ker bi vsled stvarnih razporov med obema skupinama, ki bi sčasoma bili neizogibni, utegnili biti v kvar ravno veliki stvari, kateri naj bi služila." Tako so tudi v štajerskih liberalnih vrstah poudarili: "Stranke so bile, bodo in morajo biti. Zato zahtevajo narodove koristi, da ostanemo vsak, kar smo"! Govornik je nato razpravljajal o potrebi po oblikovanju enotne slovenske liberalne stranke, ki naj v boju za jugoslovansko državo enakopravno sodeluje z VLS. O tem je dejal: "Praktično vsakdanje razmerje med strankama (naj) bo zgrajeno na medsebojnem zaupanju in spoštovanju, ki naj pa ne dovaja do stališča, da se naj vse delo prepusti vladajoči stranki (VLS – op. J. P.): *tekmovati moramo v delu*. Tako tekmovanje vseh v obeh strankah združenih sil vodi najsigurneje do zaželenega cilja: narodove sreče."⁹²²

⁹²⁰ Slovenski narod, 4. 2. 1918, Shod zaupnikov Narodno-napredne stranke. O shodu zaupnikov NNS 2. 2. 1918 v Ljubljani glej tudi Domovina, 8. 2. 1918, Sobotni shod v Ljubljani. – O datumu ustanovnega shoda JDS na Veliko noč je že 6. 1. 1918 Vekoslavu Kukovcu pisal Albert Kramer (PAM, Kukovec, dr. Albert Kramer – dr. Vekoslav Kukovcu). Kot možni datum ustanovnega zbora JDS pa so liberalnem tisku omenjali tudi Belo nedeljo, 8. (pravilno 7.) aprila 1918. (Domovina, 1. 3. 1918, Temelji Jugoslovanske demokratske stranke).

⁹²¹ Slovenski narod, 5. 2. 1918, Shod zaupnikov Narodne stranke v Celju, 6. 2. 1918, Shod zaupnikov Narodne stranke v Celju.

⁹²² Slovenski narod, 6. 2. 1918, Shod zaupnikov Narodne stranke v Celju. – Podobna stališča o odnosu liberalcev do Vseslovenske ljudske stranke je na shodu pripadnikov NS sredi junija 1918 v Ljutomeru zagovarjal tudi Vekoslav Kukovec. Dejal je: "Ob pristopu k naši novi stranki (JDS – op. J. P.) je razumljivo, če posameznik vpraša, kakšno je *naše razmerje nasproti drugim strankam*. Za nas odkritosrčne prijatelje narodne misli je veliko zadoščenje, da nam ni treba bojevati se ob tem velikem zgodovinskem trenutku zoper druge slovenske stranke zlasti ne zoper Slov. Ljudsko (VLS – op. J. P.) kot večinsko stranko. Njeno postopanje v narodnih vprašanjih je našlo v naših krogih popolno odobravanje in slovenski naprednjaki so dokazali z ozirom na ta položaj svojo politično zrelost s tem, da podpirajo v popolni slogi večinsko stranko v njenem narodnopolitičnem boju. V očigled tega položaja stopila so vsa druga vprašanja daleč v ozadje, ne da bi se obe prizadeti stranki imeli bati, da s tem škodo trpita." (Slovenski narod, 20. 6. 1918, Za Jugoslovansko demokratsko stranko, 2).

II.

Po shodih obeh najmočnejših slovenskih liberalnih strank je Slovenski narod 7. februarja 1918 pozval na delo za ustanovitev nove Jugoslovanske demokratske stranke. Poudaril je, da morajo tudi naprednjaki zbrati svoje sile, najbolj važno za to pa je snovanje novih krajevnih političnih organizacij. Ob tej priložnosti je na kratko pojasnil, kako naj ustanavljajo krajevne organizacije JDS, ki so jih predvideli kot temelj organizacijske strukture bodoče stranke.⁹²³ Pri tem naj bi poskrbeli tudi za širjenje liberalnega časopisja, posebej krajevnim organizacijam namenjene Domovine, ki si bo prizadevala za kakovostno obveščanje članov JDS.⁹²⁴

Pomen družbene in politične razgledanosti članov bodoče liberalne stranke je Slovenski narod še enkrat poudaril sredi aprila 1918, ko je opozoril, da mora biti nova stranka postavljena na trdna

⁹²³ O ustanavljanju krajevnih političnih organizacij JDS je Slovenski narod zapisal: "Te se lahko osnujejo za vsak kraj, najboljše pa po političnih občinah. V ta namen naj skliče, kdor ima za delo in nove ideje največ zmisla, eno prihodnjih nedelj sestanek naprednih pripadnikov jugoslovanske misli. Na sestanku se razgovorite o ustanovitvi nove organizacije, o njenem namenu in pomenu za sedanji čas (...). Izvolite iz svoje srede *krajevni zaupniški odbor*, obstoječ iz vsaj treh zaupnikov (predsednik, tajnik, blagajnik). Ustanovitev je takoj sporočiti 'Pripravljalnemu odboru jugoslovanske demokratske stranke' (...) v Ljubljani, in sicer število priglasičencev ter imena in popolne naslove posameznih članov zaupniškega odbora." Zaupniški odbori naj bi poskrbeli tudi za sestavo imenika svojih pripadnikov, pridobivanje novih članov in članic inčasno določitev njihovih denarnih prispevkov. (Slovenski narod, 7. 2. 1918, Politične vesti. *Pripravljalno delo za ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke*). Podobno je o tem, kako naj se ustanavljajo krajevni odbori JDS 20. 2. 1918 Vekoslavu Kukovcu pisal Gregor Žerjav (PAM, Kukovec, dr. Gregor Žerjav – dr. Vekoslavu Kukovcu).

V začetku maja 1918 je tudi Domovina objavila natančno pojasnilo, kako naj se ustanavljajo krajevne organizacije JDS. O tem je zapisala: "Iz več krajev prihajajo vprašanja, ali naj se organizacije osnujejo pred ali po ustanovitvi stranke t. j. po koncu junija. Na ta in slična vprašanja odgovarjamo, da temelji stranka JDS na krajevnih organizacijah ali skupinah in da morajo biti ti temelji postavljeni vsaj v prvi polovici junija. Za pravilno ustanovljenje kraj. organizacij rabimo običajno 4–5 tednov. Na prvem ožjem sestanku se pregleda kraj in ljudi za bodočo organizacijo. Premotri se vprašanje, ali bi kazalo, da ima vsaka občina svojo lastno organizacijo – kar je najboljšje – ali pa naj dve ali celo tri občine tvorijo eno pol. skupino. Na prvem sestanku se določijo drugi sestanki, domeniijo se o čem se bo razgovarjalo, kdo poroča o organiz. redu, kdo o posameznih stavkih iz programa. Krog povabljenih naj se raztegne. Pride tretji, četrti sestanek. Oba sta posvečena pol. izobrazbi. Vsak pripadnik(ica) mora poznati glavne nauke nove stranke. Ali se ve, kar je potrebno obrazložiti na sestankih, ali zasebno, na izsprednih, to naj se ravna po krajevnih odnošajih in razmerah. Važno pa je, da so pripadniki JDS. poučeni. Polagajmo posebno važnost na poučevanje in čitanje časopisov. (...) K vsem sestankom vabite resne žene in dekleta. Te naj bodo zastopane tudi v odboru, ker so pogosto bolj pridne in hitrejšje kot moški. V odboru naj bo posestnik, pa tudi delavec, obrtnik, trgovec t. j. po možnosti vsi sloji, da je odbor tudi na zunaj sestavljen res demokratično. Ko vse delo po 4–5 tednih dozori, sledi ustanovno zborovanje za kraj. organizacijo. Glejmo pa, da povsod čim prej dozori, kajti vojna gre h koncu in ne vemo, kako bo še treba naše zahteve za ujedinenje Slovencev, Hrvatov in Srbov poudariti na vseh merodajnih mestih. Sovražnikov imamo povsod dosti in proti sovražniku se moremo uspešno boriti le z združenjo ali organizirano močjo." (Domovina, 10. 5. 1918, Politične vesti. *Kedaj naj se osnuje kraj. organizacija JDS*). Konec maja je Domovina posebej opozorila še na pomen ustanavljanja krajevnih organizacij JDS po mestih, saj so "gospodarska in duševna središča za široko okolico". (Domovina, 31. 5. 1918, J. D. S. *Krajevne organizacije po mestih*).

⁹²⁴ Slovenski narod, 7. 2. 1918, Politične vesti. *Pripravljalno delo za ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke*.

organizacijska tla. Ob tej priložnosti je še spomnil, da se je "stara narodno-napredna stranka na Kranjskem prostovoljno razšla, da se preporodi v zvezi z naprednimi organizacijami v ostalih naših deželah na temelju časovnejših (sodobnejših – op. J. P.) in mladih socialnih in demokratičnih potreb v močnejšo in bolj splošno 'Jugoslovansko demokratsko stranko'".⁹²⁵ Socialnopolitične poglede, ki so ob tem vodili slovenske liberalce, pa je izrazil v naslednji oceni: "Gospodarska razlika med bogatinom in revežem se izpreminja v propast in brezdno. Gospodarstvo dobiva danes oblike, ki jih ne pozna nobena narodno-gospodarska teorija. Preko vseh možnih doktrin se je kapitalistična spekulacija razpasla in pritiska do smrti izstradanega malega, gospodarsko neoboroženega človeka k tlom. Zaman so bile vse zakonite odredbe. Brezmočna je oblastvena avtoriteta, zlo postaja vrlina, ideal kristjanske človekoljubnosti podlega, brezvladje premoči med (nad – op. J. P.) šibkejšim vedno bolj triumfira. Odgovor ruskega človeka je bil boljševizem, ki je rodil novo gorje. Bodimo pripravljeni, da se ostrina ne zasadi v one, ki obstoječih razmer niso zakrivili."⁹²⁶

O ustanovitvi krajevnih organizacij bodoče JDS je prva pisala Domovina, ki je 8. marca 1918 poročala o ustanavljanju krajevnih organizacij na Štajerskem.⁹²⁷ Konec aprila je pripravljalni odbor Jugoslovanske demokratske stranke na Štajersko že začel razpošiljati predlog programa JDS. V mariborsko okrožje so razposlali 173 izvodov programa, v celjsko okrožje pa 191 izvodov.⁹²⁸ O ustanavljanju krajevnih organizacij JDS na Štajerskem je poročal tudi Vekoslav Kukovec. Bralce Slovenskega naroda je 11. marca 1918 seznanil, da "iz slovenskega ozemlja, začenši z Mariborom, ki je že v marsičem prednjačil, prihajajo (...) poročila, da so se ustanovili že krajevni odbori nove stranke".⁹²⁹ Do ustanovnega zbora JDS, ki so

⁹²⁵ Slovenski narod, 20. 4. 1918, Za organizacijo Jugoslovanske demokratske stranke. – V zvezi z demokratskim značajem bodoče enotne slovenske liberalne stranke je dober mesec pred objavo navedenega članka Vekoslav Kukovec posebej odgovoril na pomisleke, kako more meščan, "ki ni proletarec, postati naenkrat demokrat". Pomisleki, ki jih je slišal, so se navezovali na v glavnem meščanski značaj liberalnih strank. "Toda tudi Wilson, ki ga obožuje kot prvega demokrata njegov stot milijonski narod in ves svet," je zapisal v Slovenskem narodu, "ni proletarec, pa (je) vendar dober demokrat." Zato je nasproti izključujočemu razrednemu načelu kot merilu za določanje demokratičnosti posamezne politične organizacije, zagovarjal naslednje stališče: "Kdor veruje v lastno silo naroda, kdor njen razvoj želi in podpira, je demokrat in za njega je mesto v jugoslovanski demokratski stranki." (Slovenski narod, 11. 3. 1918, Dr. V. K. /dr. Vekoslav Kukovec/, Misli demokrata).

⁹²⁶ Slovenski narod, 20. 4. 1918, Za organizacijo Jugoslovanske demokratske stranke.

⁹²⁷ Domovina, 8. 3. 1918, Politične vesti. *Pripravljalno delo za krajevne politične organizacije na Štajerskem.*

⁹²⁸ Domovina, 26. 4. 1918, Za organizacijo "Jugoslovanske demokratske stranke".

⁹²⁹ Slovenski narod, 11. 3. 1918, V. K. (Vekoslav Kukovec), Misli demokrata. – V Mariboru so krajevno organizacijo bodoče JDS ustanovili 2. 3. 1918. Mariborska krajevna organizacija JDS je nato v svojem okrožju ustanovila še več krajevnih organizacij bodoče stranke. (Slovenski narod, 21. 6. 1918, Politične vesti. *Krajevna organizacija JDS. V Mariboru*) Kukovec je na ustanavljanje krajevnih odborov JDS opozoril tudi sredi junija 1918. Takrat je poudaril, da se je "ustanovilo (...) na Spodnjem Štajerskem zadnje mesece tako častno število krajevnih odborov Jugoslovanske demokratične stranke, da je s tem razvoj

ga prestavili na 29. in 30. junij 1918,⁹³⁰ so nato ustanovili še krajevne organizacije JDS v Ljubljani, Kamniku, Žireh nad Škofjo Loko, Loškem potoku, na Ptuju in v Žalcu,⁹³¹ k organizacijski strukturi bodoče stranke pa so prištevali tudi že obstoječe organizacije NS in NNS. Že 1. in 8. marca 1918 so objavili tudi Osnutek organizacijskega reda Jugoslovanske demokratske stranke, 3. maja pa še njen program, ki ga je predlagal pripravljalni odbor JDS.⁹³² Tako so se tudi na organizacijski in programski ravni pripravili na ustanovitev enotne slovenske liberalne stranke. Liberalci so svoje "idejne, socialne, gospodarske in politične poglede predstavili v modernem in demokratičnem programu, v katerem je imelo pomembno mesto socialno vprašanje, rešitev le tega je namreč še vedno ostajala ena temeljnih političnih nalog".⁹³³

Program Jugoslovanske demokratske stranke, ki ga je predlagal pripravljalni odbor JDS, je v splošnih političnih načelih zagovarjal enakopravnost vseh državljanov in državljanek in v tem okviru uvedbo splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice tudi za ženske; volitve naj bi bile izvedene po proporcionalnem načelu. Program je zagovarjal načelo, da nima nihče – bodisi posameznik, bodisi stan ali institucija – nikakršnih predprav, in opozarjal, da se more družbena skupnost uspešno razvijati le, če se enakomerno

nove stranke tu zajamčen". (Slovenski narod, 19. 6. 1918, Za Jugoslovansko demokratsko stranko, 1).

⁹³⁰ Slovenski narod, 2. 5. 1918, Politične vesti. *Ustanovno zborovanje Jugoslovanske demokratske stranke*. – Po shodu zaupnikov NNS 2. 2. 1918, na katerem so sklenili, naj strankin izvršni odbor skupaj z izvršilnimi odbori drugih liberalnih strank skliče ustanovni zbor JDS do Velike noči, so datum ustanovnega zbora najprej preložili na Binkošti (leta 1918 so bili binkoštni prazniki 19. in 20. maja). V začetku maja pa se je izvršni odbor NNS "kot pripravljalni odbor J. D. S. (...) odločil za (novo – op. J. P.) preložitve iz tehtnih razlogov, vpošteva-joč na eni strani dejstvo, da se vršijo povsodi jako živahne priprave za osnovanje krajevnih organizacij, ki hočejo biti na ustanovnem zboru že zastopane, na drugi strani pa se je pokazalo, da binkoštni prazniki niso najugodnejši čas za velik politični sestanek in končno se vršijo neposredno pred Binkoštni velike kulturne slavnosti v Pragi (od 15. do 18. 5. 1918 – op. J. P.), katerih se udeležijo tudi nekateri zastopniki stranke, ki so prevzeli za ustanovni shod važne referate. Preložitve ustanovnega shoda bo (tako) omogočila čim najuspešnejšo pripravo za važni prvi sestanek J. D. S." (Prav tam).

⁹³¹ Domovina, 10. 5. 1918, Politične vesti. *Krajevna pol. organizacija JDS*, 24. 5. 1918, Politične vesti. *Nove krajevne pol. organizacije JDS*, 21. 6. 1918, J. D. S. *Ustanovitev krajevne organizacije J. D. S. – Kamnik*; Slovenski narod, 18. 6. 1918, Politične vesti. *Ustanovitev krajevne organizacije JDS Kamnik, Občni zbor "Gospodarskega in izobraževalnega društva za dvorski okraj", Napredno gospodarsko in prosvetno društvo za Krakovo in Trnovo*, 28. 6. 1918, Politične vesti. *Krajevne organizacije JDS*. – V prvi polovici junija 1918 so še nekatera liberalna društva in organizacije v Ljubljani bodisi sprejela programske smernice bodoče JDS, ki jih je objavila Domovina v začetku maja 1918, bodisi so napovedala ustanovitev političnih organizacij JDS (Slovenski narod, 12. 6. 1918, Politične vesti. *Občni zbor Gospodarskega naprednega društva za Šentjakobski okraj*, 13. 6. 1918, Politične vesti. *Sestanek političnega društva za Poljanski okraj*, 14. 6. 1918, Politične vesti. *Sestanek na Poljanah*, 15. 6. 1918, Politične vesti. *Občni zbor gospodarskega in izobraževalnega društva za dvorski okraj*). Sredi junija je Domovina še pozvala k pospešenemu ustanavljanju krajevnih organizacij JDS. (Domovina, 14. 6. 1918, J. D. S. *Snovanje krajevnih organizacij JDS*).

⁹³² Domovina, 1. in 8. 3. 1918, Osnutek organizacijskega reda. J. D. S.; Perovšek, Programi političnih strank, str. 23–28.

⁹³³ Bergant, Slovenski klasični liberalizem, str. 134.

dvigajo vsi stanovi naroda in zlasti šibki sloji. Posebej je poudaril, da JDS nasprotuje vsaki politiki, ki bi merila na to, da bi živel en stan na stroške drugih stanov, zlasti pa odklanja izigravanje enega stanu proti drugemu. V splošnih političnih načelih je bil poseben poudarek namenjen tudi narodni problematiki. Liberalci so zagovarjali načelo jugoslovanskega narodnega integralizma, po katerem naj Slovenci, Hrvati in Srbi ne bi predstavljali narodov zase, pač pa naj bi bili le deli (t. i. plemena) enotnega jugoslovanskega naroda.⁹³⁴

Glede državne organizacije je program kot njeno osnovo zagovarjal oblikovanje avtonomnih velikih občin in nato avtonomnih okrožij, ki naj na svojem ozemlju opravljajo naloge javne uprave. Uprava naj bo demokratična – brez pojavov strankarstva in korupcije. Upravno sodstvo mora biti neodvisno, uradni jezik pa jezik “našega naroda”. Kazenska in civilnopravna zakonodaja morata ustrezati sodobnim socialnim in gospodarskim razmeram, smrtna kazen naj se odpravi. Program je nadalje kot pomembno splošno načelo na prosvetnem področju poudaril svobodo prepričanja ter njegovega izražanja in uveljavljanja. Poudaril je tudi pomen izobraževanja in vzgoje v šoli, ki naj oblikuje duhovno svobodne, demokratične, socialno odgovorne in narodno zavedne državljane. Šola naj bo državna in brezplačna, nadarjeni siromašni učenci naj uživajo podporo iz javnih sredstev. Poleg obveznega osnovnega šolstva je treba glede na ljudske potrebe vzpostaviti še strokovno, kmetijsko, obrtno, umetniško–obrotno in trgovsko srednje šolstvo. Ljudska izobrazba naj se s pomočjo javnih sredstev širi tudi s knjižnicami, čitalnicami, izobraževalnimi društvi, predavanji, razstavami in drugimi sredstvi. Posebej je bilo opredeljeno tudi razmerje do vere. “Spoštujemo verstva kot naraven činitelj v človeškem čustvovanju”, je bilo zapisano v programu. “Isto velja za njega javno udejstvovanje; njega svobodo mora varovati država. Stojimo na stališču verske strpnosti in enakopravnosti vseh verskih naziranj, smo pa zoper vsako strankarsko zlorabljanje verstva. Cerkvene organizacije naj so neodvisne in napram državi povsem enakopravne.”⁹³⁵

Slaba polovica programa je bila namenjena gospodarski in socialni problematiki. Program je uvodoma poudaril pomen gospodarske osamosvojitve ob politični, saj gospodarsko odvisen narod kljub politični osamosvojitvi še ni svoboden. Osnovno gospodarsko vodilo, ki ga je zagovarjal, je bila sprememba socialne strukture družbe s tem, da dobijo široke množice politično moč s popolno demokratičnijo uprave in sodstva. Ob tem je opozoril, da “*demokratizem pa tudi ni čist, če imajo enostransko premoč gospodarsko šibkejši sloji* (podčrtal J. P.)”. S tem pridržkom se je zavzel za izboljšanje njihove-

⁹³⁴ Perovšek, Programi političnih strank, str. 23–24. – O pogledih slovenskih liberalcev na jugoslovanski narodni integralizem v času do ustanovitve JDS glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 30–33.

⁹³⁵ Perovšek, Programi političnih strank, str. 24–25.

ga položaja ter pospeševanje in podporo njihovim strokovnim organizacijam in različnim oblikam gospodarske samopomoči. Zavzel se je tudi za ločitev trgovskih od obrtnih zbornic ter ustanovitev delavskih in kmetijskih svetov in drugih strokovnih javnih zastopstev.

Med ključnimi gospodarskimi načeli, ki jih je poudaril program JDS, je bila socializacija gospodarstva. Vsi veliki gospodarski obrati, ki služijo potrebam širokega kroga prebivalstva (železnice, premogovniki, izraba vodnih sil), naj bi prešli v javno last, to je v last države, okrožja ali občine. Posebej naj bi podprli tudi vse obrate, namenjene zadovoljitvi perečih potreb ljudstva (hrana, obleka, obutev). Sicer pa je program podpiral zasebno gospodarstvo in osebno pobudo in se zavzel za javno pomoč srednjim in malim kmetom ter obrtnikom in zagovarjal njihovo združno povezovanje. Program je še opozoril, da "v zdravem delovanju ne bo zasebnega prizadevanja nič ovirala regulacija, ki si jo nad njim pridrži družba. Ta naj odpravi vse širokim slojem škodljive izrastke." Zavzel se je tudi za izločitev gospodarskih podjetij splošnega značaja in združništva iz strankarskih bojev.⁹³⁶

Program JDS je posebej poudaril pomen socialnega varstva (bolniškega, nezgodnega, starostnega) in skrb za zdravje prebivalstva. Za dvig njegove zdravstvene ravni naj bi posredno ali neposredno skrbele v ta namen ustanovljene socialne ustanove; uvedena naj bi bila tudi brezplačna zdravstvena pomoč za siromašne. Zahteval je še uvedbo splošne delavske socialne zakonodaje, ki bi obsegala tudi zavarovanje za primer materinstva, invalidnosti in brezposelnosti. Glede delavstva je še zahteval, naj zakonodaja "tako, kakor druge stanove, čuva in brani tudi delavca kapitalističnega izkoriščanja ter tudi temu stanu omogoči se dvigniti socialno in gospodarsko". Krivično je namreč, "če gospoduje denar nad delom in človekom, ki dela". Pri dobičku iz proizvodnje naj bo zato pravično soudeležen tudi delavec. Načela delovnega razmerja naj bodo zakonsko določena. Kjer si stojita nasproti kapital in delavstvo naj se sklene kolektivna pogodba z opredeljeno izhodiščno delavsko mezdo in stalnim rabsodiščem, pristojnim za reševanje sporov med delojemalci in delodajalci in reševanje vprašanja dolžine delovne dobe v posamezni gospodarski panogi. Rabsodišče bi enakomerno sestavljali predstavniki delojemalcev in delodajalcev, predsedoval pa bi mu od parlamenta imenovan funkcionar. Program je kot upravičeno zahtevo delavstva podpiral uvedbo osemurnega delavnika. Priznaval je tudi pravico delavskega razreda, "da so proti početu kapitalističnih moči in vlad, v kolikor ti delujejo od države do države, od naroda do naroda, od stroke do stroke, v enakem razmerju organizirani tudi delojemalci".

V programu JDS so bili predstavljeni tudi pogledi na razvoj

⁹³⁶ Prav tam, str. 25–26. – Na potrebo po nevmešavanju političnih strank – tudi JDS – v gospodarstvo, je konec junija 1918 opozoril tudi predsednik NNS Ivan Tavčar. (Slovenski narod, 27. 6. 1918, Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokrati stranki!).

glavnih gospodarskih področij na Slovenskem. Program se je zavzel za pospeševanje kmetijstva in ohranitev kmečkega stanu na domači zemlji. Zahteval je še odpravo fidejkomisov (dednih, neprodajnih rodbinskih posestev, ki so prehajala iz roda v rod) in preprečitev drobitve kmetij, ki naj ostanejo zdravo zaokrožene, da bodo lahko preživele eno kmečko družino. Zavzel se je tudi za ohranitev obrtnega stanu in priporočal združevanje obrtnikov v produktivnih zadrugah, da bi lahko preživeli konkurenco velike industrije. Glede industrije je poudaril potrebo po razvoju tistih domačih industrijskih panog (čipkarstvo, pletilstvo, žebjarstvo, lesna obrt, lončarstvo, slamnikarstvo), ki bodo ob izrabi modernih sredstev podpirale gospodarsko šibke sloje. Poudaril je tudi pomen solidne in podjetne domače trgovine, zahteval splošni mir in obnovo v vojni prizadetih pokrajin in se zavzel za državno skrb za invalide. V skrb države naj bi sodila tudi podpora vdovam in sirotam po moških, padlih v vojni.⁹³⁷

Na temeljna programska vodila bodoče združene liberalne stranke sta sredi oziroma v drugi polovici junija 1918 opozorila tudi Slovenski narod in Domovina. Slovenski narod je spomnil, da je "izvrševalni odbor Narodno-napredne stranke, ki posluje kot pripravljalni odbor snujoče se nove organizacije", pripravil program JDS. Poudaril je, da je Jugoslovanska demokratska stranka "dete velikega časa in njegovih velikih nauk", saj se "stara egalitè, fraternitè, libertè (...) dviga k novim triumfom". – "Novi svet (bo) živel po novem redu", je zapisal, zato "bodo morali pasti mnogi predsodki preteklih dni, izginiti za vedno mnogi zastareli socijalni in gospodarski nazori. (...) V velikem morenju svetovne vojne je pri šel človek kot najdragocenejša prvina naroda, države do nove veljave. Človek kot ona prirodna jednota, kateri morajo biti v moralicnem, gospodarskem, socijalnem, kulturnem oziru zasigurane vse zmožnosti svobodnega razvoja, da pridejo potem njegove duševne in gmotne sile v čim večjo korist njemu samemu, družbi, narodu, človeštvu. Danes ni več mesta za predsodke starega reda," je nadaljeval Narod, "ki so ločili v narodu male od velikih, odstraniti se morajo ovire enakomernega razvoja (enakomernemu razvoju – op. J. P.) vseh, ustvariti se morajo predpogoji, da bo mogla zmagovito napredovati ona velika Ljudska Pravica, ki izvira iz volje celokupnega naroda. Napredno Slovenstvo hoče ta veliki nauk vojnega časa udejstvovati v svojem programu in v svoji organizaciji in mora J. D. S. odkrito in pogumno izpovedati nauk demokratizma, tako pogumno, da se sme postaviti v vrste iskrene svetovne demokracije."⁹³⁸

⁹³⁷ Perovšek, Programi političnih strank, str. 26–28.

⁹³⁸ Slovenski narod, 15. 6. 1918, Za ujedinjenje in demokracijo. – Na pomen demokratičnega programskega vodila bodoče združene liberalne stranke je na shodu pripadnikov nekdanje Narodne stranke za Štajersko sredi junija 1918 v Ljutomeru opozoril tudi Vekoslav Kukovec. Poudaril je, da je za slovenske naprednjake "zelo častno (...), da se združujejo v novo politično organizacijo pod geslom demokracije kot demokratska stranka". (Slovenski narod, 20. 6. 1918, Za Jugoslovansko demokratsko stranko, 2).

Dan pred ustanovnim zborom JDS je Slovenski narod še enkrat poudaril njena ključna programska vodila. "Jugoslovanska in demokratična misel tvorita temelj nove stranke", je zapisal. "Borba za ujedinjenje in državnost našega naroda (Slovencev, Hrvatov in Srbov iz Habsburške monarhije – op. J. P.) ter za zmago ljudske pravice v vsem našem političnem, gospodarskem, socialnem in kulturnem življenju, to naj bo njeno delo." Toda v boju za polno svobodo se je treba zavedati, da bo "zunanja svoboda sama na sebi (...) prazen blesk, ako ne odvržemo istočasno tudi notranjih spon, ako se ne prerodimo duševno, ne osvobodimo gospodarsko in socialno, ako ne dokažemo resno, da hočemo svobodo naroda, *ker hočemo svobodo svojega ljudstva*. Ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke je dokaz, da se napredno slovenstvo zaveda te zgodovinske dolžnosti in da hoče smotreno delovati ne le za njo, temveč tudi za *notranjo osvoboditev* našega naroda."⁹³⁹ Slovenski narod je poudaril še pomen gospodarske osamosvojitve za razcvet slovenskega človeka. Poudaril je tudi potrebo po nacionalizaciji (poslovenjenju) tujega premoženja in sploh vseh dobrin na slovenskem ozemlju, ki morajo biti "na razpolago edino našim otrokom in njim v prid". Šele "takrat, ko se izvede gospodarska osamosvojitve, se bo razširilo blagostanje".⁹⁴⁰ 28. junija je v Domovini izšel tudi članek Frana Novaka, v katerem je avtor poudaril stališče o spoštovanju vere in zahtevo proti njenemu izkoriščanju v politične namene. Opredelil je tudi demokratizem kot pravico vseh in vsakogar do izobrazbe in dela, bodočo Jugoslovansko demokratsko stranko pa označil kot stranko "vseh napredno, svobodomisleno, demokratsko in jugoslovansko mislečih in čutečih narodnih sil".⁹⁴¹

V dneh neposredno pred ustanovnim zborom JDS se je oglasil tudi predsednik njenega pripravljalnega odbora Ivan Tavčar, ki pa je v nasprotju z demokratičnim duhom programa Jugoslovanske demokratske stranke in prepričanjem Slovenskega naroda o demokratični vsebini prihajajočega novega časa, zagovarjal konservativne socialne poglede. "Prejkone se člani stranke ne bodo oblačili v enako obleko, da bi jugoslovanska demokracija izgledala kakor polk, ki nosi eno in isto uniformo", je zapisal. In nadaljeval: "Tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opazimo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo."⁹⁴² V teh besedah se je pokazal njegov značilni socialni elitizem, ki ga je rad poudaril ob različnih priložnostih.⁹⁴³

⁹³⁹ Slovenski narod, 28. 6. 1918, Pozdravljeni! – O jugoslovanski ideji in demokratizmu kot ključnih programskih vodilih bodoče Jugoslovanske demokratske stranke je Slovenski narod pisal tudi 25. 6. 1918. (Slovenski narod, 25. 6. 1918, Lojalna beseda).

⁹⁴⁰ Slovenski narod, 28. 6. 1918, Nova doba. Glej tudi Slovenski narod, 27. 6. 1918, Politična in gospodarska osamosvojitve.

⁹⁴¹ Domovina, 28. 6. 1918, Fran Novak, Preteklost in prihodnost.

⁹⁴² Slovenski narod, 27. 6. 1918, Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki!

⁹⁴³ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 16, 18, 20.

Pred ustanovnim zborom JDS je prišlo tudi do polemičnih besed med VLS in liberalci. Glasilo Vseslovenske ljudske stranke Slovenec je namreč liberalni strani očital, da so zaupniki JDS skušali pritegniti ljudi, za katere so vedeli, da so pripadniki VLS, v svoj tabor, in sicer tako, da so jih vabili na ustanovni zbor JDS, ki so ga predstavljali kot skupen manifestacijski shod v podporo Majniški deklaraciji oziroma Jugoslovanskemu klubu.⁹⁴⁴ Slovenski narod je na ta očitek odgovoril, da liberalni strani nihče "ne sme odreči spričevala, da je v svojih odnošajih napram drugim strankam postopala ves čas skrajno korektno"⁹⁴⁵ in opozoril zaupnike JDS, naj "z največjo programatično in taktično korektnostjo izključijo vsako možnost, da bi se jim mogla podtikati politična nepoštenost ali zahrbtnost. Številno pristašev napredne misli na Slovenskem je tako veliko," je nadaljeval, "da JDS nikakor ne potrebuje navidezne pomnožitve svojih vrst z vpisavanjem pristašev SLS. ali katerokoli druge stranke."⁹⁴⁶ O tem je pisal tudi Tavčar, ki je opozoril, da bi bilo "jemati in loviti člane Slovenske ljudske stranke, (...) malo politično; prvič zategadelj, ker bi s tem razdražil pošteno stranko, s katero hočemo lojalno v dobri sosesčini živeti; drugič pa tudi zategadelj, ker so vsi taki pridobljenci nezanesljivi ter bi se pri prvi priliki vrnili pod prapor, kateremu so prej služili". Očitno pa je menil, da so lahko očitki VLS tudi upravičeni. Opozoril je namreč, da mora pri ustanavljanju JDS "izostati vsak lov na člane drugih strank. (...) In zatorej želimo Jugoslovanski demokratični stranki, da opušča vsako nelojalno agitacijo in da ji zadoščajo tisti člani, ki so k njej pristopili iz polnega prepričanja, iz prave ljubezni in kot moške, ki imajo svoje cilje in jih ne spreminjajo od tedna do tedna."⁹⁴⁷

⁹⁴⁴ Slovenec, 22. 6. 1918, Našim zaupnikom. – O tem glej tudi Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 112–113. Podobne očitke je konec maja 1918 liberalni strani namenilo tudi glasilo kranjskega glavarja in nekdanjega načelnika SLS in VLS Ivana Šušteršiča Resnica. Trdila je, da liberalci pri podpisnikih podpore za Majniško deklaracijo pod pretvezo agitacije za Jugoslavijo nabirajo denarne prispevke za JDS. Domovina je take očitne označila kot nesramne in jih zavrnila. (Resnica, 25. 5. 1918, Liberalno sleparstvo; Domovina, 31. 5. 1918, J. D. S., *Jugoslovanska demokratska stranka*).

⁹⁴⁵ Slovenski narod, 25. 6. 1918, Lojalna beseda. – Glede pridobivanja članstva za bodočo JDS je Domovina že aprila 1918 poudarila, "da ni naš namen ljudi loviti za stranko JDS., temveč jih poučevati, prepričevati, naj se prostovoljno odločijo, hočejo li pripadati JDS, ali ne". Poudarila je še, da "stranka (JDS – op. J. P.) v danem položaju ni bojna organizacija proti drugim slovenskih strankam". (Domovina, 26. 4. 1918, Za organizacijo "Jugoslovanske demokratske stranke").

⁹⁴⁶ Slovenski narod, 25. 6. 1918, Lojalna beseda. – Proti očitkom nepoštena agitacije v korist JDS je v dopisu Slovenskemu narodu pisala tudi krajevna organizacija JDS v Ribnici. Poudarila je, da bi si šteli v dolžnost, da VLS "privedemo vsakega, ki bi – morda res le v zmoti imena – hotel vstopiti v J. D. S., a v resnici bi spadal v V. L. S. 'Priagitirani' pristaši so strankina coklja, ne pa njena sila", so še zapisali ribniški liberalci, in "v času odločitve so taki elementi samo nezanesljivi in nepreračunljivi – saj skušenj je menda dovolj. (...) Potrebujemo edino le ljudi, ki so s svojo voljo in iz lastnega prepričanja stopili v našo bojno vrsto". (Slovenski narod, 26. 6. 1918, Potrebna beseda).

⁹⁴⁷ Slovenski narod, 27. 6. 1918, Ivan Tavčar, Pozdrav Jugoslovanski demokratični stranki!

III.

Ustanovni zbor JDS na katerem so se združile Narodna stranka za Štajersko, Narodno napredna stranka za Kranjsko in Narodno napredna stranka za Goriško, je 29. in 30. junija 1918 zasedal v Narodnem domu v Ljubljani.⁹⁴⁸ Po predvidenem programu je prvi dan zasedal v treh odsekih – politično–organizacijskem, prosvetnem in gospodarsko–socialnem, drugi dan pa še na glavnem zasedanju.⁹⁴⁹ Zbor je obravnaval vsa bistvena vprašanja tedanjega slovenskega političnega, družbenega, kulturnega in gospodarskega življenja.

Razprave na zasedanjih odsekov in na glavnem zasedanju, t. i. ustanovni skupščini Jugoslovanske demokratske stranke, niso odstopale od že oblikovanih načel predstavljenih v programu, ki ga je predlagal njen pripravjalni odbor. V tem pogledu je bil ustanovni zbor JDS za liberalce predvsem priložnost, da so ta načela še enkrat poudarili, nekatera pa so ob tem še podrobneje razčlenili. Tako je na zasedanju politično–organizacijskega odseka Vladimir Ravnihar, ko je govoril o razmerju do vere posebej poudaril, da liberalci “cerkveni hierarhiji ne priznavamo višjega vpliva na narodno politiko, kakor kateremukoli drugemu sloju”. Zahteval je tudi, da mora biti izključeno “vsako utesnjevanje državljanske svobode bodisi osebne svobode, bodisi svobode besede, tiska, prepričanja, združevanja, kritike, znanstva, umetnosti, bivališča”. Adolf Ribnikar pa je, ko je razpravljal o javni upravi, opozoril na naloge občinske gospodarske politike. Zavzel se je za prostovoljno delo občine na področju pospeševanja splošne izobrazbe, umetnosti in drugih kulturnih dejavnosti, zdravstva, šole in javnih higienskih institucij. Poudaril je tudi naloge občine na socialnem področju. Pomagala naj bi pri posredovanju dela in ob brezposelnosti, skrbela za občinske reveže, stanovanjsko politiko in nudila svojim prebivalcem pravne nasvete. Gmotna sredstva, s katerimi bi lahko izvajala omenjene naloge, bi dobila iz občinskih gospodarskih podjetij. “Ena glavnih zahtev je,” je ob tem še dejal Ribnikar, “da se poobčinijo vsa ona podjetja, ki služijo javni higijeni, v novejšem času pa se izkazuje tudi potreba, da se poobčinijo tudi podjetja, ki producirajo stvari, ki so namenjene splošnemu užitku.”⁹⁵⁰

Na zasedanju politično–organizacijskega odseka so razpravljali tudi o pojmovanju narodnosti. O tem je poročal Kostajnar, ki

⁹⁴⁸ Na ustanovni zbor JDS 29. in 30. 6. 1918 v Ljubljani opozarjajo tudi Lončar, *Politično življenje Slovencev*, str. 114; Erjavec, *Slovenci*, str. 94; isti, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 235; Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 27; Gestrin–Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 333; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 112; isti, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 28, 57; *Zgodovina Slovencev*, str. 601; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 21, 33–34; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 134.

⁹⁴⁹ *Slovenski narod*, 12. 6. 1918, I. Glavni in ustanovni zbor Jugoslovanske demokratske stranke, 28. 6. 1918, Spored ustanovnega zbora JDS, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁹⁵⁰ *Slovenski narod*, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

je podal naslednjo opredelitev narodnega fenomena: "Duševna in etična vsebina narodnosti je skupina za nas izrazitih posebnosti in lastnosti: navade, običaji, verstvo, nravni nazori, pesmi, domača umetnost, tradicija, zavest skupne preteklosti, volja za skupno bodočnost, jezik, lepota domovine, književnost, zgodovina in vse naravne posledice ljubezni k narodu. Po gmotni strani je narodnost gospodarska moč, ki služi življenjskim plemenitim smotrom. Gojitev teh naravnih sil in gospodarske moči nam veleva čut dolžnosti do lastnega naroda. Biti naroden ni pasivna lastnost, temveč se pravi tako urediti svojo voljo, da se pozitivno na splošno korist naroda udejstvuje. Narodnost, v tej luči pojmovana, je naravni činitelj v človeku, ki mu je treba dati aktivnost z etično, socialno prosvetno in gospodarsko vsebino. Narodnost ni fantom, ni boginja, ki jo obožavamo kleče in v ginjenosti ali z zunanjimi ceremonijami, kazati se mora v konkretnem delu za splošnost. Narodnost ni slepo sovraštvo vseh drugih narodov. Govorimo o mednarodnih socialnih, gospodarskih in kulturnih vprašanjih, kamor si ne smemo zapreti vrat. Sovraštvo je običajno negacija, zanikanje, v posledicah pasivnost in brezbriznost. Ljubezen, spoznana, občutena nosi v sebi voljo, aktivnost in podjetnost. Ona je plodonosna, njo gojimo za narod."⁹⁵¹

O narodnem fenomenu je govoril tudi Albert Kramer, ko je na glavnem zasedanju ustanovnega zbora poročal o delu politično-organizacijskega odseka. Poudaril je, da "J. D. S. zastopa stališče narodne individualnosti ter hoče povzdigo naroda kot gospodarsko in kot politično osebnost. Zato zahteva svobodni razvoj naroda v neodvisni lastni državi, ki mora združevati Slovence, Hrvate in Srbe. J. D. S. si stavlja nadalje tudi nalogo, povzdigniti narod do najvišje stopnje v kulturi in napredku, ozirajoč se na specifične narodne posebnosti. V to svrho bo ena njegovih prvih skrbi šolstvo, zato bo moral skrbeti za razvoj in poglobitev kultur, umetnosti in književnosti. Dolžnost stranke bo, da povzdigne narod tudi moralično, telesno in duševno. Ena glavnih naših skrbi in naravna posledica naše zahteve po lastni državnosti pa je tudi gospodarska osamosvojitev našega naroda. Smo nacijonalisti, v tem pogledu pa se razlikujemo od naših nasprotnikov, da ne poznamo sovraštva napram drugim narodom, kakor se utaplja vsenemški nacijonalizem in imperijalizem v besnem sovraštvu proti vsemu, kar je slovansko. Hočemo, da bo vstopil naš narod svoboden in neodvisen ter enakopraven v vrste drugih narodov."⁹⁵²

Iz Kostajnarjevega in zlasti Kramerjevega nastopa bi morda lahko sklepali, da so na ustanovnem zboru JDS opustili načelo jugoslovanskega narodnega integralizma, ki ga je vseboval strankin

⁹⁵¹ Slovenski narod, 2. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁹⁵² Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

program oblikovan iz maja 1918. Vendar do tega ni prišlo, saj je ustanovni zbor v resoluciji o prihodnji taktiki JDS nedvoumno zahteval, naj stranka "ob vsem varovanju svojih programatičnih načel išče čim ožjih stikov z vsemi jugoslovanskimi strankami, ki imajo na svojem programu neodvisno državo troimenskega (enotnega – op. J. P.) naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev".⁹⁵³ In tudi Kramer se je v posebnem poročilu o pripravah na ustanovitev Narodnega sveta,⁹⁵⁴ ki ga je podal na glavnem zasedanju ustanovnega zbora, zavzel, naj bodo v Narodnem svetu zastopane vse stranke, "ki stoje na stališču *edinosti* in državnosti *jugoslovanskega naroda* (podčrtal J. P.)".⁹⁵⁵

Na zasedanju politično–organizacijskega odseka so obravnavali tudi druga vprašanja in v sprejetih resolucijah dopolnili programsko osnovo JDS. V resoluciji o občini kot temelju javne uprave so k stališču o avtonomiji občin in okrožij dodali, naj bo okrožje neposredno podrejeno osrednji državni upravi, v resoluciji o občinskem gospodarstvu so se zavzeli, naj načelstvo JDS še v letu 1918 skliče shod zastopnikov občin, na katerem bi obravnavali vsa vprašanja občinske gospodarske politike, v resoluciji o uradniškem in učiteljskem vprašanju so zahtevali takojšnjo ureditev učiteljskih plač v ljudskih šolah in nameščanje visokih uradnikov le po strokovnih merilih, v resoluciji o tisku pa so poudarili pomen časopisja za razširjanje strankinih idej. Zavzeli so se tudi za ustanovitev politično–gospodarske revije in izdajanje brošur, ki bi obravnavale strankine programske usmeritve.⁹⁵⁶

Strankino programsko osnovo so dopolnili tudi na zasedanju prosvetnega odseka. Sprejeli so naslednje resolucije: resolucijo o podpori prizadevanjem Zveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev za preoblikovanje ljudskega šolstva na osnovi pridobitev sodobne pedagogike in didaktike, resolucijo o oblikovanju strankinega odbora za obravnavo problematike enotnega učnega načrta za vse slovensko šolstvo od ljudske do visoke šole, resolucijo, v kateri so opozorili srednješolska dijaška podporna društva in slovensko ter jugoslovansko javnost na nujno potrebo po ustanavljanju dijaških

⁹⁵³ Prav tam.

⁹⁵⁴ Narodni svet za slovenske dežele in Istro je bilo nadstrankarsko politično telo, ki so ga ustanovili 16. in 17. 8. 1918 v Ljubljani z namenom, da vodi slovensko narodnoemancipacijsko gibanje v boju za oblikovanje neodvisne države habsburških Jugoslovancev. (Perovšek, Slovenska osamosvojitev 1918, str. 15–20).

⁹⁵⁵ Slovenski narod, 2. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS. – Podoben je bil tudi nastop Vladimirja Ravniharja, ki je na zasedanju politično–organizacijskega odseka dejal: "Narod nam je nad vse, gojitev narodnosti prva in glavna naloga, ki se ji mora podrediti vse drugo". Obenem pa je poudaril, da "zahtevamo Jugoslovani za naš troimenski *enotni* (podčrtal J. P.) narod Srbov, Hrvatov in Slovencev na demokratičnih načelih urejeno narodno državo". (Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS). O politično programski uveljavitvi načela jugoslovanskega narodnega integralizma na ustanovnem zboru JDS in vzrokih, ki so liberalce navedli k taki narodnopolitični usmeritvi glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 34, 36–40.

⁹⁵⁶ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

domov v obmejnih srednješolskih mestih in v Ljubljani, resolucijo o preoblikovanju šestrazrednega ženskega liceja v Ljubljani v osemrazredno žensko realno gimnazijo, resolucijo, v kateri so pozvali ustanove javnega značaja, denarne zavode in zasebnike, naj gmotno podprejo širjenje ljudske izobrazbe, in resolucijo o narodnoobrambnem delu. V zadnji resoluciji so se zavzeli za naseljevanje slovenskega prebivalstva v potujčena mesta in kraje na slovenskem ozemlju, izboljšanje gospodarskega položaja delavcev in obrtnikov, da se prepreči njihova gospodarska emigracija v tujino, in za gmotno, pravno in izobraževalno pomoč slovenskim naseljencem v obmejnih krajih. Pozvali so tudi obstoječa liberalna in katoliška narodnoobrambna društva – Društvo sv. Cirila in Metoda, Družbo sv. Cirila in Metoda za Istro, Slovensko stražo in Branibor –, naj si složno razdelijo šolsko in drugo obrambno delo. Prosvetni odsek je na osnovi referata Dolarja sprejel tudi resolucijo o verskem vprašanju, “ki razširjuje besedilo programa in se glasi: ‘Verstvo je kulturn pojav prve vrste. Priznavamo mu svoboden razvoj in posamezniku versko svobodo. Nikogar ni mogoče siliti k veri, ker se s silo ne vstvari ona notranja pripravljenost, ki jo ima človek takrat, ko se ves vda božji volji. Spoštujemo vse verske oblike ob čim večji verski strpnosti in ob popolni odkritosrčnosti, poštenosti in plemenitosti. Nedopustna je zloraba vere. Odobravamo načela amerikanizma, ki razumeva razmerje med cerkvijo in politiko tako, da cerkev odobrava vse mogoče oblike države, dá, celo popolno ločitev vere od države, a veri se prepušča za njen notranji razvoj odprta pot.’”⁹⁵⁷

Najbolj obširno razpravo so imeli v gospodarsko-socialnem odseku. Vrsta razpravljavcev (Slavko Fornazarič, Ivan Hribar, Janko Kersnik, Vekoslav Kukovec, Fran Novak, Albin Pečar, Pintar, Ivan Rebek, Adolf Ribnikar, Fran Roblek, Fran Rosina, Alojzij Zaloker) je poudarila gospodarska vodila, ki jih je vseboval že predlagani program JDS oziroma je nanje opozoril Slovenski narod neposredno pred ustanovnim zborom JDS: slovensko gospodarsko osamosvojitve, socializacijo in nacionalizacijo gospodarstva, skrb za obnovo v vojni prizadetih pokrajin (Goriška), uvedbo socialnega varstva, delavske socialne zakonodaje in zakonodaje, ki bo v korist družbene skupnosti uravnavala finančno politiko kartelov, pravico delavcev na dobičku iz proizvodnje, skrb za pospeševanje kmetijstva, obrti, zadružništva in zdravje prebivalstva, ter zahtevo po izločitvi politike iz gospodarstva in zadružništva. Poudarjena je bila tudi potreba po obstoju zasebnega gospodarstva in njegovega nadaljnega razvoja. Razpravljavca Gregorka in Fran Černe sta opozorila tudi na pomen prometa, bančništva in hranilništva za razvoj narodnega gospodarstva. O omenjenih vprašanjih so sprejeli posebne resolucije h katerim so dodali še resolucije o zagotovitvi preskrbe in prehrane

⁹⁵⁷ Slovenski narod, 3. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

prebivalstva po vojni, dvigu trgovine in gospodarski vzajemnosti s Čehi. V resoluciji, ki so jo sprejeli o socialnem varstvu so dodali še zahteve po uvedbi državne pomoči bolniškim blagajnam, zlasti za čas po vojni, preskrbi poljedelskih delavcev, varstvu mladoletnih oseb in žensk v industrijskih podjetjih in pri nočnem delu, zakonski ureditvi posredovalnic za brezposelne in uvedbi posebnih postavk v državnem, okrožnih in občinskih proračunih za javna dela v primeru brezposelnosti v času neposredno po vojni. V resoluciji o združništvu so dodali še zamisel o oblikovanju enotne nadstrankarske združne organizacije za vse slovensko ozemlje.⁹⁵⁸

Na zasedanju gospodarsko-socialnega odseka sta bili podani tudi zanimivi razpravi o položaju delavstva in socializaciji gospodarstva. Razpravljalec (verjetno Gregorka ali I. Kejzar), ki je govoril o prvem vprašanju, je spomnil, da je "z nastopom industrije (...) zapadel prej samostojni mali človek robstvu in odvisnosti od velikega kapitala. Začeli so se križati interesi kapitala in interesi delavnih moči. Delavec kot najšibkejši je ostal brez moči in pravice." Če pa bo "delavstvu dana prilika, da svobodno uresniči svojo silo in moč na podlagi demokratičnih in socialnih načel, je zagotovljena lepša bodočnost splošnemu blagostanju in napredku. Svoboden narod nima zaslužjenih svojih sinov, marveč daje vsakomur možnost razvoja in udejstvovanja. Vrednost dela se mora pravično presoјati in delavec mora biti soudeležen na dobičku produkcije." – "Slovensko delavstvo umira fizično in politično pod pezo nam sovražnih kapitalističnih sil", je nadaljeval, "in narod kot celota izgublja svoje sinove za vse čase v službi tujih interesov. Vsled slabih razmer našega delavstva je tudi delavčeva družina predmet največjih socialnih krivic. Delavčeva meзда ne zadostuje, zato mora tudi žena na delo in proletarski otrok prične svojo križevo pot že v maternem telesu." Razpravljavec je zato zahteval, da morata biti cilj in glavna naloga prihodnje socialne politike uresničenje vseh delavskih socialnih in delovnih zahtev.⁹⁵⁹

Zanimiva je bila tudi razprava Adolfa Ribnikarja o socializaciji gospodarstva. Poudaril je, da je ena od temeljnih točk "našega narodnogospodarskega programa zahteva po *demokraciji* gospodarstva. Hočemo, da se dosedanji individualistični in nesocialni sistem v marsikaterih točkah umakne socializaciji našega gospodarstva. (...) Ne stojimo na stališču socialnih demokratov, niti na stališču boljševikov, kot narodna stranka (pa) hočemo skrbeti za to, da bo tudi delavec užival delo svojih rok."⁹⁶⁰ To stališče je pono-

⁹⁵⁸ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS, 2. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS, 6. 7. 1918, Gospodarski program JDS, 8. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS, 13. 7. 1918, Gospodarska podjetja in politično strankarstvo; Domovina, 5. 7. 1918, Poročilo o ustanovnem občnem zboru J. D. S., 16. 8. 1918, Gospodarski program JDS, 23. 8. 1918, Zadrúžništvo.

⁹⁵⁹ Slovenski narod, 8. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁹⁶⁰ Slovenski narod, 6. 7. 1918, Gospodarski program JDS. Glej tudi Domovina, 16. 8. 1918, Gospodarski program JDS.

vil tudi na glavnem zasedanju ustanovnega zbora, ko je poročal o delu gospodarsko-socialnega odseka in resolucijah, ki jih je le-ta sprejel.⁹⁶¹

Resolucije, ki so jih oblikovali na zasedanju politično-organiza-
cijskega, prosvetnega in gospodarsko-socialnega odseka so potrdili
na glavnem zasedanju ustanovnega zbora, ki je sprejel tudi program
JDS.⁹⁶² Resolucije ustanovnega zbora JDS in njen sprejeti program,
so sestavljale skupno programsko osnovo nadaljnjega delovanja
slovenskih liberalcev. V organizacijskem pogledu pa je njihovo na-
daljnje delo opredelil Organizacijski red Jugoslovanske demokratske
stranke, ki so ga sprejeli na glavnem zasedanju ustanovnega
zbora.⁹⁶³ Tedaj so izvolili tudi člane izvršnega odbora JDS. Izvoljeno
je bilo 65 strankinih pripadnikov iz Ljubljane, Gorenjske, Dolenjske,
Notranjske, Goriške, Koroške in Štajerske. Člani izvršnega od-
bora so bili še vsi deželno- in državnozborski poslanci nekdanjih
liberalnih strank iz Kranjske, Štajerske in Goriške.⁹⁶⁴ Po končanem
ustanovnem zboru so na seji izvršnega odbora izvolili še strankino
načelstvo. Za predsednika je bil izvoljen Ivan Tavčar, za podpredse-
dnike pa Vekoslav Kukovec, Matija Prosekar, Vladimir Ravnihar in
Ivan Stepančič. Za tajnika so izvolili Pavla Pestotnika, za njegovega
namestnika Alberta Kramerja, za blagajnika pa Josipa Breznika.
V načelstvo JDS so bili kot člani izvoljeni še Ivan Hribar, Fran Ile-
šič, Luka Jelenc, I. Kejžar, Fran Novak, Albin Pečar, Adolf Ribnikar,
Fran Roblek, Ivan Taufer, Karel Triller in I. Zupan. Izvršni odbor je
izvolil tudi predstavnike JDS za Narodni svet.⁹⁶⁵

Liberalci so ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke
sprejeli z navdušenjem. O tem lahko sklepamo iz pisanja Slovenskega
naroda, ki je o ustanovnem zboru JDS takole poročal: "Z odkri-
tosrčno radostjo in globokim zadoščenjem poročamo o ustanovnem
zboru Jugoslovanske demokratske stranke. V dveh zborovalnih
dneh je bilo opravljenega toliko lepega stvarnega dela, izpričane toli-
ko zdrave politične izobrazbe, posvedočene toliko krasne vneme, da
ponosno rečemo: takega političnega sestanka še ne pomni Slovenija.
Ustanovni zbor JDS. je bil pravi parlament naprednega slovenstva
in položil je trdne temelje novi politični organizaciji jugoslovanske
narodne in demokratične misli v našem narodu.

Združitev vseh slovenskih naprednih, demokratičnih elemen-

⁹⁶¹ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁹⁶² Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS, 3. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁹⁶³ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS. – Organizacijski red Jugoslovanske demokratske stranke : (sprejeto na ustanovnem zboru JDS 30. junija 1918.). – *Sine loco*, [1918], hrani Arhiv Republike Slovenije, AS 1220, Ravnihar Vladimir, š. 4 (AS, Ravnihar Vladimir).

⁹⁶⁴ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS; AS, Ravnihar Vladimir, Okrožnica osrednje pisarne J. D. S., str. 1–3.

⁹⁶⁵ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS; AS, Ravnihar Vladimir, Okrožnica osrednje pisarne J. D. S., str. 3, 4.

tov je izvršena stvar. Kako nujni potrebi je JDS. s tem ustregla, je pokazala udeležba zaupnikov iz izvenkranjskih pokrajin. Iz Štajerske, Koroške in iz Primorja so prihiteli najodličnejši napredni narodni delavci in v iskrenem sporazumu, v pristrčnem medsebojnem razumevanju, pa tudi v trdni, odločni volji združiti vse napredne sile širne slovenske domovine so zaupniki razpravljali o programu in organizacijskem statutu nove skupne stranke.

Poseben značaj je dala ustanovnemu zboru udeležba narodnega ženstva. Prvič je slovenska žena nastopila kot možu enakopravna politična činiteljica in njeno živahno sodelovanje zlasti pri razpravah v odsekih, je dokaz njene politične zrelosti. JDS. je pri svoji ustanovitvi tudi na zunaj pokazala, kako visoko ceni ženo kot narodno-politično delavko, poleg predsednika (Ivana Tavčarja – op. J. P.) je načelovala ustanovni skupščini ženska predsednica gospa dr. Tavčarjeva in v izvrševalni odbor je bila izvoljena gđna. Anica Gogalova (strankina predstavica iz Ljubljane – op. J. P.).

S posebnim zadoščenjem beležimo naravnost *ogromno* udeležbo pri ustanovnem zboru JDS. Iz vseh slovenskih pokrajin in zlasti tudi z dežele je prispelo že prvi dan toliko zaupnikov, da se je pri rediteljih že v soboto izkazalo z legitimacijami *nad 1300* posetnikov. Odseki so zborovali od pol 9. zjutraj s kratkim opoldanskim odmorom do 7. zvečer in ves ta čas so bila njihova zborovališča polna poslušalcev, ki so z napeto pozornostjo in živim zanimanjem sledili poročilom in debatam. To je dokaz izredne politične zrelosti. Glavni skupščini je prisostvovalo *nad 1600* zaupnikov in navzlic dolgotrajnim formalnim razpravam, združenim z glasovanjem o programu in organizacijskem statutu, so vztrajali zborovalci od 8. do pol 1. v nepretrgani pozornosti. Naravnost svečano razpoloženje in zadoščenje vsled srečno izvršene ustanovitve stranke pa se je na koncu izlilo v navdušeno pevanje naših narodnih himen.

Posebno obeležje je dala ustanovnemu zboru JDS. udeležba zastopnikov češke državnopravne demokracije in zagrebške jugoslovanske demokratične grupe. Manifestirala je idejno zajednico češke in jugoslovanske demokracije. Zaupniki so prirejali gostom pristrčne oduševljene ovacije.

V popolni harmoniji vseh organizacij JDS. je bil končno izvoljen *prvi izvrševalni odbor* nove stranke, v katerem so enakomerno zastopane vse naše pokrajine. Za načelnika JDS. je bil soglasno izvoljen predsednik pripravljalnega odbora (ljubljski – op. J. P.) župan dr. Ivan *Tavčar*, nova stranka je s tem pokazala, kako visoko ceni njegovo politično preizkušnost in njegove zasluge za združevanje slovenskih naprednih sil.

Z burnim odobravanjem so bile sprejete zaključne besede predsednika ustanovnega zbora (Ivana Tavčarja – op. J. P.): 'Na delo!' Ustanovitev JDS. je prvi korak, *sedaj* bo moralo napredno slovenstvo pokazati, da se zaveda velikih dolžnosti, ki jih je prevzelo 29. in 30. junija.

Zastava jugoslovanske demokracije je razvita, sedaj se naj vrsti pod njo četa za četo k zmagovitemu pohodu svobode!⁹⁶⁶

IV.

Po ustanovnem zboru JDS je Slovenski narod objavil še nekaj razmišljanj o strankinem idejnem, družbenem, gospodarskem in kulturnopolitičnem značaju. Najprej se je 8. julija 1918 oglasil strankin predsednik Ivan Tavčar. V članku Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS je zožil strankine demokratične nazore o socialno-gospodarskih razmerjih v družbi, saj je v njem zagovarjal svoje značilno ekskluzivistično meščansko družbeno in politično stališče.⁹⁶⁷

V omenjenem članku se je Tavčar posebej ustavil tudi pri vprašanju nacionalizacije gospodarstva. V tem vprašanju pa njegovi pogledi niso odstopali od sprejetih strankinih programskih vodil. Najprej je opozoril, da je bil na ustanovnem zboru JDS med drugim podan tudi predlog za nacionaliziranje premoženja, kar so nekateri razumeli, naj se JDS izreče za odpravo privatne lastnine. Tavčar je opozoril, da predlog ni meril na to, pač pa na poslovenjenje tujega premoženja na Slovenskem. To je pojasnil takole: "Glavno je, kaj razume JDS. pod nacijonaliziranjem premoženja? Ali menimo odpraviti privatno last ter premoženje 'podržaviti'? Se li hočemo držati Prodhona ali morda Ljenina in Trockega? Hočemo li posnemati pruske konfiskacije poljske zemlje, ali obnoviti stare čase, ko so Sulla, Mark Anton in poznejši njihovi posnemovalci zasegali zemljišča političnih svojih nasprotnikov? Ne, vsega tega stranka noče. Ona pa pravi, da moramo smotreno in dosledno stremeti za tem, da postanejo najvažnejša gospodarska sredstva v naši domovini naša narodna last, last *našega* človeka, da ne bo naš narod le predmet izkoriščevanja za druge. 'Nacijonaliziranje premoženja' je torej v tem zmislu povsem legalen cilj našega gospodarskega stremljenja, je predpogoj naše gospodarske osamosvojitve, je na gospodarsko polje prenesen izrek: Na svoji zemlji svoj gospod. V tem zmislu smo n. pr. sprejeli v svoj program odpravo fidejkomisov. To se pravi, mi hočemo, da se ti fidejkomisi legalnim potom odkupijo in zemlja, ki s tem prosta postane, proti primerni odškodnini prepusti našemu kmetu. Ta vzgled naj bo dokaz, da nikakor ne zahtevamo 'odprave privatne lastnine'."

⁹⁶⁶ Slovenski narod, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS. – Glede na v Slovenskem narodu omenjeno udeležbo primorskih liberalcev na ustanovnem zboru JDS opozarjam, da se tržaški liberalci iz društva Edinost niso vključili v JDS, kakor so storili goriški liberalci. Svojo odklonitev so opravičevali s tem, da bi ta korak razbil enotnost med liberalno in katoliško strujo na Tržaškem, ki je bila vzpostavljena že pred vojno. (Milica Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedo 1918–1921. Maribor – Trst 1972, str. 26).

⁹⁶⁷ Slovenski narod, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 22–23.

“Boj za gospodarsko osamosvojitve našega naroda je eden naših najtežjih problemov”, je na koncu svojega prispevka zapisal Ivan Tavčar. “Približali se bomo končni rešitvi le z dobro premišljenim, previdnim in preudarnim delom. Menimo, da tvori novi program Jugoslovanske demokratske stranke dobro podlago za tako delo in za to je potrebno, da smo si o njega dalekosežnosti povsem na jasnem.”⁹⁶⁸

Enaka stališča kot Tavčar je o vprašanju nacionalizacije premoženja poudaril tudi članek, ki ga je Slovenski narod objavil 11. julija 1918; v njem sta bili poudarjeni še zahteva JDS o izločitvi politike iz gospodarstva in njena zamisel o oblikovanju enotne vse-slovenske nadstrankarske združne organizacije.⁹⁶⁹ Po ustanovnem zboru JDS se je oglasil tudi eden od podpredsednikov JDS Vekoslav Kukovec, ki je jedrnat prikazal ustvarjalno in demokratično vzdušje, v katerem so sprejemali programska načela nove liberalne stranke. Pohvalil je strokovnost, temeljitost in prizadevnost razpravljavcev, in dodal: “Trčili so tu pa tam nazori trdno drug ob drugega, tudi iskre so nekolikokrat švigale, površni poslušalec je nekolikokrat celo zamrmral, da so si možje v laseh. Proti obrambnemu topu kapitalizma, če tudi v narodnostni opremi, se je neusmiljeno zaganjala strojna puška socijalizacije gospodarstva. Predno se je pa bitka dobojevala z orožjem besed, nastopila se je pot pregovorov in našla se je za večino sprejemljiva oblika. Niti liberalizem preteklosti, niti demokracija prihodnosti ni sicer prišla popolnoma na svoj račun in žal ti je bilo tega in drugega moža, da si je moral dati marsikaj od svojega prepričanja odščipniti, še težje je bilo nam, ki smo brez ozira na drago osebo predlagatelja morali priti do notnih sklepov. Toda če pretehtamo sklepe, priznali si bomo, da smo rešili iz izkustev preteklosti marsikaj, česar narod ne želi zavreči, v ostalem je pa plaval nad nami očitvidno demokratični dih ljaj nove velike dobe. Največje zadoščenje je pa navdajalo vsakternika ob uspehu, da so smatrali politični voditelji iz polpretekle dobe pod predsedstvom svojega dr. Tavčarja jednako kakor skupina ‘mlajših’, da se je našla zlata srednja pot za plodonosno delo, ne le za kako zlimano slogo, ampak za prijateljsko in iskreno zaveznitvo v boju za skupno svobodo.”⁹⁷⁰ – “V svesti smo si bili in smo si, da se je 29. in 30. junija t. l. nekaj velikega zgodilo, da se je vzdal morebiti eden izmed te-

⁹⁶⁸ Slovenski narod, 8. 7. 1918, Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

⁹⁶⁹ Slovenski narod, 11. 7. 1918, Gospodarski program JDS.

⁹⁷⁰ Slovenski narod, Dr. V. K. (Vekoslav Kukovec), Po ustanovni skupščini. – Odnos med liberalnimi starini (najvidnejši so bili Ivan Tavčar, Karel Triller in Vladimir Ravnihar) in mladini (najvidnejši so bili Gregor Žerjav, Albert Kramer, Vekoslav Kukovec, Adolf Ribnikar in Milko Brezigar) je dobro označil Gregor Žerjav v pismu Vekoslavu Kukovcu z dne 4. 4. 1918. Med drugim je zapisal: “S starimi je vedno kaka težava, ker se boje za odločilno besedo in (...) v programu za – lastninsko pravico”. (PAM, Kukovec, dr. Gregor Žerjav – dr. Vekoslav Kukovcu).

meljnih kamnov države Slovencev, Hrvatov in Srbov.”⁹⁷¹ Kukovec je v svojem prispevku opozoril še na pomembno novost: “In vendar pa ne morem zamolčati,” je zapisal, “kterga novica me je v Ljubljani najradostneje presenetila. Mlada Ljubljančanka mi je ob sprejemu na kolodvoru kot nekako samo ob sebi umljivo omenila, da ima naša organizacija v sami Ljubljani že nad tisoč članic. Ta novica me je pogrela, ker sem izprevidel, da smo ob mejah tozadevno še zelo zaostali. Skleпам pa s pozivom, da moramo Ljubljano dohiteti!”⁹⁷²

Kukovec je o značaju nove vseslovenske liberalne stranke pisal še v enem prispevku, objavljenem kmalu po njeni ustanovitvi. Navezoval se je na odziv, s katerim je Jugoslovan, ki je veljal za glasililo VLS, sprejel ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke. Jugoslovan je nastanek nove enotne liberalne stranke pozdravil, saj je poudaril, da je liberalna stran že s spremembo strankarskega imena pokazala, da je prenesla težišče “s kulturno bojne plati na jugoslovanstvo in demokratizem”. Glede na njeno demokracično ime je opozoril, da je “demokratizem (...) danes geslo vsega sveta” in bo “postal za politične stranke vsakdanji kruh, brez katerega bo težko še katera stranka izhajala. Druga činjenica je pa dejstvo, da se je tekom poslednjih let v okviru JDS. nabrala kopica mlade inteligence, ki ima mnogo bolj demokracično vzgojo in prepričanje kot stari rod, pa tudi mnogo bolj proletarske dohodke. Ta kopica vrši lep del umstvenega političnega dela in priznati ji moramo, da je s svojimi načeli prodrila in vtisnila strankinemu programu svoj značaj.” Svojo prodorno oceno je Jugoslovan takole nadaljeval: “Tako se je zgodilo, da je strankin program bolj demokracičen kakor jedro in večina njenih pristašev. To namreč tvorijo gornje plasti slovenskega meščanstva: stari rod slovenskega svobodomiselnega izobraženstva, ki je črpal svojo socialnopolitično izobrazbo in veroizpoved iz nemškega liberalizma in ob svojem vstopu v javno življenje po svojem gospodarskem položaju še ni bil proletarec, kot je najnovejši rod že skoro po večini, ter premožnejši trgovci in obrtniki, ki jim je prijal liberalnejši verski program. Ti krogi tvorijo glavno moč stranke še danes. Vendar se stranka ni mogla odpovedati vsemu inteligentnemu podmladku in ga pognati v mladinsko strujo socialne demokracije v zanašanju na politični izkušnji: da določajo stranki smer vplivni pristaši bolj kakor pa strankin program in da politično delo politične delavce pohujšuje, ker jih nujno navaja uvaževati razmere.” Jugoslovan je k temu dodal, da je bil na ustanovnem zboru za predsednika JDS soglasno izvoljen Ivan Tavčar.⁹⁷³

Jugoslovan je posebej opozoril na razlike med JDS in VLS. Pravilno je ugotovil, da so v prvi združene predvsem višje plasti sloven-

⁹⁷¹ Slovenski narod, V. K. (Vekoslav Kukovec), Po ustanovni skupščini. – O nastajanju Države SHS glej Perovšek, Slovenska osamosvojitev 1918, str. 13–59.

⁹⁷² Slovenski narod, V. K. (Vekoslav Kukovec), Po ustanovni skupščini.

⁹⁷³ Jugoslovan, 13. 7. 1918, Jasne pogodbe – dobri prijatelji.

skega meščanstva, medtem ko je v drugi povezana ogromna večina slovenskih kmetov, vzrok za to pa naj bi bilo "versko prepričanje, ki tvori edino bistveno načelno razliko med obema strankama".⁹⁷⁴ K temu delno netočnemu stališču, saj so bili liberalci, gledano z dogmatsko-zakramentalnega vidika lojalni katoličani v zasebnem življenju,⁹⁷⁵ je dodal, da je druga razlika med strankama "jasna in že davno znana. Danes stoji bolj v ozadju. Proti zahtevi (liberalne strani – op. J. P.) proti izrabljanju verstva v politične svrhe, ki je danes pravzaprav splošna, se lahko (s katoliške strani – op. J. P.) tudi poudari zahteva, da se tudi politika ne sme izrabljati proti verstvu."⁹⁷⁶

Jugoslovan je kritično obravnaval tudi druge programske zahteve, ki jih je sprejel ustanovni zbor JDS. Opoval je njeni zahtevi, naj država podpira kmetijsko produkcijo in uvajanje novih kulturnih rastlin in naj s primernimi zakonskimi sredstvi omeji drobitve kmetij ter njihovo nakupovanje za širitev veleposestev.⁹⁷⁷ Menil je, da bo država po vojni težko podpirala kmetijstvo, glede drobitve kmetij pa poudaril, da se je ne sme le omejiti, pač pa je treba zahtevati, "da pride vsa naša zemlja v last naših resničnih kmetovalcev". Kritičen je bil tudi glede obravnave delavskega vprašanja. Opozoril je, da se "razločno (...) pozna stališču (JDS – op. J. P.) v delavskem vprašanju, da ga niso določali delavci".⁹⁷⁸

Poleg kritičnih pripomb je Jugoslovan zapisal tudi nekaj pohvalnih oziroma vzpodbudnih besed. Pozdravil je stališče JDS o politični emancipaciji žensk in izrazil prepričanje, da se bo, glede na to, da "kulturnega boja in prejšnjega umazanega političnega boja stranke resno ne marajo (...), političen boj res vršil od sedaj naprej strogo stvarno. Prvi nastop JDS je s tega stališča vesel pojav, dasi je mnogo začetniškega, premalo predelanega in dozorelega v programu, vendar nam je že to poročstvo, da se bo začelo resno razglabljanje gospodarsko političnih vprašanj, ki bo razširilo v vseh vprašanih sčasoma dozorele sodbe. Zlasti bo umstveno tekmovanje med mlado in staro strujo v JDS za poglobitev demokratičnega pojmovanja lahko zelo plodonosno, dasi je", je pribil, "gotovo mnogo članov v JDS prepričanih, da bo kljub novemu imenu in programu ostalo lepo vse pri starem."⁹⁷⁹

Vekoslav Kukovec je v odgovoru na umirjen in v veliki meri stvaren Jugoslovanov prispevek v Slovenskem narodu poudaril oziroma nadgradil posamezne programske usmeritve JDS. Najprej je zavrnil namigovanje o nenačelnosti mlajših pripadnikov JDS, soglasno izvolitev Ivana Tavčarja za predsednika stranke pa je poudaril kot dokaz, da se v JDS drug drugega ne bojijo, ampak si zaupajo. V

⁹⁷⁴ Prav tam.

⁹⁷⁵ Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma, str. 103.

⁹⁷⁶ Jugoslovan, 13. 7. 1918, Jasne pogodbe – dobri prijatelji.

⁹⁷⁷ Prav tam.

⁹⁷⁸ Prav tam; Slovenski narod, 2. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS.

⁹⁷⁹ Jugoslovan, 13. 7. 1918, Jasne pogodbe – dobri prijatelji.

razčlenjevanju Jugoslovanovih ocen pa je soglašal s stališčem, naj pride vsa domača zemlja v last resničnih domačih kmetovalcev, saj se to ujema z zahtevo JDS po nacionalizaciji premoženja. Razpravljanje o tem vprašanju je izkoristil tudi za opozorilo, da "nikakor ni hudobija, če pravimo, da bi bilo silno simpatično, če bi SLS (VLS – op. J. P.), na ti podlagi iskala pota, da bi tudi sedaj cerkvena zemljišča prišla v last resničnih kmetovalcev, zlasti večja posestva. Prejemki duhovščine bi se pa uredili kakor pri uradništvu v plačah v gotovini." Opozoril je tudi, da se JDS zaveda družbenega pomena kmetijskega stanu, ki mu mora posvetiti vso skrb in pozornost. "Naše kmetijstvo moramo priznati kot razred in njega zahteve kot takega nam morajo biti merodajne. Kot demokrati bomo veseli uspehov tega razreda ter iste pospeševali, ne bode nam pa žal, če more SLS. tozadevno še več doseči." Poudaril je tudi, "da tudi delavstvo priznavamo kot razred, ki je sam poklican o sebi premišljevat in se za sebe bojevati. (...) Baš glede delavskega kot razrednega vprašanja je seveda jasno," je nadaljeval, "da delavstvo ne bode narodnih strank za koncesijo prosilo, do ktere meje se sme za svoje blagostanje boriti, da se ne ruši soglasje z drugimi razredi, ki pripadajo JDS. ali SLS. Tudi je pač izključeno, da bi si naša stranka lastila pravico tozadevno delavstvo na uzdi držati." Vprašal pa je: "Ali pa iz tega sledi, da bi naša stranka, če ne bode le po naslovu, ampak v resnici demokratična, ne mogla za pravice slovenskega delavstva mnogo dobrega storiti? Ali nam ni pripisati, če nismo po večini proletarci, da bi vendar dejansko branili proletarijat krivice? Ali ne more biti dober demokrat tudi, kdor ni proletarec?" – "Če ni tehtnih protirazlogov," je odgovoril, "smemo torej pričakovati, da se nas smatra za iskrene demokrate, ki smo sposobni delavskemu razredu pravični biti." Svoja pojasnila o pogledih JDS na kmečko in delavsko vprašanje je zaključil z odgovorom na Jugoslovanovo pripombo o tem, da naj bi precej članov JDS dvomilo v spremembe, ki naj bi jih v slovenski liberalni tabor prinesla njena ustanovitev. Prepričan je bil, da temu ni tako in da glede na program Jugoslovanke demokratske stranke ni vzroka obupavati "o bodočem delovanju JDS".⁹⁸⁰

* * *

Kukovčev optimizem je bil upravičen, saj so se tedaj slovenskim liberalcem resnično obetale možnosti za ugoden politični razvoj. Z oblikovanjem nove vseslovenske liberalne stranke in organizacijsko prenovo so izboljšali pogoje svojega delovanja, s sodobnim in v veliki meri demokratičnim družbenim, socialnogospodarskim, kulturnoprosvetnim in idejnopolitičnim programom ter omiljeno kulturnobojno naravnostjo pa so lahko samozavestno nastopili v

⁹⁸⁰ Slovenski narod, 20. 7. 1918, K vprašanju strankine organizacije.

slovenski družbi. Povedati je tudi treba, da se je socialni in politični ekskluzivizem, ki je ožil demokratični značaj JDS navezoval na strankine starine, to je na generacijo, ki je kljub svojemu vplivu že bila v zadnjem obdobju svojega političnega delovanja. V tem smislu je bil slovenski liberalizem poln ustvarjalne moči za soočenje z idejnimi, socialnimi in narodnopolitičnimi problemi, ki jih je prinašal nov čas. Kot so pokazala leta po razpadu Avstro-Ogrske in oblikovanju prve jugoslovanske države pa je ni izkoristil. Ustvarjalna moč, ki je ob koncu prve svetovne vojne učvrstila liberalni tabor in mu vlila novega življenja, je kmalu usahnila in liberalizem je vedno bolj bledele kot dejavnik slovenskega družbenega in političnega razvoja. Ob koncu prve Jugoslavije se je politično izčrpan ter narodno in socialno izkoreninjen razcepil na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ločila pa so jih različna stališča do vseh bistvenih vprašanj tedanje dobe.⁹⁸¹

⁹⁸¹ Prim. *Observator/Zwittter* str. 304; Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 642.

Jugoslovanska nacionalna stranka in vojna 1939–1941

Vojna, ki se je v Evropi začela 1. septembra 1939 z nemškim napadom na Poljsko in je prerasla v drugi svetovni vojaški spopad, je v mednarodni in slovenski javnosti vzbudila izjemno pozornost. S 1. septembrom 1939 je postalo jasno, da je mednarodna napetost, ki sta jo v poznih tridesetih letih netili nacistična Nemčija in fašistična Italija, privedla do nove vojaškopolitične prelomnice v evropski in svetovni zgodovini. Nanjo se je odzvala vsa slovenska politika. V pričujoči obravnavi bomo predstavili poglede, ki jih je na vojno v Evropi od nemškega napada na Poljsko do napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941 oblikoval liberalni del slovenske politike in s tem osvetlili še enega od vidikov zgodovine slovenskega liberalizma v prvi jugoslovanski državi. Pri tem ne bomo obravnavali vprašanja ilegalnega protinacističnega delovanja slovenskih liberalcev v letih 1939–1941, ko so v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami aktivno delovali proti nemškemu rajhu, izvajali sabotaže na nemških transportih, organizirali ilegalne povezave v tujino in pomagali zbirati obveščevalne podatke o nemški vojski na slovenskih mejah. Slednje je že predstavila Jerca Vodušek Starič.⁹⁸²

Liberalna Jugoslovanska nacionalna stranka in njen politični tisk sta mednarodnopolitični razvoj, ki je Slovence neposredno soočil z nemško nacistično grožnjo in le eno generacijo po “letih strahote” 1914–1918 človeštvu napovedal še eno veliko preizkušnjo, natančno spremljala. Po uradni priključitvi, t. i. anšlusu Republike Avstrije k tretjemu rajhu, 13. marca 1938, je politično glasilo JNS Jutro ugotovilo, da je nemški “narodni socializem (...) uresničil zase, kar je že dolgo napovedoval in o čemer ni pustil nobenega razsodnega človeka v Evropi v dvomu, da bo nekoč zares uresničil”. Opozarjalo je, da je “velika Nemčija danes naš neposredni sosed, da je ogromna

⁹⁸² Vodušek, *Liberalni patriotizem 1941* str. 59–69; ista, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*. Ljubljana 2002, str. 71–212 (Vodušek, *Slovenski špijoni*).

sila nemškega naroda naslonjena na naše Karavanke. Tretji rajh pa ni le naš sosed, je tudi gospodar nad dragocenim delom našega narodnega telesa, naše koroške manjšine." Jutro je poudarjalo, da se je "s tem dejstvom (...) treba realno-politično sprijazniti kot z nujnim rezultatom vseh dosedanjih narodno-socialističnih naporov". Zato morajo Slovenci poiskati "vse elemente našega neokrnjenega nacionalnega obstoja in sigurnega nacionalnega razvoja" v opori na jugoslovansko državo. To pa je usmeritev "v naše naravne nacionalne tokove", saj le "edinstvo in nacionalna povezanost s Hrvati in Srbi (...) lahko izpopolnita naše obrambne vrzeli".⁹⁸³ Na potrebo po narodnoobrambni pripravljenosti je opozarjala tudi mladinska organizacija JNS (Omladina JNS), ki je po anšlusu izdala brošuro Nemški imperijalizem. V njej je slovensko javnost in zlasti obmejno prebivalstvo seznanjala "z glavnimi smernicami nemškega imperijalizma, ki posega v okviru svojih velikih, širokopoteznih in podjetnih načrtov tudi po našem ozemlju". V brošuri je med drugim poudarila, da je nemški narod, kar zadeva staro nemško imperialistično težnjo Drang nach Osten in Drang nach Süden, "ostal samemu sebi zvest".⁹⁸⁴

Po anšlusu je zunanjepolitični urednik Jutra Branko Vrčon v znani liberalni kulturni in socialni reviji Misel in delo opozarjal, da se je težišče mednarodne negotovosti v Evropi premaknilo v Češko-slovaško republiko (ČSR), na katero je mejil razširjeni tretji rajh. V Češkoslovaški se je "z vso perečnostjo na mah pojavilo v ospredju vprašanje sudetskih Nemcev, ki je tesno povezano z življenjskim vprašanjem češkoslovaškega naroda: integralnim obstojem suverene, neodvisne in demokratične republike".⁹⁸⁵ Kmalu po anšlusu je namreč nemški voditelj Adolf Hitler pod grožnjo oboroženega spopada zahteval priključitev Sudetskih krajev (Sudetenland), v katerih je živela nemška manjšina k tretjemu rajhu. T. i. sudetsko krizo je zaključil znani Münchenski sporazum, ki sta ga predsednika angleške in francoske vlade Neville Chamberlain in Édouard Daladier 29. septembra 1938 sklenila s Hitlerjem in italijanskim voditeljem Benitom Mussolinijem. Podpisniki sporazuma so brez navzočnosti češkoslovaških predstavnikov sklenili, da mora ČSR odstopiti Nemčiji sudetsko ozemlje. Češkoslovaški ni, razen vojne, preostalo drugega kot sprejeti diktat. Vrčon je ob tem zapisal, da je bilo uveljavljeno "staro načelo, da o usodi malih odločajo velike države po lastnem preudarku in v lastnem interesu. (...) Izmed štirih velesil, katerih zastopniki so se v skrajni sili sporazumeli v Monakovem (München – op. J. P.) o trenutno najbolj perečem vprašanju, (pa) sta samo

⁹⁸³ Jutro, 15. 3. 1938, Konec Avstrije. – Prim. tudi Anton Melik, Ob združitvi Avstrije z Nemčijo. Misel in delo, 1938/2–3, str. 48, 52.

⁹⁸⁴ Nemški imperijalizem. Ljubljana 1938, str. 4, 12. – Na brošuro me je prijateljsko opozoril kolega dr. Janez Markeš za kar se mu najlepše zahvaljujem.

⁹⁸⁵ Branko Vrčon, Po anšlusu. Misel in delo, 1938/4–5, str. 131.

Nemčija in Italija imeli že od vsega začetka jasne načrte tudi o novi zgradbi, ki naj nastane na razvalinah dvajsetletnega povojnega razvoja. Ostali dve, Anglija in Francija, takega programa nista imeli in sta se na monakovski konferenci zadovoljili le z reševanjem miru za vsako ceno. Anglija in Francija sta se sprijaznili z novim položajem v Monakovem predvsem zato, ker jima je zmanjkalo volje in poguma, da branita sistem, ki je veljal doslej, novega pa nista imeli v rezervi. Ali so bili za tem samo moralni ali tudi drugačni defekti, bo najboljši pokazal bližnji razvoj.⁹⁸⁶ Liberalna politična misel je tedaj še zagovarjala vero v "možnost napredka, humanizacije in racionalizacije človeških zadev in v učinkovitost vekovitih idej o svobodi",⁹⁸⁷ čeprav se je zavedala, da je bil z anšlusom ter okrnitvijo češkoslovaške države "ves povojni mednarodni sistem, ki se je označeval zdaj kot versajski, zdaj kot ženevski sistem, (...) dokončno pokopan".⁹⁸⁸

Razpadanje Evrope oblikovane po koncu prve svetovne vojne se je nadaljevalo marca 1939 z dokončnim razkosanjem Češkoslovaške. 14. marca 1939 sta Slovaška in Podkarpatska Ukrajina razglasili samostojnost, nemška vojska pa je naslednji dan zasedla Češko in Moravsko. 16. marca 1939 sta bili kot avtonomen češkomoravski protektorat priključeni rajhu. Politični tisk JNS je o koncu češkoslovaške države obširno poročal, posebnih komentarjev pa se je vzdržal.⁹⁸⁹ Jutro je po nemški vojaški zasedbi le zapisalo, da je prišlo do konca "češke državne samostojnosti",⁹⁹⁰ medtem ko je Vrčon v Misli in delu opozoril, da je Nemčija "že nekaj mesecev po monakovskem sporazumu spet znatno razširila svoje meje in pomaknila svojo pro-

⁹⁸⁶ Branko Vrčon, *Monakovska metoda. Misel in delo*, 1938, št. 10–11, str. 329, 331 (Vrčon, *Monakovska metoda*).

⁹⁸⁷ Jutro, 1. 1. 1939, 1938–1939. – O vprašanju bodočega mednarodnega političnega razvoja je znani liberalni kulturni publicist Božidar Borko zanimivo razmišljal takole: "Dve osnovni tezi se spoprijemljeta v sedanjih viharnih dneh: dve tezi, ki ostajata druga drugi nujno anti-teza in o katerih je dandanes še dokaj fantastična misel, da bosta ustvarili bodočo sintezo: Je to evolucionarna demokracija, podprta s humanitnim pojmovanjem človeškega osebnega in družbenega življenja in z druge strani totalitarna diktatura, ki se ne boji tudi revolucionarnih akcij in ki je podprta na eni skrajnosti z razredno-revolucionarnim pojmovanjem (boljševiski maksimalizem), na drugi skrajnosti pa z rasistično hierarhičnim pojmovanjem družbe, države in posameznika (etatistični maksimalizem, fašizem). Na križišču teh dveh tez se ločujejo svetovi; zdi se, da bo dinamizem totalitarne ideologije že v doglednem času onemogočil sleherno nevtralizacijo in izsilil od posameznika in od narodov opredelitev za enega izmed teh svetov. Ni pa tudi nemogoče, da bo evolucionarna demokracija absorbirana po eni in drugi izmed nasprotujočih si totalitarnih ideologij in da se bo ves bodoči razvoj razvijal med revolucionarnim komunizmom in revolucionarnim fašizmom – brez vmesnih prehodov in nevtralnih pasov. Razlike med demokracijo liberalnega tipa in sistemi totalitarnih diktatur se nenehno poglobljajo in prehajajo k samim temeljem mišljenja in doživljanja sveta; izpreminja se celo pojmovni jezik in iste besede dobivajo v obeh taborih drugačen pomen, tako da otežkočajo pravilno medsebojno komunikacijo in koristno izmeno misli." (B./ožidar/Borko, *Odhod dr. Eduarda Beneša. Misel in delo*, 1938/10–11, str. 295).

⁹⁸⁸ Jutro, 1. 10. 1938, *Nov položaj*. – Prim. tudi Vrčon, *Monakovska metoda*, str. 329; Jutro, 1. 1. 1939, 1938–1939, 31. 12. 1939, *Ob koncu leta*.

⁹⁸⁹ Jutro, 15. 3. 1939 *Slovaška se je ocepila od Češke, Tudi Podkarpatska Rusija proglasila neodvisnost*, 16. 3. 1939, *Nemška vojska je zasedla Češko*. – Prim. tudi Branko Vrčon, *Nove spremembe v Evropi. Misel in delo*, 1939/3–4, str. 125–126 (Vrčon, *Nove spremembe*).

⁹⁹⁰ Jutro, 16. 3. 1939, *Nemška vojska je zasedla Češko*.

dornost še bolj proti vzhodu in jugovzhodu”.⁹⁹¹ Po sklenitvi pakta o nenapadanju med Nemčijo in ZSSR (Sovjetsko zvezo) 23. avgusta 1939 pa je Jutro podalo več svojih ocen. Poudarilo je, da gre “za največje diplomatsko presenečenje novejše evropske zgodovine”,⁹⁹² ki potrjuje, da o “smereh mednarodnega razvoja niso odločale in tudi sedaj ne odločajo ideologije, temveč zgolj stvarni interesi posameznih mednarodnih partnerjev”.⁹⁹³ In ti, je opozarjalo, so “že pripravljene s puško ob nogi”,⁹⁹⁴ kajti niti za hip “ne smemo (...) izgubiti izpred oči najpomembnejšega dejstva: *popolne vojaške pripravljenosti vseh prizadetih*, ki se z vedno novimi vojnimi ukrepi še stopnjujejo. (...) Danes”, je 31. avgusta 1939 poudarilo Jutro, je “v Evropi že 12 milijonov vojakov pod orožjem”.⁹⁹⁵

Takratno splošno pričakovanje vojne je naslednji dan potrdil nemški napad na Poljsko. Francija in Velika Britanija sta zato Nemčiji 3. septembra 1939 napovedali vojno, Sovjetska zveza pa je, skladno s tajnim dodatkom o razdelitvi vplivnih območij v nemško-sovjetskem paktu o nenapadanju, po koncu nemškega napada na Poljsko 17. septembra 1939 zasedla njen vzhodni del (zahodno Ukrajino in zahodno Belorusijo). Tako je, kot je zapisal Vrčon, “25 let po izbruhu zadnje svetovne vojne” prišlo do “novega oboroženega spopada v Evropi, o katerem se še ne ve, ali se bo razširil v splošno katastrofo, ali pa bo ostal omejen na začetni obseg”.⁹⁹⁶ Liberalna politična misel se je, tako kot drugi politični dejavniki, po “ruski intervenciji”⁹⁹⁷ spraševala, ali je bila pri tem “v ozadju enostranska odločitev Rusije ali pa že prejšnji dogovor z Nemčijo”.⁹⁹⁸ Opozarjala je tudi, da “vojna, ki se je komaj začela, krije lahko v sebi za vse evropske narode še velike negotovosti in hude preizkušnje”.⁹⁹⁹ V takem položaju so bile po zrušenju “poljske države in versajski obliki”¹⁰⁰⁰ baltiške države Estonija, Latvija in Litva, ki so po sovjetskih diplomatskih pritiskih 28. septembra oziroma 5. in 10. oktobra 1939 sklenile pogodbe o medsebojni pomoči s Sovjetsko zvezo. Z njimi so Sovjetski zvezi odstopile svoje pomorske in letalske baze. Jutro je ob tem poudarilo, da je bila to “ustanovitev ruske nadoblasti nad njimi”.¹⁰⁰¹ “Sovjetski kolos”, je zapisalo, “brez prizanašanja

⁹⁹¹ Vrčon, Nove spremembe, str. 126.

⁹⁹² Jutro, 24. 8. 1939, uvodnik z dne 23. avgusta.

⁹⁹³ Jutro, 25. 8. 1939, uvodnik z dne 24. avgusta.

⁹⁹⁴ Jutro, 29. 8. 1939, uvodnik z dne 28. avgusta.

⁹⁹⁵ Jutro, 31. 8. 1939, uvodnik z dne 30. avgusta.

⁹⁹⁶ Branko Vrčon, Vojna. Misel in delo, 1939/8–9, str. 291.

⁹⁹⁷ Prav tam, str. 294.

⁹⁹⁸ Jutro, 20. 9. 1939, Nov položaj.

⁹⁹⁹ Jutro, 24. 9. 1939, Samozavest v miru.

¹⁰⁰⁰ Jutro, 26. 9. 1939, V vojnem taboru. – Prim. tudi Jutro, 26. 7. 1940, Nove osnove vojne.

¹⁰⁰¹ Jutro, 26. 10. 1939, Finska. – Prim. tudi Jutro, 30. 9. 1939, Novi nemško-ruski dogovori, 3. 10. 1939, Baltik, 14. 10. 1939, Romantika in realnost, 17. 10. 1939, Preobrat na Baltiku.

grabi po državah malih narodov, ki jim je versajski mir pred 20 leti dal svobodo in samostojnost. Estonska, Letonska in Litva se pretvarjajo v moskovske protektorate (...). Moderni nauk o življenjskem prostoru zaenkrat triumfira nad idejo, ki je v svetovni vojni zmagala in ki je vsakemu malemu in velikemu narodu priznavala pravico do lastnega življenja in enakopravnost v evropski skupnosti".¹⁰⁰² Razmišljalo je tudi o vprašanju, ali bo vojaški prevladi Sovjetske zveze nad državami, ki so ji zapirale dostop do Baltskega morja sledila tudi njihova "socialnopolitična preureditev, ki se ji ne bodo mogli nikjer upirati?"¹⁰⁰³

V času, ko je Sovjetska zveza sklenila pogodbe o medsebojni pomoči z Estonijo, Latvijo in Litvo, so že pljuskali "valovi sovjetske poplave ob Finsko".¹⁰⁰⁴ S sklenitvijo omenjenih pogodb je namreč Sovjetska zveza nadzorovala dostop do Leningrada z jugozahoda, medtem ko tako dostopa s severa kot tudi Finskega zaliva v celoti ni nadzorovala. Z namenom, da bi to dosegla je od avgusta do novembra 1939 postavila Finski več vojaških in ozemeljskih zahtev. Predlagala je tudi, da bi obe državi sklenili podobno pogodbo o medsebojni pomoči kot jih je že sklenila z baltiškimi državami. Finska je sovjetske zahteve in predloge zavrnila in v drugi polovici novembra so se finsko-sovjetski odnosi občutno poslabšali. Sovjetska zveza je 29. novembra 1939 prekinila diplomatske odnose s Finsko in jo naslednji dan brez vojne napovedi napadla. Naletela pa je na odločen odpor finske vojske, ki ga je uspela obvladati šele v začetku marca 1940. Državi sta 12. marca 1940 podpisali mirovno pogodbo, s katero je Finska Sovjetski zvezi odstopila 40.000 km² (približno desetino) svojega ozemlja in ji za 30 let dala v najem polotok Hanko ob ustju Finskega zaliva. S tem je Sovjetska zveza uresničila svoje ozemeljske težnje do Finske.

Slovenska liberalna politika je sovjetski napad na Finsko nedvoumno ocenila kot nasilje.¹⁰⁰⁵ Jutro je tri dni po napadu zapisalo, da se ga je Sovjetska zveza, potem, ko je "dejansko (...) vojaško okupirala" Estonijo, Latvijo in Litvo, poslužila zato, ker "si hoče zgraditi čim bolj trdno pozicijo ob Baltiškem morju, pozicijo, ki naj bi ji zagotovila čim večjo varnost ob čim manjšem trudu, čim neznatnejšem riziku".¹⁰⁰⁶ V tem smislu je po sovjetsko-finski vojni, ko je Sovjetska zveza "popravila (...) svoj vojaški ugled",¹⁰⁰⁷ ocenjevala novo finsko-

¹⁰⁰² Jutro, 14. 10. 1939, Romantika in realnost.

¹⁰⁰³ Jutro, 17. 10. 1939, Preobrat v Baltiku.

¹⁰⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁰⁵ Jutro, 16. 12. 1939, Izključitev Sovjetske Rusije.

¹⁰⁰⁶ Jutro, 3. 12. 1939, Sovjetski napad na Finsko.

¹⁰⁰⁷ Jutro, 29. 12. 1940, Velesile ob zatonu drugega vojnega leta. – Jutro je neposredno pred sovjetskim napadom na Finsko točno ocenilo, "da bi ruske vojske zadele na trd oreh, ako bi se spustile v borbo s finsko armado". Jutrova ocena je temeljila v ugotovitvi, da je Finska "napram sovjetskemu kolosu miniaturna država, vendar do skrajnosti organizirana, gospodarsko in kulturno visoko razvita in predvsem odločna, varovati svojo neodvisnost za vsako ceno. Finci so že pod carsko Rusijo imeli precejšnjo avtonomijo", je opozarjalo Jutro, "v dveh

sovjetsko državno mejo. Primerjala jo je "z mejo, kakor si jo je priporil v zmagoviti vojni s Švedi car Peter Veliki l. 1721., ko si je odprl znamenito okno v svet, pristop na Baltiško morje ter je ob njem jel graditi novo državno prestolnico Petrograd. Isto teritorijalno zaščito, ki jo je smatral Peter Veliki kot potrebno za zavarovanje mesta in pristanišč, so si izgovorili tudi sovjeti."¹⁰⁰⁸ Na to je opozarjal tudi Branko Vrčon, ki je v Misli in delu navajal stališče uglednega francoskega publicista Pierra Dominiqua, objavljeno v diplomatskem tedniku La Tribune des Nations 1. marca 1940. Dominique je poudarjal, da "Stalin vodi dve politiki, ki si sicer ne nasprotujeta, ki pa ju je treba strogo ločiti. On je najprej šef zgodovinske Rusije, potem šef III. internacionale. Kot šef zgodovinske Rusije, bi rad spet našel meje caristične Rusije: v tem znamenju je anektiral polovico Poljske, razširil svoj vpliv nad baltiške države in hoče sedaj ponovno dobiti Finsko. Jutri bo znabiti na vrsti Besarabija. V tem pogledu ravna Stalin kot car. Kot šef III. internacionale pa hoče spet izkoristiti položaj za to, da bi najprej razširil ozemlje sovjetske države kot osnove in izhodišča za svetovno revolucijo."¹⁰⁰⁹

Ob izbruhu sovjetsko-finske vojne se je oglasil tudi eden od zgodovinskih voditeljev slovenskega političnega liberalizma in znani slovanofil Ivan Hribar. Hribar je sicer obsodil sovjetski napad na Finsko, a se je – v prid ozemeljskih in strateških interesov Sovjetske zveze – postavil na njeno stran.¹⁰¹⁰

Obenem s pojavom vojnega žarišča na Finskem so v JNS ocenjevali tudi značaj dotedanje vojne v Evropi. Božična številka Jutra je 24. decembra 1939 opozarjala, da "za milijoni oboroženih vojakov, ki si stoje nasproti v razcepljeni, medsebojno zasovraženi Evropi, niso samo različni interesi, na videz nespravljeni in zaostreni v bojevito sovraštvo, marveč so tudi različne koncepcije mednarodnega sožitja, popolnoma si nasprotujoče ideologije, ki segajo do malega na vsa področja javnega življenja: v politiko, v kulturo, v gospodarsko in socialno življenje".¹⁰¹¹ Vrčon je k temu dodal, da so ideologije lahko tudi sredstva posameznih zunanjepolitičnih interesov.¹⁰¹²

desetletjih svoje popolne neodvisnosti (pa) so si potem izgradili tehnično odlično opremljeno vojsko". (Jutro, 28. 11. 1939, Sovjetsko-finska kriza).

¹⁰⁰⁸ Jutro, 16. 3. 1940, Trdi mirovni pogoji. – O strateškem pomenu ozemlja, ki ga je od Finske pridobila Sovjetska zveza z mirovno pogodbo 12. 3. 1940 glej tudi Jutro, 14. 3. 1940, Položaj na severu.

¹⁰⁰⁹ Branko Vrčon, Ob robu vojne. Misel in delo, 1940/2–3, str. 59 (Vrčon, Ob robu vojne). – Dominique je poleg Stalinovega opredelil tudi ravnanje nemškega nacističnega voditelja Adolfa Hitlerja. Opozarjal je, da v primerjavi s Stalinom "Hitler dela še vse več; on poudarja načelo, da je Nemčiji potreben življenjski prostor, ki ga označuje, ter postavlja kandidaturu Nemčije za nadvlado nad Evropo". (Prav tam).

¹⁰¹⁰ Hribar, K sovražnostim med Rusijo in Finsko, str. 6–10. – Kritičen odziv na Hribarjevo podporo sovjetski geopolitiki glej v Čas, 1939–1940/5–6, str. 256, Historicus, "K sovražnostim med Sovjetsko Rusijo in Finsko".

¹⁰¹¹ Jutro, 24. 12. 1939, Naš letošnji Božič.

¹⁰¹² Vrčon, Ob robu vojne, str. 54–56.

Vojna, ki so jo rodila nasprotja med njimi,¹⁰¹³ je po Jutrovi oceni vodila "k ustvaritvi velikih državnih blokov. Krvava borba se vodi samo okrog vprašanja, kdo bo ustvaril te bloke in po kakšnih vidikih."¹⁰¹⁴ V ideološkem pogledu je videlo tri: "Na eni strani demokratiški tabor (Velika Britanija in Francija – op. J. P.), ki se zavzema za načela demokracije tudi v mednarodni politiki. Stoji v nasprotju s totalitarističnim stremljenjem, ki ga predstavlja v sedanjem konfliktu Nemčija. Toda nasprotstva totalitarnih sil so bila v načelnem pogledu naperjena mnogo bolj zoper boljševisko stran, nego proti demokratičnim silam. (...) Slej ko prej pa se zdi," je pristavljalo, "da ni mogoče za trajno izenačiti razlik med totalitarnim in boljševiskim svetovnim naziranjem in da je treba zato še vedno računati, da bodo v evropski politični pozornici in na ideološki šahovnici ostala vsa tri vodilna naziranja: demokratično, totalitarno in boljševisko."¹⁰¹⁵ Jutro je opozarjalo še na en vidik vojne. Februarja 1940 je ocenilo, da so "moderne vojne zares totalitarne, t. j. da se ne zadovoljujejo s polovičarstvom, ne priznavajo v načelu civilnega in vojaškega prebivalstva, ne streme po ozirih in kompromisih, marveč so zmožne za dosego zmage uporabiti tudi najhujša sredstva".¹⁰¹⁶

Ena od značilnosti tedanje vojne je bila tudi njena nenehna širitev. Slab mesec zatem, ko je klonila Finska, je "železni korak zgodovine"¹⁰¹⁷ stopil v Skandinavijo, nekaj tednov kasneje pa so ga občutili tudi na tleh Zahodne Evrope. 9. aprila 1940 so nemške obožene sile okupirale Dansko in se izkrcale na Norveškem (Nemci so jo osvojili 9. junija 1940), 10. maja pa so Nemci napadli Belgijo, Nizozemsko in Luksemburg. Njihove vojske so se kmalu vdale. Nemci so nato iz poražene Belgije (kapitulirala je 28. maja, Nizozemska pa že dva tedna pred tem) napadli še Francijo. 14. junija je padel Pariz, 22. junija 1940 pa je Francija z Nemčijo v Compiègnu podpisala premirje. 24. junija 1940 je podpisala premirje še z Italijo, ki je 10. junija napovedala vojno Veliki Britaniji in Franciji in slednjo naslednji dan napadla. Italijanski napad ni vplival na splošni potek vojne proti Franciji, ker italijanska vojska ni uspela prodreti dlje od ozkega mejnega pasu med državama. Junija 1940 si je tako Nemčija kot glavna osvajalka sil osi podredila velik del Severne in Zahodne Evrope.

V JNS so se odzvali na vse stopnje nemške vojaške ekspanzije. Jutro je razširitev vojne na Skandinavijo ocenilo kot prehod v ostrej-

¹⁰¹³ V tej zvezi je avtor Slovenicus v Misli in delu ocenjeval, da "sedanja vojna, o kateri so bili vsi trdno prepričani, da bo predvsem ideološka vojna" – "to utegne znabiti postati kasneje, toda začela se je dejansko samo iz nasprotja *interesov* prizadetih, ne pa zaradi njih *ideoloških* nasprotij". (Slovenicus, Mi in Rusija. Misel in delo, 1940/5–6, str. 106).

¹⁰¹⁴ Jutro, 31. 12. 1939, Ob koncu leta.

¹⁰¹⁵ Jutro, 3. 1. 1940, Novo leto 1940 in Novo leto 1915.

¹⁰¹⁶ Jutro, 17. 2. 1940, Duhovna pripravljenost. – Prim. tudi Jutro, 18. 5. 1940, Tri važne uredbe.

¹⁰¹⁷ Jutro, 31. 12. 1939, Ob koncu leta.

šo in bolj razgibano fazo vojne,¹⁰¹⁸ ki je “uvod k nadaljnjim zapletljajem, ki bodo gotovo sledili”.¹⁰¹⁹ Ko je to napoved potrdil nemški vdor v Belgijo, Nizozemsko in Luksemburg, je poudarilo, da je “evropska vojna komaj mesec dni po razširjenju na Dansko in Norveško dobila spet novo bojišče, verjetno ne še zadnje”.¹⁰²⁰ Bistveno v tej stopnji vojne pa je po Jutru bilo, da je bil to “začetek prave vojne sploh”.¹⁰²¹ Takoj, ko so Nemci prešli meje Belgije, Nizozemske in Luksemburga, so namreč v Belgijo vstopile francoske in britanske vojaške sile. Na Zahodu je bila končana “sorazmerno kratka začetna faza raznih taktik, izpadov in preizkuševanj nasprotnika”. Nasproti so si stale “vse tri vojujoče se velesile in to z vsemi svojimi silami. Za oba vojna tabora se je tako začel boj na življenje in smrt, v katerem bosta morala vsak zase položiti na tehtnico vojaške odločitve vse, s čimer razpolagata. S tem pa seveda še ni rečeno,” je sredi maja 1940 pisalo Jutro, “da se je oni del Evrope, ki ni še zapleten v oboroženi spopad treh velesil, povsem izognil nevarnostim vojnega razširjenja. Negotovosti izven novega, verjetno glavnega bojišča so še vedno velike, kar narekuje vsem evropskim državam brez razlike izredno čuječnost tudi še za bodoče.”¹⁰²² To opozorilo je bilo po končanem prodoru nemške vojske prek Belgije in Nizozemske, znanem umiku britanskih in francoskih čet konec maja in v začetku junija 1940 preko Dunkerquea in kasnejšem vojaškem zlomu Francije, povsem utemeljeno. Še posebej po vstopu Italije v vojno.¹⁰²³ Tedaj je Jutro ocenilo, da je dobila vojna nov značaj. “Če je dosedanja vojna še imela značaj evropske vojne, ker so se bitke in borbe odigravale na bojiščih in v glavnem tudi na morjih našega kontinenta, se je z vstopom Italije razširila v svetovni požar. Krvavi dogodki se bodo kmalu odigravali tudi na afriških tleh in plamen že liže azijsko ozemlje. V kakšnem obsegu bodo prizadeti sedaj narodi in države ostalih kontinentov, se še ne da jasno videti, toda svet je v ognju in iskre požara letijo tako rekoč okoli vseh streh.”¹⁰²⁴

V skladu to oceno je Jutro po padcu Francije sodilo, da je “premirje Nemčije in Italije s Francijo samo vmesna faza velike, gigantske borbe, ki sta jo ti državi prevzeli nase, da zrušita ne le Francijo

¹⁰¹⁸ Jutro, 10. 4. 1940, Razširjenje vojne na Skandinavijo, 4. 5. 1940, Od vojne na severu do sredozemske vihre. – Prim. tudi Branko Vrčon, Nova faza vojne. Misel in delo, 1940/4, str. 91 (Vrčon, Nova faza vojne).

¹⁰¹⁹ Jutro, 27. 4. 1940, Položaj na severu. – Prim. tudi Jutro, 4. 5. 1940, Od vojne na severu do sredozemske vihre.

¹⁰²⁰ Jutro, 11. 5. 1940, Novo bojišče.

¹⁰²¹ Jutro, 15. 5. 1940, “Prava vojna”.

¹⁰²² Prav tam.

¹⁰²³ Slab teden dni preden je Italija Veliki Britaniji in Franciji napovedala vojno in slednjo 11. 6. 1940 napadla, je Jutro zapisalo, da se “domneve o tem, da bi Italija sploh ne stopila v vojno, izločajo kot neodgovarjajoče dejanskemu položaju in se vsa ugibanja sucejo le še okoli trenutka, v katerem bi se to moglo zgoditi”. – Jutro, 5. 6. 1940, Ugibanja o Italiji.

¹⁰²⁴ Jutro, 12. 6. 1940, Italija v vojni. – Prim. tudi Jutro, 15. 6. 1940, Obračuni in obeti, 26. 7. 1940, Nove osnove vojne, 1. 1. 1941, Z evropske celine do oceanskih razdalj; Branko Vrčon, Vojna presenečenj. Misel in delo, 1940/5–6, str. 131 (Vrčon, Vojna presenečenj).

in njen imperij, temveč predvsem britanski imperij”.¹⁰²⁵ Vrčon je ob tem še opozarjal, da so s sklenitvijo omenjenega premirja nastale “velike vojaške, politične, diplomatske in tudi že ideološke spremembe, ki jih ne smemo prezreti, ako hočemo z razumevanjem slediti nadaljnjemu razvoju položaja”. Do njih je prišlo zaradi popolne nepripravljenosti obeh “zapadnih demokracij za tako ogromno prizkušnjo moči, kakršno jima je vsilila vsestranska pripravljenost Nemčije in njene italijanske zaveznice”. To sta “dejstva, s katerima moramo v sedanjem položaju računati. Iz teh dveh dejstev in njihovih posledic v praksi pa izhajajo važne spremembe v celokupnem razmerju sil, ki si sedaj stoje nasproti.” Vrčon je poudaril predvsem njihov ideološki vidik. Razčlenil ga je takole: “Ideološko in glede na končne vojne cilje si stoje v sedanji vojni vedno bolj jasno nasproti tri glavne tendence: demokratska, fašistična in komunistična. Demokratska se je doslej izkazala izmed vseh treh najmanj dinamična, najmanj ofenzivna, dinamičnost ostalih dveh pa je manj v sistemu kakor v osebnem vodstvu. Merjenje sil zavzema tudi v tem pogledu vedno večji obseg in bo prav tako kakor vojaško, diplomatsko, politično in gospodarsko merjenje sil odločilno vplivalo na preobrazbo sveta po sedanji vojni, četudi so ideologije v sedanjem nasprotju interesov še vedno potisnjene zelo daleč v ozadje konflikta.”¹⁰²⁶

Prodorni liberalni zunanjepolitični analitik Branko Vrčon je tedaj posebej opozarjal na zgodovinske spremembe, ki jih je prinesla nova vojna. Poudaril je, “da je sedanja vojna več ko samo vojna: ona pomeni v marsičem prelom z včerašnjim razvojem v svetu, ne da bi bilo seveda že sedaj mogoče točno doumeti značaj nove dobe, ki prihaja. (...) Zato je izven dvoma, da nam bo novi oboroženi spopad, ne glede na to, kdo bo v njem končni zmagovalec, prinesel velike spremembe na vseh področjih človeškega udejstvovanja, zlasti pa v organizaciji človeške družbe.”¹⁰²⁷

“Ako gledamo na sile, ki v ozadju sedanje vojne lahko vplivajo na popolno preobrazbo človeštva, s širših, svetovnih vidikov,” je v svojem razmišljanju opozarjal Vrčon, “nam nekaterih činiteljev novega reda, ki se napoveduje, ni težko razbrati. To seveda ne pomeni, da so nam že sedaj znane bodoče razvojne smeri človeške družbe pod vplivom teh činiteljev ali pa razvojne tendence teh činiteljev samih, toda že njih točno individualiziranje nam lahko do neke mere pomaga razumevati sedanji in bližnji tok dogodkov, pa nam tako nudi oporo za našo lastno orientacijo.”¹⁰²⁸

¹⁰²⁵ Jutro, 25. 6. 1940, Pogoji nemškega premirja s Francijo. – Prim. tudi Jutro, 27. 6. 1940, Evropski položaj ob zapadnem premirju in Vrčon, Vojna presenečenj, str. 132.

¹⁰²⁶ Vrčon, Vojna presenečenj, str. 131, 132.

¹⁰²⁷ Branko Vrčon, Pred tretjo fazo vojne. Misel in delo, 1940/7, str. 170 (Vrčon, Pred tretjo fazo vojne). Prim. tudi Jutro, 28. 7. 1940, Pravilna pot. – O zgodovinskih spremembah, ki so nastopile z novo vojno glej še Jutro, 22. 9. 1940, Mobilizacija moralnih sil, 13. 10. 1940, Povečana odgovornost.

¹⁰²⁸ Vrčon, Pred tretjo fazo vojne, str. 170.

“Sedanja doba”, je pisal Vrčon, “je *doba kolektivnih pokretov*, pa naj gre za fašizem, narodni socializem, komunizem ali reformirane demokracije. Bistvo prvih treh pokretov je bila že doslej – mimo vseh poedinih razlik – totalitarnost v vsakem pogledu, demokracija pa se šele sedaj skuša prilagoditi potrebam in zahtevam časa, kakor ji to narekuje odločilna borba za obstoj. Z individualne in liberalne osnove se skuša sedaj tudi demokracija povzpeti na višjo organizacijsko in idejno raven, da bi zmogla vzdržati borbo z idejno nasprotnimi ji gibanji in pokreti. To razvojno tendenco, narekovano po nujnosti samega razvoja dogodkov, pa opažamo le pri obeh *anglosaških demokracijah*, angleški in ameriški, medtem ko francoska v odločilnem trenutku ni bila več sposobna vzdržati ostre tekme z nasprotnimi sistemi, pod katerimi se je zrušila in se jim tudi idejno podredila. Ali bosta angleška in ameriška demokracija odpornejši od francoske, kakor kažeta to voljo sedaj, nam bo pokazal bližnji razvoj. Vsekakor pa se obe zavedata, da je nujna rešitev samo v spremembi metod in tudi nekaterih idejnih osnov samih, zlasti prehudega individualističnega poudarka in pretiranega liberalizma. Kriza demokracije, o kateri se je doslej samo teoretično razpravljalo, je v ognju vojne tudi praktično že toliko demonstrirana, da bi jo sleherno izmikanje od njene preobrazbe in (...) modernizacije, dokončno izločilo iz tekme z drugimi idejnimi sistemi, ki se uveljavljajo. Le v kolikor bo torej demokracija te svoje notranje regeneracije sploh še sposobna, bo smela reflektirati na eno izmed mest med činitelji nove svetovne preobrazbe.”¹⁰²⁹

Tudi o “tako zvanih *totalitarnih sistemih* raznih barv” je Vrčon menil, da je “še prezgodaj karkoli predvidevati. Navzlic nekaterim notranjim, globljim nasprotjem so se vendar zaradi nekih skupnih tendenc in osnov znašli v več ali manj odkritem sodelovanju, o katerem ne vemo, koliko časa lahko traja. Gotovo pa je, da se bodo že vzporedno s sedanjo vojno, še bolj pa po njej skušale uveljaviti tudi ločene težnje vsakega izmed njih posebej. Te možnosti nam za sedaj še zastirajo poglede v bližnje razvojne težnje pod vplivom teh sistemov, dasi so nam smotri vsakega izmed njih dobro znani. Gotovo pa bi ne gledali realno na ta vprašanja, ako bi bili že sedaj trdno prepričani, da bo samo ta ali oni izmed teh sistemov končno prevladal, kajti mimo vseh latentnih nasprotij med njimi samimi ne smemo prezreti že doslej dovolj izkazane izkušnje, da se brez primerne specializacije, ki jo zahtevajo posebne prilike pri vsakem narodu zase, sploh ne dajo posplošiti. To pa nam že sedaj dopušča glede vsakega izmed njih sklepe, da bodo ob svojem širjenju nujno podvrženi spremembam, ki jih bodo zahtevale posebne razmere izven njih neposrednega dejstvovanja. Tudi z demokracijo – in to v dobi njenega največjega procvita – ni bilo drugače. Za sedaj se torej

¹⁰²⁹ Prav tam, str, 170–171.

moramo zadovoljiti samo z ugotovitvijo, ki pa je sama po sebi značilna in pomembna, da smo namreč idejno *na prelomu med dvema dobama*, katerih ena nam je znana, druga pa se nam kaže v še zelo meglenih obrisih. Verjetno je, da bo to prehodno stanje, ki bo seveda tudi že zahtevalo razne prilagoditve novim razmeram, trajalo dolgo. Ako namreč motrimo idejno borbo, ki se razvija v ozadju sedanjega oboroženega konflikta, s svetovnih vidikov, moramo reči, da se je komaj začela.¹⁰³⁰

Vrčon je svoje razmišljanje sklenil z ugotovitvijo, "da so bili *ideološki činitelji* vedno podrejeni neposrednemu mednarodnemu dogajanju in je prevladovanje te ali one ideologije vedno odvisno od *konstelacije sil*, ki izide iz oboroženega spopada. Prav to pa (...) nalaga strogo realno presojo ideološkega činitelja v mednarodnem razvoju, presojo, ki je prosta vseh čustvenih ali idejnih priveskov." To je pomembno "zaradi tega, ker je trenutni položaj v Evropi z vojaških, diplomatskih, gospodarskih in političnih vidikov v tolikšni meri spremenjen, da ga tudi v ideoloških računih ne smemo enostavno prezreti. Nasprotno, dolžni smo ga povsem stvarno upoštevati ter izvajati iz tega (...) pravilne zaključke."¹⁰³¹

Vsebinsko široko in tehtno razmišljanje o novem idejnopoličnem položaju in njegovem nadaljnjem razvoju v Evropi in svetu po izločitvi Francije iz vojne, je Vrčon povezal tudi z obravnavo njenih novih razvojnih stopenj. Menil je, da je dotedanja evropska vojna izgubila svoj kontinentalni značaj in da se, potem, ko je Evropa vojaško, diplomatsko, gospodarsko in tudi že ideološko prišla pod nadzor sil osi, "čedalje hitreje bližamo dobi, ko se bo svetovna politika vodila le še na velike razdalje kot tako zvana *politika kontinentov*. Vseповsod se namreč že uveljavlja težnja po izoblikovanju čim večjih državnih blokov kontinentalnega obsega. Vojna, ki se je začela lanskega septembra kot evropska vojna, se po dogodkih poslednjih mesecev in tednov vedno bolj približuje kritični točki, ko nastane vprašanje, ali so z njeno likvidacijo na evropskih tleh že odstranjena in izločena vsa nasprotja, ki bi jih mogla izzvati. Novo ravnovesje, ki nastaja na evropskem kontinentu, ustvarja nove položaje tudi izven evropskega kontinenta."¹⁰³²

Medtem pa je do nove spremembe prišlo v Evropi. V času nemškega osvajanja Francije so namreč sovjetske čete med 15. in 17. junijem 1940 zasedle Litvo, Latvijo in Estonijo, ki so v začetku avgusta prišle v sestav Sovjetske zveze. Slednja si je že 2. julija 1940 priključila tudi severni del Bukovine in Besarabijo, ki ju ji je po predhodnem ultimatu in vkorakanju sovjetske vojske konec junija 1940, izročila Romunija. Jutro je novo sovjetsko širitev na severu

¹⁰³⁰ Prav tam, str. 171.

¹⁰³¹ Prav tam. – Prim. tudi Jutro, 28. 7. 1940, Pravilna pot.

¹⁰³² Vrčon, Pred tretjo fazo vojne, str. 171, 172.

tolmačilo kot uresničenje sovjetske državne obrambe in varnosti,¹⁰³³ pripominjalo pa je, da “pa vzbuja pozornost sorodnost tega postopka s Hitlerjevo zamisljivo o novi ureditvi sveta na imperialni osnovi”.¹⁰³⁴ Pri tem je spominjalo na nekdanjo carsko Rusijo, kajti pisalo je, da se “Rusija vrača v svoje stare pozicije ob Baltiškem morju in jih zaseda do kraja”.¹⁰³⁵ – “Velika Rusija v moderni obliki Zveze socialističnih sovjetskih republik sega zopet do obale Baltiškega morja, kjer si je bila že lansko jesen zagotovila izpostavljene vojaške postojanke”.¹⁰³⁶

Jutro je priključitev severne Bukovine in Besarabije, ki jo je Rusija izgubila po svetovni vojni oziroma oktobrski revoluciji, prav tako tolmačilo kot uresničevanje sovjetske obrambne politike. Opozarjalo je, da je bilo potem, ko se je Sovjetska zveza “po sklenitvi sporazuma z Nemčijo, odločila za zavarovanje svojega položaja v vzhodni in severni Evropi, (...) pričakovati, da bo to politiko nadaljevala tudi v smeri na Črno morje, čim bo dokončno utrdila svojo pozicijo ob Baltiku. To se je zgodilo šele letos, ko je zaključila svojo vojno s Finsko in še bolj utrdila svoje pozicije v vseh treh baltiških državah.”¹⁰³⁷ Zato je bilo s priključitvijo severne Bukovine in Besarabije po Jutrovi oceni doseženo dvoje: obnovljena je bila ruska oziroma “zgrajena sovjetska pozicija na pragu Balkanskega polotoka” in ojačeno je bilo “levo krilo postojanke, ki jo je Sovjetska zveza v široki fronti zavzela v vzhodni srednji Evropi”.¹⁰³⁸

Jutro je konec avgusta in v začetku septembra 1940 pisalo tudi o rešitvi mejnih nesoglasij med Madžarsko in Romunijo ter Bolgarijo in Romunijo. Nesoglasja so pod nemškim pritiskom rešili na sestanku zunanjih ministrov Nemčije, Italije, Madžarske in Romunije 29. in 30. avgusta 1940 na Dunaju ter z bolgarsko-romunskim sporazumom, sklenjenim 7. septembra 1940 v Crajovi. Romunija je na omenjenih sestankih Madžarski odstopila severno Transilvanijo, Bolgariji pa južno Dobrudžo, ki ju je po svetovni vojni dobila s Trianonsko (1920) oziroma Neuillyjsko mirovno pogodbo (1919). Jutro je rešitev mejnih nesoglasij v podonavsko-balkanskem prostoru pojasnilo kot željo Nemčije in Italije “po odstranitvi vseh ovir za ohranitev miru na evropskem jugovzhodu”.¹⁰³⁹ Ta je bil silama osi potreben, da sta se lahko osredotočili na pripravo vojaškega obračuna z njunim tedaj edinim preostalim sovražnikom v Evropi – Veliko Britanijo.¹⁰⁴⁰ Jutro je po sklenitvi sporazuma v Crajovi poudarilo

¹⁰³³ Jutro, 18. 6. 1940, Francija ponudila premirje, 19. 6. 1940, Dogodki v Baltiku.

¹⁰³⁴ Jutro, 18. 6. 1940, Francija ponudila premirje.

¹⁰³⁵ Jutro, 19. 6. 1940, Dogodki v Baltiku.

¹⁰³⁶ Jutro, 24. 7. 1940, Po sovjetizaciji Baltika.

¹⁰³⁷ Jutro, 29. 6. 1940, Novo rusko zavarovanje.

¹⁰³⁸ Jutro, 4. 7. 1940, Besarabija.

¹⁰³⁹ Jutro, 31. 8. 1940, Romunija v novem položaju, 3. 9. 1940, Odmevi dunajske razsodbe.

¹⁰⁴⁰ Branko Vrčon, Vojna se nadaljuje. Misel in delo, 1940/8–9, str. 214 (Vrčon, Vojna se nadaljuje).

tudi pomen "likvidacije vseh spornih medbalkanskih vprašanj na korist poglobitve in utrditve balkanskega sodelovanja", kar "danes priznavajo tudi vsi izvenbalkanski činitelji".¹⁰⁴¹

Liberalni politični tisk je julija 1940 opozarjal, da se je s porazom Francije končala druga faza vojne (prva se je zaključila z razkosanjem poljske države)¹⁰⁴² in da "smo sedaj tik pred njeno tretjo fazo, ki se napoveduje kot odločilni spopad obeh velesil osi Rim–Berlin z britanskim imperijem".¹⁰⁴³ Kot je točno zapisal Vrčon, je bila namreč "po izločitvi Francije iz borbe in dejanskem prevzemu nadzorstva nad vso evropsko celino (...) osnovna nota vseh italijansko–nemških prizadevanj na vseh področjih, vključno na samem vojaškem področju, tako zvano 'sistematično izločevanje Anglije in njenega vpliva' z evropskega prostora".¹⁰⁴⁴ Zato so bili "prvi koraki osi Rim–Berlin na poti k novi ureditvi Evrope (...) prav za prav koraki na poti k zmagi nad Veliko Britanijo". Sili osi sta si za napad na Veliko Britanijo zagotovili ustrezen strateški položaj. Nemčija je obvladovala "vse zapadne evropske obale ter si s tem tudi v vojaškem pogledu izvojevala frontalno ali čelno pozicijo proti Angliji, medtem ko se je strateški položaj Italije v Sredozemlju znatno izboljšal".¹⁰⁴⁵

Uvod v "tretjo fazo" vojne¹⁰⁴⁶ je bila nemška mirovna ponudba Veliki Britaniji 19. julija 1940. Nemčija je bila z njo pripravljena prekiniti vojno, če bi ji Velika Britanija priznala pravico do nadvlade nad evropsko celino. Ker je Velika Britanija to zavrnila, se je Nemčija odločila, da jo z veliko izkrcevalno operacijo osvoji. Pogoj z izkrcanje na britanski otok je bila prevlada v zraku, zato so Nemci z baz v okupirani Zahodni Evropi 13. avgusta 1940 začeli z množičnimi letalskimi napadi na Veliko Britanijo. Začela se je znana zračna "bitka za Anglijo", ki je z manjšimi prekinitvami trajala do 12. maja 1941. Nemci so jo izgubili, zato do načrtovanega izkrcanja v Veliki Britaniji ni prišlo. V napadu na britanski imperij pa so bili sprva uspešnejši Italijani, ki so julija 1940 udarili iz Etiopije in zasedli britanska mejna oporišča na sudansko–etiopski in etiopsko–kenijski meji, avgusta pa še Britansko Somalijo. Po uspešnih akcijah v Vzhodni Afriki so septembra 1940 iz Libije napadli Egipt, a so jih Britanci v protiofenzivi, ki so jo začeli decembra potisnili nazaj in januarja 1941 Libijo zasedli. Italijanom so priskočili na pomoč Nemci. Po nemški intervenciji v Severni Afriki marca in aprila 1941 sta sili osi spomladi 1941 pregnali Britance iz Libije in imeli vojaško pobudo v srednjem in vzhodnem Sredozemlju. Spremenil pa se je

¹⁰⁴¹ Jutro, 10. 9. 1940, Sporazum v Crajovi.

¹⁰⁴² Jutro, 26. 7. 1940, Nove osnove vojne. – Prim. tudi Vrčon, Pred tretjo fazo vojne, str. 173.

¹⁰⁴³ Jutro, 30. 7. 1940, Pomen razgovorov v Solnogradu.

¹⁰⁴⁴ Branko Vrčon, Novo vojno področje. Misel in delo, 1940/10–11, str. 258 (Vrčon, Novo vojno področje).

¹⁰⁴⁵ Jutro, 30. 7. 1940, Pomen razgovorov v Solnogradu.

¹⁰⁴⁶ Vrčon, Pred tretjo fazo vojne, str. 173.

položaj v Vzhodni Afriki. Britanci so med februarjem in majem 1941 zasedli Britansko in Italijansko Somalijo in premagali Italijane v Etiopiji.

Liberalna politična misel je pozorno spremljala vojaškopolični razvoj, ki je zaznamoval "tretjo fazo" vojne oziroma čas do napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo. Branko Vrčon je jeseni 1940 osnovno značilnost "tretje faze" označil takole: osredotočen napad "obeh velesil osi Rim-Berlin na Anglijo in njene imperialne pozicije".¹⁰⁴⁷ Menil pa je, da nemška letalska ofenziva proti Veliki Britaniji in italijanske operacije v Afriki še niso odločilne za "konec sedanje vojne sploh. V interesna nasprotja obeh dosedanjih vojnih taborov se namreč vedno bolj vidno vpletajo tudi interesi ostalih velesil in vojna se tako vedno bolj razširja v *splošni svetovni konflikt*, ki mu ne moremo niti najmanj predvidevati konca."¹⁰⁴⁸ Ko se je zaradi britanskega odpora težišče vojnih operacij sil osi od britanskega otoka premaknilo na sredozemsko-afriško področje, je ponovno poudaril, da se je vojna "iz Evrope razširila v svetovno (...). Namesto Nemčije naj bi sedaj prevzela nase glavno breme vojnih operacij – *Italija*. Rušenje britanskega imperija naj bi se odslej namesto v njegovem središču – Angliji – začelo na vseh drugih njegovih glavnih imperi-
alnih pozicijah".¹⁰⁴⁹

Na nov vidik izvenevropskega značaja vojne pa je opozorilo Jutro takoj po sklenitvi zavezniške pogodbe (trojnega pakta) med "totalitarnimi velesilami"¹⁰⁵⁰ Italijo, Nemčijo in Japonsko 27. septembra 1940 v Berlinu. V paktu so se države podpisnice zavezale, da si bodo medsebojno pomagale, če bo katero od njih napadla država, ki še ni vstopila v vojno, pri čemer so mislili predvsem na ZDA.¹⁰⁵¹ Dogovorili so se tudi o medsebojni razdelitvi interesnih področij v svetu: Nemčiji in Italiji je bilo priznано prvenstvo v evropskem, Japonski pa v azijskem prostoru. Jutro je ocenilo, da "vojna stopa s tem v novo fazo (...). Poleg dosedanjih glavnih bojišč na angleškem otoku in v severni Afriki je možnost razširjenja vojne na druge predele, zlasti izvenevropske, vedno večja."¹⁰⁵² Kasneje je k temu dodalo, da so bila

¹⁰⁴⁷ Vrčon, Vojna se nadaljuje, str. 211.

¹⁰⁴⁸ Prav tam, str. 212. – Prim. tudi Jutro, 15. 10. 1940, Znanke in neznanke v sedanjem položaju, 29. 12. 1940, Velesile ob zatonu drugega vojnega leta.

¹⁰⁴⁹ Vrčon, Novo vojno področje, str. 259; Jutro, 1. 1. 1941, Scrutator, Z evropske celine do oceanskih razdalj. – Z oceno, da bosta sili osi z Anglije premaknili težišče napada na druge dele britanskega imperija, je bil usklajen tudi Jutrov komentar italijanskega napada na Grčijo 28. 10. 1940. Italijani so doživeli neuspeh, saj so novembra 1940 Grki prešli v protinapad in jih potisnili v Albanijo. Jutro je pred tem zapisalo, da pomeni italijanski napad "sistematično pripravljanje skupnega italijansko-nemškega pritiska na britanske pozicije v vzhodnem Sredozemlju". (Jutro, 6. 11. 1940, Priprave za afriško vojno?).

¹⁰⁵⁰ Jutro, 28. 9. 1940, Politika svetovnih razdalj.

¹⁰⁵¹ Združene države Amerike so v vojno stopile 8. 12. 1941, ko so, dan po napadu japonskega letalstva na ameriško tihoocensko ladjeve v Pearl Harbourju na Havajih (Japonska je napadla ZDA brez vojne napovedi), skupaj z Veliko Britanijo napovedale vojno Japonski. 11. 12. 1941 sta nato Nemčija in Italija napovedali vojno ZDA.

¹⁰⁵² Prav tam.

prizadevanja podpisnic trojnega pakta po eni strani "preračunana na zavarovanje lastnih položajev v sedanji vojni za primer njenega razširjenja na tako zvane 'oceanske razdalje', na drugi strani pa zamišljena kot prvi zarodek širokopoteznega načrta za povojno ureditev Evrope in sveta v smislu tako zvanih 'življenjskih prostorov'".¹⁰⁵³ Trojni pakt je torej bil tako "organizacijski statut za bodočo ureditev sveta", kot tudi "prava vojaška zveza".¹⁰⁵⁴

O značaju trojega pakta je pisal tudi Vrčon. Ugotavljal je, da pomeni pakt "pismeno formulacijo" prizadevanj, ki jih sili osi prikazujeta kot "konstruktivno delo za *ново organizacijo Evrope*", za vključitev vseh evropskih držav brez razlike v 'novi osni sistem', ki naj bi ne pomenil samo 'poprave vseh versajskih krivic', temveč tudi 'nov socialno-politični red', kakor izhaja 'iz dveh velikih revolucij: narodnosocialistične in fašistične'.¹⁰⁵⁵ Sicer pa si v paktu "tri dinamične velesile medsebojno zagotavljajo spoštovanje svojih 'življenjskih prostorov', in sicer v tem smislu, da spada Evropa pod nadzorstvo velesil osi kot njun življenjski prostor, 'veliki vzhodnoazijski prostor', kakor se dobesedno glasi njegova označba, pa pod nadzorstvo Japonske kot njen življenjski prostor". Glede "življenjskega prostora" sil osi je Vrčon pripominjal, "da se v berlinskem paktu kot nesporen omenja samo *ves evropski prostor* (seveda z izključevanjem Rusije /.../), medtem ko so italijanski in nemški listi ves ta čas zatrjevali in še vedno zatrjujejo, da spada k temu prostoru tudi *Afrika*, in sicer kot 'naravno dopolnilo Evrope'. Znabiti je bilo takšno pojmovanje afriške funkcije razlog, da se Afrika – kot civilizatorno nižje stoječi kontinent – v berlinskem paktu sploh ne omenja. Vendar pa drži, da smatrata velesili osi za svoj skupni življenjski prostor *Evropo z Afriko ured*, ne da bi seveda že sedaj nakazovali razmejitve med njima samima na tem obsežnem področju, ki ga seveda še ni sta v celoti osvojili".¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵³ Jutro, 19. 11. 1940, Obiski, govori in razgovori.

¹⁰⁵⁴ Jutro, 30. 11. 1940, Spremembe v tretjem taboru.

¹⁰⁵⁵ Vrčon, Novo vojno področje, str. 258. – Glede fašističnih pogledov na novo ureditev Evrope je Jutro že septembra 1940 zapisalo, da je vojni cilj ne le Italije kot države, temveč tudi italijanskega fašizma kot političnega, gospodarskega in socialnega sistema "korporacijska osnova". "Glede Evrope (se) v toliko dviga nad samo italijansko korporacijsko ureditvijo, v kolikor priznava nujnost vzporeditve na korporacijski osnovi zgrajenih državnih organizmov v neki novi organizaciji mednarodnega sodelovanja". (Jutro, 13. 9. 1940, Italijanski pogledi na novo Evropo).

¹⁰⁵⁶ Vrčon, Novo vojno področje, str. 258–259. Prim. tudi Vrčon, Vojna se nadaljuje, str. 212–213. – O pojmu "življenjskega prostora" (Lebensraum) je na prehodu zime v pomlad 1941 v reviji Misel in delo kritično pisal privatni docent geografije na Filozofski fakulteti v Ljubljani Svetozar Ilesič. Menil je, da je ta pojem "sam na sebi kaj razumljiv in nedolžen, saj ima in mora imeti vsak narod nek določen prostor, na katerem se razvijajo vse smeri njegovega življenja. Ali narodi si o obsegu svojih življenjskih prostorov po sami logiki stvari ne morejo biti med seboj edini. Oni, ki težko žive, utesnjeni na več ali manj preobljudenem ozemlju, smatrajo za svoj življenjski prostor tudi vsa ona bližnja področja, kjer se odpirajo še nove, ne dovolj izrabljene življenjske možnosti, ali kjer žive po njihovem mnenju manj vredni in zaostali narodi, ki teh možnosti ne znajo v zadostni meri izkoristiti. Tak pojem 'življenjskega prostora' predstavlja vsekakor zelo raztegljivo, spretno zakrito stremljenje za gospodovanjem

Ko je za Slovence in jugoslovansko državo nastopilo usodno leto 1941, je Jutro 8. januarja ponovno poudarilo, da se splošni svetovni položaj "vedno bolj zapleta, vojna pa razširja v največji svetovni konflikt". Vzrok je videlo v čedalje bolj odločni ameriški pomoči v orožju Veliki Britaniji, kar od obeh sil osi zahteva "čim hitrejših akcij zaradi izrabe časa, ki bi sicer ugodno deloval za nasprotnika".¹⁰⁵⁷ Drugi vzrok za razširitev vojne pa je videlo v Mussolinijevih in Hitlerjevih izjavah konec februarja 1941. Mussolini je na rednem letnem zboru Nacionalne fašistične stranke (Partito Nazionale Fascista), 23. februarja 1941 v Rimu, napovedal veliko ofenzivo sil osi na sredozemskem bojišču ob nastopu pomladi,¹⁰⁵⁸ medtem ko je Hitler na proslavi 21-letnice ustanovitve Narodno socialistične nemške delavske stranke (Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei), 24. februarja 1941 v Münchnu, napovedal podmorniško vojno na zahodu in preganjanje Angležev, kjer koli se bodo pojavili.¹⁰⁵⁹

nad svojim sosodstvom, pa tudi na bolj oddaljenem področju. Saj se kot življenjski prostor kakega naroda neredko navajajo tudi vsa ona zunanja področja, kjer se tak politično in gospodarsko ekspanzivni narod udejstvuje samo posredno, s tem da ima v rokah tamošnja tržišča za svoje proizvode, ali pa da s svojim kapitalom obvladuje tamošnjo produkcijo. Da si Nemci svoj življenjski prostor predstavljajo na osnovi sličnih načel, vemo vsi: nismo si pa vedno na jasnem o tem, katera področja pristejajo k njemu, saj imajo ta načela silno prožno hrbtnico, ki jo je mogoče od trenutka do trenutka prilagoditi 'življenjskim', to se pravi gospodarskim, političnim ali strateškim potrebam. Če smemo verjeti novemu velikemu nemškemu atlantu z značilnim naslovom 'Atlas des deutschen Lebensraumes', spadamo k nemškemu življenjskemu prostoru tudi mi, namreč ves severni del Jugoslavije." Ilesič je kritično obravnaval tudi različne "izjave o 'bodoči novi ureditvi' kateregakoli velikega 'prostora'". Poudaril je, da se "nujno pokažejo le kot cinično vnanjepolitično orožje velikih imperializmov". Po njih naj bi prepustili "n. pr. ureditev evropskega prostora tej ali oni velesili, vodstvo nad ureditvijo azijskega celinskega prostora zopet drugi, tako zvanega tihooceanskega prostora tretji in amerikanskega četrti. Razlika med takim pojmovanjem o novi ureditvi 'velikih prostorov' in neprikritimi nekdanjimi imperializmi bi bila le v tem, da je nekdanji izraz 'interesne sfere' zamenjal izraz takega ali takega 'prostora' in da se je obseg teh 'sfer' ali 'prostorov' s sodobnim gospodarstvom in sodobno prometno in vojaško tehniko sila razširil." (Svetozar Ilesič, Sodobna politika "prostora". Misel in delo, 1941/2-3, str. 41-43)

¹⁰⁵⁷ Jutro, 8. 1. 1941, Rooseveltov program. – Podobno je Jutro ocenjevalo vojaškopolitične razmere na začetku pomladi 1941. Opozarjalo je, da je "Velika Britanija (...) v dosedanjem mirnejšem razdobju uspevala v svojih prizadevanjih za svoje zavarovanje v Zedinjenih državah, ki so se brez formalnega vstopa v vojno že povsem postavile na njeno stran. S tem je v splošnem razvoju vojne nastal nov položaj, ki nalaga tudi velesilama osi, da računata z možnostjo širšega, svetovnega konflikta. Računanje s tem sta velesili osi odkrili že septembra lanskega leta (1940 – op. J. P.), ko sta podpisali znani berlinski pakt z Japonsko. Po tretji Rooseveltovi izvolitvi za predsednika Zedinjenih držav (6. 11. 1940 – op. J. P.), zlasti pa po najnovjšem izglasovanju ameriškega zakona o posojanju vojnega materiala Veliki Britaniji (9. 3. 1941 – op. J. P.) hočeta sedaj svojo zvezo z Japonsko prilagoditi novim potrebam v vojnem razvoju ter pridobiti Japonsko za čim izdatnejšo podporo na pripravljajočem se svetovnem bojišču. V tem je za Nemčijo in Italijo pomen bližnjega prihoda japonskega zunanjega ministra Macuoke v Berlin in Rim (Jozuka Macuoka je bil na uradnem obisku v Nemčiji od 26. do 30. 3. in od 4. 4. do 5. 4. 1941, v Italiji pa od 31. 3. do 3. 4. 1941 – op. J. P.). S tem pa se kar dve velesili izven vojne, Zedinjene države in Japonska, močno približujeta kritični točki svoje največje odločitve v tej vojni. O Ameriki se lahko reče, da je moralno, diplomatsko in tudi industrijsko že posegla v strani enega izmed vojnih taborov, Japonska pa se je za nasprotni tabor opredelila doslej samo moralno in diplomatsko, ne da bi tudi aktivno nastopila." (Jutro, 21. 3. 1941, Vojni razgledi).

¹⁰⁵⁸ Jutro, 24. 2. 1941, Vojaški in politični položaj Italije.

¹⁰⁵⁹ Jutro, 25. 2. 1941, Hitlerjev govor v Monakovu.

Jutro je zapisalo, da je iz njenih govorov odmeval "oddaljen zamolki grom" in se spraševalo, "kdaj in kje se bo sprožila nakopičena in na skok pripravljena ogromna vojna sila držav osi".¹⁰⁶⁰ Po pristopu Bolgarije k trojnemu paktu, 1. marca 1941 (pred njo sta 20. oziroma 23. novembra 1940 k paktu že pristopili Madžarska in Romunija) in prihodu nemških čet na bolgarsko ozemlje, pa je ugotovilo, da "ta nemški uspeh ustvarja na Balkanu povsem nov položaj, ki ga je bilo sicer mogoče že predvidevati, ki pa vendar skriva v sebi mnogo neznank". Ni želelo ugibati o bodoči nemški dejavnosti na jugovzhodu Evrope, menilo pa je, da se tudi zaradi razmer na tem območju "v tem letu (...) vsekakor napovedujejo odločilni dogodki, s katerimi morajo že sedaj računati vsi narodi brez razlike".¹⁰⁶¹ – "Daljnosežne spremembe" so bile po Jutrovi oceni možne tudi na evropskem jugovzhodu.¹⁰⁶²

Do pomladi 1941 Jutro ni pisalo o vojaški ogroženosti jugoslovanske države. Ob pristopu Kraljevine Jugoslavije k trojemu paktu, 25. marca 1941, pa je poudarilo, da Jugoslavija, ki je bila skoraj v celoti obkrožena s članicami te vojaškopoliitične zveze, "ostane še nadalje izven vojne". Poudarilo je tudi, da "Nemčija in Italija jamčita nedotakljivost naših mej".¹⁰⁶³ Ko je zaradi pristopa k trojnemu paktu skupina probritansko usmerjenih častnikov na čelu z generalom Dušanom Simovičem 27. marca 1941 izvedla državni udar, oblikovala novo vlado in razglasila osemnajstletnega prestolonaslednika Petra Karađorđevića za polnoletnega kralja, pa je pozdravilo nov politični položaj v državi. Zapisalo je, "da se je redkokdaj izpolnila volja naroda v tako popolni meri, kakor se je 27. marca". Pri tem je mislilo na množične proteste zlasti študentov in mladine, ki so 25. in 26. marca 1941 po vseh večjih mestih v državi protestirali proti pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu. Jutro je namreč opozarjalo, da so "manifestacije, ki so istočasno veljale naši nepremagljivi vojski, (...) odkrile vsemu svetu, da se ta narod zaveda usodnih dni, ki jih preživlja danes Evropa in z njo tudi on, toda da je našel pot, ki edina vodi v boljšo bodočnost: nezlomljiva volja braniti svojo grudo, svojo svobodo in neodvisnost proti vsakomur, ki bi jih ogrožal". Zato je treba "vse svoje sile posvetiti življenjskemu vprašanju domovine in vse žrtvovati, da očuvamo meje države ter zagotovimo obstanek onega duha neodvisnosti, ki je Jugoslavijo ustvaril in ki jo edini more očuvati".¹⁰⁶⁴

Gornja moralna, duhovna in politična zahteva je bila tudi liberalni odgovor na vpliv psihološke oziroma "živčne vojne", na katero je Jutro opozarjalo od poletja 1939 do napada na Kraljevino Jugo-

¹⁰⁶⁰ Jutro, 26. 2. 1941, Mussolinijev in Hitlerjev govor.

¹⁰⁶¹ Jutro, 4. 3. 1941, Vojna ugibanja ob koncu zime.

¹⁰⁶² Jutro, 12. 3. 1941, Pred novo fazo vojne.

¹⁰⁶³ Jutro, 26. 3. 1941, Jugoslavija je pristopila v trojnemu paktu. Naše meje trajno zajamčene.

¹⁰⁶⁴ Jutro, 30. 3. 1941, Združeni narod.

slavijo aprila 1941.¹⁰⁶⁵ Proti psihološkemu pritisku vojne in nevarnosti izpodkopavanja patriotične samozavesti, je poudarjalo zaupanje v jugoslovansko domovino in njeno odporno moč.¹⁰⁶⁶ Zato je boj proti malodušju, ki bi ga lahko povzročila "živčna vojna",¹⁰⁶⁷ štel za domovinsko dolžnost.¹⁰⁶⁸ Predvsem pa je bilo na osnovi izjave nove Simovičeve vlade, da v celoti spoštuje pristop Jugoslavije k trojemu paktu,¹⁰⁶⁹ prepričano, "da še niso zaprte vse možnosti za ohranitev miru".¹⁰⁷⁰ Toda bilo je drugače. Na dan, ko je Jutro objavilo navedene besede, sta nemška in italijanska vojska brez vojne napovedi napadli jugoslovansko državo. S tem je vojna za liberalce in celotno slovensko politiko dobila nov pomen. Liberalne politično teoretske razčlenitve vojaškega položaja v Evropi in svetu v letih 1939–1941 je presekala okupacija in nova velika vojna je zajela tudi jugoslovansko Slovenijo.

Slovenska liberalna politična misel je vojno, ki je od septembra 1939 spremenila velik del dotedanje podobe Evrope, celovito ocenila. Poudarila je, da pomeni izničenje njene ureditve po prejšnji svetovni vojni in dotedanjega sveta sploh. Opozorila je na totalitarni značaj nove vojne in na ideološko soočenje demokratičnega, fašističnega in komunističnega svetovnega nazora v njej. Ob tem ni spregledala, da je bilo ob sklenitvi nemško-sovjetskega pakta o nenapadanju ideološko načelo podrejeno velikodržavnim interesom obeh podpisnic. Temu načelu pa je pripisovala odločilno vlogo pri oblikovanju povojnega sveta, saj je napovedovala velike spremembe v organizaciji človeške družbe. Izšle naj bi iz vojaškega, političnega in gospodarskega spopada med anglosaško demokracijo, ki se mora notranje prenoviti in sistemi totalitarnih diktatur. Med slednjimi je posebej omenila Nemčijo, Italijo in Japonsko. Razdelitev "življenjskih prostorov" med njimi ob sklenitvi trojnega pakta je že razumela kot načrt za bodočo ureditev sveta. Odgovor na vprašanje, kako bo svet po vojni urejen in kdo bo zmagal v vojni, ki se je po napadu sil osi na Veliko Britanijo in njen imperij po njeni točni oceni začela razraščati v splošni svetovni konflikt, pa je slovenska liberalna politična misel pustila odprto. Točno pa je napovedala, da bo po vojni nastopila nova doba, ko se bo prihodnja svetovna politika vodila v okviru velikih državnih blokov kontinentalnih obsegov. Ob tem

¹⁰⁶⁵ Jutro, 11. 8. 1939, Med mirom in vojno, 18. 8. 1939, Nov položaj?, 23. 8. 1939, Nemčija se pogaja z Rusijo, 17. 9. 1939, Vojna in živci, 17. 3. 1940, Vojna in javnost, 19. 4. 1940, Fantazija in dejstva, 9. 1. 1941, Boj proti malodušju, 8. 3. 1941, Samozavesat in zaupanje, 2. 4. 1941, Naše domovinske dolžnosti. – Glej tudi Vrčon, Nova faza vojne, str. 91.

¹⁰⁶⁶ Jutro, 24. 12. 1939, Naš letošnji Božič, 31. 12. 1939, Ob koncu leta, 17. 2. 1940, Duhovna pripravljenost, 8. 3. 1941, Samozavest in zaupanje.

¹⁰⁶⁷ Jutro, 17. 3. 1940, Vojna in javnost, 3. 1. 1941, Novoletne poslanice, 9. 1. 1941, Boj proti malodušju, 16. 1. 1941, Pogoji zaupanja.

¹⁰⁶⁸ Jutro, 2. 4. 1941, Naše domovinske dolžnosti.

¹⁰⁶⁹ Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 : uzroci i posledice poraza, 2. Beograd-Ljubljana-Titograd 1983, str. 647.

¹⁰⁷⁰ Jutro, 6. 4. 1941, Politična zrelost.

je glede položaja jugoslovanske države poudarjala svojo narodnoobrambno usmeritev. Skladno z njo je tudi opozarjala, da bo treba v primeru vojne z vsemi močmi braniti domovino.

Po vojaški zasedbi Slovenije in vzpostavitvi okupatorske oblasti,¹⁰⁷¹ je nastopilo novo obdobje v razvoju slovenskega liberalizma. Liberalna idejnopolitična tvornost se med drugo svetovno vojno na Slovenskem kljub odličnim poglobitvam v evropski in svetovni vojaškopolitični razvoj po letu 1939 in svojemu patriotizmu, ni mogla učinkovito izraziti. Nov zgodovinski čas je slovenskemu liberalizmu namenil trde preizkušnje, še trše pa so z njim (in njegovimi predstavniki) ravnali po revolucionarnem prevzemu oblasti leta 1945, ko je bil za dolga desetletja izrinjen iz slovenske družbe.¹⁰⁷²

¹⁰⁷¹ Jutro, 19. 4. 1941, Civilni komisar za zasedeno ozemlje, 23. 4. 1941, Slavnostno okrašeno poslopje Kr. Civilnega Komisarjata v Ljubljani.

¹⁰⁷² O tem glej Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana 1992, str. 21–103, 279–422, 431–442, 471–507; Jerca Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana 1992, str. 276–277; ista, *Liberalni patriotizem 1941*, str. 69–75; ista, *Slovenski špijoni*, str. 213–419; Peter Vodopivec: Boris Furlan (1894–1957). V: *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev*: Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Peter Vodopivec (ur.). Ljubljana 2001, str. 89–98; Ljubo Sirc, Boris Furlan – moj profesor in soobsojenec, prav tam, str. 99–109; Janez Kranjc, Boris Furlan kot profesor in dekan Pravne fakultete v Ljubljani v dokumentih univerzitetnega arhiva in zapisnikih fakultetnega sveta Pravne fakultete, prav tam, str. 136–138; Jerca Vodušek Starič, Boris Furlan: britanski agent ali zgolj povojna opozicija?, prav tam, str. 160–181; Bojan Godeša, Boris Furlan in Osvobodilna fronta, prav tam, str. 182–194; Aleš Gabrič, Boris Furlan – drugič obsojen na smrt, prav tam, str. 195–210.

Povzetek

V odgovoru na vprašanje, kako predstaviti posamezne idejno-politične tokove v novejši evropski in slovenski politični praksi, je najprej potrebno opozoriti na čas, v katerem so bila zgodovinsko opredeljena temeljna vprašanja modernega sveta. Opredelitev se veže na 19. stoletje, v katerem so se po prelomni francoski revoluciji leta 1789 izoblikovale še danes uveljavljene osnovne evropske idejne izbire – liberalna, konservativna in socialistična –, ki so se pričele razvijati tako kot teoretični koncepti kot tudi kot dejanska politična gibanja. Pri tem so v okviru posameznih osnovnih idejnih izbir obravnavali vsa bistvena vprašanja idejnega, družbenega, političnega, nacionalnega in socialnogospodarskega razvoja, ki spremljajo novejšo evropsko zgodovino. Tako se je tudi liberalizem opredelil glede teh vprašanj. Opredelil se je do ideje svobode, razumevanja (nacionalne) države, odnosa do demokratične misli in družbene ureditve, do naroda kot veznega člana med posameznikom, državo in družbo, do značaja imperializma in do razvoja struktur in ureditve gospodarskega življenja, torej do poglobitnega predmeta vseh političnih razmišljanj v 19. stoletju – socialnega vprašanja.

Evropski liberalizem je že sredi 19. stoletja priznaval, da predstavlja sestavni del družbenega in političnega življenja tudi socialni problem. Liberalna socialnopolitična misel je tedaj oblikovala družbenogospodarski koncept, katerega osrednji poudarek je bil, da je posameznikovo (politično) eksistenco potrebno utemeljiti v njegovi gospodarski in socialni varnosti, lastnini in izobrazbi. To naj bi ureničila socialna in politična graditev srednjesejnejne meščanske družbe v predstavnikiški parlamentarni državi.

Nosilec tako zamišljenega družbenega programa je bil socialni liberalizem. Socialni liberalizem ni podpiral odprave kapitalizma, pač pa njegovo družbenoreformno korekcijo. Največji vpliv je imel v Angliji, kjer je pred prvo svetovno vojno prišel tudi na oblast. Takrat je bila izvedena vrsta socialnih reform (socialno, zdravstveno,

invalidsko varstvo, uvedba starostnih pokojnin), ki so utemeljile moderno britansko državo blaginje. Podobno je bilo tudi v Italiji, medtem ko se je v Franciji in na Nemškem liberalna socialnoreformna doktrina omejevala na koncept družbene samopomoči in je v glavnem odklanjala državni intervencionizem. V Franciji je bila deloma uspešna glede varstva delavskih interesov, v Nemčiji pa je utemeljila gospodarsko podporo pomembnemu delu srednjega stanu ter omogočila obrtniškem srednjemu sloju prilagoditev na industrijski razvoj.

Med obema svetovnima vojnoma zaradi drugačnih liberalnih gospodarskosocialnih konceptov socialni liberalizem idejno in družbeno ni bil ustvarjalen. Po drugi svetovni pa so v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja v evropskih liberalnih strankah (najbolj očitno v Zvezni republiki Nemčiji ter v Franciji in Italiji) uvideli potrebo po aktivni socialni politiki in obudili idejo socialnega liberalizma.

Eden od zgodovinskih utemeljiteljev evropskega socialnega liberalizma je bil nemški liberalni politik in socialni reformator Franz Hermann Schulze-Delitzsch (1808–1883). Sredi 19. stoletja je zasnoval sistem konzumnih, surovinsko-nabavnih, kreditnih in produktivnih zadrug, oblikovanih na osnovi vzajemne solidarne samopomoči njihovih članov. Schulze-Delitzschev združni sistem, ki je odklanjal državni intervencionizem, je predstavljal "tretjo pot" med kapitalistično in socialistično organiziranim gospodarskim načinom. Ker pa je bil socialnoreformni program njegove združne organizacije vezan na prehodni gospodarski stadij na poti v polno industrializacijo, ga je prehitel stopnjevani industrijski razvoj v drugi polovici 19. stoletja. Schulze-Delitzsch v svojih prizadevanjih, da bi rešil socialni problem ni bil uspešen, kljub temu pa je imelo njegovo delo pozitiven socialnopolitičen učinek. Njegove zadruge so namreč predstavljale gospodarsko oporo pomembnega dela srednjega stanu. S svojim delovanjem je vplival tudi na t. i. wilhelmski socialni liberalizem na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ki je nasproti socialnopolitičnim izzivom industrijske družbe zagovarjal načelo umirjenega državnega intervencionizma, sodelovanje liberalnega meščanstva s socialnodemokratsko organiziranim delavstvom in ustavnopolitično integracijo sindikatov v nemško družbo. Schulze-Delitzschevo delovanje je vplivalo tudi na slovenski liberalizem. Na njegove združnogospodarske zamisli se je namreč v prvem obdobju svojega razvoja (1872–1895) opiralo slovensko združno gibanje, ki je bilo v tistem času pod liberalnim vodstvom; nato je vodenje slovenskega združništva prevzelo katoliško gibanje. Prilagoditev Schulze-Delitzschevih združnih načel na Slovenskem v letih 1872–1895 je pomenila enega od redkih sočasnih vplivov evropskega liberalizma na slovenski narodnopolitični in gospodarski razvoj. Kljub temu, da slovensko združno gibanje pod liberalnim vodstvom ni imelo socialnoreformne vsebine, so namreč bili v letih 1872–1895 pod vplivom

Schultzejevih načel in zamisli ustvarjeni gmotni pogoji za slovensko kulturnopolitično emancipacijo in postavljeni temelji za rast slovenskega narodnega gospodarstva in kapitala.

Slovenski liberalizem ni posvetil posebne pozornosti socialnemu vprašanju tudi po letu 1894, ko je bila v osrednji slovenski deželi – na Kranjskem – ustanovljena liberalna Narodna stranka (kasneje Narodno napredna stranka). Zanimala ga je predvsem ohranitev družbene in gospodarske moči mladega slovenskega meščanstva nasproti delavnim stanovom slovenskega naroda. Take poglede so liberalci ohranili tudi po zlomu Avstro–Ogrske monarhije, čeprav se je ob ustanovitvi enotne vseslovenske liberalne stranke – Jugoslovanske demokratske stranke (vanjo so se junija 1918 združile Narodna stranka za Štajersko, Narodno napredna stranka za Goriško in Narodno napredna stranka za Kranjsko) – tudi na Slovenskem za kratek čas programsko uveljavila ideja socialnega liberalizma. Socialnogospodarski pogledi liberalcev so se v prvi jugoslovanski državi oziroma v času med svetovnjima vojnama razvijali v smeri ohranjanja obstoječih družbenogospodarskih razmerij, ki naj bi jih izboljšanje položaja gospodarsko šibkih slojev ne ogrozilo. V tridesetih letih pa so liberalci zagovarjali načelo t. i. nacionalnega solidarizma, ki se je zavzemal za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, ki bo zmožna rešiti socialnogospodarske problema v interesu celote. Načelo skladnosti in solidarnosti vseh slojev, poudarjanje dirigiranega gospodarstva in priznavanje zasebne lastnine kot temeljnega pogoja za uspešen nadaljnji gospodarski razvoj so slovensko liberalno socialnogospodarsko doktrino v letih pred drugo svetovno vojno vpeli v koncept stanovske oziroma korporativne države.

V času med svetovnjima vojnama slovenski liberalizem tudi ni upošteval nacionalnih teženj širokih plasti slovenskega ljudstva. V nasprotju z avstrijsko dobo, ko se je zavzemal za slovenske narodne interese in narodno avtonomijo, se je v unitaristični in centralistični Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, oblikovani leta 1918 (leta 1929 so jo preimenovali v Kraljevino Jugoslavijo), postavil na stran jugoslovanskega unitarističnega narodnega programa. Njegovo narodnopolitično izhodišče je namreč bilo, da je z nastankom jugoslovanske države nastopil čas vsejugoslovanske sinteze, v kateri se bo dotedanja slovenska narodna in jezikovno–kulturna individualnost prevedla v novo, višjo ter civilizacijsko, kulturno in politično–gospodarsko močnejšo nacionalno formacijo velikega Jugoslovanskega Naroda. Po tem gledanju naj bi predstavljala vsejugoslovansko narodno zlitje in njemu državnopravno edino ustrezna centralistično urejena država končni smisel vsega dotedanjega slovenskega narodnopolitičnega razvoja in narodnoemancipacijskega napa. Liberalna politika je bila vodilni dejavnik, ki je na Slovenskem v času med svetovnjima vojnama zagovarjal jugoslovanski unitarnocentralistični nacionalni program. Odločno je pobijala tedanja slovenska prizadevanja po spoštovanju slovenske narodne samobitnosti in oblikova-

nju avtonomne slovenske enote v jugoslovanski državi. V primerjavi z evropskim liberalizmom tistega časa, konkretno z nemškim v času Weimarske republike, kjer je liberalizem po koncu prve svetovne vojne še ostal odločujoč politični dejavnik, je slovenski liberalizem obšel nacionalni problem. Nemški in slovenski liberalizem, ki sta se sicer ujemala v podpiranju centralističnega in narodnounitarističnega državnega razvoja, je ločila globoka vsebinska razlika. Medtem ko si je nemški v okviru zgodovinsko izoblikovane narodne skupnosti s podpiranjem narodnega unitarizma in državnega centralizma prizadeval na novo preurediti nacionalno in državno življenje po prvi svetovni vojni, kjer ne bi bilo prostora za hegemonijo enega, to je pruskega dela države, je slovenski liberalizem skušal izničiti slovensko narodno individualnost v korist namišljenega jugoslovanskega naroda, obenem pa je podpiral velikosrbski hegemonizem. S tem se je onemogočil pri veliki večini Slovencev, saj so imele v slovenskem narodu tedaj in kasneje veljavo le tiste politične sile, ki so se bojevale za narodno emancipacijo ter suveren in enakopraven položaj slovenskega naroda v jugoslovanski državi.

Usklajenost med evropskim in slovenskim liberalizmom pa se je na političnem in idejnem področju pokazala v kritičnem vrednotenju vloge in položaja Cerkve v družbi. Pri tem je slovenski liberalizem v pomanjkanju domišljenega idejnega, socialnega in političnega programa vodila zavest o njegovem podrejenem položaju nasproti dobro organiziranemu ter socialno in politično dejavnejšemu katoliškemu gibanju in s tem sekundarni vlogi v slovenski družbi. Katoliški tabor je trdno obvladoval slovensko javno življenje, medtem ko je bil liberalizem močnejši le na gospodarskem področju, saj mu je materialno zaslobo zagotavljal liberalni bančni kapital. Obvladoval je tudi področje kulture, toda tu je liberalna inteligenca zašla v nepomirljiv kulturnobojni odnos do Katoliške cerkve in katoliškega gibanja. Liberalnemu taboru, ki načeloma ni posegal v verska in cerkvena vprašanja, a si je prizadeval z zakonom preprečiti zlorabljanje vere in Cerkve v politične namene (zlasti v šolstvu in, kar je bilo značilno v avstrijski dobi, pri uvedbi splošne, neposredne, enake in tajne volilne pravice), sta tako pritisk političnega katolicizma ter neizgrajeni programsko politični koncept in ekskluzivistična svobodomislenska naravnost, onemogočila, da bi v slovenski družbi in politiki prevzel vlogo suverena demokratičnega korektiva. Obsodil se je na nerazsodno zavračanje vsega, kar je imelo katoliški predznak. V vihuri političnih bojev, ki so zavladali v slovenskem javnem življenju po oblikovanju modernih političnih strank konec 19. stoletja, je takšna naravnost nato trajno izčrpavala slovenski liberalizem, ki so ga omejevali tudi ozki ideološki in socialnogospodarski interesi, po letu 1918 pa še unitaristični nacionalni program. Liberalizem je vedno bolj bledele kot dejavnik slovenskega družbenega in političnega razvoja. Ob koncu prve Jugoslavije se je politično izčrpan ter narodno in socialno izkoreninjen razcepil na množico

različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ločila pa so jih različna stališča do vseh bistvenih vprašanj tedanje dobe.

Omenjene značilnosti slovenskega liberalizma so se nazorno pokazale v idejnih in političnih pogledih vodilnih liberalnih politikov oziroma v njegovem odnosu do najvidnejših predstavnikov Katoliške cerkve na Slovenskem. Tako je v času po ustanovitvi Narodne stranke za Kranjsko liberalni tabor izkoristil vsako priložnost za napad na ljubljanskega škofa Antona Bonaventuro Jegliča (1850–1937), ki je v Ljubljani stoloval v letih 1898–1930. Škof Jeglič je s strani liberalnega tabora doživel najhujše napade v letih 1898–1899, ko se je odločil zgraditi katoliški konvikt z lastno (prvo) slovensko gimnazijo, leta 1909, ko je objavil brošuro Ženinom in nevestam, ki je vsebovala moralna nاپotila za zakonsko spolno življenje, in leta 1925, ko so mu liberalci v okviru njegovih škofovskih dejavnosti pripisovali osebno zlorabljanje Cerkve in vere v politične namene. Kritični so bili tudi do utemeljitelja slovenskega krščanskosocialnega gibanja in združništva ter enega najpomembnejših politikov katoliške Slovenske ljudske stranke, Janeza Evangelista Kreka (1865–1917). Do Kreka najprej niso bili bojno razpoloženi. Zaradi njegovih ostrih protiliberalnih izjav v letih 1911–1912 pa so ga leta 1913 skušali politično in moralno izničiti z javnimi trditvami o domnevni ljubezenski zvezi z dunajčanko Kamilo Theimer. Slovenski liberalizem je kasneje t. i. afero Theimer obžaloval in Kreka ni več napadal, enako pa tudi Krek svojega odnosa do liberalizma ni več zaostroval. Najvidnejši nosilec ostre liberalne kulturnobojne politike je bil eden od prvakov slovenskega klasičnega liberalizma Ivan Tavčar (1851–1923). Poleg izrazitega protikatoliškega stališča, ki ga je po prvi svetovni vojni nadomestil dosledni protikomunizem, je bilo zanj značilno tudi ekskluzivno meščansko družbeno in politično stališče, ki ni dopuščalo socialnogospodarske emancipacije drugih družbenih slojev, konkretno kmetov in delavcev. Od leta 1918 je bil tudi izrazit zagovornik jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in državnega centralizma.

Od Tavčarja se je razlikoval drugi prvak slovenskega klasičnega liberalizma, Ivan Hribar (1851–1941). Tudi on je odločno nasprotoval pritegovanju Cerkve in vere v politično življenje, vendar je obenem nasprotoval tudi kulturnobojnemu liberalizmu in t. i. farški gonji. Tradicionalni spopad med političnim katolicizmom in liberalizmom ga ni privlačil. Hribar je imel na katoliški strani vrsto dobrih prijateljev, medtem ko je bil politično ali osebno nenaklonjen le malokateremu posamezniku iz katoliških vrst. Bil je eden od tistih, ki so si v boju med katolicizmom in liberalizmom na Slovenskem – upoštevaje obe strani – zaslužili dostojanstveno mesto. Hribar se je opredelil tudi do fašizma in komunizma. O prvem je menil, da bo njegov konec “silno žalosten”. Glede komunizma pa je opozarjal, da je protinaravno in nemogoče poenotiti vse ljudi v smislu enakih

potreb. Zato ni verjel v svetovno komunistično revolucijo, saj je bil prepričan, da ni mogoče ljudi raznih narodnosti, ločenih po religijah, izobrazbi in moralnih kriterijih, spraviti v sklenjeno vojno vrsto. S temi mislimi, zapisanimi malo pred smrtjo, je leta 1941 sklenil vrednotenje svojega časa in bistvenih zgodovinskih vprašanj, povezanih z njim. Življenje je končal sam, v protest proti italijanski okupaciji Slovenije aprila 1941.

Vprašanje nove evropske in svetovne vojne je slovenski liberalizem – tako kot tudi druge politične sile doma in v tujini – zaposlovalo že od njenega začetka 1. septembra 1939. Liberalci so vojno, ki je od septembra 1939 spremenila velik del dotedanje Evrope, celovito ocenili. Opozarjali so na njen totalitarni značaj in na ideološko soocenje demokratičnega, fašističnega in komunističnega svetovnega nazora v njej. Ob tem niso spregledali, da je bilo ob sklenitvi nemško-sovjetskega pakta o nenapadanju avgusta 1939 ideološko načelo podrejeno velikodržavnim interesom obeh podpisnic. Temu načelu so pripisovali odločilno vlogo pri oblikovanju povojnega sveta, saj so napovedali velike spremembe v organizaciji človeške družbe. Izšle naj bi iz vojaškega, političnega in gospodarskega spopada med anglosaško demokracijo, ki bi se morala notranje prenoviti, in sistemi totalitarnih diktatur. Med njimi so posebej opozorili na Nemčijo, Italijo in Japonsko. Razdelitev t. i. življenjskih prostorov med njimi ob sklenitvi trojnega pakta, septembra 1940, so že razumeli kot načrt za bodočo ureditev sveta. Odgovor na vprašanje, kako bo svet po vojni urejen in kdo bo zmagal v njej, pa so puščali odprt. Točno pa so napovedali, da bo nastopila nova doba, ko se bo prihodnja svetovna politika vodila v okviru velikih državnih blokov kontinentalnih obsegov. Ob tem so glede položaja jugoslovanske države poudarjali svojo narodnoobrambno usmeritev in odločenost da, če bo potrebno, z vsemi močmi branijo domovino.

Po vojaški zasedbi Slovenije in vzpostavitvi okupatorske oblasti aprila 1941, je nastopilo novo obdobje v razvoju slovenskega liberalizma. Liberalna idejnopolična tvornost se med drugo svetovno vojno na Slovenskem kljub odličnim poglabitvam v evropski in svetovni vojaškopolitični razvoj po letu 1939 in svojemu patriotizmu, ni mogla učinkovito izraziti. Nov zgodovinski čas je slovenskemu liberalizmu namenil trde preizkušnje, še trše pa so z njim (in njegovimi predstavniki) ravnali po revolucionarnem prevzemu oblasti leta 1945, ko je bil za dolga desetletja izrinjen iz slovenske družbe. Liberalna politična izbira se je nato na Slovenskem začela dejavno soočati z novimi idejnimi, socialnogospodarskimi in političnimi izzivi šele po ponovni vzpostavitvi večstranskega življenja leta 1990, v okviru slovenske narodnodržavne politike pa po oblikovanju Republike Slovenije leta 1991.

Summary

In dealing with the issue of how to present individual political-ideology streams in the contemporary European and Slovene political practice, one first has to look back at the times when the basic questions of a modern world were historically determined. They stem back to the 19th century, when after the French Revolution in 1789 today's European main ideology options were formed – liberal, conservative and socialist. It was then when not only their theoretical concepts were developed but they became the actual political movements. Each option dealt with the essential questions of the ideological, social, political, national and social-economic development which have accompanied the contemporary European history. Thus, also liberalism developed a stance on the issues such as an idea of freedom; the comprehension of a (national) state; the attitude to a democratic thought and the social system; the nation as a link between the individual, state and the society; the character of imperialism; and the development of structures and a system of economic life, i. e. on the main issue of all political thinking in the 19th century – the social issue.

In the mid-19th century, the European liberalism already acknowledged that a social issue should be incorporated in social and political life. The liberal social-political thought of that time formed a social-economic concept according to which an individual's (political) existence should be founded on his economic and social security, property and education. This was to be achieved by the social and political establishment of a middle-class society in a representative parliamentary state.

Such a social program was promoted by social liberalism. The social liberalism did not support abolition of capitalism, but is social-reform correction. It was the most influential in England, where its followers even came to power before the World War I. A number of social reforms were carried out then (social, health, invalidity

security, introduction of old-age pensions), which founded a modern British welfare state. A similar situation was in Italy, whilst in France and Germany a liberal social-reform doctrine was only restricted to the concept of social self-assistance and mostly refused state interventionism. In France, it was partly successful in the protection of workers' interests, and in Germany it established economic support to a significant part of the middle class and enabled the craftsmen middle class to adjust to the industrial development.

Because of different liberal economic and social concepts, the social liberalism was not ideologically or socially "creative" in the period between the two world wars. And even after the World War II, it was not before the 1970s and 1980s that the European liberal parties (in particular in Federal Republic of Germany and France) again acknowledged the need for an active social policy and revived the idea of social liberalism.

One of the historical founding fathers of the European social liberalism was a German liberal politician and social reformist Franz Hermann Schulze-Delitzsch (1808–1883). In the mid-19th century, he devised a system of various forms of cooperatives (for purchase of raw materials, credits and production) founded on mutual solidarity and self-assistance of their members. The Schulze-Delitzsch cooperative system, which refused state interventionism, represented the »third way« between the capitalist and socialist economic system. But the social-reform programme of his cooperative organisation was tied to the transitional economic stage on the path to full industrialisation, and this is why an accelerated industrial development in the second half of the 19th century eventually ran him down. Although Schulze-Delitzsch failed in his efforts to solve the social problem, his work had a positive social-political effect. His cooperatives provided economic support to a large part of the middle class. He also influenced the "Wilhelmin social liberalism" at the turn of the 19th century, which proposed as a response to social-political challenges of the industrial society a principle of a moderate state interventionism, cooperation of the liberal middle classes with socially-democratically organised workers and the constitutional integration of trade unions into the German society. The Schulze-Delitzsch activities influenced also the Slovene liberalism. In the first stage of its development (1872–1895), the Slovene cooperative movement was founded on his economic and cooperative ideas; at that time it was still under liberal leadership, but was later taken over by the catholic movement. The adoption of the Schulze-Delitzsch cooperative principles in the Slovene provinces in the period 1872–1895 meant one of the rare examples of a concurrent influence of the European liberalism on the Slovene national-political and economic development. And even though the Slovene cooperative movement under the liberals had no social-reform intentions,

it was under the influence of the Schultze's principles in the period 1872–1895 that the material grounds were established for a Slovene cultural–political emancipation and the foundations for the rise of Slovene national economy and capital.

Slovene liberalism paid no particular attention to the social issue even after 1894, when a liberal National Party (later on a National Progressive Party) was established in the central Slovene province – Kranjska. It was mainly interested in the preservation of social and economic power of the emerging Slovene middle class vis-à-vis the working classes. Such views were preserved by liberals also after the break-up of the Austro–Hungarian monarchy; however, even in the Slovene provinces – for a short period of time though – the idea of social liberalism emerged in the programmes of the newly founded all-Slovene liberal party – Yugoslav Democratic Party (which was founded in June 1918 by merging of the National Party for Štajerska, National Progressive Party for Goriška and National Progressive Party for Kranjska). In the period between the two world wars, the social–economic views of the liberals in the first Yugoslav state evolved in the direction of preserving the existing social–economic relations, which should not be threatened by an improved position of economically weaker classes. In the 1930s, they advocated the principle of “national solidarity”, which supported a disciplined or controlled democracy capable of solving social–economic problems in the interest of all. By the principle of cohesion and solidarity of all classes, emphasising planned economy and recognising private property as a basic precondition for a successful economic development, the Slovene liberal social economic doctrine was incorporated into the concept of a social–class and corporative society in the years before the World War II.

In the period between the two world wars, Slovene liberalism paid no attention to the national aspirations of the wider strata of Slovene population. Unlike in the Austrian era when it advocated Slovene national interests and national autonomy, the liberalism under the unitarist and centralist Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes set up in 1918 (in 1929 renamed the Kingdom of Yugoslavia) decided for the Yugoslav unitarist national programme. Its main national political position was that by the emergence of the Yugoslav state there was time for an all-Yugoslav synthesis, through which the Slovene national, language and cultural individuality would be translated into a new, higher culturally and politically–economically stronger national formation of a large Yugoslav Nation. By these views, the all-Yugoslav national amalgamation organised in an only possible state–legal form – a centralist state, was to be the final goal of the Slovene national–political development and its national–emancipation efforts made by that time. Liberal policy was the principal advocate of the Yugoslav unitarist–centralist national

programme in Slovenia in the period in-between the wars. It fiercely opposed all the Slovene efforts for a respect of Slovene national uniqueness and the formation of autonomous Slovene unity within the Yugoslav state. Unlike the European liberalism of that period, e. g. the German liberalism during the Weimar Republic which still preserved a decisive political power after the World War II, Slovene liberalism completely disregarded the national problem. Thus, there was a great substantive difference between the German and Slovene liberalism – despite the same views regarding the centralist and nationally-unitarist state development. The German liberalism endeavoured – within the historically formed national community and by supporting the national unitarism and state centralism – to organise anew the life of a nation and the state after the World War I, by doing away with the hegemony of one, i. e. the Prussian part of the state. On the other hand, the Slovene liberalism tried to wipe out Slovene national individuality for the sake of an imaginary Yugoslav nation and by doing so in fact supported the Great-Serbia's hegemony. In turn, a great majority of Slovenes rejected it, as at that time and also later only those political forces prospered that fought for national emancipation and a sovereign and equal position of the Slovene nation within the Yugoslav state.

The European and Slovene liberalisms were, however, politically and ideologically more coherent as regarded the critical consideration of the role and position of the Church in the society. The Slovene liberalism in particular was – in the absence of a well thought-out ideological, social and political programme – guided by the awareness of its secondary position vis-à-vis a well-organised and socially and politically more active catholic movement. Whilst the catholic camp firmly controlled Slovene public life, liberalism was only stronger in the economic area, thanks to being materially backed by liberal banking capital. It also dominated culture, but here the liberal intellectuals started an uncompromising cultural fight with the Catholic Church and the catholic movement. Although the liberal camp in principle never interfered with the church's affairs but only tried to prevent by law any exploiting of the religion and the Church for political purposes (in particular in schooling and in introducing a universal, direct, equal and secret suffrage), the pressure of the political Catholicism, an incomplete political programme concept, and its exclusivist liberal orientation prevented liberalism to play a role of a sovereign democratic corrective in the Slovene society. It merely focused on an imprudent rejection of everything related to Catholicism. In the maelstrom of political fights which ravaged Slovene public life ever after forming of modern political parties in the late 19th century, such an orientation slowly exhausted Slovene liberalism. And above all, its expansion was further held back by its narrow ideological and social-economic interests and after 1918 also by a unitarist national programme. Liberalism as a

factor of Slovene social and political development thus weakened, only to end up politically exhausted and nationally and socially eradicated at the end of the first Yugoslavia. Eventually, it split to a number of different parties and groups, some of them larger some smaller, all joined by a common provenience but divided by differing positions on the essential questions of that time.

The mentioned characteristics of Slovene liberalism were clearly manifested in the ideological and political views of the leading liberal politicians as well as in their attitude to the most prominent representatives of the Catholic Church. Thus, when a National Party for Kranjska was established, the liberal camp used every opportunity to attack the Ljubljana bishop Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937), who resided in Ljubljana from 1898–1930. Bishop Jeglič had to endure the fiercest attacks of the liberal camp in the years 1898–1899, when he decided to build a Catholic boarding school and the adjacent (first) Slovene grammar school; in 1909, when publishing a brochure “To Bridegrooms and Brides” containing moral instructions for marital sex life; and in 1925, when being accused by liberals of a personal misuse of the Church and religion for political purposes. Liberals also criticised the founding father of Slovene Christian social movement and cooperative movement, and one of the most prominent politicians of the catholic Slovene People’s Party: Janez Evangelist Krek (1865–1917). At first, they were not hostile to him. But his sharp anti-liberal statements in the years 1911–1912 made them try to politically and morally slander him in 1913 by bringing to public an alleged love affair with a Viennese Kamila Theimer. Later, Slovene liberals regretted the “Theimer affair” and stopped denouncing him, and also Krek eased his stance on liberalism. Ivan Tavčar (1851–1923), one of the leaders of Slovene classical liberalism, was the fiercest advocate of a sharp liberal policy of cultural fight. Apart from his extremely anti-catholic views, which were after the World War I replaced by consistent anti-communism, he advocated an exclusivist middle-class social and political position, denying any social-economic emancipation to other social classes, i. e. farmers and workers. As from 1918, he was also a fierce advocate of Yugoslav national unitarism and state centralism.

The second leader of the Slovene classical liberalism, Ivan Hribar (1851–1941), differed from Tavčar. He as well strongly opposed the intervention of the Church and religion in the political life, but at the same time, he also opposed the liberalism based on cultural fight and the “anti-church campaign”. He was not attracted by a traditional conflict between political Catholicism and liberalism. Hribar had a number of good friends also on the catholic side, and disagreed politically and personally only with a few individuals from that camp. He was one of the personalities who in the dispute between Catholicism and liberalism on the Slovene grounds earned

a prominent and well-respected position on both sides. Hribar also had a clear stance on fascism and communism. He believed that the end of the former will be “extremely sad”. Regarding the latter he warned that it was extremely unnatural and impossible to unify all the people on the grounds of the same needs. Therefore, he did not believe in a world communist revolution, as he was convinced that that people of different nationalities, religions, education and moral criteria could not be lined up in one “army”. With these thoughts which he noted down shortly before his death, he concluded his study of his times and of the essential historical issues related to it. He took his own life in protest against the Italian occupation of Slovenia in 1941.

The issue of a new European and world war occupied Slovene liberal camp – like all other political forces at home and abroad – from its very break out on 1 September 1939. They made a thorough review of the war, which from September 1939 by then already changed a large part of Europe. They warned against its totalitarian character and the ideological confrontation of democratic, fascist and communist world views. They also did not overlook that upon concluding of the German–Soviet non-aggression treaty in August 1939 the ideological principle was subordinated to the state interests of both signatories. They attributed the ideological principle a decisive role in the formation of the post-war world, forecasting great changes in the organisation of human society. They were to stem from the military, political and economic conflict between the Anglo–Saxon democracy, which was to be internally transformed, and the systems of totalitarian dictatorships. Of the latter, they particularly exposed Germany, Italy and Japan. The division of the »spheres of interest« among themselves upon the conclusion of the Triple Pact in September 1940 was already understood as a plan for the future world system. They however, left open the question of the post-war world system and of the winner of war. They correctly foresaw that a new era would start and the world politics would be led within the framework of great blocks of states of continental dimensions. As for the position of the Yugoslav state, they emphasised their national-defence orientation and determination to defend their home country.

After Slovenia had been occupied and the occupying authority established in April 1941, a new era begun for Slovene liberalism. Despite the excellent studies of the European and world military-political development after 1939 and strong patriotism, the ideological-political creativeness of liberals could not be efficiently expressed during the World War II. A new historical epoch put Slovene liberalism to severe tests, and its position even worsened after the revolutionary takeover of power in 1945, ousting it from the Slovene society for many decades. The liberal political option only started to actively face new ideas and social-economic and political challenges after the reestablishment of a multi-party life in 1990, and it

became engaged in Slovene national politics after the formation of the Republic of Slovenia in 1991.

Viri in literatura

I. VIRI

1. Neobjavljeno arhivsko gradivo

Arhiv Republike Slovenije, AS 1871, Jeglič dr. Anton Bonaventura, Dnevnik

Arhiv Republike Slovenije, AS 1220, Ravnihar Vladimir, š. 4
Pokrajinski arhiv Maribor, zbirka Kukovec Vekoslav, korespondenca

Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin. Sammlung Darmstädter 2g 1849 (4)

2. Objavljeno arhivsko in drugo historično gradivo

Cankar Ivan, Zbrano delo, 26, 1. Ljubljana 1970

Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert : Texte zur seiner Entwicklung, 1. Lothar Gall, Rainer Koch (Hrsg.). Frankfurt/M – Berlin – Wien 1981

Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte, 3. Herausgegeben von Prof. Dr. Ernst Rudolf Huber, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1966

Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918), 1–2. Priredili dr. Dragoslav Janković, dr. Bogdan Krizman. Beograd 1964

Mommsen Wilhelm, Deutsche Parteiprogramme. München 1960

Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, 5. Herausgegeben von Karl Dietrich Bracher, Erich Matthias und Rudolf Morsey. Düsseldorf 1980

Perovšek Jurij, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana

1998

- Peti katoliški shod v Ljubljani 1923. Ljubljana 1924
- Petranović Branko (ur.), Momčilo Zečević (ur.), Jugoslovenski federalizam : ideje i stvarnost, 1. Beograd 1987
- Poročilo pripravljalnega odbora o I. Slov. katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana 1893
- Potek in sklepi tretje ljubljanske Sinode, ki jo je pripravil in od 25. do 29. avgusta leta 1924, vodil Anton Bonaventura škof ljubljanski. Ljubljana 1924
- Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Ljubljana 1990
- Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921. Jasna Fischer (ur.), Janko Prunk (ur.). Ljubljana 1980
- Salomon Felix, Die deutschen Parteiprogramme, 3. Leipzig – Berlin 1920
- Schraepler Ernst, Quellen zur Geschichte der sozialen Frage in Deutschland, 1. Göttingen – Berlin – Frankfurt 1955
- Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 1. Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana 1998
- Stresemann Gustav, Vermächtnis, 2. Berlin 1932
- Stresemann Gustav, Vermächtnis, 3. Berlin 1933
- Stresemann Gustav, Schriften. Berlin 1976
- Vodušek Starič Jerca, "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994

3. Uradne publikacije

a) državne izdaje

- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 30. Ljubljana 1889
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 31. Ljubljana 1890
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 35. Ljubljana 1895
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 39. Ljubljana 1898
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 43. Ljubljana 1903
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 44. Ljubljana 1903
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 45. Ljubljana

1905

Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 46. Ljubljana 1908

Službene novine Kraljevine Jugoslavije. Beograd 1939

Stenografske beleške Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, 1. Beograd 1921

Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvatata i Slovenaca, 1. Beograd 1921

Uradni list Dravske banovine. Ljubljana, 1929

Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani. Ljubljana 1918

Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo. Ljubljana 1921

b) Publikacije strank

Organizacijski red Jugoslovanske demokratske stranke : sprejeto na ustanovnem zboru JDS 30. junija 1918. – *Sine loco* [1918]

Politična, gospodarska in socialna načela : sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJMS v Ljubljani 5. septembra 1940. Ljubljana 1940

Statut in program Organizacije jugoslovenskih nacionalista. Ljubljana 1923

c) publikacije ljubljanske škofije

Ljubljanski škofijski list. Ljubljana 1898, 1899

4. Historični priročniki

Die bürgerlichen Parteien in Deutschland : Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlichen Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945, 1. Berlin 1968

Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei. Herausgegeben vom Centralbüro der Nationalliberalen Partei Deutschlands. Berlin 1907

II. ČASNIKI IN REVIJE

1. Časniki

Domovina. Ljubljana, 1918, 1923, 1924, 1926

Glas svobode. Chicago 1911, 1912

Jugoslavija. Ljubljana, 1920, 1921

Jugoslovan. Ljubljana, 1918

Jutro. Ljubljana, 1920, 1922–1926, 1930–1933, 1937, 1939–1941

Kmetški list. Ljubljana, 1928
Narodni dnevnik. Ljubljana 1910
Naša moč. Ljubljana 1912
Nova doba. Celje 1923
Nova pravda. Ljubljana, 1922
Orjuna. Ljubljana, 1923
Resnica. Ljubljana, 1918
Slovan. Ljubljana 1884, 1885
Slovanski svet. Dunaj 1897
Slovenec. Ljubljana 1884, 1885, 1892, 1898, 1899, 1911, 1917,
1918, 1920, 1939, 1942
Slovenija. Ljubljana 1907
Slovanski narod. Maribor–Ljubljana 1868, 1872, 1873, 1880, 1881,
1883, 1887, 1889, 1892, 1894, 1897–1904, 1906, 1907, 1909,
1911–1913, 1917–1921, 1923–1925, 1930, 1931, 1937
Učiteljski tovariš. Ljubljana 1921

2. Revije

Beseda o sodobnih vprašanjih. Ljubljana 1934
Čas. Ljubljana, 1912, 1913, 1925, 1926, 1939–1940
Katoliški obzornik. Ljubljana, 1905, 1906
Misel in delo. Ljubljana, 1938–1941
Napredna misel. Praga, 1912
Naši zapiski. Ljubljana, 1921
Omladina. Ljubljana, 1904–1905, 1911

III. LITERATURA

1. Knjige in brošure

Albertin Lothar, Liberalismus und Demokratie am Anfang der Weimarer Republik : eine vergleichende Analyse der Deutschen Demokratischen Partei und der Deutschen Volkspartei. Düsseldorf 1972
Aldenhoff Rita, Schulze–Delitzsch : ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung. Baden–Baden 1984
Aleš Ušeničnik, čas in ideje 1868 – 1952 : zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti. Ogrin Matija (ur.), Juhant Janez (ur.). Ljubljana 2004
Bäumer Gertrud, Grundlagen demokratischer Politik. Karlsruhe 1928
Bergant Zvonko, Kranjska med dvema Ivanoma : idejno–politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na

- prehodu iz 19. v 20. stoletje. Ljubljana 2004
- Bergant Zvonko, Slovenski klasični liberalizem : idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921. Ljubljana 2000
- Bergsträsser Ludwig, Geschichte der politischen Parteien in Deutschland. München 1960
- Boban Ljubo, Sporazum Cvetković–Maček. Beograd 1965
- Bohanec Franček, Ivan Tavčar. Ljubljana 1985
- Bracher Karl Dietrich, Die Auflösung der Weimar Republik : eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie. Villingen 1955
- Bracher Karl Dietrich, Die Entstehung der Weimarer Verfassung. Hannover 1963
- Brumen Vinko, Srce v sredini : življenje, delo in osebnost Janeza Evangelista Kreka. Buenos Aires 1968
- Conze Werner, Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland : das Beispiel Schultze–Delitzschs. Heidelberg 1965
- Cvirn Janez, Josip Sernek, rodoljub z dežele. Celje 2003
- Cvirn Janez, Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914). Maribor 1997
- Čepič Zdenko, Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948). Maribor 1995
- Čulinović Ferdo, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, 2. Zagreb 1954
- Čulinović Ferdo, Državnopravni razvitak Jugoslavije. Zagreb 1963
- Čulinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata, 2. Zagreb 1961
- Dolenc Ervin, Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana 1996
- Dolenec Ivan, Iz poslednjih let let Krekovega življenja. Ljubljana 1929
- Dr. Janez Ev. Krek 1865–1917 : za desetletnico njegove smrti napisal Trentar (Abram Jože). Gorica 1928
- Eisfeld Gerhard, Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland : Studien zu den Organisationen und Programmen der Liberalen und Demokraten. Hannover 1969
- Engelsfeld Neda, Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo. Zagreb 1989
- Erjavec Fran, Slovenci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled. Ljubljana 1923
- Erjavec Fran, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928
- Faust Helmut, Geschichte der Genossenschaftsbewegung : Ursprung und Weg der Genossenschaften im deutschen Sprachraum. Frankfurt am Main 1965
- Federici Federico, Der deutsche Liberalismus : die Entwicklung einer politischen Idee von Immanuel Kant bis Thomas Mann.

Zürich 1946

- Fesser Gerd, Linksliberalismus und Arbeiterbewegung : die Stellung der Deutschen Fortschrittspartei zur Arbeiterbewegung 1861–1866. Berlin 1976
- Fischer Jasna, Čas vesolniga socialnega punta se bliža : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889. Ljubljana 1984
- Gantar Godina Irena, Neoslavizem in Slovenci. Ljubljana 1994
- Gantar Godina Irena, T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem : 1895–1914. Ljubljana 1987
- Gestrin Ferdo–Melik Vasilij, Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966
- Giese Friedrich, Staatsrecht : Grundlagen – Deutsche Verfassungen – Ausländische Verfassungssysteme. Wiesbaden 1956
- Globočnik Damir, Afera Theimer. Radovljica 2001
- Globočnik Damir, Vodiški čudeži : zgodoba o Vodiški Johanci. Radovljica 1999
- Goropevšek Branko, Slovenci na Štajerskem 1907–14 (magistrska naloga). Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino. Ljubljana 2000
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev : zgodovina agrarnih panog, 1. Pavle Blaznik (ur.), Bogo Grafenauer (ur.), Sergij Vilfan (ur.). Ljubljana 1970
- Grdina Igor, Slovenci med tradicijo in perspektivo : politični mozaik 1860–1918. Ljubljana 2003
- Grebing Helga, Geschichte der deutschen Parteien. Wiesbaden 1962
- Hartenstein Wolfgang, Die Anfänge der Deutschen Volkspartei 1918–1920. Düsseldorf 1962
- Hermann Schulze–Delitzsch's Schriften und Reden. Herausgegeben von F. Thorwart, 1–2. Berlin 1909–1910
- Hess Jürgen C., "Das ganze Deutschland soll es sein" : demokratischer Nationalismus in der Weimarer Republik am Beispiel der Deutschen Demokratischen Partei. Stuttgart 1978
- Heuss Theodor, Schultze–Delitzsch : Leistung und Vermächtnis. Tübingen 1956
- Hitze Franz, Die sociale Frage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung. Paderborn 1877
- "Homo sum..." : Ivan Hribar in njegova Ljubljana : zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana. Čepič, Taja (ur.), Rebolj, Janja (ur.). Ljubljana 1997
- Hribar Ivan, Franju Šukljetu v spominsko knjigo. Ljubljana 1926
- Hribar Ivan, Moji spomini, 1–2. Ljubljana 1983, 1984
- Huber Ernst Rudolf, Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789, 6. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1981
- Ilustrirana zgodovina Slovencev. Cvirn Janez ... (et al.). Ljubljana 1999

- Iz naroda za narod! I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5. – 8. kimavca 1905 v Trstu. Ljubljana 1905
- Jagodić Jože, Nadškof Jeglič : majhen oris velikega človeka. Celovec 1952
- Jagodić Jože, Škofa Jegliča seksualni pouk in vzgoja ljudstva : inavguralna disertacija (delni natis). Ljubljana 1944
- Jamnik Anton, Liberalizem in vprašanje etike. Ljubljana 1998
- Jeglič Anton Bonaventura, škof ljubljanski, Ženinom in nevestam : pouk za srečen zakon. Ljubljana 1909
- Jegličev simpozij v Rimu. Edo Škulj (ur.). Celje 1991
- Jurčec Ruda, Krek, Ljubljana 1935
- Kacin-Wohinz Milica, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor – Trst 1972
- Kacin-Wohinz Milica, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, 1–2. Koper – Trst 1977
- Kermavner Dušan, Slovenska politika v letih 1879 do 1895 : politično-zgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895. Ljubljana 1966
- Klein-Hattingen Oskar, Geschichte des deutschen Liberalismus, 1. Berlin – Schöneberg 1911
- Krek Janez Evangelist (1865–1917). Stanko Janežič (ur.), Janez Juhant (ur.). Maribor 1998.
- Krek Janez Evangelist, Izbrani spisi, 1–4. Ivan Dolenc (ur.). Celje/Prevalje 1923, 1925, 1927–1929, 1933, 5. Vinko Brumen (ur.). Celje 1993
- Krek Janez Evangelist, Socijalizem. Ljubljana 1901
- Krekov simpozij v Rimu. Edo Škulj (ur.). Celje 1992
- Kržišnik Zvone, Slovenski politiki izza pomladi narodov. Ljubljana 1994
- Lapajne Ivan, Jugoslovanski posojilničar in zadrugar. Krško 1922
- Lapajne Ivan, I. Letopis slovenskih posojilnic 1890. Celje 1891
- Lazarevič Žarko, Kmečki dolgovi na Slovenskem : socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Ljubljana 1994
- Lončar Dragotin, Politično življenje Slovencev : od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta. Ljubljana 1921
- Lubej France–Drežče, Odločitve. Ljubljana 1980
- Lukas Hans, Der Deutsche Raiffeisenband : Entwicklung, Struktur und Funktion. Berlin 1972
- Markeš Janez, Točka nacionalnega nesporazuma. Ljubljana 2001
- Marušič Branko, Sto slovenskih politikov. Ljubljana 2002
- Matić Dragan, Nemci v Ljubljani : 1861–1918. Ljubljana 2002
- Melik Vasilij, Slovenci 1848–1918 : razprave in članki. Maribor 2002
- Melik Vasilij, Volitve na Slovenskem 1861–1918. Ljubljana 1965
- Mikuž Metod, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–

1941. Ljubljana 1965

Milatz Alfred, Die liberalen Parteien in der Weimarer Republik : politische Parteien in Deutschland und Frankreich 1918–1939. Wiesbaden 1969

Müssigang Albert, Die soziale Frage in der historischen Schule der deutschen Nationalökonomie. Tübingen 1968

Nemški imperijalizem. Ljubljana 1938

Neumann Sigmund, Die Parteien der Weimarer Republik. Stuttgart 1965

Offermann Toni, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland 1850–1863. Bonn 1979

Orožen Janko, Celje in slovensko hranilništvo. Celje 1977

Pankoke Eckart, Sociale Bewegung – Sociale Frage – Sociale Politik : Grundfragen der deutschen “Socialwissenschaft” im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1970

Pavlin Tomaž, Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929–1941 (doktorska disertacija). Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino. Ljubljana 2000

Pelikan Egon, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor 1997

Perovšek Jurij, Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996

Perovšek Jurij, Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998

Pirc Jožko, Aleš Ušeničnik in znamenja časov : katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja. Ljubljana 1986

Pleterski Janko, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998

Pleterski Janko, Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986

Pleterski Janko, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana 1971

Pleterski Janko, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981

Polič Zoran, Vloga sokolske organizacije v zgodovini slovenskega naroda. Ljubljana 1952

Predhodniki in pionirji združnega gibanja : po prof. Totomianzu. Poslovenil C. K. (Cvetko Kristan). Ljubljana 1925

Preuss Hugo, Der deutsche Nationalstaat. Frankfurt 1924

Preuss Hugo, Staat, Recht und Freiheit. Tübingen 1926

Preuss Hugo, Um die Reichsverfassung von Weimar. Berlin 1924

Prijatelj Ivan, Kulturna in politična zgodovina Slovencev : 1848–1895, 1–5. Ljubljana 1938–1940

Prijatelj Ivan, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, 1–6. Ljubljana 1966

Prunk Janko, Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–

1992. Ljubljana 1992
- Ravnihar Vladimir, Mojega življenja pot. Ljubljana 1997
- Ruggiero Guido de, Geschichte des Liberalismus in Europa. Aalen 1964
- Rahten Andrej, Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934). Celovec – Ljubljana – Dunaj 2002
- Rheinbaben Rochus, Liberale Politik im neuen Reiche. Karlsruhe 1928
- Schauer Dolfe, Prva doba našega združništva : od nastanka do leta 1895. Ljubljana 1945
- Schelm–Spangenberg Ursula, Die Deutsche Volkspartei im Lande Braunschweig : Gründung, Entwicklung, soziologische Struktur, politische Arbeit. Braunschweig 1964
- Schneider Werner, Die Deutsche Demokratische Partei in der Weimarer Republik 1924–1930. München 1978
- Schulze–Delitzsch Hermann, Assoziationsbuch für deutsche Handwerker und Arbeiter Leipzig 1853
- Schulze–Delitzsch Hermann, Die Abschaffung des geschäftlichen Risikos durch Herrn Lassalle. Berlin 1866
- Schulze–Delitzsch Hermann, Die arbeitenden Klassen und das Assoziationswesen in Deutschland als Programm zu einem deutschen Kongreß. Leipzig 1858
- Schulze–Delitzsch Hermann, Die Raiffeisenschen Darlehnskassen in der Rheinprovinz und die Grundkreditfrage für den ländlichen Kleinbesitz. Leipzig 1875
- Schulze–Delitzsch Hermann, Kapitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus. Leipzig 1863
- Schulze–Delitzsch Hermann, Mitteilungen über gewerbliche und Arbeiter–Assoziationen. Leipzig 1850
- Schulze–Delitzsch Hermann, Vorschußvereine als Volksbanken. Leipzig 1855
- Schulze Hagen, Weimar : Deutschland 1918–1933. Berlin 1982
- Seelmann–Eggebert Erich Lothar, Friedrich Wilhelm Raiffeisen : sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk. Stuttgart 1928
- Sheehan James J., German Liberalism in the Nineteenth Century. Chicago – London 1978
- Sirc Ljubo, Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana 1992
- Slovenska kronika XIX. stoletja, 1–3. Cvirn Janez ... (et al.) (ur.). Ljubljana 2001–2003
- Slovenska kronika XX. stoletja, 1. Bajt Drago (ur.), Drnovšek Marjan (ur.). Ljubljana 1995
- Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Borak Neven ... (et al.). Ljubljana 2005
- Stephan Werner, Aufstieg und Verfall des Linksliberalismus 1918–1933 : Geschichte der Deutschen Demokratischen Partei. Gö-

tingen 1973

Stillich Oscar, Die politischen Parteien in Deutschland, 2. Leipzig 1911

Stiplovšek Miroslav, Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko–socialni in prosvetno–kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000

Stroj Alojzij, Govor za dvajsetletnico škofovskega posvečenja knezoškofa dr. Antona B. Jegliča na praznik Marijinega imena, 12. septembra 1917, oziroma v nedeljo Marijinega imena 1917. Ljubljana 1917

Šorn Jože, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924. Ljubljana 1997

Štibler Miloš, Zadrugništvo, 1. Ljubljana 1931

Šuklje Franjo, Iz mojih spominov, 1–3. Ljubljana 1926–1929

Terzić Velimir, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 : uzroci i posledice poraza, 2. Beograd – Ljubljana – Titograd 1983

Totomianz Vahana, Osnove zadrugništva. Ljubljana 1940

Trček Fran, Oris zadrugništva. Ljubljana 1936

Treue Wolfgang, Die deutsche Parteien. Wiesbaden 1962

Velikonja Narte, Oporoka nadškofa Jegliča. Ljubljana 1938

Vičić Milan, Zadrugništvo : smeri, zgodovina in sistemi, 1. Beograd 1937

Videčnik Aleksander, Denarništvo v Celju : od hranilnice do banke. Celje 1989

Vidovič–Miklavčič Anka, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno–unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994

Vilfan Sergij, Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996

Vodušek Starič Jerca, Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana 1992

Vodušek Starič Jerca, Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana 2002

Vošnjak Josip, Spomini. Ljubljana 1982

Vovko Andrej, Mal položi dar ... domu na altar : portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918. Ljubljana 1994

Zečević Momčilo, Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929, 1. Maribor 1986

Zečević Momčilo, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977

Zgodovina Slovencev. Čepič Zdenko ... (et al.). Ljubljana 1979

Žižek Slavoj, Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana 1987

2. Razprave in članki

- Adamič France, Razvojna obdobja slovenskega združništva. V: Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, 24. Ljubljana 1975, str. 7–20
- Aldenhoff Rita, Das Selbsthilfemodell als liberale Antwort auf die soziale Frage im 19. Jahrhundert. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 57–69
- Bambach Ralf, Gesellschaftskritiker, Sozialreformer und "Kathedersozialisten". V: Pipers Handbuch der politischen Ideen. Herausgegeben von Iring Fetscher und Herfried Münkler, 4. München – Zürich 1986, str. 402–408
- Benedečič Ana, Vloga prof. dr. Mihajla Rostoharja v prizadevanjih za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. Obzornik, 1987/4, 5, str. 265–272, 337–343
- Benedik Metod, Janez Evangelist Krek in njegov čas. Bogoslovni vestnik, 1988/1, str. 5–11
- Bermbach Udo, Liberalismus. Pipers Handbuch der politischen Ideen. Herausgegeben von Iring Fetscher und Herfried Münkler, 4. München – Zürich 1986, str. 323–368
- Borko Božidar, Odhod dr. Eduarda Beneša. Misel in delo, 1938/10–11, str. 293–299
- Cvirn Janez, Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja. Zgodovinski časopis, 1993/4, str. 523–529
- Čeferin Emil, Pregled združnega prava, zlasti o kmetijskih zadrukah, v sto letih na slovenskem ozemlju. V: Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, 24. Ljubljana 1975, str. 37–62
- Dolenc Ivan, Kulise okrog Kreka in njegov kult. Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934/9–10, str. 172–179
- Dolenc Ivan, Življenje in delo v letih 1892 do 1897. V: Janez Evangelist Krek, Izbrani spisi, 2/1. Prevalje 1927, str. 3–46
- Drnovšek Marjan, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: Zgodovina Ljubljane : prispevki za monografijo : gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ferdo Gestrin (ur.). Ljubljana 1984, str. 212–237
- Erjavec Fran, Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev : iz spominov. Zgodovinski zbornik. Buenos Aires 1958, str. 1–30
- Filipič Andrej, Iz socialne in politične zgodovine Slovenije. V: Zbornik Svobodne Slovenije. Miloš Stare ... (et al.) (ur.). Buenos Aires 1964, 1965, str. 149–170, 12–32
- Fricke Dieter, Verband Deutscher Arbeitervereine (VD AV). V: Dieter Fricke (Hrsg.). Lexikon zur Parteiengeschichte : die bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland, 4. Köln 1986, str. 253–265

- Gabrič Aleš, Boris Furlan – drugič obsojen na smrt. V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Peter Vodopivec (ur.). Ljubljana 2001, str. 195–210
- Gligorijevič Branislav, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). Istorija XX. veka, 1963/5, str. 315–396
- Gligorijevič Branislav, Profašistička organizacija “Orjuna” i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije. V: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924. Tone Ferenc ... (et al.) (ur.). Ljubljana 1975, str. 123–134
- Godeša Bojan, Boris Furlan in Osvobodilna fronta. V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Peter Vodopivec (ur.). Ljubljana 2001, str. 182–194
- Gostinčar Jože, Dr. J. Ev. Krek. Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934/ 5, str. 110–112
- Grafenauer Bogo, razprava, Revija 2000, 1988/40–41, str. 42–44
- Grahor Ivo, Dr. J. Ev. Krek. Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934/2, 3, 4, 5, 6, 7–8, str. 25–27, 52–55, 73–77, 105–110, 121–127, 140–145
- Granda Stane, Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja. V: Zgodovina Ljubljane : prispevki za monografijo : gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ferdo Gestrin (ur.). Ljubljana 1984, str. 238–244
- Granda Stane, Zadrugištvo v slovenskih deželah. V: Dokumenti slovenstva. Jože Žontar (ur.). Ljubljana 1994, str. 225–229
- Grdina Igor, Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. Zgodovinski časopis, 1989/1, str. 77–96
- Historicus, “K sovražnostim med Sovjetsko Rusijo in Finsko”. Čas, 1939–1940/5–6, str. 256
- Hočevar Toussaint, Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik 1900–1930. V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Peter Kos ... (et al.) (ur.). Ljubljana 1987, str. 61–74
- Höhne Roland / Kolboom Ingo, Sozialliberalismus in Frankreich : Ambivalenzen und Grenzen des französischen Liberalismus in Geschichte und Gegenwart. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 149–170
- Hribar Ivan, K sovražnostim med Sovjetsko Rusijo in Finsko. Misel in delo, 1940/1, str. 6–12
- Hribar Ivan, Sojuz sovjetskih socialističeskikh respublik (SSSR) : sptičjega razgleda. Misel in delo, 1941/1, str. 4–11
- Hribar Ivan, Sojuz sovjetskih socialističeskikh respublik (SSSR), 2. Misel in delo, 1941/2–3, str. 43–46

- Hribar Ivan, Velika neznanka, 1. Misel in delo, 1940/8–9, str. 183–194
- Hribar Ivan, Velika neznanka, 3. Misel in delo, 1940/12, str. 281–286
- Ilešič Svetozar, Sodobna politika "prostora". Misel in delo, 1941/2–3, str. 39–43
- Jež Fran, Dr. Krekovo politično delo. V: Ob 50-letnici dr. Janeza Evangelista Kreka. Ljubljana 1917, str. 83–94
- Juhant Janez, Krekova osebnost. Bogoslovni vestnik, 1988/1, str. 13–19
- Juhant Janez, Teološke osnove Krekovega socializma. Revija 2000, 1988/40–41, str. 34–38
- Juhant Janez, Življenje in delo. V: Krekovo berilo. Janez Juhant (ur.). Celje 1989, str. 7–22
- Kmecl Matjaž, Janez Evangelist Krek kot leposlovec. Revija 2000, 1988/40–41, str. 28–30
- Koch Rainer, Liberalismus und soziale Frage im 19. Jahrhundert. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 17–33
- Kovač Stane, razprava. Revija 2000, 1988/40–41, str. 47
- Kralj Anton, Iz zgodovine slovenskega združništva. V: Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Josip Mal (ur.). Ljubljana 1928, str. 537–551
- Kranjc Janez, Boris Furlan kot profesor in dekan Pravne fakultete v Ljubljani v dokumentih univerzitetnega arhiva in zapisnikih fakultetnega sveta Pravne fakultete. V: Usoda slovenskih demokratskih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Peter Vodopivec (ur.). Ljubljana 2001, str. 136–138
- Kresal France, Delavsko združništvo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1970/1–2, str. 67–79
- Kržišnik–Bukić Vera, Mihajlo Rostohar in "Napredna misel". Zgodovinski časopis, 1974/3–4, str. 321–346
- Langewiesche Dieter, Deutscher Liberalismus im europäischen Vergleich : Konzeption und Ergebnisse. V: Liberalismus im 19. Jahrhundert : Deutschland im europäischen Vergleich. Herausgegeben von Dieter Langewiesche. Göttingen 1988, str. 11–19
- Lazarevič Žarko, Celje – prvotno središče slovenskega združništva : od Zveze slovenskih posojilnic do Združne zveze v Celju 1883–1905. V: Celjski zbornik 1994. Celje 1994, str. 109–133
- Lazarevič Žarko, Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega združništva. V: Stiplovškov zbornik. Dušan Nečak (ur.) Ljubljana 2005, str. 159–168
- Lazarevič Žarko, Na južnih obzorjih : gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Nova revija, 1995/156–157, str. 189–208

- Lazarevič Žarko, Zadrugištvo v Sloveniji v dobi kapitalizma : sistemi in organizacije. Arhivi, 1994/1-2, str. 12-18
- Lukan Walter, Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982/1-2, str. 25-53
- Mahnič Mirko, Krekovo leposlovno delo. Bogoslovni vestnik, 1988/1, str. 33-44
- Melik Anton, Ob združitvi Avstrije z Nemčijo. Misel in delo, 1938/2-3, str. 47-52
- Melik Vasilij, Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar. V: Krško skozi čas : 1477-1977 : zbornik ob 500-letnici mesta. Lado Smrekar (ur.). Krško 1977, str. 251-261
- Melik Vasilij, Perovšek Jurij, Stiplovšek Miroslav, Ferenc Tone, Nečak Dušan, Politična stranka. V: Enciklopedija Slovenije, 9. Marjan Javornik (ur.), Dušan Voglar (ur.), Alenka Dermastia (ur.). Ljubljana 1995, str. 81-87
- M. G. V., Korporacijska država v Italiji. Misel in delo, 1935/5, 6, str. 95-100, 120-123
- Mikuž Metod, Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. Zgodovinski časopis, 1955/1-4, str. 107-139
- Pečjak Vid, Poskus zgodovine psihologije na Slovenskem. Zgodovinski časopis, 1982/1-2, str. 85-94
- Perovšek Jurij, Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnjima vojnama (1918-1941). Zgodovinski časopis, 1997/4, str. 529-554
- Perovšek Jurij, Jugoslavija - pričakovanja in realnost. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Stane Granda (ur.), Barbara Šatej (ur.). Ljubljana 1998, str. 234-256
- Perovšek Jurij, Lončarjevi narodni in idejno-politični pogledi v času med svetovnjima vojnama. Glasnik Slovenske matice, 1994/1-2, str. 42-54
- Perovšek Jurij, Oris življenja in dela Josipa Rusa. V: Josip Rus Andrej, Pričevanja in spomini : o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Jurij Perovšek (ur.). Ljubljana 1989, str. 5-24
- Perovšek Jurij, Orjuna. V: Enciklopedija Slovenije, 8. Marjan Javornik (ur.), Dušan Voglar (ur.), Alenka Dermastia (ur.). Ljubljana 1994, str. 157-158
- Perovšek Jurij, Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V: Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije. Robert A. Jernejčič (ur.). Ljubljana 2002, str. 29-47
- Perovšek Jurij, Slovenci in Jugoslavija v letih 1918-1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1998/1, str. 55-74
- Perovšek Jurij, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Peter Vodopivec (ur.), Joža Mahnič (ur.). Lju-

bljana 1997, str. 18–32

- Perovšek Jurij, Slovenska politika in vprašanje državne ureditve med zasedanjem Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS (1920–1921). *Studia Historica Slovenica*, 2002/2, str. 431–445
- Perovšek Jurij, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1994/2, str. 163–176
- Perovšek Jurij, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1993/1–2, str. 17–26
- Perovšek Jurij, Ušeničnik in Jugoslovanstvo. V: Aleš Ušeničnik, čas in ideje 1868 – 1952 : zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti. Matija Ogrin (ur.), Janez Juhant (ur.). Ljubljana 2004, str. 97–108
- Pirc Jožko, Rimski katolik in ločitev duhov. V: Mahničev simpozij v Rimu. Edo Škulj (ur.). Celje 1990, str. 109–126
- Pivec Melita, Programi političnih strank in statistika volitev. V: Slovenci v desetletju 1918–1918 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Josip Mal (ur.). Ljubljana 1928, str. 357–373
- Polec Janko, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko Univerzo. V: *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*. Ljubljana 1929, str. 1–229
- Prunk Janko, Krekova tradicija. *Revija* 2000, 1988/40–41, str. 3–23
- Prunk Janko, Škof Jeglič – politik. *Kronika*, 1971/1, 3, str. 30–42, 169–177
- Prunk Janko, Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1971–1972/1–2, str. 199–228
- Ratej Mateja, Slovenska obrtniška/liberalna stranka. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2001/3–4, str. 451–478
- Rohe Karl, Sozialer Liberalismus in Großbritannien in komparativer Perspektive : zur Gesellschaftstheorie des New Liberalism 1880–1914. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 110–125
- Rostohar Mihajlo, Katoliško naziranje o narodnosti. *Napredna misel*, 1912/1, str. 4–17
- Rostohar Mihajlo, Narodni radikalizem in socialna demokracija. *Omladina*, 1911/7–8, str. 147–155
- Rostohar Mihajlo, Naš narodni problem. *Napredna misel*, 1912/6, str. 245–253
- Rostohar Mihajlo, Ušeničnik in jugoslovanstvo. *Napredna misel*, 1912/4, 5 str. 179–182, 215–218
- Rostohar Mihajlo, Ušeničnik pa narodnost. *Napredna misel*, 1912/2, str. 73–78
- Rostohar Mihajlo, Vera in narodnost. *Napredna misel*, 1912/4, str. 174–179
- Schauer Dolfe, Miha Vošnjak. V: *Zadružni zbornik : izdan ob sto-*

- letnici rojstva Mihe Vošnjaka očeta slov. združenstva. Fran Trček (ur.). Ljubljana 1937, str. 5–41
- Schieder Theodor, Die Krise des bürgerlichen Liberalismus : ein Beitrag zum Verhältnis von politischer und gesellschaftlicher Verfassung. V: Liberalismus. Herausgegeben von Lothar Gall. Köln 1976, str. 187–207
- Schiller Theo, "Sozialliberalismus" : Thesen zu einem Transatlantischen Vergleich. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 171–187
- Schulze Bernhard, Zur linksliberalen Ideologie und Politik : ein Beitrag zur politischen Biographie Schultze-Delitzschs. V: Die großpreussisch-militaristische Reichsgründung 1871 : Voraussetzungen und Folgen, 1. Herausgegeben von Horst Bartel und Ernst Engelberg. Berlin 1971, str. 271–307
- Sheehan James J., Liberalismus und Gesellschaft in Deutschland 1815–1848. V: Liberalismus. Herausgegeben von Lothar Gall. Köln 1976, str. 208–231
- Sirc Ljubo, Boris Furlan – moj profesor in soobsojenec. V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Peter Vodopivec (ur.). Ljubljana 2001, str. 99–109
- Slovenicus, Mi in Rusija. Misel in delo, 1940/5–6, str. 105–110
- Stavbar Vlasta, Izjave v podporo Majniške deklaracije. Zgodovinski časopis, 1992/3, 4, str. 357–381, 497–507, 1993/1, str. 99–106
- Stiplovšek Miroslav, Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929–1941. Arhivi, 1996/1–2, str. 39–51
- Stiplovšek Miroslav, Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929. Prispevki za novejšo zgodovino, 1997/2, str. 93–104
- Stiplovšek Miroslav, Železničarska in splošna stavka. V: Slovenska kronika XX. stoletja, 1. Marjan Drnovšek (ur.), Drago Bajt (ur.). Ljubljana 1995, str. 241–242
- Stres Peter, Janez Evangelist Krek in Goriška : idejne in politične usmeritve v slovenski goriški politiki pred 1. svetovno vojno. Revija 2000, 1988/40–41, str. 56–63
- Theiner Peter, Friedrich Naumann und der soziale Liberalismus im Kaiserreich. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 72–83
- Trautmann Günter, Die industriesgesellschaftliche Herausforderung des Liberalismus : Staatsintervention und Sozialreform in der Politikökonomie des 18./19. Jahrhunderts. V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 34–56
- Trautmann Günter, Einleitung: Der soziale Liberalismus – Eine parteibildende Kraft? V: Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 9–16

- Trček Fran, Razvoj posameznih panog. V: Zadrufni zbornik : izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka očeta slov. zadrufništva. Fran Trček (ur.). Ljubljana 1937, str. 55–82
- Ullrich Hartmut, Sozialer Liberalismus in Italien. V: Karl Holl, Gün- ter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 126–148
- Ušeničnik Aleš, Dr. Rostoharjev narodni radikalizem in vera. Čas, 1912/1, str. 61–63
- Ušeničnik Aleš, Narodni radikalizem. Katoliški obzornik, 1905/1, str. 57–64
- Ušeničnik Aleš, Narodni radikalizem. Katoliški obzornik, 1906/2, str. 217–219
- Ušeničnik Aleš, Narodnost in etika. Čas, 1913/2, str. 143–146
- Ušeničnik Aleš, Naši boji in krščansko načelo. Čas, 1912/1, str. 1–8
- Ušeničnik Aleš, Vera in narodnost. Čas, 1912/5, str. 378–380
- Vidovič–Miklavčič Anka, Krekovo zadrufništvo : teorija in praksa. V: Krekov simpozij v Rimu. Edo Škulj (ur.). Celje 1992, str. 174–181
- Vidovič–Miklavčič Anka, Pogledi na francosko revolucijo v tisku li- beralne provinience 1929–1940. Zgodovinski časopis, 1990/2, str. 221–233
- Vodopivec Peter: Boris Furlan (1894–1957). V: Usoda slovenskih de- mokratičnih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Peter Vodopivec (ur.). Ljubljana 2001, str. 89–98
- Vodopivec Peter, Perovšek Jurij, Vodušek Starič Jerca, Nečak Du- šan, Liberalizem. V: Enciklopedija Slovenije, 6. V: Marjan Ja- vornik (ur.), Dušan Voglar (ur.), Alenka Dermastia (ur.). Lju- bljana 1992, str. 163–167
- Vodušek Starič Jerca, Boris Furlan: britanski agent ali zgolj povoj- na opozicija? V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa. Peter Vodopivec (ur.). Ljubljana 2001, str. 160–181
- Vodušek Starič Jerca, Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941. Prispevki za novejšo zgodovino 2001/2, str. 59–76
- Vorländer Hans, Der Soziale Liberalismus der F. D. P. V: Karl Holl, Gün- ter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.), Sozialer Liberalis- mus. Göttingen 1986, str. 190–226
- Vrčon Branko, Monakovska metoda. Misel in delo, 1938/10–11, str. 324–333
- Vrčon Branko, Nova faza vojne. Misel in delo, 1940/4, str. 90–94
- Vrčon Branko, Nove spremembe v Evropi. Misel in delo, 1939/3–4, str. 125–131
- Vrčon Branko, Novo vojno področje. Misel in delo, 1940/10–11, str. 256–262
- Vrčon Branko, Ob robu vojne. Misel in delo, 1940/2–3, str. 53–60

- Vrčon Branko, Po anšlusu. Misel in delo, 1938/4–5, str. 131–136
- Vrčon Branko, Pred tretjo fazo vojne. Misel in delo, 1940/7, str. 170–175
- Vrčon Branko, Vojna. Misel in delo, 1939/8–9, 291–294
- Vrčon Branko, Vojna presenečenj. Misel in delo, 1940/5–6, str. 130–132
- Vrčon Branko, Vojna se nadaljuje. Misel in delo, 1940/8–9, str. 211–219
- Zečevič Momčilo, Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca 1918–1940. Prispjevki za novejšo zgodovino, 1991/1, str. 55–74
- Zwitter Fran (Observator), Bankrot slovenskega liberalizma. Sodobnost, 1935/7–8, str. 303–304
- Zwitter Fran, Narodnost in politika pri Slovencih. Zgodovinski časopis, 1947/1–4, str. 31–69
- Žerjav Gregor, Program "Omladine". Omladina, 1904/1, str. 1–3

Osebno kazalo

A

- Abram, Jože (Trentar) 111, 261
Adam, svetopisemski 133
Adamič, France 39, 267
Albertin, Lothar 173, 260
Aldenhoff, Rita 22, 24–27, 29–33, 260, 267
Aleksander I., Karadorđević 125, 133, 166, 169, 180
Antonij, Mark (Anton, Mark) 217
Asqwith, Herbert Henry 44
Aškerc, Anton 65, 66, 75, 155
Atanazij, Veliki, sv. 91

B

- Bajt, Drago 129, 265, 272
Bambach, Ralf 28, 30, 31, 267
Bartel, Horst 19, 272
Barth, Theodor 45
Bauer, Antun 105
Bäumer, Gertrud 174, 260
Benedečić, Ana 147, 267
Benedik, Metod 112, 267
Beneš, Eduard 128, 129, 140, 225, 267
Berce (Brce), Anton 96, 97
Bergant, Zvonko 12, 13, 20, 54–58, 70–72, 90, 141, 204, 210,
220, 260, 261
Bergsträsser, Ludwig 173, 261
Bermbach, Udo 17, 267
Blaznik, Pavle 39, 262
Boban, Ljubo 180, 181, 184, 185, 261
Bohanec, Franček 12, 57, 120, 261
Böhmert, Viktor 21

Borak, Neven 265
Borko, Božidar 225, 267
Bouglé, Célestin 45
Bracher, Karl Dietrich 173, 176, 257, 261
Brejc, Janko 105, 106, 139, 163, 265
Brence, Ivan 67, 71
Brezigar, Milko 218
Breznik, Josip 215
Brinar, Fr. 194
Broz Josip Tito 13, 241, 265
Brumen, Vinko 111, 112, 120, 122, 123, 261, 263
Buisson, Ferdinand 45

C

Campbell-Bannerman, Henry 44
Cankar, Ivan 55, 56, 92, 106, 257
Cankar, Karel 55
Cepelić, Milko 86, 87
Chamberlain, Neville 224
Churchill, Winston 44
Ciril in Metod, sv. 51, 68, 213, 266
Conze, Werner 19, 20, 25, 26, 30, 261
Cvetković, Dragiša 180–182, 184, 185, 261
Cvirn, Janez 12, 13, 38, 194, 261, 262, 265, 267

Č

Čeferin, Emil 37, 267
Čepič, Taja 64, 262
Čepič, Zdenko 130, 131, 261, 266
Černe, Fran 213
Čulinović, Ferdo 180–182, 184, 261

D

Daladier, Édouard 224
Dascalescu, Stefana 13
David, svetopisemski 122
De Cavour, Camillo Benso 133
Dermastia, Alenka 79, 270, 273
De Ruggiero, Guido 27, 265
Dimnik, Ivan 63
Dokić, Đura 139
Dolar 213
Dolenc, Ervin 138, 163, 261
Dolenc, Ivan 76, 100, 111, 112, 120, 261, 263, 267
Dominique, Pierre 228
Drnovšek, Marjan 64, 129, 265, 267, 272

E

- Eisfeld, Gerhard 22, 26, 30, 261
Engelberg, Ernst 19, 272
Engels, Friedrich 82, 116, 128
Engelsfeld, Neda 134, 261
Erjavec, Fran 11, 52–55, 57, 68, 70, 74, 76, 92, 98, 100–102,
118, 138, 141, 210, 261, 267
Eva, svetopisemska 133

F

- Faust, Helmut 18, 19, 22–24, 26–28, 30, 31, 33–35, 39, 261
Federici, Federico 177, 261
Ferenc, Tone 12, 79, 268, 270
Fesser, Gerd 25, 262
Fetscher, Iring 17, 28, 267
Filipič, Andrej 111, 267
Finžgar, Fran Saleški 122
Fischer, Jasna 40, 51, 141, 258, 262
Fornazarič, Slavko 213
Fricke, Dieter 25, 267
Furlan, Boris 12, 241, 268, 269, 272, 273

G

- Gabrič, Aleš 241, 268
Gall, Lothar 18, 32, 257, 272
Ganġ, Engelbert L. 187
Gantar Godina, Irena 63, 64, 79, 147, 148, 262
Gasparri, Peter 106
Gestrin, Ferdo 12, 51, 53–55, 64, 65, 70, 110, 111, 193, 210,
262, 267, 268
Gide, Charles 45
Giese, Friedrich 175, 176, 262
Giolitti, Giovanni 44
Gligorijević, Branislav 79, 268
Globočnik, Damir 76, 100, 101, 262
Godeša, Bojan 241, 268
Goethe, Johann Wolfgang 13
Gogal, Anica 216
Goričar, Franjo 194
Goropevšek, Branko 12, 262
Gosar, Andrej 130–132, 142, 183
Gostinčar, Jože 111, 120, 268
Grafenauer, Bogo 39, 112, 262, 268
Grahor, Ivo 111, 112, 120, 268
Granda, Stane 35, 38, 39, 65, 160, 268, 270
Grdina, Igor 13, 141, 262, 268
Grebing, Helga 173, 262

Gregorčič, Simon 75
Gregorka 213, 214

H

Haken, Anton 196
Hartenstein, Wolfgang 173, 262
Hess, Jürgen C. 174, 178, 262
Heuss, Theodor 20, 25, 33, 176, 262
Hitler, Adolf 13, 224, 228, 234, 238, 239, 241, 265
Hitze, Franz 21, 22, 26, 29, 30, 116, 262
Hočevar, Toussaint 57, 268
Höhne, Roland 45, 46, 48, 268
Holl, Karl 18, 22, 32, 43–45, 48, 267–269, 271–273
Horák, Jan (Ivan) Nepomuk 40
Hrašovec, Juro 196
Hribar, Ivan 7, 10, 13, 63–83, 86–90, 92, 94, 103, 120, 121, 124,
125, 213, 215, 228, 247, 253, 254, 262, 267–269
Hribar, Micika 83
Hribar, Zlatica 83
Huber, Ernst Rudolf 175–177, 257, 262

I

Ilešič, Fran 215
Ilešič, Svetozar 237, 238, 269

J

Jagodić, Jože 76, 77, 85, 87–89, 91–94, 96–98, 100, 102, 263
Jannik, Anton 13, 263
Janez, apostol 88
Janežič, Stanko 112, 263
Janković, Dragoslav 161, 197, 257
Javornik, Marjan 79, 270, 273
Jeglič, Anton Bonaventura 7, 10, 76, 77, 84–109, 112, 113, 117,
124, 195, 247, 253, 257, 258, 263, 266, 271
Jelenc, Luka 96, 215
Jernejčič, Robert A. 92, 270
Jerovšek, Ivanka (Vodiška Johanca) 101, 102, 262
Jezus, Kristus – Mesija 87, 90, 100, 101, 116, 132, 133
Jež, Fran 113, 118, 269
Joffe, Adolf 129
J. P. (→ Perovšek, Jurij)
Juhant, Janez 14, 85, 111, 112, 147, 149, 260, 263, 269, 271
Junij (→ Mahnič, Anton)
Jurčec, Ruda 53, 70, 111, 112, 118, 120, 263

K

- Kacin–Wohinz, Milica 12, 217, 263
Kaisper, 94
Kalan, Ernest 201
Kandus, Nataša 13
Kant, Immanuel 177, 262
Karadorđevići 137, 140
Karba, Rihard 194
Kejžar, I. 214, 215
Kermavner, Dušan 12, 65, 66, 73, 263
Kersnik, Janko 213
Klein–Hattingen, Oskar 19, 27, 28, 30, 263
Klun, Karel 75
Kmecl, Matjaž 120, 269
Koch, Erich 177, 178, 269
Koch, Rainer 18, 43, 257
Kolarič 194
Kolboom, Ingo 45, 46, 48, 268
Konstancij, II. 91
Konstantinović, Mihajlo 182
Korošec, Anton 75, 77, 85, 102–104, 108, 124, 183, 195, 274
Kos, Peter 57, 268
Kostajnar 210, 211
Kovač, Stane 110, 269
Kralj, Anton 36–41, 269
Kramer, Albert 184, 195, 196, 198–201, 211, 212, 215, 218
Kranjc, Janez 241, 269
Krek, Janez Evangelist 7, 10, 41, 53, 55, 70, 76, 77, 85, 100, 101, 102, 108, 110–124, 195, 247, 253, 261, 263, 267–273
Krek, Miha 182
Kresal, France 20, 39, 269
Kristan, Cvetko 264
Kristan, Etbin 55
Kristus (→ Jezus, Kristus – Mesija)
Krizman, Bogdan 161, 197, 257
Kržišnik–Bukić, Vera 147, 269
Kržišnik, Zvone 12, 73, 263
Kukovec, Vekoslav 124, 161, 193–198, 201–203, 207, 213, 215, 218–221, 257
Kulovec, Fran 185, 187
Kunej, Anton 194
Kunej, Ferdo 196

L

- Laginja, Matko 104, 105
Langewiesche, Dieter 17, 269
Lapajne, Ivan 20, 37, 263

Lassalle, Ferdinand 27, 28, 40
Lazarevič, Žarko 14, 20, 35–39, 41, 134, 263, 269, 270
Lenin (Ljenin), Vladimir Iljič Uljanov 128, 217
Leon XIII. 71, 76, 77, 114
Lešničar, Janko 35, 37–40
Levstik, Fran 56
Lichtenberg–Janežič, Leopold st. 63
Lichtenberg–Janežič, Micika 63
Lloyd, George David 44
Lončar, Dragotin 11, 55, 58, 64, 70, 141, 196, 197, 210, 263, 270
Lubej, France – Drejče 187, 263
Lukan, Walter 111, 270
Lukas, Hans 28, 263

M

Macouka, Jozuka 238
Maček, Vladko 180–182, 184, 185, 261
Mačkovšek, Janko 12
Mahnič, Anton (Junij) 69, 70, 157, 271
Mahnič, Joža 181, 270
Mahnič, Mirko 112, 120, 270
Maister, Rudolf 136
Majaron, Danilo 63
Majcen, Stanko 183
Mal, Josip 12, 36, 269, 271
Malovrh, Miroslav 74–76, 90, 121
Mann, Thomas 177, 262
Marija, Jezusova mati 84, 85, 266
Markeš, Janez 12, 224, 263
Marković, Lazar 182
Marušič, Branko 13, 263
Marx (Marks), Karl 82, 116, 128
Masaryk, Tomáš Garrigue 147, 148, 262
Matič, Dragan 12, 263
Matthias, Erich 176, 257
Meglič 194
Meinong, Alexius 147
Melik, Anton 224, 270
Melik, Vasilij 11, 12, 36, 51–55, 57, 63, 64, 66, 67, 70, 79–82,
110, 111, 147, 148, 193, 210, 222, 262, 263, 270
Mikuž, Metod 11, 180, 182, 183, 210, 264, 270
Milatz, Alfred 173, 264
Missia (Misija), Jakob 68, 77, 86, 87
Mohor, sv. 36
Mommsen, Wilhelm 177, 178, 257
Morsey, Rudolf 176, 257
Moškerc, Miha 100

Münkler, Herfried 17, 28, 267
Mursa 194
Müssigang, Albert 26, 264
Mussolini, Benito 46, 224, 238, 239

N

Nagode, Črtomir 12, 187, 241, 268, 269, 272, 273
Naumann, Friedrich 32, 45, 46, 176, 272
Nečak, Dušan 12, 38, 269, 270, 273
Neumann, Sigmund 116, 173, 264
Nietzsche, Friedrich 150, 153
Novačan, Anton 141, 268
Novak, Fran 208, 213, 215

O

Observator (→ Zwitter, Fran)
Offermann, Toni 18, 19, 21–25, 29, 30, 264
Ogrin, Matija 147, 149, 260, 271
Orožen, Janko 20, 36, 38–40, 57, 264

P

Pahernik, Franjo 196
Pankoke, Eckart 22, 25–27, 264
Pašić, Nikola 129
Pavel, apostol 88
Pavlin, Tomaž 187, 264
Pečar, Albin 213, 215
Pečjak, Vid 147, 270
Pelikan, Egon 147, 264
Pehovar, Lovro 196
Perovšek, Jurij (J. P.) 12, 14, 17, 36, 37, 46, 47, 69, 71–73, 75,
77, 78–82, 86, 92, 96, 103, 105, 126, 127, 129–142, 149,
156, 160–166, 170, 172, 180–184, 187–189, 194–196, 200,
201, 203–205, 207, 208, 210, 212, 216, 217, 219–221, 224,
229, 238, 257, 258, 264, 270, 271, 273
Pestotnik, Pavel 215
Peter, sv. 76, 95
Peter I., Aleksejevič – Veliki 80, 228
Peter II., Karađorđević 239
Petranović, Branko 183, 258
Pintar 213
Pirc, Jožko 69, 70, 147, 264, 271
Pivec, Melita 11, 271
Pleterski, Janko 12, 72, 77, 102, 103, 183, 184, 195, 258, 264
Ploj, Miroslav 94
Podgornik, Fran 53
Pogačar, Ivan (Janez) Zlatoust 86

Polec, Janko 68, 271
Polič, Zoran 187, 264
Prepeluh, Albin 165
Prešeren, France 86, 94, 95
Preuss, Hugo 176, 177, 264
Pribičević, Svetozar 138, 163, 167
Prijatelj, Ivan 11, 12, 64, 65, 263, 264
Prosekar, Matija 215
Proudhon, Pierre Joseph 45, 217
Prunk, Janko 12, 13, 70, 85, 88–91, 98, 100, 102, 104–106, 108,
112, 141, 183, 258, 265, 271
Pucelj, Ivan 107, 108, 165, 166, 184
Pustoslemšek, Rasto 121

R

Radić, Stjepan 138
Rahten, Andrej 139, 265
Raiffeisen, Friedrich Wilhelm 28, 38, 39, 41, 265
Ratej, Mateja 12, 271
Ratzinger, Georg 116
Ravnihar, Vladimir 13, 166, 210, 212, 215, 218, 257, 265
Rebek, Ivan 194, 196, 213
Rebolj, Janja 64, 262
Reisner, Josip 124
Rheinbaben, Rochus 174, 265
Ribnikar, Adolf 198, 210, 213–215, 218
Ribnikar, Peter 135, 258
Richter 29
Roblek, Fran 213, 215
Rode, Matija (Svetlin, Pavel) 88, 96
Rohe, Karl 44, 46, 271
Roosevelt, Franklin Delano 238
Rosina, Fran 213
Rostohar, Mihajlo 7, 147–158, 267, 269–271, 273
Roš, Ferdinand 194
Rozman, Janez 93
Rus, Josip – Andrej 187, 270
Rybař, Otokar 161

S

Salomon, Felix 177, 178, 258
Sava, sv. 125
Schauer, Dolfe 35–39, 41, 265, 271
Schelm–Spangenberg, Ursula 173, 265
Schieder, Theodor 32, 272
Schiller, Theo 43, 272
Schneider, Werner 173, 178, 265

Schraepler, Ernst 20, 258
Schulz, Andreas 13
Schulze, Bernhard 19, 20, 26, 29, 31, 272
 Schulze–Delitzsch, Franz Hermann 7, 10, 17–35, 37–42, 45, 46,
 244, 245, 250, 251, 260–262, 265, 272
Schulze, Hagen 173, 175, 176, 265
Schweiger, Franc 88
Sedej, Frančišek (Francesco) Borgia 99
Seelmann–Eggebert, Erich Lothar 28, 265
Senan, sv. 95
Sernec, Josip 13, 261
Sheehan, James J. 25, 32, 265, 272
Simović, Dušan 239, 240
Sirc, Ljubo 13, 241, 265, 272
Smodej, Franc 136
Smodlaka, Josip 106, 196
Smovc 96
Smrekar, Lado 147, 270
Stalin, Josif Visarijonovič Džugašvili 228
Stanislav, sv. 95, 96, 108, 149
Stare, Miloš 111, 267
Stavbar, Vlasta 102, 272
Stepančić, Ivan 215
Stephan, Werner 173, 178, 265
Stillich, Oscar 23, 26, 28, 30, 266
Stiplovšek, Miroslav 12, 38, 129, 141, 181, 183, 266, 269, 270,
 272
Streit, Đuro 87
Stres, Peter 111, 272
Stresemann, Gustav 175, 178, 258
Stroj, Alojzij 84, 266
Strossmayer, Josip Juraj 76, 86–88
Sula (Sulla), Kornelij Lucij 217
Sušnik, Ivan Evangelist 96
Svetec, Luka 71
Svetlin, Pavel (→ Rode, Matija)

Š

Šatej, Barbara 160, 270
Škulj, Edo 41, 69, 85, 111, 263, 271, 273
Šorn, Jože 133, 134, 266
Štefe, Ivan 75
Štibler, Miloš 20, 266
Šuklje, Fran (Franjo) 13, 77–79, 134, 135, 139, 141, 262, 266
Šušteršič, Ivan 12, 67, 72, 73, 75, 77, 78, 96, 100, 102, 103, 106,
 107, 112, 113, 117, 124, 195, 209, 264

T

- Taafe, Eduard 64
Taufner, Ivan 215
Tavčar, Franja 216
Tavčar, Ivan 7, 10, 12, 52, 54, 55, 57–59, 64, 74, 75, 86, 89–92,
94, 97, 99, 102, 112, 116, 119–122, 124–143, 160, 161, 163,
164, 198, 206, 208, 209, 215–220, 247, 253, 261
Terzić, Velimir 240, 266
Theimer, Kamila 76, 100, 120, 121, 122, 247, 253, 262
Theiner, Peter 32, 46, 272
Thorwart, Friedrich 20, 21, 262
Totomianz, Vahana 20, 264, 266
Trautmann, Günter 18, 22, 32, 43–46, 48, 267–269, 271–273
Trček, Fran 20, 35, 39, 266, 272, 273
Trentar (→ Abram, Jože)
Treue, Wolfgang 173, 266
Triller, Karel 56, 166, 198, 215, 218
Trocki (Trockij), Lev Davidovič 129, 217

U

- Ullrich, Hartmut 44, 48, 273
Urijá, svetopisemski 122
Ušeničnik, Aleš 7, 147–158, 260, 264, 271, 273
Uzunović, Nikola 107, 184

V

- Valjavec, Josip 101
Velikonja, Narte 85, 266
Vičič, Milan 20, 266
Videčnik, Aleksander 36, 38, 57, 266
Vidovič–Miklavčič, Anka 12, 41, 47, 48, 55, 185, 186, 189, 266,
273
Vilfan, Sergij 39, 172, 262, 266
Vode, Angela 12, 241, 268, 269, 272, 273
Vodiška Johanca (→ Jerovšek, Ivanka)
Vodopivec, Peter 12, 181, 241, 268–270, 272, 273
Vodušek, Konrad 97
Vodušek Starič, Jerca 12, 183, 223, 241, 258, 266, 273
Vogelsang, Karl 116
Voglar, Dušan 79, 270, 273
Vogt, Martin 13
Vorländer, Hans 18, 22, 32, 43–45, 48, 267–269, 271–273
Vošnjak, Bogumil 162, 164, 165
Vošnjak, Josip 13, 35–37, 266
Vošnjak, Mihael (Miha) 20, 35–39, 271–273
Vovko, Andrej 68, 266
Vrčon, Branko 224–226, 228, 230–237, 240, 273, 274

Vrhovnik, Ivan 75
Vukotić, Božo 196

W

Weber, Max 45, 176
Wilson, Woodrow 203
Winkler, Andrej 64

Z

Zabret, Valentin 194
Zaloker, Alojzij 213
Zarnik, Boris 95
Zečević, Momčilo 12, 51, 52, 69, 79, 102–105, 108, 133, 141,
183, 195, 209, 210, 258, 266, 274
Zemljic, Igor 13
Zola, Émile 87
Zupan, I. 215
Zwitter Fran (Observator) 11, 53, 59, 222, 274

Ž

Žerjav, Gregor 148, 163, 164, 167, 168, 202, 218, 274
Živković, Petar 184
Žižek, Slavoj 120, 266
Žontar, Jože 35, 268
Žumer, Vinko 194